Victor Hugo

MIZERABILII

IDILA DIN STRADA PLUMET ŞI EPOPEEA DIN STRADA SAINT-DENIS

Victor Hugo

MIZERABILII

PARTEA A PATRA

IDILA DIN STRADA PLUMET ŞI EPOPEEA DIN STRADA SAINT-DENIS

Traducere de LUCIA DEMETRIUS
şi TUDOR MĂINESCU

Bucureşti, 1985
Editura Univers

Note de N. N. CONDEESCU

Cuvânt înainte de ANGELA ION

Coperta colecției de Vasile Socoliuc

PARTEA A PATRA

IDILA DIN STRADA PLUMET ŞI EPOPEEA DIN STRADA SAINT-DENIS

CARTEA ÎNTÂI

CÂTEVA PAGINI DE ISTORIE

I – Croială bună

Anii 1831 şi 1832, strâns legaţi de revoluţia din iulie, sunt unii dintre cei mai surprinzători şi mai ciudaţi din istorie. Aceşti doi ani se înalţă ca două culmi între anii dinaintea lor şi cei care i-au urmat. Au o măreţie revoluţionară şi cuprind în ei adâncimi de prăpastie. Masele sociale, temeliile civilizaţiei, grupul solid de interese suprapuse şi aderente, umbrele de veacuri ale străvechilor întocmiri franceze, toate apar şi dispar în fiecare clipă printre norii grei de furtună ai sistemelor, patimilor şi teoriilor. Aceste apariţii şi dispariţii pot fi numite şi mişcare şi împotrivire. Printre ele se vede strălucind adevărul, adică lumina sufletului omenesc.

Epoca aceasta remarcabilă e azi destul de bine hotărnicită şi destul de departe de noi, ca să-i putem desprinde de pe acum trăsăturile principale.

Vom încerca s-o facem.

Restauraţia a fost una dintre acele faze intermediare, greu de definit, pline de osteneli, de vuiet, de murmure, de adormire, de frământări, care nu sunt altceva decât o etapă în mergerea înainte a unei mari naţiuni. Epocile acestea sunt ciudate şi înşală pe oamenii politici care vor să se folosească de ele. La început, naţiunea nu cere decât odihnă; oamenilor le e sete de pace; au o singură ambiţie; să se restrângă. Cu alte cuvinte, să aibă linişte. S-au perindat, slavă Domnului, destule evenimente mari, destul neprevăzut, destule aventuri îndrăzneţe şi destui oameni de seamă. Lumea e sătulă. L-ar da bucuros pe Cezar în schimbul lui Prusias[1] şi pe Napoleon în schimbul re-

[1] Regele Bitiniei, stat din Asia Mică, creat în urma fărâmiţării imperiului

gelui din Yvetot[2]. „Ce rege mic şi cumsecade a fost!” Au pornit la drum în zori; ziua cea lungă şi grea e pe sfârşite; au făcut un drum întâi cu Mirabeau, apoi cu Robespierre, al treilea cu Bonaparte; sunt istoviți. Fiecare ar vrea să se culce în patul lui.

Devotamentele au ostenit, vitejiile au îmbătrânit, ambițiile sunt sătule, averile rotunjite, toate caută, cer, se roagă, cerşesc un adăpost. Îl au. Au pace, linişte, huzur. Sunt mulțumite. Între timp, anumite fapte ies la lumină, se arată şi bat la uşă. Faptele acestea sunt zămislite de revoluție şi de războaie; există, trăiesc, au dreptul de a se aşeza în mijlocul societății, şi se aşază. Faptele acestea sunt, de obicei, sergenții şi furierii care pregătesc încartiruirea principiilor.

Şi iată ce apare în fața filosofilor politici: în vreme ce oamenii obosiți cer odihnă, faptele săvârşite cer garanții. Garanțiile sunt pentru fapte ceea ce e odihna pentru oameni. Atâta cerea Stuarților Anglia după moartea Protectorului[3], atâta cerea Burbonilor Franța, după căderea imperiului.

Garanțiile sunt o necesitate a vremurilor. Trebuie date. Prinții le „acordă”, dar, de fapt, sunt impuse de însăşi puterea lucrurilor. Adevăr adânc şi bine de ştiut, pe care Stuarții nu l-au bănuit în 1662 şi pe care Burbonii nu l-au întrezărit nici măcar în 1814.

Familia predestinată, care s-a întors în Franța după prăbuşirea lui Napoleon, a avut primejdioasa naivitate de a crede că într-adevăr dădea ceva, şi putea lua înapoi ceea ce dăduse; că dinastia Burbonilor avea de partea ei „dreptul divin”, iar Franța n-avea nimic, că dreptul politic acordat în Chartă de Ludovic al XVIII-lea era o ramură din acel „drept divin”, ruptă de casa de Burbon şi dăruită cu bunăvoință poporului, până în ziua când i-o veni regelui chef s-o ia înapoi. Şi totuşi, casa de Burbon ar fi putut simți, judecând după neplăcerea cu care îl dăduse, că darul nu purcede de la ea.

---

lui Alexandru cel Mare. A domnit în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n. Servil față de romani, a consimțit să le predea pe Hannibal, refugiat la curtea lui. Generalul cartaginez s-a sinucis însă mai înainte. Victor Hugo pune în contrast curajul lui Iulius Cezar cu poltroneria şi lipsa de caracter ale lui Prusias.

[2] Yvetot este un orăşel din Normandia, ai cărui stăpâni feudali nu erau în evul mediu vasalii nimănui, situație unică pe acea vreme printre posesorii de fiefuri. În consecință, seniorii din Yvetot şi-au luat titlul de „regi”, cu un regat mărginit la un târguşor şi o moşie. S-a creat astfel figura legendară a „regelui din Yvetot” – om blajin, fără putere, pe care alții îl duc de nas.

[3] Cromwell, conducătorul revoluției burgheze din Anglia (sec. XVII).

În secolul al XIX-lea s-a făcut arţăgoasă: se întuneca la faţă de câte ori se bucura naţiunea. Ca să ne servim de un cuvânt grosolan, adică popular şi adevărat, strâmba din nas.

Poporul a priceput.

Casa de Burbon se crezu puternică pentru că imperiul dispăruse din faţa ei ca un decor de teatru. Nu-şi dădu seama că şi ea fusese adusă în acelaşi chip. Nu-şi dădu seama că se afla în aceeaşi mână care-l înlăturase şi pe Napoleon.

Crezu că are rădăcini, pentru că înfăţişa trecutul, dar trecutul era Franţa. Rădăcinile societăţii franceze nu se aflau în Burboni, ci în naţiune. Rădăcinile acestea nevăzute şi vii nu constituiau dreptul unei familii, ci istoria unui popor. Ele se aflau pretutindeni, numai sub tron nu.

Casa de Burbon era pentru Franţa veriga strălucită şi sângerată a istoriei sale; nu mai era însă elementul principal al destinului ei şi temelia necesară politicii ei. Franţa se putea lipsi de Burboni. Se lipsise de ei vreme de douăzeci şi doi de ani. Intervenise o întrerupere. Ei nu se gândeau la asta. Şi cum ar fi făcut-o, când ei îşi închipuiau că Ludovic al XVII-lea domnea la 9 thermidor, că Ludovic al XVIII-lea era regele Franţei în ziua bătăliei de la Marengo? Niciodată, de la începuturile istoriei, prinţii nu mai fuseseră atât de orbi în faţa faptelor şi a câtimei de autoritate divină pe care faptele o cuprind şi o pecetluiesc. Niciodată această pretenţie afişată pe pământ, care se numeşte dreptul regilor, nu tăgăduise în asemenea măsură dreptul care porneşte mai de sus.

E greşeala cea mare, care a făcut ca această familie să pună mâna din nou pe garanţiile „acordate” în 1814, pe care le numea concesii. Ce lucru întristător! Ei numeau concesii cuceririle noastre; drepturile noastre le numeau încălcări.

Restauraţia, când i se păru că-i venise ceasul, se socoti biruitoare asupra lui Napoleon şi înrădăcinată în ţară. Se crezu, adică, tare şi adâncă, şi, hotărându-se să intre în acţiune, dădu lovitura. Se ridică într-o zi în faţa Franţei şi ascuţindu-şi glasul, tăgădui dreptul colectiv şi dreptul individual, suveranitatea naţiunii, libertatea cetăţeanului. Cu alte cuvinte, tăgădui naţiunii ceea ce o făcea naţiune şi cetăţeanului ceea ce îl făcea cetăţean.

Acesta e punctul de plecare al actelor vestite care se numesc ordonanţele din iulie.

Restauraţia căzu.

Căzu pe bună dreptate. Trebuie să spunem totuşi că nu fusese

vrăjmaşă tuturor formelor de progres. Se înfăptuiseră şi lucruri mari pe lângă ea.

Națiunea se deprinsese sub restaurație cu discuțiile liniştite, ceea ce îi lipsise republicii, şi cu măreția în vreme de pace, ceea ce îi lipsise imperiului. Franța liberă şi puternică fusese un spectacol plin de îndemn pentru celelalte popoare ale Europei. Sub Robespierre revoluția avusese cuvânt. Sub Bonaparte vorbise tunul. Abia sub Ludovic al XVIII-lea şi sub Carol al X-lea i se dădu şi inteligenței cuvântul. Furtuna încetă, făclia se aprinse din nou. Pe culmile senine se văzu din nou pâlpâind lumina curată a spiritului. Priveliște măreață, folositoare şi plină de farmec. Timp de cincisprezece ani s-au văzut lucrând în pace, la lumina zilei, marile principii, atât de vechi pentru gânditor, atât de noi pentru omul de stat: egalitatea în fața legilor, libertatea conştiinței, libertatea cuvântului, libertatea presei, putința pentru toți cei înzestrați de a ajunge în toate funcțiile publice. Aşa a fost până în 1830. Bourbonii au fost o unealtă a civilizației care s-a sfărâmat în mâinile providenței.

Căderea Burbonilor a fost plină de măreție, dar nu datorită lor, ci datorită națiunii. Ei au părăsit tronul cu gravitate, dar fără autoritate. Coborârea lor în întuneric n-a fost una dintre acele dispariții solemne, care lasă o îndurerată emoție în istorie. N-a fost nici liniştea de mormânt a lui Carol I[4], nici țipătul de vultur al lui Napoleon. Au plecat, atâta tot. Au depus coroana, dar n-au păstrat aureola. Au fost demni, dar n-au fost eroici. N-au fost măreți pe măsura nefericirii lor. Carol al X-lea, în timpul călătoriei la Cherbourg[5], punând să se taie o masă rotundă ca să aibă, cum se cuvine patru laturi, a părut mai îngrijorat de primejdia în care se afla eticheta, decât de căderea monarhiei[6]. Nimicnicia aceasta i-a întristat pe oamenii credincioşi care îi iubeau şi pe oamenii serioşi care le cinsteau trecutul. Poporul a fost minunat. Națiunea, atacată cu arma în mână, într-o dimineață, de un fel de răzmeriță regală, se simți atât de puternică, încât nici măcar nu se înfurie. Se apără, se stăpâni, rândui lucrurile la locul lor, cârmuirea în matca legii, trimise pe Burboni în surghiun, şi se opri.

---

[4] Regele Angliei, executat în 1649, în timpul revoluției burgheze din Anglia.

[5] Izgonit din Franța prin revoluția de la 1830, regele Carol al X-lea s-a refugiat în Anglia prin portul Cherbourg de la Marea Mânecii.

[6] Eticheta curții impunea ca regele să stea în capul mesei, ceea ce făcea ca mesele rotunde să nu poată fi folosite.

Îl luă pe bătrânul rege Carol al X-lea de sub baldachinul care îl adăpostise pe Ludovic al XIV-lea şi-l aşeză binişor pe podea. Nu se atinse de persoanele regale decât cu părere de rău şi cu multă luare-aminte. Franța învingătoare, îmbătată de biruința ei, Franța întreagă şi nu un om sau câțiva oameni, păru că-şi aduce aminte şi rosteşte în fața lumii întregi, după ziua baricadelor, cuvintele înțelepte ale lui Guillaume du Vair[7]: „E uşor pentru cei deprinşi să se bucure de ocrotirea celor mari şi să sară ca o pasăre din ramură în ramură, de la o stare jalnică la una înfloritoare, să se arate îndrăzneți împotrivindu-se prințului lor, când soarta i se arată acestuia vrăjmaşă; pentru mine însă soarta regilor mei va fi totdeauna vrednică de cinste, mai ales în nenorocire”.

Burbonii plecară înconjurați de respect, dar nu de păreri de rău. Aşa cum am mai spus-o, nenorocirea lor a fost mai mare decât ei. Umbra lor s-a topit în zare.

Revoluția din iulie şi-a făcut numaidecât prieteni şi vrăjmaşi în întreaga lume. Unii o îmbrățişară cu entuziasm şi bucurie, alții îi întoarseră spatele, fiecare după firea lui. În prima clipă, principii Europei, bufnițe surprinse de lumina zorilor, închiseră ochii, jigniți şi uluiți, apoi îi deschiseră iar, ca să amenințe. Spaimă lesne de priceput, furie care se iartă. Revoluția asta ciudată se mărginise la o singură lovitură. Nu făcuse regalității învinse nici măcar cinstea de a o privi ca pe o duşmană şi de a-i tăia ca capul. Revoluția din iulie păcătuia în fața guvernelor despotice, totdeauna doritoare ca libertatea să se defăimeze singură, pentru faptul că fusese uriaşă şi rămăsese blajină. De altfel, nu se încercă şi nu se puse la cale nimic împotriva ei. Cei mai nemulțumiți, cei mai înverşunați, cei mai neliniştiți o salutară. Față de întâmplările acestea, în care simțim amestecul unei puteri care lucrează pe deasupra capetelor oamenilor, suntem cuprinşi de un respect misterios, oricât am fi de egoişti şi de răzbunători.

Revoluția din iulie e triumful dreptului asupra stării de fapt. Minunat lucru! Dreptul doborând starea de fapt. De aici provine strălucirea revoluției de la 1830 şi totodată blândețea ei. Dreptul care învinge n-are câtuşi de puțin nevoie să fie violent.

---

[7] Magistrat şi om politic francez din timpul războaielor religioase, al domniei lui Henric al IV-lea şi al regentei Mariei de Medicis. Orator vestit, du Vair a pregătit prin discursurile sale recunoaşterea lui Henric al IV-lea ca rege al Franței. Avea reputația unui om integru şi devotat intereselor publice.

Dreptul înseamnă ceea ce e nepărtinitor, şi adevărat.

Dreptul rămâne veşnic, frumos şi neprihănit. Faptul chiar cel necesar în aparenţă, chiar cel mai bine primit de contemporani, dacă nu există decât ca fapt şi nu cuprinde decât foarte puţin drept, sau deloc, e sortit să ajungă cu timpul diform, spurcat, monstruos chiar. Dacă vrei să vezi cât de urât poate ajunge o stare de fapt peste veacuri, uită-te la Machiavelli[8]. Machiavelli nu e un geniu rău, niciun diavol, niciun scriitor laş şi ticălos. El întruchipează starea de fapt. Nu e numai faptul italian, e faptul european, faptul veacului al XVI-lea. În faţa ideii morale a veacului al XIX-lea pare hâd, după cum şi este. Lupta între drept şi starea de fapt durează de la începuturile societăţii. Munca înţelepţilor e să pună capăt duelului, să contopească ideea pură cu realitatea omenească, să facă să pătrundă într-un fel paşnic dreptul în fapt şi faptul în drept.

II – Cusătură proastă

Dar altfel lucrează cei înţelepţi şi altfel cei dibaci.

Revoluţia din 1830 se oprise repede.

Când o revoluţie s-a înecat la mal, dibacii îşi împart prada.

Dibacii, în veacul nostru, s-au calificat singuri ca oameni de stat, în aşa chip, încât expresia „om de stat” a ajuns un cuvânt de argou. Să nu se uite că acolo unde nu e decât dibăcie e neapărat şi micime.

Când zici dibaci, zici mediocru.

Tot aşa, a spune: oameni de stat, înseamnă uneori: trădători.

Dacă ar fi să-i crezi pe dibaci, deci, revoluţii ca aceea din iulie sunt ca nişte artere tăiate. Trebuie cusute repede. Dreptul, când e proclamat prea pompos, se clatină. Aşa că, cei care l-au afirmat simt nevoia să întărească statul. După ce ai asigurat libertatea, trebuie să te gândeşti la putere. Aici înţelepţii nu se despart încă de cei dibaci, dar încep să aibă îndoieli. Puterea, fie. Dar, mai întâi, ce e puterea? Şi apoi, de unde vine?

Cei dibaci se fac că nu aud murmurul nemulţumirii şi-şi urmează urzelile.

După aceşti oameni politici, meşteri în a pune masca necesităţii

---

[8] Scriitor şi gânditor politic italian (1469–1527), unul dintre ideologii burgheziei în ascensiune. Cartea sa *Principele* – în care expune principiile guvernării unui stat monarhic – codifică lipsa de bună-credinţă şi de scrupule în relaţiile internaţionale, astfel cum le practicau micii suverani italieni de pe atunci.

peste ficțiunile care le sunt de folos, numai lor, cea dintâi nevoie a unui popor după revoluție, când acest popor face parte dintr-un continent monarhic, este să-şi facă rost de o dinastie. Ei spun că în acest chip vine, după revoluție, pacea, adică răgazul pentru a-şi tămădui rănile şi a-şi repara casa. Dinastia doseşte schelele şi ascunde ambulanța.

Dar nu e totdeauna uşor să faci rost de o dinastie.

La nevoie, oricare om de geniu sau oricare om norocos poate fi rege. Pentru cel dintâi caz, iată-l pe Bonaparte, şi pentru al doilea, pe Iturbide[9].

Dar nu poți face o dinastie din orice familie luată la întâmplare.

Numele trebuie să aibă o anumită vechime, şi urma lăsată de veacuri nu se poate improviza.

Dacă, făcând bine înțeles toate rezervele, judeci lucrurile din punctul de vedere al oamenilor de stat, te întrebi: care sunt calitățile regelui ivit după o revoluție? Poate fi, şi e bine să fie, revoluționar, adică să fi luat parte el însuşi la acea revoluție, trebuie să fi fost amestecat în ea, să fi fost compromis sau să-şi fi făcut un renume, să fi pus mâna pe secure sau să fi mânuit sabia.

Care sunt calitățile unei dinastii? Trebuie să fie națională, adică revoluționară cu adevărat, nu numai prin actele săvârşite, ci prin ideile pe care şi le-a însuşit. Trebuie să fie alcătuită din trecut şi să fie istorică, să fie alcătuită din viitor şi să fie iubită.

Toate astea ne fac să înțelegem de ce primele revoluții se mulțumesc să găsească un om, pe Cromwell sau pe Napoleon, şi pentru ce următoarele vor neapărat să găsească o familie, casa de Brunswick sau casa de Orléans[10].

Casele regale se aseamănă cu acei smochini din India ale căror ramuri se apleacă până la pământ şi prind rădăcini, devenind fieca-

---

[9] Dictator mexican de la sfârşitul Războiului de independență al țării sale. În 1821 s-a proclamat împărat al Mexicului, dar după un an a fost răsturnat.

[10] *Brunswick*, în limba germană Braunschweig, este numele unei case princiare germane din care se trăgea regele George I al Angliei (1714–1727). *Orléans*, ramură a dinastiei Burbonilor din Franța, coborâtoare dintr-un frate al lui Ludovic al XIII-lea (1610–1643). A fost chemată să domnească abia în 1830, cu Ludovic-Filip, după alungarea lui Carol al X-lea. Sensul frazei lui V. Hugo este că a doua revoluție (burgheză) este mai puțin radicală decât prima, astfel încât nu mai proclamă decăderea unei dinastii, ci o înlocuieşte cu alta, înrudită.

re la rândul ei un smochin. Fiecare ramură poate deveni o dinastie. Cu o singură condiție: să se aplece până la popor.

Aceasta e teoria dibacilor.

Iată deci marea artă: să izbuteşti ca un succes să aibă puțin rezonanța unei catastrofe, ca să tremure şi cei care profită de el, să presari frică sub pasul fiecăruia, să lungeşti trecerea de la o stare la alta, încetinind progresul, să umbreşti zorile, să îmblânzeşti şi să retezi asperitățile entuziasmului, să tai unghiurile şi unghiile, să vătuieşti triumful, să îmbrobodeşti dreptul, să înveleşti poporul uriaş în flanelă şi să-l culci repede, să-l pui la regim fiindcă e prea sănătos, să-l tratezi pe Hercule ca pe un convalescent, să prefaci evenimentul în expedient, să dai spiritelor însetate de ideal nectarul lui îndoit cu ceai de tei, să iei măsuri împotriva unei izbânzi prea mari, să pui revoluției un abajur.

Anul 1830 a pus în practică această teorie, pe care Anglia o aplicase în 1688[11]!

1830 e o revoluție care s-a oprit la jumătatea drumului. O jumătate de progres; o dreptate aproximativă. Dar logica nu cunoaşte aproximativul, aşa cum soarele ignoră lumânarea.

Cine opreşte revoluțiile la jumătatea drumului?

Burghezia.

De ce?

Pentru că burghezia înseamnă interesul ajuns la îndeplinire. Ieri era pofta, azi e îndestularea, mâine va fi ghiftuiala.

Fenomenul din 1814, după Napoleon, s-a repetat în 1830, după Carol al X-lea.

Burghezul e omul care are vreme să stea pe scaun. Dar când vrei să te aşezi prea curând, poți să stânjeneşti neamul omenesc din mers. Aceasta a fost adesea greşeala burgheziei. Dar starea la care tindea, după zdruncinarea din 1830, această parte a națiunii numită burghezie, nu era inerția care se împleteşte cu nepăsarea, cu trândăvia, în care se cuprinde şi puțină ruşine, nu era nici somnul care presupune o uitare de o clipă, prielnică visurilor. Era o etapă.

Etapa e un cuvânt cu un îndoit înțeles, ciudat şi aproape contradictoriu: trupă în marş, deci mişcare; oprire, adică repaos.

---

[11] Aşa-zisa revoluție din 1688 din Anglia a fost de fapt o simplă schimbare de dinastie. Revoluția din 1830, din Franța, executată de masele populare, care au izgonit pe Carol al X-lea, a adus profituri numai burgheziei, care nu a mai împărțit puterea cu resturile nobilimii feudale, ca pe timpul restaurației. Burghezia a trecut la reprimarea mişcărilor populare.

Etapa e refacerea puterilor, e odihna înarmată şi trează. E faptul împlinit care aşază santinele şi stă de pază. Etapa presupune luptă ieri şi luptă mâine.

E răgazul dintre 1830 şi 1848.

Ceea ce numim aici luptă se poate numi şi progres.

Burghezia avea deci nevoie, ca şi bărbații de stat de un Oare-Cine care să întruchipeze ideea de etapă. O individualitate mixtă, care să însemne revoluție şi să însemne stabilitate; care să întărească, cu alte cuvinte, prezentul, împăcând într-o contabilitate echilibrată trecutul cu viitorul.

Omul era găsit „de-a gata”. Se numea Ludovic-Filip d'Orléans.

Cei 221 îl făcură rege pe Ludovic-Filip[12]. Lafayette[13] se însărcină cu ungerea lui. L-a poreclit: „cea mai bună dintre republici”. Primăria din Paris a înlocuit catedrala din Reims[14].

Această înlocuire a tronului întreg cu o jumătate de tron fu „opera anului 1830”.

Când dibacii îşi isprăviră treaba lor, se văzu şi greşeala nemăsurată a soluției pe care o găsiseră. Toate acestea n-aveau nimic a face cu dreptul absolut. Dreptul absolut a strigat: Protestez! Apoi, lucru de temut, s-a ascuns în întuneric.

---

[12] În martie 1830, 221 de deputați din opoziția burghezo-liberală a Camerei au semnat o adresă de protest, redactată de Guizot, prin care se ridicau împotriva unui discurs amenințător al lui Carol al X-lea. Această rezistentă fățişă împotriva unui regim reacționar a provocat în țară o mare agitație, care a culminat cu revoluția din iulie a acelui an, urmată de înscăunarea lui Ludovic-Filip

[13] Marchizul Lafayette, nobil cu oarecare idei înaintate, participant la războiul de independență al Statelor Unite şi aderent al revoluției burgheze din Franța, înainte de faza iacobină, a acesteia. După revoluția din 1830 a fost numit comandant al Gărzii Naționale şi a patronat alegerea lui Ludovic-Filip. Câteva luni mai târziu, însă, intră în conflict cu guvernul Lafitte, din pricina modificării Constituției, rămasă prea puțin democrată după părerea lui Lafayette. Ales deputat, face opoziție guvernului până la moartea sa, în 1834.

[14] Aluzie la împrejurările care au pregătit proclamarea lui Ludovic-Filip ca rege: numit locotenent-general (regent), acesta se duse la Primăria din Paris împreună cu Lafayette şi ieşi în balcon spre a fi ovaționat de mulțimea care umplea piața. Acele aclamații ale unei infime minorități burgheze au fost socotite ca echivalente unui plebiscit, unei consacrări populare, după cum, până la Carol al X-lea inclusiv, regii Franței primeau consacrarea religioasă în Catedrala din Reims.

III – Ludovic-Filip

Revoluțiile au brațul cumplit şi mâna norocoasă. Lovesc unde trebuie şi aleg bine. Chiar când sunt nedesăvârşite, corcite şi înjumătățite, reduse la starea de revoluții minore, ca revoluția din 1830, ele au totuşi de la Dumnezeu destulă pătrundere ca să nu nimerească pe-alături. Eclipsa lor nu e o abdicare.

Să nu le lăudăm, totuşi, prea mult. Se înşală şi revoluțiile uneori; s-au văzut greşeli grave.

Să ne întoarcem la 1830. 1830, cu toate că a luat un drum greşit, a avut noroc. În aşezarea numită „ordine" după revoluția retezată scurt, regele era mai de preț decât regalitatea. Ludovic-Filip era un om deosebit.

Se trăgea dintr-un părinte[15] căruia istoria îi va acorda, fără îndoială, circumstanțe atenuante; era un om tot atât de vrednic de stimă pe cât tatăl său fusese vrednic de ocară; era virtuos atât în treburile sale particulare, cât şi în câteva treburi publice, se arăta grijuliu față de sănătatea, de averea, de făptura şi de afacerile lui. Cunoştea prețul unei clipe, dar nu totdeauna prețul unui an. Era cumpătat, senin, liniştit, răbdător; om cumsecade şi prinț cumsecade. Trăia cu nevasta lui, avea în palat lachei însărcinați să arate patul lui conjugal burghezilor, tradiție devenită din nou utilă unui alcov legitim, după atâtea dări în vileag nelegitime ale ramurii mai mari a familiei. Nu numai că ştia toate limbile Europei şi, ceea ce e mai rar limbajul tuturor intereselor, dar le şi vorbea. Era un minunat reprezentant al clasei mijlocii, dar depăşind-o, era în toate chipurile mai mare decât ea. Avea o minte atât de limpede, încât, prețuind sângele pe care-l moştenea, se bizuia mai mult pe valoarea lui personală şi, când era vorba de casa lui, lucru ciudat, se declara Orléans şi nu Burbon. Se socotea cel dintâi prinț de sânge atâta vreme cât nu fusese decât alteță serenisimă, dar a ajuns un burghez adevărat în ziua în care fu făcut rege. Era vorbăreț în lume şi laconic în intimitate. Cu faimă de om zgârcit, dar nedovedită, era în realitate unul dintre acei oameni strângători, care ştiu să fie risipitori când e vorba de o toană sau de o îndatorire a lor. Cultivat, dar fără să fie sprijinitor al culturii. Gentilom, dar nu cavaler. Simplu, liniştit şi puternic. Adorat de familia şi

---

[15] Philippe d'Orléans, vărul regelui Ludovic al XVI-lea, a cărui moarte a votat-o, ca membru al Convențiunii. Cei mai mulți deputați şi-au explicat votul; el a spus: „Moartea, fără fraze!".

de casa lui. Un vorbitor care cucerea. Om de stat lipsit de elan, rece din fire, stăpânit de interesul imediat, ocupându-se totdeauna de ce era mai grabnic, nefiind în stare să poarte nici ură, nici recunoştinţă, uzând fără milă de oamenii de seamă cu înlăturarea celor mediocri, dibaci când era vorba să îndemne majorităţile parlamentare să strivească unanimităţile tăinuite ce murmură înăbuşit sub tronuri. Era expansiv, câteodată imprudent în expansiunile lui, dar foarte iscusit până şi în imprudenţă. Bogat în expediente, chipuri şi măşti; înspăimânta Franţa cu Europa şi Europa cu Franţa. Îşi iubea fără îndoială ţara, dar dădea întâietate propriei lui familii. Preţuia mai mult guvernarea decât autoritatea şi autoritatea mai mult decât demnitatea, pornire care are un cusur: în goana după succese, admite viclenia şi nu dispreţuieşte josnicia; dar are şi un folos: acela de a feri politica de lovituri violente, statul de accidente şi societatea de catastrofe, era migălos, corect, vigilent, atent, pătrunzător, neobosit. Câteodată se contrazicea, se dezminţea. A fost îndrăzneţ faţă de Austria la Ancona, încăpăţânat faţă de Anglia în Spania, a bombardat Anversul şi l-a plătit pe Pritchard[16]. Cânta *Marseieza* cu convingere. Nu se lăsa cuprins de tristeţe, de oboseală, de frumos sau de ideal, de generozităţi îndrăzneţe, de utopii, de himere, de mânie, trufie sau teamă. Era un om curajos în toate. A fost general la Valmy şi soldat la Jemmapes[17]. Scăpase cu viaţă în opt atentate şi era mereu zâmbitor.

[16] Episoade care ilustrează ezitările şi inconsecvenţele lui Ludovic-Filip în materie de politică externă: În 1832 trupele franceze au ocupat oraşul italian Ancona, pentru a opri înaintarea austriecilor în acea regiune. Între 1833 şi 1839, Spania a fost devastată de un război civil, dezlănţuit de Don Carlos, fratele defunctului rege Ferdinand al VIII-lea, care urmărea să ocupe tronul prin înlăturarea nepoatei sale, Isabella a II-a. Acest război a prilejuit amestecul puterilor străine în treburile Spaniei; regele Franţei susţinea elementele progresiste din jurul Isabellei a II-a. Bombardarea portului belgian Anvers de către artileria franceză a avut loc în 1832, când independenţa Belgiei mai era contestată de olandezi. Aceştia stăpâneau Anversul, de unde au fost izgoniţi cu ajutorul trupelor franceze. Pritchard era un farmacist englez stabilit în insula Tahiti din Oceania. Când francezii ocupară acea insulă, Pritchard îndemnă pe băştinaşi la revoltă. Arestarea farmacistului de către coloniştii francezi (1844) a provocat un serios incident diplomatic între Franţa şi Anglia. Ludovic-Filip şi Guizot, prim-ministrul de atunci, au cedat şi au plătit lui Pritchard o indemnizaţie, spre nemulţumirea opiniei burgheze din Franţa.

[17] Bătăliile câştigate de armatele franceze în timpul revoluţiei împotriva austro-prusacilor, care se pregăteau să invadeze Franţa spre a restabili re-

Viteaz ca un grenadier şi curajos ca un gânditor. Neliniştit numai în faţa posibilităţii unei zguduiri europene şi nepregătit pentru o mare aventură politică. Gata totdeauna să-şi primejduiască viaţa, dar niciodată opera. Îşi ascundea totdeauna voinţa sub înfăţişarea unei firi influenţabile, ca să fie ascultat mai degrabă ca minte luminată decât ca rege. Avea spirit de observaţie, dar era lipsit de simţ profetic. Puţin atent faţă de spiritele alese, dar priceput la oameni, simţea nevoia să vadă ca să poată judeca. Avea un bun-simţ sigur şi pătrunzător, o înţelepciune practică, darul vorbirii, o memorie nemaipomenită, de care se folosea necontenit, singura lui asemănare cu Cezar, Alexandru şi Napoleon. Cunoştea fapte, amănunte, date, nume proprii. Habar n-avea de năzuinţele, de patimile, de geniul felurit al poporului, de îndemnurile lui lăuntrice, de frământările ascunse şi întunecate ale sufletelor, în sfârşit, de toate cele care s-ar putea numi forţele nevăzute ale conştiinţei. Era acceptat de toţi cei ce se aflau în frunte, dar nu şi de Franţa celor mulţi. Se descurca pentru că era iscusit. Guverna prea mult şi nu domnea destul. Era propriul său prim-ministru. Se pricepea de minune să facă din faptele mărunte o piedică în calea marilor idei. Amesteca o adevărată însuşire creatoare de civilizaţie, de ordine şi de organizare, cu un oarecare spirit de procedură birocratică şi de şicană. A fost ctitorul şi procurorul unei dinastii. Avea ceva din Carol cel Mare şi ceva de avocat. În sfârşit, o figură mare şi originală, un prinţ care a ştiut să fie puternic împotriva tuturor îndoielilor Franţei şi a geloziei Europei. Ludovic-Filip ar fi fost aşezat printre oamenii de seamă ai veacului său şi printre cârmuitorii cei mai străluciţi din istorie, dacă ar fi iubit cât de puţin gloria şi ar fi simţit tot atât de bine ce e mare, cum a simţit, ce e de folos.

Ludovic-Filip fusese un bărbat frumos, şi îmbătrânit rămăsese graţios. N-a fost totdeauna pe gustul naţiunii, dar a plăcut totdeauna mulţimii. Plăcea. Fusese înzestrat cu acest dar şi avea farmec. Era lipsit de măreţie. Nu purta coroană, deşi era rege; nici păr alb, deşi era bătrân. Înfăţişarea lui amintea de vechiul regim şi viaţa lui obişnuită, de cel nou, alcătuind laolaltă un amestec de nobleţe şi de burghezie care se potrivea cu anul 1830. Ludovic-Filip era o punte de trecere pe treptele unui tron. Păstrase rostirea cuvintelor şi ortogra-

---

gimul feudal absolutist. Lupta de la Valmy (septembrie 1792) le-a tăiat drumul Parisului; cea de la Jemmapes, localitate din Belgia, a asigurat trupelor revoluţionare franceze prima cucerire a acestei ţări, pe atunci posesiune austriacă (noiembrie 1792). Ludovic-Filip, pe atunci duce de Chartres, a participat în rândul armatei revoluţionare la ambele bătălii.

fia veche, pe care le punea în slujba părerilor moderne. Iubea Polonia şi Ungaria, dar scria *les polonois* şi rostea *les hongrais*[18].

Purta, uniforma gărzii naționale, asemenea lui Carol al X-lea şi cordonul Legiunii de onoare, ca Napoleon.

Se ducea rar la biserică, deloc la vânătoare, niciodată la Operă. Această latură a firii lui făcea parte din popularitatea lui burgheză. Nu avea Curte, ieşea la plimbare cu o umbrelă sub braț, şi umbrela asta a făcut parte mult timp din aureola lui. Era puțin zidar, puțin grădinar şi puțin doctor. S-a priceput să lase sânge unui curier care căzuse de pe cal. Ludovic-Filip nu pleca fără lanțetă, cum nu pleca Henric al III-lea fără pumnal. Ilegaliştii râdeau de acest rege caraghios, primul care a vărsat sânge ca să vindece. Trebuie să facem o deosebire între imputările pe care i le-a făcut istoria: cele care privesc regalitatea, cele care privesc domnia şi cele care-l privesc pe rege însuşi. Sunt trei coloane care dau fiecare un total deosebit. Înăbuşirea *dreptului democratic;* coborârea progresului pe planul al doilea; reprimarea sălbatică a protestelor străzii, trecerea răzmeriței prin foc şi sabie, măcelul din strada Transnonain[19], consiliile de război, acapararea țării reale de către țara legală, guvernul care făcea parte dreaptă cu cei trei sute de mii de privilegiați – iată faptele regalității; guvernul e răspunzător de refuzul dat Belgiei[20], de cucerirea prea aspră a Algeriei, ca şi a Indiei de către englezi, mai mult cu barbarie decât cu civilizație, de călcarea cuvântului față de Abd-el-Kader[21], de Blaye; de cumpărarea lui Deutz[22] şi despăgubirea lui Pritchard.

Vina regelui e politica de familie care a trecut înaintea celei naţi-

---

[18] Formă veche, în loc de *les polonais* şi *les hongrois*.

[19] În timpul răscoalei din 1834, sub pretext că dintr-o casă de pe acea stradă s-a tras asupra trupelor trimise să reprime mişcarea, toți locuitorii acelui imobil au fost executați.

[20] În februarie 1831, Belgia, devenită de curând independentă, fu proclamată regat şi coroana noului stat fu oferită ducelui de Nemours, unul din fiii lui Ludovic-Filip. Acesta însă se opuse ca fiul său să devină rege al Belgiei.

[21] Căpetenie a arabilor şi berberilor din Algeria, care a organizat rezistența împotriva invaziei franceze sub domnia lui Ludovic-Filip

[22] Ducesa de Berry, nora lui Carol al X-lea, încercând în 1832 să răscoale Vandeea împotriva lui Ludovic-Filip, fu prinsă şi închisă în localitatea Blaye. Planurile ducesei fuseseră vândute lui Thiers, ministru de interne pe atunci, de către omul ei de încredere, Deutz.

onale. Scăzându-se toate acestea din socoteală, povara regelui descreşte.

Iată marea lui vină; a fost şovăitor în numele Franței. De unde vine această greşeală?

S-o spunem.

Ludovic-Filip a fost un rege prea mult părinte; tatăl unei familii, care vrea să clocească o dinastie, se teme de orice şi nu vrea să fie stingherit. Aşa se explică atâtea sfiiciuni exagerate, sfieli nemăsurate, nepotrivite cu un popor care în tradiția lui cetățenească are un 14 iulie, iar în tradiția lui militară Austerlitzul.

De altfel, dacă lăsăm la o parte îndatoririle publice care trebuie împlinite înainte de orice, familia lui Ludovic-Filip merita dragostea pe care părintele ei i-o purta. Era minunată, plină de virtuți şi de talente. Una dintre fetele lui Ludovic-Filip, Marie d'Orléans, trecuse numele neamului ei printre artişti, aşa cum Charles d'Orléans îl înscrisese pe-al său printre poeți. Îşi prefăcuse sufletul într-o marmură pe care o botezase Jeanne d'Arc. Doi dintre fiii lui Ludovic-Filip îi smulseră lui Metternich[23] această demagogică laudă: „Sunt nişte tineri cum se văd rar şi nişte prinți cum nu se mai văd alții".

Iată adevărul asupra lui Ludovic-Filip, adevărul din care n-am ascuns nimic şi n-am îngroşat nimic.

Norocul lui Ludovic-Filip, în 1830, a fost să fie prințul „Egalitate"[24], să cuprindă în el contradicțiile revoluției şi ale restaurației, să aibă trăsătura neliniştitoare a revoluționarului care se face cuminte când guvernează. Niciun om nu s-a adaptat vreodată mai desăvârşit la împrejurări. Omul şi împrejurările s-au contopit, şi întruparea s-a realizat. Ludovic-Filip e încarnarea lui 1830. Mai avea de partea lui şi alte argumente: exilul. Fusese proscris, pribeag, sărac. Trăise din munca lui. Acest om, stăpân al celor mai mari domenii din Franța, vânduse în Elveția un cal al său bătrân, ca să aibă ce mânca. Dăduse lecții de matematică la Reichenau, în vreme ce sora lui, Adelaida, cosea şi broda. Burghezia se înflăcărează când întovărăşeşte chipul

[23] Cancelar al Austriei în prima jumătate a secolului al XIX-lea; a negociat căsătoria lui Napoleon cu Maria-Luiza, a jucat un rol de seamă la Congresul de la Viena (1815) şi a organizat Sfânta Alianță a suveranilor reacționari împotriva mişcărilor progresiste din Europa. A fost izgonit de la putere în 1848, în urma revoluției din Viena

[24] Filip d'Orléans, tatăl regelui Ludovic-Filip, îmbogățit prin manufacturile sale de bumbac, aderase la revoluția burgheză din 1789 şi îşi schimbase numele princiar în acela de *Philippe-Egalité*.

unui rege cu asemenea amintiri. Dărâmase cu mâinile lui ultima cuşcă de fier de la Mont-Saint-Michel[25], clădită de Ludovic al XI-lea şi folosită de Ludovic al XV-lea. Era camaradul lui Dumouriez[26] şi prietenul lui Lafayette. Făcuse parte din clubului iacobinilor, Mirabeau îl bătuse pe umăr, Danton îi spusese: „Tinere!” În ’93, la douăzeci şi patru de ani, când era numai domnul de Chartres, asistase din umbra unei loji a Convenţiunii la procesul lui Ludovic al XVI-lea, atât de bine numit: „bietul tiran”. Fusese martor la clarviziunea oarbă a revoluţiei, care a zdrobit regalitatea în rege şi pe rege odată cu regalitatea, fără să mai ţină seama de om; la furtuna uriaşă a adunării-tribunal; la furia publică punându-i lui Capet[27] întrebări la care nu ştia să răspundă; la înspăimântătoarea clătinare a capului regal sub furtuna aceea întunecată; văzuse în ce măsură fuseseră nevinovaţi în această catastrofă şi cei care osândeau ca şi cel care era osândit; fusese de faţă la toate aceste fapte ameţitoare, văzuse veacurile înfăţişându-se la tribuna Convenţiunii. Văzuse în spatele lui Ludovic al XVI-lea, nefericitul care era făcut răspunzător, ridicându-se în umbră acuzatul cel mare: monarhia. Îi rămăsese în inimă o spaimă smerită faţă de această uriaşă justiţie a poporului, aproape tot atât de impersonală ca judecata lui Dumnezeu.

Revoluţia lăsase în el o urmă de neşters. Amintirea lui purta pecetea vie a acelor ani, clipă cu clipă. Într-o zi, în faţa unui martor de al cărui cuvânt nu ne putem îndoi, a restabilit din memorie toată litera A din apelul alfabetic al Adunării Constituante.

Ludovic-Filip a fost un rege fără ascunzişuri. Legile din septembrie sunt limpezi. Deşi ştia că lumina nu e prielnică privilegiilor, şi-a lăsat tronul în lumină. Istoria va ţine seama de această lealitate.

Ludovic-Filip, ca toţi oamenii care au părăsit scena, e judecat azi

---

[25] În insula Mont-Saint-Michel din fundul golfului Saint-Malo se afla o închisoare pentru deţinuţi politici. Regimul penitenciarului era foarte aspru în celulele lui strâmte ca nişte cuşti, amintind pe cele ale regelui Ludovic al XI-lea din castelul de la Loches.

[26] General şi om politic. A comandat una din armatele care operau împotriva austro-prusacilor la Valmy şi Jemmapes. Anul următor, izgonit de austrieci din Belgia, este destituit de Convenţiunea Naţională şi chemat la Paris pentru raport. Îşi trădează atunci patria şi trece la duşmani, devenind un contrarevoluţionar activ.

[27] Nume de familie dat de Convenţiunea Naţională lui Ludovic al XVI-lea după detronare. Era numele strămoşului său Hugo Capet, proclamat rege al Franţei în 987.

de conştiinţa umană. Procesul lui e însă numai la prima instanţă.

N-a sunat pentru el încă ceasul în care istoria vorbeşte cu glasul ei liber şi respectat. N-a venit încă clipa rostirii unei judecăţi definitive asupra acestui rege. Asprul şi celebrul istoric Louis Blanc şi-a îmblânzit şi el, de curând, primul verdict.[28]

Ludovic-Filip a fost ales de cei 221 şi de 1830, adică de o jumătate de parlament şi de o jumătate de revoluţie. Oricum, el nu poate fi judecat aici, decât cu anumite rezerve, din punctul de vedere înalt din care priveşte filosofia principiul democratic absolut. În ochii absolutului totul e uzurpare, în afară de dreptul omului, mai întâi, şi de dreptul poporului, în al doilea rând. Dar ceea ce putem spune azi, după ce am făcut toate rezervele, e că, oricum ar fi privit Ludovic-Filip, luat în el însuşi şi din punctul de vedere al bunătăţii omeneşti, va rămâne, ca să ne slujim de graiul vechi al bătrânei istorii, unul dintre cei mai buni principi care s-au urcat pe tron.

Ce vină are el? Tronul. Despărţiţi-l pe Ludovic-Filip de rege, va rămâne omul. Şi omul e bun. Câteodată e atât de bun, încât devine minunat. Uneori, în mijlocul celor mai apăsătoare griji, după o zi de luptă împotriva diplomaţiei întregului continent, se întorcea seara în apartamentul lui, şi acolo ce credeţi că făcea? Covârşit de oboseală, toropit de somn, lua un dosar şi-şi petrecea toată noaptea revizuind un proces criminal, socotind că, dacă însemna ceva să ţină piept Europei întregi, era o faptă şi mai însemnată să smulgă un om călăului. Se încăpăţâna împotriva ministrului de justiţie, lupta să smulgă din mâna procurorilor generali (pe care îi numea „flecarii legii") arma ghilotinei. Masa lui de lucru era acoperită cu vrafuri de dosare. Le cerceta pe toate. I se părea îngrozitor să lase întâmplării nenorocitele capete osândite. Într-o zi îi spunea aceluiaşi martor de care am vorbit mai înainte: „Astă-noapte am câştigat şapte". În timpul primilor ani ai domniei lui, pedeapsa cu moartea a fost ca şi abolita şi ridicarea din nou a eşafodului s-a făcut împotriva voinţei regelui. Piaţa la Grève pierind odată cu ramura cea mare a familiei regale, s-a instituit o alta, burgheză, la bariera Saint-Jacques[29]. „Oamenii practici" au simţit nevoia unei ghilotine cvasi-legitime. Aceasta a fost una

---

[28] *Louis Blanc*, avocat şi om politic (1811–1882), membru al guvernului provizoriu din februarie 1848. Socialist utopic mic-burghez. În *Istoria celor zece ani* (1830–1840), Louis Blanc condamnase cu asprime regimul lui Ludovic-Filip; în exil însă, scriind *Istoria revoluţiei*, şi-a „temperat" aprecierile.

[29] Punct din sudul Parisului unde, după 1830, se făceau execuţiile capitale.

dintre victoriile lui Casimir Périer[30], care reprezenta vederile înguste ale burgheziei, asupra lui Ludovic-Filip, care reprezenta latura ei liberală. Ludovic-Filip l-a adnotat cu mâna lui pe Beccaria[31]. După bomba lui Fieschi[32], a exclamat: „Ce păcat că n-am fost rănit! Aş fi putut să-l grațiez!” Altă dată a scris, făcând aluzie la rezistența miniştrilor lui, în legătură cu un osândit politic care a fost una dintre cele mai sângeroase figuri ale timpului nostru: „I-am acordat grațierea, nu-mi rămâne decât s-o obțin”. Ludovic-Filip era blând ca Ludovic al IX-lea şi bun ca Henric al IV-lea.

Iar noi zicem că în istorie, unde bunătatea e o perlă rară, cel bun trebuie să treacă înaintea celui care a fost mare.

Deoarece Ludovic-Filip a fost judecat cu asprime de unii, fără cruțare, poate, de alții, este firesc ca un om care l-a cunoscut, el însuşi o umbră astăzi, să vină să-şi depună mărturia în fața istoriei. Această mărturie e fără îndoială şi înainte de toate nepărtinitoare. Un epitaf scris de mâna unui mort e sincer. O umbră poate aduce mângâiere altei umbre. Când împarți cu cineva întunericul aceleiaşi nopți, ai dreptul să-l şi lauzi. Nu se va putea spune vreodată despre două morminte din exil, că unul dintre ele l-a linguşit pe celălalt.

IV – Crăpături sub temelie

În clipa în care drama pe care o povestim pătrundea adâncul unuia din norii tragici care acoperă începutul domniei lui Ludovic-Filip, nu puteam lăsa nimic îndoielnic, şi trebuia ca această carte să vină cu o lămurire asupra regelui.

Ludovic-Filip îşi însuşise autoritatea regală fără violență, fără vreo acțiune directă săvârşită de el, ci mulțumită unei întorsături revoluționare, fără îndoială deosebită de țelul adevărat al revoluției şi în care el, ducele de Orléans, nu avusese nicio inițiativă personală. Se născuse prinț şi se credea ales rege. Nu smulsese el singur această împuternicire. N-o luase. Îi fusese oferită şi o primise, convins – din greşeală desigur, dar convins – că darul era făcut pe bună dreptate şi că datoria lui îi poruncea să-l primească. De aici, cârmuirea înteme-

---

[30] Bancher şi om politic francez din timpul restaurației şi al monarhiei din iulie.

[31] Filozof şi criminalist italian, al cărui tratat asupra delictelor a îmblânzit codul penal.

[32] Inventatorul unei maşini infernale, cu care a încercat un atentat la viața lui Ludovic-Filip.

iată pe bună-credință. O spunem cinstit, Ludovic-Filip domnind cu bună-credință, încrâncenarea dezlănțuită de luptele sociale nu poate fi pusă nici în sarcina regelui, nici într-a democrației. O ciocnire de principii seamănă cu o ciocnire de elemente. Oceanul apără apa, furtuna apără aerul. Regele apără regalitatea, democrația apără poporul. Relativul, care e monarhia, se împotriveşte absolutului, care e republica. Societatea sângerează în acest conflict, dar suferința de azi va fi salvarea ei de mâine. Şi, oricum ar fi, cei care luptă între ei nu pot fi disprețuiți. Fără îndoială că una dintre cele două tabere se înşală. Dreptatea nu e asemenea colosului din Rodos, aşezată pe amândouă malurile deodată, cu un picior în republică şi celălalt în monarhie. Ea e indivizibilă, se sprijină pe un singur țărm.

Să încheiem această expunere.

Regimul de la 1830 a avut de la început o viață grea. Abia născut, a doua zi trebui să lupte.

Abia înscăunat, regimul din iulie, atât de nou, atât de puțin rezistent, era hărțuit din toate părțile.

Împotrivirea se născu de a doua zi. Poate că se născuse chiar în ajun, şi creştea din lună în lună; ascunsă la început, ieşi tot mai mult la iveală.

Revoluția din iulie, rău primită de regi peste hotarele Franței, cum am mai spus, fusese felurit interpretată în Franța.

Dumnezeu arată oamenilor vrerile lui, vădindu-le în evenimente, texte obscure, scrise într-o limbă misterioasă. Oamenii încearcă să le tălmăcească. Traduceri grăbite, incorecte, pline de greşeli, de lipsuri şi de contraziceri. Foarte puțini pricep limba divină. Cei mai pătrunzători, cei mai potoliți, cei mai adânci, descifrează încet, şi când ajung la capătul textului lor, lucrarea e săvârşită în acelaşi timp. Pe piața publică au şi apărut douăzeci de traduceri. Din fiecare traducere se naşte un partid, şi din fiecare contrazicere un grup de răzvrătiți. Fiecare partid crede că numai el are textul adevărat, fiecare bisericuță crede că stăpâneşte lumina.

Adesea, puterea însăşi e numai o gaşcă.

În fiecare revoluție sunt şi oameni care înoată împotriva valurilor. Sunt partidele vechi.

Partidele vechi, care sunt legate de tradiții prin grația lui Dumnezeu, socotesc că revoluțiile nu sunt altceva decât o urmare a dreptului la revoltă, şi ai dreptul la rândul tău să te revolți împotriva lor. Revoluția, fiind o împlinire normală, cuprinde în ea propria ei legitimitate, pângărită câteodată de falşii revoluționari, dar care stăruie

chiar mânjită, şi supravieţuieşte chiar însângerată. Revoluţiile nu se nasc dintr-un accident, ci din necesitate. O revoluţie e o întoarcere de la nefiresc la real. Este pentru că trebuie să fie.

Şi totuşi vechile partide legitimiste au atacat revoluţia din 1830 cu toată violenţa care ţâşneşte dintr-o falsă judecată. Greşelile sunt proiectile excelente. Ei loveau cu iscusinţa revoluţia acolo unde era slabă, unde avea o ruptură în zale, în lipsa ei de logică. Atacau revoluţia în regalitatea ei şi strigau: „Pentru ce are nevoie revoluţia de rege?" Orbii aceştia, câteodată ochesc bine.

Republicanii scoteau acelaşi strigăt, dar, venind de la ei, strigătul era logic. Ceea ce era orbire la legitimişti era clarviziune la democraţi. Anul 1830 înşelase poporul. Democraţia, furioasă, îl mustra.

Regimul din iulie se zbătea, atacat deopotrivă în numele trecutului şi al viitorului. El reprezenta clipa de faţă, războindu-se, de o parte, cu veacurile monarhice, de alta, cu dreptul veşnic.

Nu numai atât, dar faţă de străinătate, 1830, nemaifiind revoluţie şi devenind monarhie, trebuia să se ţină la pas cu Europa. Trebuia să păstreze pacea, altă greutate. O armonie pe care vrei s-o realizezi împotriva logicii e adesea mai dăunătoare, decât un război. Din conflictul acesta surd, mereu înăbuşit, dar mereu ameninţător, s-a născut pacea armată, acest expedient costisitor al civilizaţie suspecte ei însăşi.

Regalitatea din iulie se smucea în şleauri, cu toate că avea înhămate la ea guvernele Europei. Metternich i-ar fi pus bucuros zăbală. Împinsă de progres în Franţa, împingea înainte monarhiile Europei, rămase pe loc. Era remorcată şi remorca la rândul ei.

Între timp, în interior bântuiau, înlănţuite între ele, atâtea probleme sociale: sărăcia, proletariatul, salariile, educaţia, pedepsele, prostituţia, soarta femeii, bogăţia, mizeria, producţia, consumaţia, repartiţia, schimbul, moneda, creditul, dreptul capitalului, dreptul muncii. Grozavă povară!

În afară de partidele politice propriu-zise se mai desemna şi o altă mişcare. Fierberii democratice îi răspundea fierberea filosofică. Elita se simţea tulburată ca şi mulţimea; în alt chip, dar nimic mai mult.

Gânditorii meditau, pe când pământul, adică poporul străbătut de curente revoluţionare, tremura zguduit de nu ştiu ce vagi smucituri nervoase. Gânditorii, unii izolaţi, întruniţi în familii, aproape în frăţii, răscoleau problemele sociale în linişte, dar adânc, ca nişte mineri neclintiţi, care îşi săpau galeriile în profunzimile unui vulcan, abia stingherit de zguduiri surde şi de întrevăzute focuri pâlpâitoare.

Linişteа aceasta nu era spectacolul cel mai puțin frumos al acestei epoci zbuciumate.

Aceşti oameni lăsau chestiunea drepturilor în seama partidelor politice. Ei se ocupau de problema fericirii. Voiau să dobândească de la societate bunăstarea omului.

Ridicau problemele materiale – problema agricolă, industrială şi comercială – aproape la demnitatea unei religii. În civilizație, aşa cum se întocmeşte ea, puțin de către Dumnezeu şi mult de către om, interesele se combină, se împletesc şi se contopesc în aşa chip, încât formează o adevărată stâncă, după o lege dinamică, studiată cu multă răbdare de economişti, aceşti geologi ai politicii.

Oamenii aceştia care se grupau sub diferite denumiri, dar care pot fi numiți toți cu titlul general de socialişti, căutau să străpungă stânca şi să facă să țâşnească din ea apa vie a fericirii omeneşti.

Lucrările lor îmbrățişau totul, de la problema eşafodului până la aceea a războiului. Adăugau la dreptul omului, proclamat de revoluția franceză, dreptul femeii şi al copilului.

E uşor de înțeles pentru ce, din diferite motive, nu tratăm aici în adâncime, şi din punct de vedere teoretic, problemele ridicate de socialism. Ne mărginim să le indicăm.

Toate problemele pe care şi le puneau socialiştii, lăsând la o parte viziunile cosmogonice, visarea şi misticismul, pot fi reduse la două probleme principale:

Prima problemă: a produce bogăția.

A doua problemă: a o distribui.

Prima problemă cuprinde pe aceea a muncii.

A doua e, de fapt, problema salariilor.

În prima problemă e vorba de folosirea energiilor.

În cea de-a doua, de distribuția bunurilor.

Dintr-o bună folosire a energiilor rezultă puterea publică.

Dintr-o bună distribuție a bunurilor rezultă fericirea individuală.

O bună distribuție nu înseamnă o distribuție egală, ci una echitabilă. Prima egalitate se întemeiază pe echitate.

Prosperitatea socială rezultă din această îmbinare: puterea publică în afară, fericirea individului înăuntru.

Prosperitatea socială înseamnă omul fericit, cetățeanul liber, națiunea mare.

Anglia rezolvă prima din aceste două probleme. Ea ştie minunat să creeze bogății, dar le împarte prost. E o soluție desăvârşită numai pe o latură, care duce în chip fatal la două extreme: belşug monstru-

os şi mizerie monstruoasă. Unii, cei puţini, au toate bucuriile, alţii, adică poporul, toate lipsurile. Privilegiul, monopolul, favorurile, feudalitatea folosesc munca însăşi. Situaţie falsă şi primejdioasă, care aşază puterea publică pe mizeria celor mulţi şi care întemeiază măreţia statului pe suferinţele individului. Măreţie rău alcătuită, în care se împletesc toate elementele materiale şi în care nu intră niciun element moral.

Amândouă problemele, pentru a fi bine rezolvate, trebuie rezolvate laolaltă. Amândouă soluţiile trebuie să fie contopite într-una singură.

Rezolvaţi numai prima problemă şi veţi fi Veneţia, veţi fi Anglia. Veţi avea o putere artificială ca Veneţia, sau o putere materială ca Anglia. Veţi fi un bogat rău. Veţi pieri prin mersul lucrurilor, cum a murit Veneţia, sau printr-un faliment, cum va cădea Anglia, şi lumea vă va lăsa să cădeţi şi să muriţi, pentru că lumea lasă să cadă şi să moară tot ceea ce nu e decât egoism, tot ceea ce nu reprezintă o virtute sau o idee pentru neamul omenesc.

E de la sine înţeles că prin cuvintele Veneţia şi Anglia nu desemnăm popoarele, ci construcţiile sociale, oligarhiile suprapuse naţiunilor, şi nu înseşi naţiunile. Naţiunile se bucură totdeauna de respectul şi de simpatia noastră. Veneţia, ca popor, va renaşte. Anglia, ca aristocraţie, va cădea, dar Anglia ca naţiune e nemuritoare.

Acestea fiind spuse, să mergem mai departe.

Rezolvaţi cele două probleme, încurajaţi-l pe bogat şi ocrotiţi-l pe sărac, suprimaţi mizeria, puneţi capăt exploatării nedrepte a celui sărac de către bogat, puneţi frâu geloziei celui care e încă pe drum faţă de cel care a ajuns la capăt, potriviţi matematic şi frăţeşte salariul după muncă, adăugaţi învăţământul gratuit şi obligatoriu al copilului, faceţi din ştiinţă temelia bărbăţiei, dezvoltaţi inteligenţele punând braţele la muncă, fiţi în acelaşi timp un popor puternic şi o familie de oameni fericiţi, democratizaţi proprietatea nu desfiinţând-o, ci universalizând-o aşa ca fiecare cetăţean, fără excepţie, să fie proprietar, lucru mai uşor decât se crede; în două cuvinte, învăţaţi să produceţi bogăţia şi s-o distribuiţi, şi veţi avea laolaltă măreţia materială şi măreţia morală. Atunci veţi fi vrednici să vă numiţi Franţa.

Iată ce spunea socialismul, în afară de câteva secte căzute în rătăcire. Iată ce căuta în fapte, ce plămădea în suflete.

Admirabile eforturi! Sfinte încercări!

Pe Ludovic-Filip îl preocupau în mod dureros toate aceste doctri-

ne şi teorii: necesitatea neobişnuită pentru un om de stat de a ține seamă de filosofi; adevărurile nedesluşite încă, pe care le întrevedea: politica nouă care trebuia creată, în acord cu lumea veche, dar fără prea multe nepotriviri cu idealul revoluționar, situație în care trebuia să-l întrebuințeze pe Lafayette ca să-l apere pe Polignac[33]; intuiția progresului care se simte în răscoală; credința lui în revoluție. Poate că ajunsese la o resemnare născută din acceptarea vagă a unui drept definitiv superior; îl preocupa voința de a nu se înstrăina de propria lui rasă, spiritul lui de familie, respectul lui sincer pentru popor, propria lui cinste. Câteodată, aşa puternic şi curajos cum era, se simțea împovărat de greutatea de a fi rege.

Simțea sub picioarele lui o primejdioasă destrămare, care nu era totuşi o năruire totală, pentru că Franța era Franța mai mult decât oricând.

Grămezi de nori negri acopereau zarea. O umbră ciudată. Din ce în ce mai aproape, se întindea peste oameni, peste lucruri, peste idei, umbră care se năştea din mânie şi din sisteme. Tot ceea ce fusese înăbuşit în grabă se mişca şi se frământa. Câteodată, conştiința omului cinstit avea nevoie să respire adânc, atâta apăsare era în aerul în care sofismele se amestecau cu adevărurile. Sufletele tremurau în această tulburătoare nelinişte socială ca frunzele în apropierea furtunii. Tensiunea electrică era atât de mare, încât câteodată, primul venit, un necunoscut, scăpăra lumină. Pe urmă cădea iarăşi întunericul nopții. Din când în când, câte un bubuit surd şi adânc te făcea să pricepi câte trăsnete purtau în ei norii.

Trecuseră numai douăzeci de luni de la revoluția din iulie, şi anul 1832 începuse plin de amenințări şi de inevitabil. La freamătul întunecat al ideilor se adăuga clocotul întunecat al evenimentelor; poporul era în cumplită sărăcie; muncitorii fără pâine; ultimul prinț Condé dispăruse în întuneric[34]; Bruxellesul alungase dinastia de Nassau[35], aşa cum Parisul îi alungase pe Burboni. Belgia se oferise

---

[33] Nobil francez emigrat pe vremea revoluției. Pe vremea restaurației s-a manifestat ca unul dintre cei mai reacționari ultraregalişti. Preşedinte al consiliului de miniştri în 1829, Polignac a grăbit izbucnirea revoluției din iulie 1830 prin ordonanțele cu care suprimase unele libertăți esențiale.

[34] Louis-Henri-Joseph de Bourbon-Condé, ultimul prinț din această familie, înrudită cu dinastia Burbonilor, s-a sinucis într-o noapte, puțin timp după revoluția din 1830.

[35] Tratatul de la Viena (1815) unise Belgia şi Olanda într-un singur stat, sub dinastia de Orania-Nassau. Prin insurecția din 1830, Belgia s-a separat

unui prinț francez şi se dăduse unui prinț englez; Nicolae, țarul rus ne ura; doi diavoli din sud erau în spatele nostru; Ferdinand din Spania şi Miguel din Portugalia; în Italia pământul se cutremura, Metternich întindea mâna asupra Bolognei; Franța încolțea Austria la Ancona[36], în nord se auzea un ciocan sinistru care închidea din nou Polonia în sicriul ei[37]; din întreaga Europă priviri furioase erau ațintite asupra Franței; Anglia era o aliată îndoielnică, gata să dea brânci celui care s-ar fi clătinat şi să se arunce asupra celui care ar fi căzut: pairii se ascundeau în spatele lui Beccaria ca să refuze legii patru capete[38]; florile de crin erau rase de pe trăsura regelui; crucea smulsă de pe Notre-Dame; Lafayette disprețuit; Laffitte ruinat[39], Benjamin Constant mort în mizerie; Casimir Périer răpus de povara cârmuirii. Molima politică şi molima socială izbucniseră în acelaşi timp în cele două capitale ale regatului, una oraşul gândirii, cealaltă oraşul muncii; la Paris războiul civil, la Lyon războiul servil[40], aceeaşi lumină de pârjol în amândouă cetățile. O lumină roşie de crater pe fruntea poporului. Sudul fanatizat, vestul în fierbere, ducesa de

---

de Olanda şi s-a proclamat stat independent.

[36] Prin pacea de la Viena (1815) Austria a reanexat Lombardia şi Veneția. Când Metternich a trimis trupe să ocupe oraşul revoltat Bologna, în statul papal (1832), Ludovic-Filip a ripostat prin ocuparea portului Ancona din Adriatica sub pretextul apărării teritoriilor papei.

[37] Răscoala poloneză din 1830 a fost înăbuşită în sânge de țarul Nicolae I.

[38] În decembrie 1830, Camera pairilor, epurată de elementele de extremă dreapta din timpul restaurației, a judecat pe Polignac şi pe trei din miniştrii cabinetului din 1829–1830, puşi sub acuzația de a fi atentat la libertățile publice. Masele populare cereau condamnarea lor la moarte. Apărătorii acuzaților invocau tezele juristului italian Cesare Beccaria (secolul al XVIII-lea), al cărui *Tratat despre delicte şi pedepse* a impus principiul adaptării pedepselor la gravitatea delictelor sau crimelor, contribuind totodată la îmblânzirea penalităților. Pairii au condamnat pe „cei patru” la închisoare pe viață. După câțiva ani, însă, condamnații au fost amnistiați. Mari manifestații de mase au înfierat această „blândețe”, vecină cu complicitatea, şi Ludovic-Filip s-a temut de o nouă revoluție.

[39] Bancherul Jacques Laffitte, preşedintele consiliului de miniştri în 1830–1831, într-o perioadă când regimul lui Ludovic-Filip era încă nestatornicit, a avansat guvernului mai multe milioane din fondurile băncii sale, fapt care l-a ruinat.

[40] Aluzie la răscoala mătăsarilor din Lyon, în noiembrie-decembrie 1831; război „servil”, fiindcă muncitorii răsculați împotriva patronilor lucrau în mici ateliere şi erau considerați drept servitori.

Berry încercând să răscoale Vandeea; comploturi, conspirații, răzmerițe, holeră, adăugau la vuietul sumbru al ideilor, tumultul sumbru al evenimentelor.

V – Fapte din care izvorăşte istoria şi pe care istoria nu le cunoaşte

Toate se înrăutățiseră către sfârşitul lui aprilie. Neliniştea devenea clocot. Din anul 1830 se iviseră ici şi colo mici răscoale locale înăbuşite repede, dar gata să se aprindă din nou: semne ale unei fierberi mocnite. Se pregătea în umbră ceva groaznic. Se zăreau liniile nedesluşite şi rău luminate ale unei revoluții cu putință. Franța privea spre Paris. Parisul privea spre cartierul Saint-Antoine.

Cartierul Saint-Antoine, încins pe tăcute, începea să fiarbă.

Cârciumile din strada Charonne erau încruntate şi furtunoase.

Era pusă în discuție pur şi simplu soarta guvernului. Se discuta în public *dacă trebuie să se înceapă lupta*. În odăițele din dosul prăvăliilor, lucrătorii erau puşi să jure că la primul strigăt de alarmă vor ieşi în stradă şi „vor lupta fără să țină socoteală de numărul duşmanilor”. După ce se legau prin jurământ, un vorbitor din fundul cârciumii „îşi limpezea glasul" şi spunea; „Ai înțeles? Ai jurat!” Câteodată se suiau la primul etaj, într-o odaie zăvorâtă, şi acolo se petreceau scene aproape masonice. Depuneau jurământ inițiatului *că-l vor sluji ca pe un părinte*. Aceasta era formula.

În încăperi scunde se citeau broşuri „subversive”. „Clevetesc împotriva stăpânirii”, spune un raport secret din vremea aceea. Se auzeau cuvinte ca acestea; „Nu ştim cine sunt şefii. Noi ăştialalți nu vom afla ziua decât cu două ceasuri înainte”. Un lucrător spunea: „Suntem trei sute, punem fiecare câte cincizeci de centime şi strângem o sută cincizeci de franci, să fabricăm gloanțe şi pulbere”. Altul spunea; „Nu trebuie şase luni, nu-i nevoie nici de două; în mai puțin de cincisprezece zile o să fim pe aceeaşi treaptă cu guvernul. Putem să le ținem piept cât douăzeci şi cinci de mii de oameni”. Altul spunea: „Nu dorm toată noaptea, ca să fac cartuşe”.

Din când în când, oameni „îmbrăcați ca burghezii, cu haine frumoase” veneau „făcând pe grozavii”, păreau că poruncesc, strângeau mâna fruntaşilor şi plecau. Niciodată nu stăteau mai mult de zece minute. Schimbau în şoaptă cuvinte cu înțeles: „Complotul e copt, treaba e gata”. Toți bâzâiau acelaşi lucru, ca să întrebuințăm expresia cuiva care a fost de față. Exaltarea ajunsese atât de mare, încât

într-o zi un lucrător strigă în mijlocul cârciumii: „N-avem arme!" Unul dintre tovarăşii lui răspunse: „Nu-i nimic; au soldaţii!" parodiind, fără să ştie, proclamaţia lui Bonaparte în faţa armatei Italiei. *„Când aveau să-şi comunice secrete,* spune un raport, *se întâlneau în altă parte".* Nu pricepem ce mai puteau ascunde, după ce spuneau câte spuneau.

Întrunirile erau de obicei periodice. La unele nu luau parte decât opt sau zece, totdeauna aceiaşi. La altele intra cine voia şi sala era atât de ticsită, încât oamenii trebuiau să stea în picioare. Unii veneau din entuziasm şi patimă, alţii *pentru că le era în drum când se duceau lucru*. În cârciumile astea se aflau, în vremea revoluţiei, şi femei patriote care-i sărutau pe noii-veniţi.

Alte fapte pline de înţeles vorbeau limpede.

Un om intra într-o cârciumă, bea şi ieşea zicând: „Cârciumare, socoteala o să ţi-o plătească revoluţia".

Agenţii revoluţionari erau aleşi într-o cârciumă din strada Charonne. Voturile se strângeau într-o şapcă.

Lucrătorii se mai adunau la un maestru de scrimă de pe strada Cotte. Pe perete era o panoplie în care se aflau spade de lemn, bastoane şi florete. Într-o zi s-au scos bumbii din vârfurile floretelor. Un muncitor zicea „Suntem douăzeci şi cinci, dar eu nu sunt pus la socoteală, pentru că sunt socotit drept o maşină". Maşina asta a fost mai târziu Quenisset[41].

Faptele care se pregăteau căpătau încet un fel de notorietate ciudată. O femeie care-si mătura pragul îi spunea alteia: „De mai multă vreme se lucrează de zor la făcutul cartuşelor". Proclamaţiile adresate gărzilor naţionale ale ministerelor erau citite în mijlocul străzii. Una dintre ele era semnată: *Burtot, negustor de vinuri.*

Într-o zi, la uşa unui cârciumar din piaţa Lenoir, un bărbat care purta o barbă ca o salbă şi avea un accent italienesc se sui pe un pietroi şi citi în gura mare un manifest ciudat, care părea alcătuit de-o putere ocultă. În jurul lui se strânseseră grupuri de oameni care aplaudau. Pasajele care răscoleau cel mai mult mulţimea au fost adunate şi notate: *„Ideile noastre sunt interzise, proclamaţiile noastre sunt rupte, cei care le afişează sunt pândiţi şi azvârliţi în închisori..." „Catastrofa care a distrus industria bumbacului ne-a convins şi pe noi, oamenii paşnici". „Viitorul popoarelor se zămisleşte în rândurile noas-*

[41] Revoluţionar blanquist francez care va fi semnalat în insurecţiile pariziene din 1832 şi 1839.

tre, ale celor necunoscuți." „Iată, spunem lucrurilor pe nume: acțiune sau reacțiune, revoluție sau contrarevoluție? În epoca noastră nimeni nu mai crede nici în inerție, nici în nemişcare. Pentru popor sau împotriva poporului? Iată întrebarea! Alta nu e!..." „În ziua când nu vă vom mai fi pe plac, tăiați-ne capul, dar până atunci ajutați-ne să mergem..."

Toate acestea – ziua în amiaza mare.

Alte întâmplări, încă şi mai cutezătoare, erau suspecte poporului tocmai din pricina îndrăznelii lor. La 4 aprilie 1832, un trecător se sui pe un bolovan din colțul străzii Sainte-Marguerite şi strigă: „Sunt babuvist!" Dar sub Babeuf poporul îl bănuia pe Gisquet[42].

Trecătorul spuse între altele:

— Jos proprietatea! Opoziția de stânga e laşă şi trădătoare. Când vrea să aibă dreptate, predică revoluția. E democrată ca să nu mănânce bătaie şi regalistă ca să nu lupte. Republicanii sunt fățarnici. Cetățeni muncitori, nu vă încredeți în republicani!

— Tăcere, cetățene spion! strigă un muncitor.

Strigătul acesta puse capăt discursului.

Se petrecură incidente ciudate.

Pe înserat, un muncitor s-a întâlnit aproape de canal cu un „bărbat bine îmbrăcat", care îl întrebă: „Unde te duci, cetățene?" „Domnule, îi răspundea muncitorul, n-am cinstea să vă cunosc." „Eu te cunosc foarte bine." Şi bărbatul adăuga: „Nu te teme! Sunt agentul comitetului. Eşti bănuit că n-ai fi prea sigur. Să ştii că dacă destănui ceva suntem cu ochii pe tine." Strângea apoi mâna muncitorului şi pleca spunând: „O să ne mai vedem în curând".

Poliția, la pândă, auzea nu numai în cârciumi, dar şi pe stradă dialoguri suspecte.

— Fă tot ce poți să te primească cât mai repede, îi spunea un țesător unui tâmplar.

— De ce?

— În curând o să înceapă focul.

Doi trecători în zdrențe schimbau între ei aceste cuvinte, vrednice de luat în seamă, pline de o răzvrătire grosolană, vădită:

— Cine cârmuieşte țara?

— Ei, cine? Domnul Philippe.

— Da de unde! Burghezia.

---

[42] Mare bogătaş, fost prefect al politiei Parisului în timpul monarhiei din iulie. A participat activ la reprimarea mişcărilor muncitoreşti. Acuzat în două rânduri că ar fi delapidat banii statului, a fost salvat de Justiție.

Se înşală cine crede că dăm cuvântului *jacherie*[43] un înțeles urât. Țăranii erau săraci. Şi cei cărora le e foame au dreptate.

Altă dată auzeai vorbind doi trecători. Unul îi spunea celuilalt:

— Avem un plan bun de atac.

Dintr-o conversație intimă între patru oameni care şedeau pe vine într-un şanț, la răscrucea barierei Trône, nu puteai prinde decât vorbele astea:

— O să facem tot ce s-o putea ca „dumnealui" să nu se mai plimbe prin Paris.

— Care *dumnealui*? Amenințare plină de taine.

„Şefii principali", cum se spunea în mahala, se țineau deoparte. Se credea că se întâlnesc, ca să se sfătuiască, într-o cârciumă aproape de Saint-Eustache. Un anume Aug – şeful societății de ocrotire a croitorilor, din strada Mondétour – trecea drept intermediarul principal dintre şefi şi foburgul Saint-Antoine. De altfel, şefii aceştia au fost totdeauna învăluiți în foarte multă taină şi niciun fapt sigur n-a putut să dezmintă mândria ciudată a acestui răspuns dat mai târziu de un acuzat curții pairilor:

— Cine era şeful vostru?

— N-am cunoscut şi n-am recunoscut niciunul.

Deocamdată nu erau decât vorbe străvezii, dar vagi; câteodată vorbe goale, frânturi, vorbe de clacă. Dar se mai iveau şi alte semne. Un tâmplar care bătea nişte scânduri într-un gard pe strada Reuilly, în jurul unui loc pe care se ridica o casă, găsi pe locul acela o bucata dintr-o scrisoare ruptă pe care se mai puteau citi cuvintele acestea:

„*...Comitetul trebuie să ia măsuri ca să împiedice recrutarea în secțiile diferitelor societăți...*"

Şi în post-scriptum:

„*Am aflat că în strada Faubourg Poissonniére, nr. 5 bis, există la un armurier cinci sau şase mii de puşti. Secțiunea nu posedă arme.*"

Tâmplarul îşi pierdu cumpătul şi arătă hârtia vecinului lui, dar găsi, la câțiva paşi mai departe, altă hârtie, ruptă şi ea, şi mai plină de înțeles, pe care o vom reproduce aici aşa cum era, pentru înțelesul istoric al acestor documente ciudate:

---

[43] *Jacqueries* (jacherii), nume dat în Franța feudală răscoalelor țărăneşti; după Jacques Bonhomme, tipul țăranului sărac.

Q C D E	*Învățați lista pe dinafară.* *Pe urmă rupeți-o. Cei admişi vor face la fel după ce le veți transmite ordinele.* *Salutare şi frăție* *I.* *u og* a^{1} *fe*

Persoanele care au cunoscut atunci taina acestei hârtii găsite au aflat abia mai târziu subînțelesul celor patru majuscule: *quinturioni, centurioni, decurioni* şi *eclerori,* şi tâlcul literelor *u og* a^{1} *fe,* care însemnau *15 aprilie 1832*. Sub fiecare majusculă erau scrise nume urmate de indicații foarte caracteristice. De pildă: „*Q. Bannerel,* 8 puşti, 83 cartuşe. Om sigur". „*C. Boubière,* 1 pistol, 40 cartuşe". „*D. Rollet*, 1 floretă, 1 pistol. 1 livră pulbere." „*E. Tessier,* 1 sabie, 1 raniță… Om de cuvânt." „*Terreur,* 8 puşti. Viteaz."

În sfârşit, tâmplarul găsi în aceeaşi curte o a treia hârtie, pe care era scrisă, cu creionul, dar citeț, lista asta enigmatică:

Unitate. Blanchard. Arbre-Sec. 6
Barra. Soize. Salle-au-Comte.
Kosciusko. Aubry măcelarul?
J.J.R.
Caius Gracchus.
Drept de revizie. Dufond. Cuptor.
Căderea girondinilor. Derbac. Maubuée.
Washington. Pinson. 1 pist. 86 cart.
Marseieză.
Suveranit. poporului. Michel. Quincampoix.
Sabre.
Hoche.
Marceau. Platon. Arbre-Sec.
Varşovia. Tilly, vânzătorul Popularului.

Burghezul onest, în mâinile căruia a rămas lista aceasta, i-a cunoscut semnificația. Se pare că ea cuprindea nomenclatura completă a secțiilor celui de-al patrulea sector al *Societății drepturilor omului*[44],

[44] Asociație secretă în timpul lui Ludovic-Filip, înființată în 1832. Era condusă de burghezi republicani, dar admitea printre membrii ei şi munci-

cu numele şi adresele şefilor de secţii. Astăzi, când toate aceste întâmplări rămase în umbră nu mai sunt decât istorie, o putem publica. Trebuie să spunem, însă, că această hârtie a fost găsită înainte de a se fi înfiinţat *Societatea drepturilor omului*. Poate că era numai schiţa ei.

Totuşi, faptele concrete începeau să iasă la iveală după cuvintele rostite şi cele scrise.

În strada Popincourt s-au găsit în sertarul unui scrin, la un negustor de vechituri, şapte foi de hârtie cenuşie, toate împăturite la fel, în patru. În fiecare din foi se aflau alte douăzeci şi şase de pătrăţele din aceeaşi hârtie cenuşie, îndoită în formă de cartuş, şi un cartonaş pe care: scria:

Silitră..................12 uncii
Pucioasă...............2 uncii
Cărbune...............2 uncii şi jumătate
Apă.......................2 uncii

Procesul-verbal de confiscare constată că sertarul răspândea un miros pătrunzător de pulbere.

Un zidar, care se întorcea acasă după ce-şi isprăvise ziua de muncă, uită un pacheţel pe o bancă, lângă podul Austerlitz. Pachetul fu dus la corpul de gardă. Se găsiră în el două dialoguri tipărite, semnate *Lahautière*[45], un cântec cu titlul: *Muncitori, uniţi-vă!* şi o cutie de tinichea plină de cartuşe.

Un muncitor, bând un pahar cu un tovarăş, se plânse că-i e prea cald, şi când celălalt întinse mâna să-l pipăie, dădu de un pistol sub vestă.

Într-un şanţ de pe bulevard, între cimitirul Père-Lachaise şi bariera Trône, în locul cel mai pustiu, nişte copii care se jucau găsiră sub un maldăr de talaş şi tărâţe un sac în care se aflau un tipar de gloanţe, o presă de lemn pentru cartuşe, un taler de lemn mânjit de pulbere de vânătoare şi o strachină mică de tuci, în care se deosebeau urme vădite de plumb topit.

Nişte agenţi de poliţie care intrară pe neaşteptate, la ora cinci di-

---

tori. Era organizată după modelul Carboneriei italiene şi a contribuit la mobilizarea cadrelor în vederea răscoalelor din 1832 şi 1834.

[45] Comunist premarxist de nuanţă babuvistă din timpul lui Ludovic-Filip. A scris un *Catehism de reformă socială* (1839) şi alte broşuri de propagandă, prin care a întreţinut spiritul revoluţionar în muncitorimea pariziană.

mineața, la un oarecare Pardon, care făcu parte mai târziu din secția Barricade-Merry şi fu ucis în răscoala din aprilie 1834, îl găsiră în picioare lângă pat, cu mâinile pline de cartuşe pe care tocmai le umplea.

La ceasul la care muncitorii se odihnesc, doi oameni fuseseră văzuți întâlnindu-se între bariera Picpus şi bariera Charenton, pe o străduță mărginaşă, între două ziduri, lângă un cârciumar care avea un „joc de Siam”[46] în fața uşii. Unul scotea de sub cămaşă un pistol şi i-l întindea celuilalt. În clipa când voia să i-l dea, băgă de seamă că năduşeala de pe pieptul lui umezise nițel pulberea. Deschise pistolul şi-i mai adăugă puțină pulbere pe lângă aceea care se găsea în fundul țevii. Apoi se despărțiră. Un anume Gallais, ucis mai târziu în strada Beaubourg, în ciocnirea din aprilie, se lăuda că are la el şapte sute de cartuşe şi douăzeci şi patru de cremene pentru puşcă.

Guvernul primi într-o zi vestea că în anumite cartiere se împărțiseră arme şi două sute de mii de cartuşe. Peste o săptămână fură împărțite alte treizeci de mii de cartuşe. Lucru ciudat, poliția nu putu găsi niciunul. O scrisoare interceptată spunea: *„Nu e departe ziua în care optzeci de mii de patrioți se vor aduna sub arme în patru ore”.*

Toată fierberea aceasta era fățişă şi, s-ar putea spune, mocnită. Răscoala de neînlăturat îşi pregătea furtuna în linişte, sub ochii stăpânirii. Frământarea aceasta subterană, dar de pe acum lesne de bănuit, avea toate ciudățeniile. Burghezii, de pildă, stăteau de vorbă cu lucrătorii despre ceea ce se pregătea. Se spunea: „Ce se mai aude cu răscoala?” pe tonul pe care s-ar fi spus: „Ce mai face nevasta dumitale?”

Un negustor de mobile din strada Moreau întreba: „Ei, pe când atacul?”

Alt negustor spunea: „Atacul se va da în curând. Ştiu eu. Acum o lună erați cincisprezece mii acum sunteți douăzeci şi cinci de mii.” Îşi oferea puşca lui, iar un alt vecin voia să vândă un pistol cu şapte franci.

Febra revoluționară creştea. Se întinsese în toate ungherele Parisului şi ale Franței. Pulsa pretutindeni. Rețeaua societăților secrete începea să se întindă asupra țării, ca membranele care iau naştere din anumite inflamații şi se formează în corpul omenesc. Din *Asociația Prietenii poporului*, care era în acelaşi timp şi publică şi secretă,

[46] Varietate a jocului de popice, la care, în loc de bilă, jucătorii se servesc de un disc.

se născuse *Societatea drepturilor omului*, care îşi data astfel ordinele de zi: *Pluviôse, al 40-lea an al erei republicane*[47]. Ea avea să supravieţuiască hotărârii curţii cu juri ce-i pronunţase dizolvarea şi nu şovăia să-şi boteze secţiunile cu aceste nume pline de înţeles:

Suliţele.
Clopotul.
Tunul de alarmă.
Boneta frigiană.
21 ianuarie.
Zdrenţăroşii.
Hoinarii.
Înainte, marş!
Robespierre.
Niveau.
Ça ira[48]

Societatea drepturilor omului iniţiase *Societatea acţiunii*. Cei care nu mai aveau răbdare se desprindeau de matcă şi o luau înainte. Alte asociaţii încercau să recruteze membri din sânul marilor societăţi-mume. Secţionarii se plângeau că sunt traşi în toate părţile. Aşa erau: *Societatea galică* şi *Comitetul organizator al municipalităţilor*. Aşa erau asociaţiile pentru *libertatea presei*, pentru *libertatea individuală*, pentru *insurecţia poporului, împotriva impozitelor indirecte*. Mai erau apoi: *Societatea muncitorilor egalitari*, care se împărţea în trei fracţiuni: *egalitarii, comuniştii şi reformiştii*. Mai era apoi *Armata Bastiliei*, un fel de cohortă organizată milităreşte: patru oameni comandaţi de un caporal, zece de un sergent, douăzeci de un sublocotenent şi patruzeci de un locotenent. Niciodată nu se cunoşteau între ei mai mult de cinci oameni. Era o creaţie în care prevederea se îmbina cu curajul şi care părea însufleţită de geniul Veneţiei. Comitetul central, care era în fruntea ei, avea două braţe: *Societatea de acţiune* şi *Armata Bastiliei*. O asociaţie legitimistă, *Cavalerii fidelităţii*, s-a strecurat şi ea printre aceste afiliaţii republicane. Fu demascată şi respinsă.

Societăţile pariziene se ramificau în oraşele principale. Lyon, Lil-

---

[47] *Pluviôse* era numele unei luni din calendarul revoluţionar (1792), corespunzătoare lunii februarie. Răsculaţii din 1832 intenţionau să impună din nou acel calendar şi numărau anii de la proclamarea primei republici, cea a iacobinilor.

[48] Numele unui cântec revoluţionar francez.

le, Nantes şi Marsilia îşi aveau şi ele *Societatea drepturilor omului, Cărbunarii* şi *Oamenii liberi* ai lor. La Aix exista o societate revoluţionară care se numea C*ougourde*. Am mai pomenit despre ea.

La Paris, cartierul Saint-Marceau nu era mai puţin în fierbere decât cartierul Saint-Antoine, şi nici şcolile nu erau mai puţin frământate decât cartierele. Studenţii se adunau într-o cafenea din strada Saint-Hyacinthe şi în cârciuma *Şapte biliarde* din strada Mathurins-Saint-Jacques. Societatea *Prietenii A.B.C-ului*, afiliată mutualiştilor din Angers şi *Cougourdei* din Aix, se aduna, după cum am văzut, în cafeneaua *Musain*. Tinerii aceştia se mai întâlneau, cum am mai spus, într-un birt numit *Corint*, de pe lângă strada Mondétour. Întâlnirile acestea erau secrete. Altele erau însă făţişe şi se poate vedea până unde mergeau cu îndrăzneala din această frântură de interogatoriu luat mai târziu într-un proces: „Unde se ţinea asta?” „În strada la Paix.” „La cine?” „În stradă”. „Ce secţiune era acolo?” „Una singură”. „Care?” „Secţia Manuel”. „Cine era şef?” „Eu.” „Eşti prea tânăr ca să fi luat singur greaua răspundere de a ataca guvernul. De unde îţi veneau instrucţiile?”. „De la comitetul central.”

Armata era minată ca şi populaţia, cum au dovedit-o mai târziu mişcările de la Béford, de la Lunéville şi de la Épinal[49]. Se conta pe regimentul cincizeci şi doi, pe al cincilea, al optulea, al treizeci şi şaptelea şi pe al douăzecilea de infanterie uşoară. În Bourgogne şi în celelalte oraşe din sud se sădea *arborele libertăţii*, care era un stâlp cu o tichie roşie în vârf.

Aceasta era situaţia.

În cartierul Saint-Antoine, mai mult decât în oricare altul, această situaţie era foarte serioasă. Acolo era punctul sensibil. Acest cartier vechi, populat ca un furnicar, harnic, curajos şi neastâmpărat ca un stup, fremăta, în aşteptare, de dorinţa unei ciocniri. Munca nu se întrerupea, dar totul era plin de freamăt. Înfăţişarea lui aspră şi întunecată nu se poate descrie. Sunt aci disperări sfâşietoare ascunse sub un acoperiş de mansardă. Dar există şi inteligenţe arzătoare şi alese. E totdeauna primejdios, ca extremele să se atingă; mai ales când acestea sunt disperarea şi inteligenţa.

Cartierul Saint-Antoine mai avea şi alte pricini de tulburare, pentru că resimţea rând pe rând toate consecinţele crizelor politice: cri-

---

[49] Oraşe din estul Franţei în care s-au produs mişcări populare la vestea insurecţiilor din Lyon şi Paris. La Lunéville câţiva subofiţeri au fost pe punctul de a răscula un regiment de cavalerie, atrăgându-şi simpatia soldaţilor prin lozinca „Trăiască republica!” (1834).

ze comerciale, falimente, greve, şomaj. În vreme de revoluţie mizeria este efect şi cauză în acelaşi timp. Dă o lovitură şi o primeşte înapoi. Populaţia aceasta, plină de o virtute mândră, de înfrigurare, gata oricând să pună mâna pe armă, gata să facă explozie, nervoasă, adâncă, minată, nu părea decât să aştepte o scânteie. De câte ori plutesc la orizont scântei purtate de curentul evenimentelor, nu te poţi opri să nu te gândeşti la cartierul Saint-Antoine şi la întâmplarea plină de primejdii care a aşezat la porţile Parisului pulberăria aceasta de suferinţe şi idei.

Cârciumile din cartierul Saint-Antoine, despre care am vorbit de mai multe ori în această schiţă, au o notorietate istorică. Când vremurile sunt tulburi, oamenii se ameţesc în ele mai mult cu vorbe decât cu vin. Circulă de la una la alta un fel de spirit profetic şi un suflu de viitor care umple inimile şi înalţă sufletele. Cârciumile din mahalaua Saint-Antoine seamănă cu cele de pe muntele Aventin, clădite peste peştera Sibyllei[50] şi care comunicau cu suflul sacru din adânc, cârciumi în care mesele erau un soi de trepiede şi unde se bea ceea ce Ennius[51] numea *vinul sibyllin*[52].

Mahalaua Saint-Antoine e un rezervor de forţe populare. Cutremurul revoluţionar deschide acolo crăpături prin care curge suveranitatea poporului. Aceasta poate face şi rău, se poate înşela ca oricare alta, dar îşi păstrează măreţia ei chiar când greşeşte drumul.

În anul ’93, fie că era ziua fanatismului, fie că era a entuziasmului, după ideea care bântuia şi care era bună sau rea, porneau din cartierul Saint-Antoine când legiuni sălbatice, când cete eroice.

Să ne lămurim asupra cuvântului sălbatic. Ce voiau acei oameni zbârliţi, care se aruncau asupra bătrânului Paris tulburat, zdrenţăroşi, urlând, sălbatici, cu măciuca ridicată, cu suliţa în vânt? Voiau sfârşitul asupririlor, sfârşitul tiraniei, sfârşitul paloşului, muncă pentru om, învăţătură pentru copil, blândeţe socială pentru femeie, libertate, egalitate, fraternitate, pâine pentru toţi, cunoştinţe pentru toţi, prefacerea lumii în rai, progres. Şi cereau acest lucru sfânt, bun, dulce – progresul – scoşi din răbdări, îl cereau înspăimântători, pe jumătate goi, cu măciuca în mână, urlând. Da, erau sălbatici, dar erau sălbaticii civilizaţiei.

Proclamau cu furie dreptul. Voiau să silească neamul omenesc să

---

[50] Preoteasă din antichitate.
[51] Poet latin (210–169 î.e.n.).
[52] Care dădea darul de a proroci.

realizeze raiul, fie chiar prin cutremur şi spaimă. Păreau sălbatici şi erau mântuitori. Cereau lumină şi purtau masca nopţii.

Faţă-n faţă cu aceşti oameni sălbatici, o recunoaştem, şi înspăimântători chiar, dar sălbatici şi înspăimântători pentru a cere binele, se află alţi oameni, zâmbitori, plini de broderii, de aurării, de panglici şi decoraţii, cu ciorapi de mătase, cu pene albe, cu mănuşi galbene, cu pantofi de lac, care, rezemaţi de o masă de catifea, alături de un cămin de marmură, stăruie cu gingăşie pentru păstrarea trecutului, a evului mediu, a dreptului divin, a fanatismului, a ignoranţei, a sclaviei, a pedepsei cu moartea, a războiului – oameni care glorifică cu jumătate glas şi cu politeţe sabia, rugul şi eşafodul. Cât despre noi, dacă am fi siliţi să optăm între barbarii civilizaţiei şi civilizaţii barbariei, am alege barbarii.

VI – Enjolras şi locotenenţii lui

Cam prin vremea aceea, Enjolras făcu un fel de recensământ secret în vederea evenimentelor apropiate.

Ţineau toţi sfat în cafeneaua *Musain*.

Enjolras rosti, presărându-şi cuvintele cu câteva metafore pe jumătate enigmatice, dar pline de tâlc:

— Se cuvine să ştim în ce punct ne aflăm şi pe cine ne putem bizui. Dacă vrem luptători, trebuie să-i pregătim. Să avem cu ce lovi. E necesar. Cei care merg pe un drum sunt mai lesne luaţi în coarne de boi, dacă trece vreo cireadă pe acolo, decât dacă nu trece. Să ne numărăm! Câţi suntem? Să nu amânăm pe mâine. Revoluţionarii trebuie să fie totdeauna grăbiţi. Progresul n-are vreme de pierdut. Să ne temem de neprevăzut. Să nu ne lăsăm luaţi pe neaşteptate. Trebuie să controlăm toate cusăturile pe care le-am făcut până acum şi să vedem dacă ţin. Azi trebuie să cercetăm această problemă până în adâncul ei. Courfeyrac, tu vezi de politehnicieni! Azi, miercuri, e ziua lor liberă. Feuilly, ia în seama ta pe cei de la Glacière. Combeferre mi-a făgăduit să se ducă prin cartierul Picpus; e acolo un minunat furnicar omenesc. Bahorel va cerceta cartierul Estrapade. Prouvaire, vezi că masonii s-au domolit! Să ne aduci noutăţi despre loja din strada Grenelle-Saint-Honoré! Joly se va duce la clinica lui Dupuytren[53] şi va lua pulsul şcolii de medicină. Bossuet are să dea o raită la palatul de justiţie, să stea de vorbă cu stagiarii. Eu mă însăr-

[53] Celebru chirurg francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

cinez cu *Cougourde*.

— În felul acesta s-a pus totul la punct! spuse Courfeyrac.

— Nu.

— Ce mai e?

— Un lucru foarte însemnat.

— Care anume? întrebă Combeferre.

— Bariera Maine, răspunse Enjolras. Tăcu o clipă adâncit în gânduri, apoi rosti iar: La bariera Maine sunt pietrari, zugravi, lucrători în atelierele de sculptură. E o familie entuziastă, dar care se dezumflă repede. Nu ştiu ce se întâmplă cu ei de o bucată de vreme. Se gândesc la altceva. S-au potolit. Îşi pierd vremea jucând domino. Ar trebui acum, repede, să li se vorbească hotărât. Se întâlnesc la *Richefeu*. Pot fi găsiți acolo între douăsprezece şi unu, la prânz. Trebuie să sufle cineva în cenuşa aceea. Mă bizuisem pentru treaba asta pe zăpăcitul de Marius, care ar fi bun la ceva, dar nu mai vine. Îmi trebuie cineva pentru bariera Maine. Nu mai am pe nimeni.

— Sunt şi eu aici, rosti Grantaire.

— Tu?

— Eu.

— Tu să-i îndoctrinezi pe republicani! Tu să încălzeşti, în numele principiilor, inimile care s-au răcit?

— De ce nu?

— Poți tu să fii bun la ceva?

— Am şi eu, într-un chip nelămurit, un ideal, spuse Grantaire.

— Tu nu crezi în nimic.

— Cred în tine.

— Grantaire, vrei să-mi faci un serviciu?

— Oricare. Dacă vrei, îți lustruiesc şi ghetele.

— Atunci nu te amesteca în treburile noastre. Bea-ți în linişte absintul!

— Enjolras, eşti un nerecunoscător.

— Eşti tu omul care s-ar putea duce la bariera Maine? Ai fi tu în stare de aşa ceva?

— Sunt în stare să cobor toată strada Grès, să străbat piața Saint-Michel, să intru pe strada Monsieur-le-Prince, s-o apuc pe strada Vaugirard, să trec de Carmes, s-o cotesc pe strada d'Assas, să ajung în strada Cherche-Middi, să las în urmă consiliul de război, s-o iau de-a lungul străzii Vieilles Tuileries, să trec bulevardul, să mă îndrept pe şoseaua Maine, dincolo de barieră şi să intru la *Richefeu*. Sunt în stare. Pantofii mei sunt în stare.

— *Îi cunoşti pe cei de la Richefeu?*
— *Nu prea mult. Ne tutuim.*
— Ce-ai să le spui?
— Ei, pe dracu, am să le vorbesc despre Robespierre, despre Danton, despre principiile revoluției.
— Tu?
— Eu. Sunt un nedreptățit. Eu, când mă pun pe treabă sunt grozav! L-am citit pe Prudhomme, cunosc *Contractul social*[54], ştiu pe dinafară Constituția din anul II[55]. „Libertatea fiecărui cetățean se sfârşeşte acolo unde începe libertatea altui cetățean.” Crezi că sunt un dobitoc? Am acasă într-un sertar un asignat[56] vechi. La naiba! Drepturile omului. Suveranitatea poporului. Sunt chiar puțin hebertist[57]. Pot să trăncănesc şase ore, cu ceasul în mână, nişte lucruri minunate.
— Fii serios! îi spuse Enjolras.
— Sunt fioros! răspunse Grantaire.
Enjolras stătu pe gânduri câteva clipe şi făcu un gest de om care s-a hotărât.
— Grantaire, rosti el grav, primesc să te pun la încercare. Te vei duce la bariera Maine.
Grantaire locuia într-o odaie mobilată, alături de cafeneaua *Musain*. Ieşi şi se întoarse după cinci minute. Se dusese acasă ca să îmbrace o vestă à la Robespierre.
— Roşu! spuse el intrând şi uitându-se țintă la Enjolras. Îşi apăsă

---

[54] Operă a lui Jean-Jacques Rousseau (1762), care combătea ideea reacționară a originii divine a monarhiei. Cartea preconiza monarhia constituțională şi justifica revoluția burgheză.
[55] A fost elaborată şi votată de Convențiunea Națională în iunie 1793, după ce iacobinii au înlăturat din adunare pe girondini, reprezentanți ai intereselor marii burghezii. A fost cea mai democratică din constituțiile Franței: afirma drepturile cetățenilor la muncă, asistență şi învățătură, proclama întâietatea Adunării Naționale față de guvern şi recunoştea dreptul poporului la revoltă în cazul călcării Constituției de către guvern. Această Constituție n-a fost însă aplicată din pricina reacțiunii termidoriene, care a readus la putere marea burghezie (1794).
[56] Bancnotă emisă în 1789, a cărei valoare era garantată cu bunurile naționale.
[57] *Hébert*, unul dintre conducătorii iacobinilor de stânga în timpul revoluției burgheze din Franța, ziarist. Ghilotinat în 24 martie 1794. După moartea lui, iacobinii de stânga şi-au luat numele de hebertişti.

pe piept reverele stacojii ale vestei cu o mână energică. Apoi se apropie de Enjolras şi-i şopti la ureche: Fii pe pace!

Îşi înfundă pălăria pe cap cu hotărâre şi plecă.

Peste un sfert de ceas, odăița din spatele cafenelei *Musain* era pustie. Toți *Prietenii A.B.C.-ului* plecaseră care încotro, la treaba lor. Enjolras, care îşi luase pe seamă *Cougourde*, ieşi cel din urmă.

Cei de la *Cougourde* din Aix care se aflau la Paris se întâlneau pe atunci în câmpia Issy, într-una din numeroasele cariere părăsite de la marginea Parisului.

Apropiindu-se de locul de întâlnire, Enjolras trecu în revistă situația. Gravitatea evenimentelor era limpede pentru el. Când faptele, simptome ale unei boli sociale latente, se urnesc cu greutate, cea mai măruntă încurcătură le poate opri şi încurca. De acest fenomen depind prăbuşirile sau renaşterile. Enjolras întrevedea sub vălurile întunecate ale viitorului o geană de lumină. Cine ştie? Poate că se apropia clipa. Ce minunată privelişte: poporul restabilind dreptul! Revoluția plină de măreție punând din nou stăpânire pe Franța şi spunând lumii: „Urmarea pe mâine!” Enjolras era mulțumit. Cuptorul se încingea. Chiar în clipa aceea avea oamenii lui hotărâți în tot Parisul. Urmărea cu mintea lui acel curent electric scăpărător, care dădea foc pretutindeni, alcătuit din elocvența filosofică şi pătrunzătoare a lui Combeferre, entuziasmul cosmopolit al lui Feuilly, verva lui Courfeyrac, râsul lui Bahorel, melancolia lui Jean Prouvaire, ştiința lui Joly şi sarcasmul lui Bossuet. Toți erau la lucru. Fără îndoială că rezultatul avea să fie pe măsura acestei sforțări. Totul mergea bine. Apoi se gândi la Grantaire. „În definitiv, îşi zise el, n-ar fi un mare ocol să trec pe la bariera Maine. Dacă m-aş duce până la *Richefeu*? Să văd puțin ce face Grantaire şi unde a ajuns.”

Când Enjolras intră în cârciuma plină de fum a lui *Richefeu*, clopotnița de la Vaugirard bătea ora unu. Împinse uşa, intră, încrucişă brațele lăsând uşa să se închidă singură în spatele său şi privi sala plină de mese, de oameni şi de fum.

În pâcla aceea răsuna un glas întrerupt cu vioiciune de un altul. Grantaire vorbea cu un potrivnic. Era aşezat în fața altcuiva, la o masă de marmură Sainte-Anne, presărată cu tărâțe şi piese de domino şi bătea cu pumnul în masă. Iată ce auzi Enjolras:

— Şase la amândouă capetele.

— Patru.

— Porcule! N-am.

— S-a isprăvit cu tine. Doi.

— Şase.
— Trei.
— Unu.
— Am pus.
— Patru.
— Vai de capul tău!
— Joacă!
— Am greşit!
— Bravo ție!
— Cincisprezece!
— Încă şapte.
— Adică douăzeci şi doi. (Pierdut în visuri.) Douăzeci şi doi!
— Nu te aşteptai la dubla de şase. Dacă o puneam de la început, se schimba tot jocul.
— Doi.
— Unu.
— Unu? Aha! Ei, uite cinci!
— N-am.
— Ai pus, nu?
— Da.
— Alb.
— Ce noroc are! Ah! ai un noroc! (Visare adâncă.)
— Doi!
— Unu.
— Nici cinci, nici unu. E de rău!
— Domino!
— Ei, drăcia dracului!

CARTEA A DOUA

ÉPONINE

I – Câmpul ciocârliei

Marius fusese de față la deznodământul neaşteptat al loviturii pe urmele căreia îl pusese pe Javert. Dar numaidecât după ce Javert părăsise clădirea, încărcându-şi prada în trei trăsuri, Marius se strecurase şi el afară din casă. Era ora nouă seara. Marius se duse la Courfeyrac. Courfeyrac nu mai era paşnicul locuitor al Cartierului latin. Se mutase „din motive politice", în strada Verrerie, unul dintre cartierele, în care, pe vremea aceea, îşi alesese răscoala clubul ei. Marius îi spuse lui Courfeyrac: „Am venit să dorm la tine". Courfeyrac scoase o saltea din cele două de pe patul lui, o întinse pe podea şi spuse „Poftim".

A doua zi, la ora şapte dimineața, Marius se întoarse la fosta lui locuință, plăti chiria şi tot ce-i datora țaței Bougon, îşi încărcă într-un cărucior cărțile, patul, masa, scrinul şi cele două scaune şi plecă fără să lase nicio adresă, atât de repede, încât atunci când veni Javert înainte de prânz să-l întrebe despre întâmplările din ajun, o găsi numai pe țața Bougon, care îi răspunse: „S-a mutat!"

Doamna Bougon era convinsă că Marius fusese puțin complice cu hoții prinşi peste noapte. „Cine ar fi crezut? se văita ea portăreselor din mahala. Un băiat cuminte ca o fată!"

Marius se hotărâse din două motive să se mute atât de repede. Primul era că se îngrozise de această casă în care văzuse de aproape şi cu toată respingătoarea şi hâda ei întruchipare acea pocitanie socială, mai înspăimântătoare decât bogătaşul rău: pe săracul rău. În al doilea rând, nu voia să ia parte la procesul care probabil avea să urmeze şi să fie nevoit să depună mărturie împotriva lui Thénardier.

Javert socoti că tânărul al cărui nume nu-l mai ținea minte se temuse şi fugise, sau poate nici nu se întorsese acasă în momentul lovi-

turii. Făcu câteva sforțări să-l găsească, dar nu dădu de el.

Trecu o lună, apoi încă una, Marius locuia tot la Courfeyrac. Aflase de la un avocat stagiar, un obişnuit al Sălii Paşilor Pierduți, că Thénardier era la secret. În fiecare luni, Marius încredința la grefa închisorii La Force cinci franci pentru Thénardier.

Cum n-avea bani împrumuta cei cinci franci de la Courfeyrac. Împrumuta bani pentru prima oară în viața lui. Aceşti cinci franci săptămânali erau o taină de nedezlegat pentru Courfeyrac, care îi dădea, şi pentru Thénardier, care îi primea. „La cine s-or fi ducând banii ăştia?” se gândea Courfeyrac. „De unde mi-or fi venind?” se întreba Thénardier.

Marius era amărât. Totul intrase din nou în întuneric. Nu mai vedea nimic înaintea lui. Viața i se cufundase iar în acea taină în care rătăcea pe dibuite. Revăzuse de aproape, pentru o clipă, fata pe care o iubea, bătrânul care părea a-i fi tată, ființele necunoscute care erau singurul lui țel şi singura lui nădejde în această lume, şi, în clipa în care crezuse că le-a regăsit, un vânt rău spulberase aceste umbre. Din lovitura atât de crâncenă nu țâşnise nicio scânteie de certitudine şi de adevăr. Nu putea face nicio presupunere. Nu cunoştea nici măcar numele pe care crezuse că-l aflase. Fără îndoială că nu era Ursula. Ciocârlia era o poreclă. Şi ce putea crede despre bătrân? Oare într-adevăr se ascundea de poliție? Marius îşi aduse aminte de lucrătorul cu părul alb pe care-l întâlnise pe lângă Domul Invalizilor. Acum i se părea cu putință ca acel muncitor şi domnul Leblanc să fie unul şi acelaşi. Atunci se deghiza? Omul acesta avea trăsături eroice şi trăsături îndoielnice. De ce nu strigase după ajutor? De ce fugise? Era sau nu tatăl fetei? În sfârşit, era într-adevăr omul pe care Thénardier crezuse că-l recunoaşte? Thénardier se putuse înşela. Atâtea probleme fără dezlegare! Totuşi, toate acestea nu umbreau farmecul îngeresc al fetei din Luxembourg. Ce deznădejde sfâşietoare! Marius purta o patimă în inimă, şi ochii lui erau plini de negura nopții. Era împins, era atras şi nu se putea clinti. Totul se spulberase, afară de dragoste. Dar pierduse instinctul şi străfulgerările neprevăzute ale iubirii. De obicei, flacăra aceasta care ne arde, ne şi luminează puțin şi aruncă în jurul nostru câte o licărire binevenită. Marius nu mai auzea sfaturile abia şoptite ale dragostei. Nu-şi spunea niciodată: „Dacă m-aş duce s-o caut? Dacă aş încerca?” Cea pe care n-o mai putea numi Ursula trebuia să se afle undeva. Niciun semn nu-i arăta însă lui Marius încotro să-şi îndrepte cercetările. Toată viața lui se rezuma la o nesiguranță absolută, într-o pâclă de nepătruns.

Dorea necontenit s-o revadă, dar pierduse orice nădejde.

Şi, ca şi cum atât n-ar fi fost de ajuns, căzuse din nou în mizerie. Îi simţea aproape respiraţia îngheţată, şi o simţea urmărindu-l. Trecuse mult de când, în pofida acestui zbucium, încetase de a mai lucra – şi nimic nu e mai primejdios decât întreruperea muncii. Pierzi un obicei. Un obicei e uşor de lepădat, dar greu de reluat.

O fărâmă de visare e bună, ca un narcotic în doză mică. Potoleşte înfrigurarea inteligenţei care se frământă şi dă naştere unui abur blajin şi proaspăt, care îndulceşte contururile prea aspre ale gândirii pure, umple golurile şi intervalurile şi netezeşte ascuţişurile ideilor. Dar prea multă visare te cufundă şi te îneacă. Vai de gânditorul care se lasă să cadă pe de-a întregul din cugetare în visare. Îşi închipuie că se va ridica lesne şi-şi spune că e cam acelaşi lucru. Greşeală!

Gândirea e munca inteligenţei, visarea e voluptatea ei. A înlocui gândirea cu visarea înseamnă a confunda hrana cu otrava.

Să ne aducem aminte că aşa începuse Marius. Venise peste el patima, şi-l cufundase în himere fără ţintă şi fără temei. Nu mai pleca de acasă decât ca să se ducă să viseze în alt loc. Naştere înceată. Adânc zbuciumat şi stătător. Pe măsură ce munca descreştea, creşteau nevoile.

E o lege. Omul în stare de visare e risipitor şi moale. Mintea lenevită nu mai poate ţine frânele vieţii. În felul acesta de a trăi e şi bine şi rău, pentru că, dacă moliciunea e rău îndrumătoare, generozitatea e sănătoasă şi bună. Dar omul sărac, generos şi nobil care nu munceşte e pierdut. Izvoarele seacă şi nevoile se revarsă.

E un povârniş fără cruţare, pe care alunecă cei mai cinstiţi şi cei mai tari, ca şi cei mai slabi sau mai vicioşi.

El duce la una din două: la sinucidere sau la crimă.

Ieşind mereu din casă ca să te duci să visezi, vine ziua în care te duci să te arunci în apă.

Din prea multă visare ies oameni ca Escousse sau ca Lebras[1].

Marius cobora acest povârniş cu paşi înceţi, cu ochii aţintiţi asupra unei fiinţe pe care n-o vedea. Ceea ce scriem aici pare ciudat, dar e totuşi adevărat. Amintirea unei fiinţe dispărute se aprinde în bezna inimii. Cu cât a pierit mai mult, cu atât străluceşte mai tare. Sufletul deznădăjduit şi întunecat vede această lumină în zarea lui. E o stea a nopţii dinăuntru. Marius nu se gândea decât la ea. Nu mai

[1] Tineri scriitori francezi care s-au sinucis împreună în 1832, descurajaţi de insuccesul unei tragedii compuse în colaborare.

cugeta la altceva. Simțea nelămurit că hainele lui cele vechi ajunseseră de nepurtat şi că cele noi se învechiseră, că i se zdrențuiau cămăşile, că i se rodea pălăria, că i se toceau ghetele, că i se irosea viața, şi-şi spunea: „Dacă aş putea cel puțin s-o văd înainte de a muri!”

Un singur gând îi aducea alinare: că ea îl iubise, că privirea ei i-o spusese, că ea nu-i cunoştea numele, dar îi cunoştea sufletul şi că poate acolo unde se afla, oricare ar fi fost acel loc de taină, îl iubea încă. Cine ştie dacă nu se gândea şi ea la el aşa cum se gândea el la ea? Câteodată, în acele ceasuri neînțelese prin care trece orice inimă de îndrăgostit, în care n-ar avea decât pricini de durere şi totuşi se simte tresărind de o bucurie nelămurită, îşi spunea: „Gândurile ei m-au găsit! Şi pe urmă adăuga: Poate că şi gândurile mele ajung până la ea!”

Aceste iluzii, pe care peste o clipă le alunga, izbuteau totuşi să-i lumineze sufletul cu o rază care semăna uneori cu speranța. Din vreme în vreme mai ales în acel ceas al serii care îi întristează mai adânc pe visători, însemna într-un caiet, pe care nu mai scria altceva, tot ce era mai curat, mai impersonal, mai ideal din visurile cu care dragostea îi umplea mintea. Numea asta: „a-i scrie ei”.

Nu trebuie să credem că-şi pierduse mințile. Dimpotrivă. Nu-l părăsise decât voința de a munci şi de a se mişca hotărât către o țintă anumită, dar era mai limpede şi mai drept decât oricând. Marius vedea sub o lumină clară şi reală, deşi ciudată, tot ce se petrecea sub ochii lui, chiar oamenii şi faptele cele mai neînsemnate. Spunea despre ei cuvântul cel mai potrivit, cu un fel de cinstită descurajare şi de dezinteresare nevinovată. Judecata lui, desprinsă de orice nădejde, se înălța deasupra lucrurilor şi plutea.

În starea aceasta de spirit nimic nu-i scăpa, nimic nu-l înşela, şi descoperea în fiecare clipă fondul vieții, al umanității şi al destinului. Fericit e chiar în mijlocul spaimelor cel căruia Dumnezeu i-a dat un suflet vrednic de dragoste şi de nefericire. Cel care n-a văzut lumea şi inima oamenilor sub această îndoită lumină n-a văzut nimic adevărat şi nu ştie nimic.

Sufletul care iubeşte şi care suferă trăieşte o stare sublimă.

Zilele se scurgeau şi nu se întâmpla nimic nou. I se părea numai că spațiul întunecat pe care îl mai avea de străbătut, se micşora în fiecare clipă. I se părea că a şi început să zărească desluşit marginea prăpastiei fără fund. „Cum, îşi spunea el, n-am s-o mai văd de acum înainte?”

După ce urci strada Saint-Jacques, laşi deoparte bariera şi mergi o

bucată de vreme la stânga, pe vechiul bulevard interior, ajungi în strada Sante, apoi la Glacière şi, cu puţin înainte de a ajunge la pârâul Gobelins, dai de un fel de câmp care e, în lungul şi monotonul brâu de bulevarde ce încing Parisul, singurul loc în care Ruysdael[2] ar fi fost ispitit să se aşeze.

E acolo acel nu ştiu ce plin de graţie, un tăpşan verde străbătut de funii întinse pe care se usucă nişte zdrenţe la vânt, o fermă veche de zarzavagii, clădită din timpul lui Ludovic al XIII-lea, cu un acoperiş mare, ciudat, străpuns de mansarde, cu garduri dărăpănate, un ochi de apă între plopi, femei, râsete, glasuri. În zare, Panthéonul, copacul Surdo-Muţilor, turnul negru al mânăstirii Val-de-Grâce, îndesat, bizar, amuzant, măreţ, şi, în fund de tot, severa culme pătrată a turnurilor catedralei Notre-Dame.

Fiindcă locul merită să fie văzut, nu vine nimeni să-l vadă. Abia de trec pe acolo, la câte un sfert de ceas, o cotigă sau un cărăuş.

O dată, în plimbările lui singuratice, Marius ajunse pe locurile acestea, aproape de apă. În ziua aceea se afla pe bulevard, ceva rar, un trecător. Marius, mişcat oarecum de farmecul aproape sălbatic al priveliştii, îl întrebă pe trecător: „Cum se numeşte locul acesta?"

Trecătorul îi răspunse: „E câmpul Ciocârliei". Şi adăugă: „Aici a ucis-o Ulbach pe păstoriţa din Ivry".

Dar după cuvântul „Ciocârlie", Marius nu mai auzi nimic. Un cuvânt e destul ca să producă în starea de visare o cristalizare fulgerătoare. Toată gândirea se condensează brusc în jurul unei idei şi mintea nu mai e în stare de altă percepţie. Ciocârlia era numele cu care, în adâncurile melancoliei lui Marius, o înlocuise pe Ursula. „Uite, îşi spuse el, cufundat în starea aceea de uimire, proprie acestor tainice convorbiri cu tine însuţi, ăsta e câmpul ei! Aici am să aflu unde locuieşte."

Era un gând lipsit de sens, dar nu i se putea împotrivi.

Şi veni în fiecare zi în câmpul Ciocârliei.

II – Cum se nasc crimele în cloaca închisorilor

Victoria lui Javert în şandramaua Gorbeau păruse întreagă, dar nu fusese. În primul rând, Javert nu pusese mâna pe prizonier, aşa cum ţintise el. Ucisul care fuge e mai suspect decât ucigaşul; e de

[2] Pictor olandez din secolul al XVII-lea. Peisajele sale reprezintă în general mori de vânt, canale şi corăbii, diguri şi poldere (porţiune de pământ smuls mării), toate sub un cer cenuşiu.

presupus că acest personaj, care era o pradă atât de prețioasă pentru tâlhari, n-ar fi fost mai puțin interesantă pentru poliție. În al doilea rând, Montparnasse îi scăpase lui Javert. Trebuia să aştepte alt prilej pentru a pune mâna pe acest „cavaler al diavolului”.

Într-adevăr, Montparnasse, când o întâlnise pe Éponine, care stătea la pândă sub copacii bulevardului, o luase cu el, mai bucuros să fie Némorin[3] cu fata decât Schinderhannes cu tatăl. Îi prinsese bine. Era liber. Pe Éponine, însă, Javert o înhățase din nou. Slabă compensație! Éponine se dusese după Azelma la închisoarea Madelonnettes.

În sfârşit, pe drumul de la şandramaua Gorbeau până la închisoarea La Force, unul dintre principalii arestați, Claquesous, dispăruse. Nu se ştia cum se întâmplase. Agenții şi sergenții „nu pricepeau nimic”, se preschimbase în abur, alunecase din cătuşe, se strecurase prin crăpăturile trăsurii hodorogite şi fugise; nu puteau spune altceva decât că atunci când ajunseră la închisoare Claquesous nu mai era. Nu putea fi la mijloc decât vrăjitorie sau mâna poliției. Claquesous se topise în întuneric ca un fulg de zăpadă în apă? Fusese o înțelegere ascunsă între el şi agenți? Omul acesta făcea parte în acelaşi timp din lumea tulbure a fărădelegii şi a legii? Se afla totodată în miezul nelegiuirii şi al pedepsei? Sfinxul acesta avea labele dinainte înfundate în crimă şi pe cele dinapoi în autoritate? Javert nu înghițea astfel de amestecuri şi s-ar fi zbârlit înaintea unui asemenea târg. Brigada lui însă cuprindea şi alți inspectori, poate mai ştiutori decât el în tainele prefecturii, cu toate că erau sub ordinele lui, iar Claquesous era un nelegiuit atât de mare, încât ar fi putut să fie un foarte bun agent. Cârdăşia cu ascunzişurile nopții e prielnică pentru tâlhari, dar şi mai folositoare pentru poliție. Iar şmecheri cu două fețe sunt destui. Orice ar fi fost la mijloc, Claquesous era un vânat pierdut. Javert părea mai mult furios decât mirat.

Javert nu se prăpădea cu firea că-l pierduse pe Marius, „nătărăul acela de avocat pe care pesemne îl apucase frica”, şi căruia îi uitase numele. Un avocat e uşor de găsit. Dar cel puțin era avocat?

Începură cercetările.

Judecătorul de instrucție crezuse că e bine să nu trimită la secret pe unul din membrii bandei *Patron-Minette*, sperând că-l va putea face să ciripească. Era vorba de Brujon, omul cu chică din strada Petit-Banquier. Fusele lăsat liber în curtea Charlemagne, sub priviri-

---

[3] Erou al unei idile de Florian (*Estelle şi Némorin*, 1788). Némorin este luat aici drept tipul tânărului sentimental, în contrast cu Schinderhannes, fioros bandit german din vremea lui Napoleon.

le neadormite al supravegherii.

Numele de Brujon face parte din amintirile închisorii La Force. În curtea hâdă, numită Bâtiment-Neuf[4], căreia administrația îi spune curtea Saint-Bernard, iar hoții au botezat-o Groapa Leilor, pe zidul plin de jupuieli şi de pecingine, lângă o poartă veche de fier ruginit, care duce la fosta capelă a palatului ducal La Force, azi dormitor de tâlhari, se vedea, până mai acum vreo doisprezece ani, un fel de creneluri cioplite grosolan cu un cui în piatră, sub care se afla o semnătură:

BRUJON 1811

Acel Brujon din 1811 era tatăl celui din 1832.

Brujon-fiul care fusese abia zărit în timpul descinderii din hardughia Gorbeau era un vlăjgan foarte şiret şi foarte dibaci, cu toată înfățişarea lui aiurită şi plângăreață. Judecătorul de instrucție îi dăduse drumul tocmai din pricină că părea un năuc şi de aceea îl socoteau mai folositor în curtea Charlemagne, decât în celula secretă.

Tâlharii nu se astâmpără când sunt în mâinile justiției. Nu se sperie ei de un asemenea fleac. Când eşti arestat pentru crimă nimic nu te împiedică să cloceşti o altă crimă.

Sunt ca artiştii care au un tablou expus la Salon şi lucrează în atelierul lor la o nouă operă.

Brujon părea uluit de închisoare. Stătea câteodată ceasuri întregi în curtea Charlemagne, în picioare, lângă ferestruica bucătăriei, cu ochii ațintiți, ca un tâmpit, asupra listei soioase de prețuri a cantinei, care începea cu: *usturoi, 62 de cenți*, şi se încheia cu: *o țigară, 5 cenți*. Tremura din zori până seara, clănțănea din dinți, spunea că are friguri şi întreba mereu dacă era liber vreun pat în cele douăzeci şi opt din sala celor bolnavi.

Şi deodată, în a doua jumătate a lunii februarie 1832, se află că Brujon, adormitul ăsta, însărcinase pe curierii închisorii cu trei comisioane diferite, nu pe numele lui, ci pe numele a trei dintre tovarăşii lui, treabă care îl costase doi franci şi cincizeci de centime, adică o cheltuială uriaşă, care atrage atenția brigadierului închisorii.

Se făcură cercetări şi, când se examină tariful comisioanelor, atârnat la vorbitorul deținuților, se află că banii aceia fuseseră cheltuiți aşa: trei comisioane – unul la Panthéon, 50 de cenți; unul la Val-de-Grâce, 75 de cenți; unul la bariera Grenelle, 1 franc şi 25 de cenți.

---

[4] Clădire nouă.

Ultima era suma cea mai ridicată de pe tarif. Or tocmai la Panthéon, la Val-de-Grâce şi la bariera Grenelle se aflau locuinţele celor trei haimanale temute la mahala, Kruideniers zis şi Bizzaro, Glorieux, ocnaş eliberat, şi Barre-Carrosse, asupra cărora, datorită acestei împrejurări, poliţia îşi îndreptă din nou privirea. Se credea că şi ei lucrau în legătură cu *Patron-Minette*, banda din care fuseseră arestaţi doi şefi: Babet şi Gueulemer. Se bănuia că ceea ce le trimisese Brujon, nu pe adresa casei lor, ci prin nişte indivizi care aşteptau în stradă, trebuie să fi cuprins vreo înştiinţare privitoare la punerea la cale a unui atac banditesc. Mai erau şi alte indicii. Cele trei haimanale au fost arestate şi se credea că s-a dat de urma uneltirii lui Brujon.

Cam peste o săptămână după ce fuseseră luate aceste măsuri, într-o noapte, supraveghetorul de serviciu, care inspecta dormitorul de jos din Bâtiment-Neuf, văzu, tocmai în clipa în care îşi punea jetonul în cutie – supraveghetorii erau datori să bage din ceas în ceas câte un jeton în cutiile ţintuite pe uşile dormitoarelor, ca să poată fi controlaţi dacă şi-au făcut datoria – văzu, aşadar, prin ferestruica dormitorului cum Brujon, aşezat în capul oaselor în pat, scria ceva la lumina opaiţului din perete. Gardianul intră în dormitor. Brujon fu băgat pentru o luna la carceră, dar nimeni nu putu găsi ceea ce scrisese. Poliţia n-a aflat mai mult.

E sigur însă că a doua zi „un poştalion” fu aruncat din curtea Charlemagne în Groapa Leilor, pe deasupra clădirii cu cinci etaje care despărţea cele două curţi.

Deţinuţii numesc „poştalion” un cocoloş de pâine rotunjit cu dibăcie pe care îl trimit „în Irlanda”, adică pe deasupra acoperişurilor închisorii, dintr-o curte în alta. Etimologia e următoarea: pe deasupra Angliei, de la o ţară la alta, „în Irlanda” deci. Cocoloşul acesta cade în curte. Cel care dă peste el îl desface şi găseşte în el un bilet adresat unui deţinut din curte. Dacă e găsit de un alt deţinut, el dă biletul celui căruia e adresat. Dacă îl găseşte un gardian sau unul din puşcăriaşii vânduţi în taină, care în temniţă sunt numiţi „ciripitori” şi în ocne „vulpi”, biletul e dus la cancelarie şi predat poliţiei.

De data asta poştalionul ajunse la ţintă, cu toate că cel căruia îi era adresat se afla în clipa aceea la „separeu”. Destinatarul era tocmai Babet, unul din cei patru capi ai bandei *Patron-Minette*.

Poştalionul cuprindea o hârtiuţă făcută sul pe care erau scrise numai două rânduri:

„Babet, s-ar putea da o lovitură în strada Plumet. E un grilaj în faţa unei grădini.”

Aceasta scrisese Brujon în noaptea aceea.

Cu toate că gardienii au căutat şi au răscolit peste tot, Babet găsi mijlocul să trimită biletul de la închisoarea La Force la Salpêtrière, la o „bună prietenă”, care era închisă acolo. Fata aceasta înşelând paza gardienilor trimise biletul la rândul ei altei fete, pe care o chema Magnon, urmărită şi ea de poliție, dar încă în libertate. Această Magnon – cu al cărei nume cititorul s-a mai întâlnit, avea anumite legături cu familia Thénardier, legături despre care vom vorbi mai târziu – putea să se ducă s-o vadă pe Éponine şi să facă legătura între Salpêtrière şi Madelonettes.

Tocmai atunci Éponine şi Azelma fură eliberate, din lipsă de dovezi împotriva lor, după instrucția procesului lui Thénardier.

Când Éponine ieşi, Magnon, care pândea la poarta închisorii Madelonettes, dădu biletul lui Brujon către Babet şi o însărcină să descurce lucrurile.

Éponine se duse în strada Plumet, găsi grilajul şi grădina, se uită la casă, spionă, pândi, şi peste câteva zile îi duse lui Magnon, care locuia în strada Clocheperce, un pesmet, pe care Magnon, la rândul ei, i-l dădu ibovnicei lui Babet, la Salpêtrière. Un pesmet e un simbol şi înseamnă în vocabularul secret al închisorilor: *nu-i nimic de făcut*.

Peste o săptămână, când Babet şi Brujon se încrucişară în curtea închisorii La Force, unul ducându-se şi celălalt venind de la „instrucție”, Brujon întrebă: „Ce-i cu strada P?” „Pesmet”, răspunse Babet.

Astfel a avortat fetusul acestei crime, zămislită de Brujon în închisoare.

Avortul avu însă urmări cu totul străine de planul lui Brujon. Le veți vedea.

Adesea, când crezi că înnozi un fir, legi un altul.

III – Tata Mabeuf are vedenii

Marius nu se mai ducea nicăieri, dar se mai întâlnea câteodată cu tata Mabeuf.

Pe când Marius cobora încet acele trepte triste, adevărate trepte de pivniță, ce duc în locuința întunecoasă de unde auzi pasul fericiților care trec deasupra capului tău – domnul Mabeuf cobora şi el.

Flora din Cauteretz nu se mai vindea deloc. Experiența cu indigoul nu izbutise în grădinița din strada Austerlitz, care n-avea destul soare. Domnul Mabeuf nu putea cultiva decât anumite plante rare, care aveau nevoie de umezeală şi de umbră. Totuşi, nu descuraja. Obți-

nuse o bucățică de loc în Jardin des Plantes[5], bine expusă la soare, ca să facă „pe socoteala lui” experiențe cu indigoul. În acest scop își pusese la Muntele de pietate gravurile de aramă ale *Florei* lui. Își redusese prânzul la două ouă, dintre care îi lăsa unul slujnicei, pe care n-o mai plătise de un an și trei luni. Adesea nu mânca decât la prânz. Nu mai râdea cu râsul lui copilăresc, se făcuse ursuz, nu mai primea musafiri. Făcuse bine Marius că nu se mai gândise să vină pe la el. Câteodată, când bătrânul se îndrepta spre Jardin des Plantes, se întâlnea cu Marius pe bulevard. Nu-și vorbeau, își făceau numai semn din cap cu tristețe. Sărăcia desface legăturile de prietenie. Sfâșietor lucru! Doi prieteni de odinioară devin doi trecători.

Librarul Royol murise. Domnul Mabeuf nu mai știa decât de cărțile, de grădina și de indigoul lui. Aceste trei lucruri întruchipau pentru el fericirea, plăcerea și nădejdea. Îi ajungeau pentru a trăi. Își spunea: „Când o să izbutesc cu mingile mele albastre și o să fiu bogat, o să-mi scot plăcile de aramă de la Muntele de pietate, o să-mi fac *Flora* celebră, ca scamatorii de bâlci, cu toba mare și reclamă la gazete, și o să-mi cumpăr, știu eu de unde, un exemplar din *Arta de a naviga* a lui Pierre de Médine, cu gravuri în text, ediția din 1559”. În așteptare, muncea toată ziua pe stratul de indigo, și seara se întorcea să-și stropească grădina și să citească cărți. Domnul Mabeuf era pe-atunci aproape de optzeci de ani. Într-o seară avu o vedenie ciudată.

Se întorsese acasă încă pe lumină. Mătușa Plutarque, care se îmbolnăvea des, zăcea în pat. Bătrânul s-a mulțumit la cină cu un os pe care a mai găsit un pic de carne și cu o bucată de pâine uitată pe masa din bucătărie; apoi s-a așezat pe un pietroi care ținea loc de bancă în grădină.

Alături de bancă se înălța, ca în toate grădinile vechi, un fel de chioșc din bârne și scânduri, dărăpănat, coteț de iepuri jos și pod pentru fructe sus. În coteț nu erau iepuri, dar în pod se mai aflau câteva mere rămase de astă-iarnă.

Domnul Mabeuf începu să frunzărească și să citească cu ochelarii pe nas, două cărți care îl interesau, ba chiar îl pasionau, lucru mai grav la vârsta lui. Sfiala lui firească îl făcea să fie oarecum superstițios. Prima carte era faimosul tratat al președintelui Delancre: *Despre nestatornicia diavolilor*; celălalt era in-quarto al lui Mutor de Rubaudière: *Despre diavolii de la Vauvert și spiridușii din Bièvre*. A doua carte îl interesa cu atât mai mult cu cât grădina lui fusese cer-

[5] Gradina botanică și zoologica din Paris.

cetată pe vremuri de spiriduşi. Amurgul începuse să albească bolta cerului şi să înnegrească fața pământului. În vreme ce citea, domnul Mabeuf privea pe deasupra cărții la plantele lui şi mai ales la un rododendron minunat, care era una din mângâierile lui. Trecuseră patru zile de arşiță, de vânt şi de soare, fără o picătură de ploaie. Tulpinile se încovoiau, bobocii tânjeau, frunzele cădeau, toate cereau să fie stropite. Mai ales rododendronul era trist. Pentru moş Mabeuf plantele au suflet. Bătrânul muncise toată ziua la răzorul lui de indigo, era sfârşit de oboseală, dar se ridică, îşi lăsă cărțile pe bancă, şi se duse cu paşi şovăitori, frânt în două, la fântână. Când puse mâna pe lanț, nu putu să-l tragă îndeajuns ca să-l desprindă din cui. Atunci ridică o privire plină de spaimă spre cerul care se acoperea de stele.

Seara avea acea seninătate care copleşeşte durerile omului cu un fel de bucurie tristă, cu gust de veşnicie. Noaptea făgăduia să fie tot atât de uscată pe cât fusese şi ziua.

„Pretutindeni stele! gândi bătrânul. Nicio urmă de nor! Niciun strop de apă!”

Şi capul lui, care se ridicase o clipă, îi căzu iar în piept.

Îl mai înălță o dată către cer şi şopti:

— O lacrimă de rouă! Cerule, fie-ți milă!

Mai încercă o dată să desprindă lanțul fântânii, dar nu izbuti.

În clipa aceea parcă desluşi o voce care şoptea:

— Moş Mabeuf, vrei să-ți stropesc eu grădina?

Şi auzi în tufiş un zgomot ca de sălbăticiune care se strecoară şi văzu ieşind din desiş o fată lungă şi uscată, care se înălță în fața lui şi-l privi cutezător. Părea mai curând o umbră care se năştea în amurg decât o ființă omenească.

Înainte ca moş Mabeuf, care se speria lesne şi încremenea uşor, să poată rosti o silabă, făptura aceea care se mişca în întuneric cu o repeziciune ciudată, desprinse lanțul, coborâse şi scosese găleata, umpluse stropitoarea. Bătrânul vedea arătarea aceea, desculță şi cu o fustă zdrențuită, alergând printre straturi şi împărțind viață în jurul ei. Foşnetul stropitoarei peste frunze umplu inima bătrânului Mabeuf de încântare. I se părea că rododendronul zâmbea fericit.

După ce goli prima găleată, fata mai scoase una, apoi o a treia. Stropi toată grădina.

Aşa cum mergea pe potecile pe care umbra ei părea neagră, fluturându-şi peste brațele osoase şalul zdrențuit, semăna cu un liliac.

După ce isprăvi stropitul, moş Mabeuf se apropie de ea cu lacrimile în ochi şi îi puse mâna pe frunte:

— Dumnezeu are să te binecuvânteze, spuse el. Eşti un înger, pentru că ai grijă de flori.

— Nu, răspunse ea, sunt un diavol, dar puțin îmi pasă.

Bătrânul, fără să-i aştepte şi fără să-i audă răspunsul, strigă:

— Cu păcat că sunt atât de nenorocit şi de sărac, că nu pot să fac nimic pentru dumneata!

— Ba poți face ceva, spuse ea.

— Ce?

— Să-mi spui unde stă domnul Marius.

Bătrânul nu pricepu:

— Care domn Marius?

Îşi ridică privirea tulbure şi păru să caute ceva uitat.

— Un domn, tânăr care venea aici pe vremuri.

Domnul Mabeuf îşi răscoli amintirea.

— A! da! strigă el. Ştiu ce vrei să spui. Stai puțin! Domnul Marius… baronul Marius Pontmercy, sigur! Locuieşte… ba nu, nu mai locuieşte… Uite că nu ştiu. Vorbind se aplecă să îndrepte o ramură a rododendronului. Stai, că mi-am adus aminte. Trece foarte des pe bulevard şi se îndreaptă spre Glacière. Pe strada Croulebarbe. Spre câmpul Ciocârliei. Du-te pe acolo! Nu e greu să-l întâlneşti.

Când domnul Mabeuf îşi îndreptă spinarea, în fața lui nu se mai afla nimeni. Fata pierise. Fără îndoială că îi fu puțin frică.

— Zău, dacă grădina n-ar fi stropită, aş crede că a fost o stafie.

Peste un ceas, după ce se culcă, îşi aduse aminte, şi, adormind îşi spuse în acea clipă tulbure, în care gândul – la fel ca pasărea măiastră care se schimbă în peşte ca să străbată marea – se preface în vis, ca să străbată somnul:

„Semăna destul cu ceea ce povesteşte Rubaudière despre spiriduşi. O fi fost un spiriduş?”

IV – Vedenia lui Marius

Câteva zile după vizita pe care „spiriduşul” i-o făcuse lui moş Mabeuf, într-o dimineață – zi în care Marius împrumuta cei cinci franci de la Courfeyrac pentru Thénardier – Marius băgase banii în buzunar şi, înainte de a pleca la închisoare, se dusese „să ia puțin aer”, cu nădejdea că la întoarcere avea să-i vină mai uşor să lucreze. Totdeauna făcea la fel. Cum se deştepta, se aşeza în fața unei cărți şi

a unei foi de hârtie, ca să scrie. I se dăduse să traducă în franţuzeşte o polemică între nişte nemţi: faimoasa controversa dintre Gans şi Savigny[6]. Îl lua când pe Savigny, când pe Gans, citea două-trei rânduri, încerca să pună pe hârtie altul… nu putea, vedea o stea între el şi hârtie şi se ridica de pe scaun spunând:

— Am să ies puţin. Să-mi fac poftă de lucru.

Şi se ducea pe câmpul Ciocârliei.

Acolo vedea mai mult decât oricând steaua şi mai puţin decât oriunde pe Gans şi Savigny.

Se întorcea acasă, se aşeza din nou la birou şi nu izbutea. Nu putea să înnoade niciunul din firele rupte în mintea lui. Atunci îşi spunea: „Mâine n-am să mai ies din casă. Dacă ies, nu pot să lucrez”. Dar ieşea în fiecare zi.

Stătea mai mult pe câmpul Ciocârliei decât în casa lui Courfeyrac. Adevărata lui adresă era: bulevardul Santé, la al şaptelea copac, după colţul străzii Croulebarbe.

În dimineaţa aceea părăsise al şaptelea copac şi se aşezase pe podul râului Gobelins. Soarele vesel străbătea frunzişul proaspăt, des şi luminos.

Se gândea la „ea”. Visarea lui, preschimbată în mustrare, se întorcea asupra lui. Se gândea cu durere la lenea care îl copleşea ca o paralizie a sufletului şi la bezna ce sporea în fiecare clipă în jurul lui, o noapte atât de deasă, încât nu se mai vedea soarele.

Nu mai avea nici măcar puterea de a deznădăjdui, cuprins cum era de aceste grele gânduri nedesluşite care nu erau nici măcar un monolog. Orice acţiune se destrămase în el. Cuprins de această melancolie moleşitoare, simţea totuşi cum pătrundea până la el senzaţiile din afară. Stând aşa pe marginea podului, auzea în spatele lui, sub el, pe amândouă malurile râului, cum spălătoresele din Gobelins băteau rufele; auzea deasupra capului păsărelele cântând şi ciripind în ulmi. De o parte zgomotul libertăţii, a lipsei fericite de griji, al răgazului înaripat; de altă parte, zgomotul muncii. Amândouă erau voioase, ceea ce-l făcu să viseze adânc, să cugete chiar.

Deodată, în toiul visării sale triste, auzi o voce cunoscută care i se adresă:

— Uite-l! Na!

Ridică ochii şi recunoscu pe fata aceea nenorocită care venise

---

[6] Jurişti germani din prima jumătate a secolului trecut. Cel de al doilea reprezenta, în dreptul german, reacţiunea feudală, combătută de liberalul Gans. Teoriile ale lui Savigny au fost denunţate mai târziu şi de Marx.

într-o dimineață la el, pe Éponine, cea mai mare dintre fiicele lui Thénardier. Acum îi cunoştea numele. Lucru ciudat, părea şi mai săracă, dar şi mai frumoasă; doi paşi înainte pe care s-ar fi spus că nu-i mai putea face. Atinsese o îndoită culme către lumină şi către o cumplită mizerie. Era desculță şi în zdrențe, ca în ziua în care intrase cu atâta hotărâre în odaia lui, dar boarfele erau mai vechi cu două luni, găurile erau şi mai mari, zdrențele şi mai soioase. Avea aceeaşi voce răguşită, aceeaşi frunte arsă de soare şi încrețită, aceeaşi privire înaripată, rătăcită şi şovăielnică. Mai mult decât altădată, chipul ei avea o tresărire de spaimă, o umbră de mâhnire şi jale pe care i le dăduse mizeria, iar închisoarea i le întețise.

Părul îi era plin de paie, nu ca al Ofeliei, care şi-a pierdut mințile pentru că s-a molipsit de nebunia lui Hamlet, ci pentru că dormise în podul unui grajd.

Şi cu toate acestea era frumoasă. O, tinerețe, ce luceafăr eşti!

Se oprise în fața lui Marius, cu obrazul ei palid luminat de puțină bucurie, de ceva care semăna a zâmbet.

Câtva timp păru că nu poate vorbi.

— Uite că te-ntâlnesc! rosti ea în sfârşit. Moş Mabeuf avea dreptate când mi-a spus de bulevardul ăsta! Vai, cât te-am căutat! Dac-ai şti! Ştii că am fost la răcoare? Cincisprezece zile! Mi-au dat drumul! Fiindcă nu mi-au găsit nimic şi că n-am încă vârsta să ştiu ce fac. Îmi mai lipsesc două luni. Of, cum te-am căutat! De şase săptămâni. Va să zică nu mai stai acolo.

— Nu, zise Marius.

— Aha, pricep. Din pricina chestiei. Tărăboaiele astea sunt nesuferite. Te-ai mutat. Ia te uită! De ce porți pălărie aşa de veche? Un tânăr ca dumneata trebuie să aibă haine frumoase. Ştii, domnule Marius, moş Mabeuf îți spune baronul Marius şi nu mai ştiu cum. Nu-i aşa că nu eşti baron? Baronii sunt hodorogi, se duc la Luxembourg în fața castelului, unde bate soarele, dau cinci parale şi citesc *Cotidianul*. Am dus eu o dată o scrisoare la un baron care arăta aşa. Avea peste o sută de ani. Ia spune, unde locuieşti acum?

Marius nu răspunse.

— Ah, urmă ea, ți-e cămaşa puțin ruptă. Trebuie să ți-o cos. Apoi se întunecă treptat şi adăugă: Parcă nu ți-ar părea bine că mă vezi.

Marius tăcea. Fata tăcu şi ea o clipă, apoi vorbi din nou:

— Ei. Dacă aş vrea, te-aş face eu să arăți mai vesel.

— Cum? întrebă Marius. Ce vrei dumneata să spui?

— Ah, pe vremuri îmi spuneai tu!

— Ei, ce vrei tu să spui?

Fata îşi muşcă buzele; părea că şovăie, ca şi cum în ea s-ar fi dat o luptă. În sfârşit, se hotărî:

— Hai, mi-e totuna! Pari trist şi eu vreau să fii vesel. Făgăduieşte-mi numai că ai să râzi. Vreau să te văd că râzi şi că spui: „Bun! E straşnică fata asta!” Bietul domn Marius! Ții minte, mi-ai spus că ai să-mi dai tot ce-oi vrea...

— Da! Hai, vorbeşte!

Ea îl privi țintă, în ochi şi spuse:

— Am adresa.

Marius se îngălbeni. Tot sângele i se adună în inimă.

— Ce adresă?

— Adresa pe care mi-ai cerut-o. Şi adăugă, ca şi cum i-ar fi venit greu să spună: Adresa... ştii.

— Da... îngână Marius.

— A domnişoarei...

Când rosti acest cuvânt, suspină din adânc.

Marius sări de pe parapetul pe care stătea şi o luă de mâini cu aprindere.

— Da? Hai! Du-mă la ea! Spune-mi! Cere-mi tot ce vrei! Unde stă?

— Vino cu mine! răspunse ea. Nu ştiu bine strada şi numărul. E departe de aici, dar cunosc casa şi am să te duc.

Fata îşi trase mâna şi vorbi mai departe, cu un glas care ar fi pus pe gânduri un observator, dar care nici nu-l atinse pe Marius, beat şi uluit de fericire.

— Ah! Ce mulțumit eşti!

O umbră trecu peste fruntea lui Marius. O apucă pe Éponine de braț:

— Jură-mi un lucru!

— Să jur? rosti ea. Ce înseamnă asta? Ia te uită, vrei să jur?

Şi râse.

— Taică-tău! Făgăduieşte-mi Éponine, jură-mi că n-ai să spui nimic tatălui tău!

Ea se întoarse uimită către el.

— Éponine! De unde ştii că mă cheamă Éponine?

— Făgăduieşte-mi ce te-am rugat!

Dar ea părea că nu-l aude.

— Ce drăguț! Mi-ai spus Éponine!

Marius o apucă de amândouă brațele:

— Răspunde-mi odată, pentru Dumnezeu! Ascultă, jura-mi că n-ai

să spui tatălui tău adresa pe care o ştii!

— Tatii? rosti ea. A, da, tata! Fii liniştit! E la secret. Ce-mi pasă mie de tata?

— Dar nu-mi făgăduieşti? strigă Marius.

— Ah! lasă-mă, izbucni ea în râs, ce mă scuturi aşa? Bine, bine îți făgăduiesc. Ti-o jur! Ce-mi pasă mie? N-am sa-i spun tatii adresa. E bine? Asta vrei?

— Şi nimănui.

— Nimănui.

— Acum, rosti Marius, du-mă la ea!

— Numaidecât?

— Numaidecât.

— Vino! Ah, ce fericit e! şopti ea.

Fata se opri după câțiva paşi.

— Domnule Marius, mergi prea aproape de mine; Lasă-mă să merg înainte şi vino în urma mea, ca şi cum nu m-ai cunoaşte. Un domn ca dumneata nu trebuie să fie văzut cu o femeie ca mine.

Nicio limbă din lume n-ar putea spune câte cuprindea cuvântul „femeie”, rostit de această fetiță.

Fata mai făcu zece paşi şi se opri iar. Marius o ajunse din urmă. Ea îi vorbi pieziş, fără să se întoarcă spre el:

— Da ştii că mi-ai făgăduit ceva?

Marius se scotoci în buzunar. Nu avea decât cei cinci franci sortiți lui Thénardier. Îi puse în mână Époninei.

Ea răsfiră degetele, lăsă banul să cadă şi spuse mohorâtă:

— Nu vreau banii dumitale!

CARTEA A TREIA

CASA DIN STRADA PLUMET

I – Casa tainelor

Către jumătatea veacului trecut, un preşedinte ai parlamentului din Paris, care avea o iubită şi o ferea de ochii lumii – pentru că în vremea aceea nobilii îşi arătau iubitele, iar burghezii şi le ascundeau – îi clădi „o căsuță” în cartierul Saint-Germain, pe strada pustie Blomet, numită azi strada Plumet, nu departe de locul numit atunci *Bătălia animalelor*.

Locuința era alcătuită dintr-un pavilion cu un singur cat: două odăi la parter, două la etaj, o bucătărie jos, un salonaş sus, un pod sub acoperiş şi o grădină mare în fața casei, închisă spre stradă cu un grilaj. Grădina avea aproape un pogon. Atât vedeau trecătorii; dar în dosul casei se mai afla o curte mică, şi în fundul curții o căsuță scundă, cu pivniță şi două odăi deasupra unde puteau, la nevoie, să fie ascunşi o doică şi un copil. Căsuța comunica pe din dos, printr-o poartă care se deschidea numai dacă îi ştiai secretul, cu o potecă lungă, îngustă, pietruită, cotită, neacoperită, strecurată între două ziduri înalte, ascunsă cu măiestrie şi pierdută între gardurile grădinilor şi zarzavageriilor cărora le dădea ocol, ca să ajungă la altă poartă tăinuită, la o depărtare de o jumătate de kilometru, în altă mahala, la capătul singuratic al străzii Babylone.

Domnul preşedinte intra pe acolo, aşa încât chiar cei care l-ar fi spionat şi urmărit şi şi-ar fi dat seama că se ducea pe furiş în fiecare zi, undeva, tot n-ar fi putut bănui că a intra pe o poartă în strada Babylone înseamnă a te duce în strada Blomet. Magistratul dibaci se pricepuse să cumpere câteva fâşii de pământ, ca să-şi croiască drum spre casa tainică, pe locul lui propriu, fără să poată fi controlat de nimeni. Mai târziu vânduse parcele mici din pământul care mărginea poteca, pentru grădini şi zarzavaturi; noii proprietari credeau că

au, de o parte şi de alta, în faţa lor, un zid despărţitor, şi nu bănuiau existenţa acestei panglici lungi, pietruite, care şerpuia între cele două ziduri, printre straturi şi livezi. Numai păsărelele vedeau această trecere ciudată, şi desigur că pitulicile şi piţigoii din veacul trecut ciripiseră destule pe socoteala domnului preşedinte.

Pavilionul, zidit din piatră în stil Mansart[1], cu pereţii căptuşiţi cu lemn şi mobilat în gen Watteau[2], încărcat pe dinăuntru, simplu pe din afară, înconjurat de trei straturi de flori, avea ceva discret, cochet şi solemn, aşa cum îi stă bine unui capriciu al amorului şi al magistraturii.

Această casă cu poteca ei, care azi au pierit, existau încă acum cincisprezece ani. În ’93 un căldărar cumpărase casa ca s-o dărâme, dar nu putu s-o plătească în întregime, şi naţiunea îl declară în stare de faliment, aşa că până la urmă casa l-a dărâmat pe căldărar. De atunci, clădirea rămase nelocuită şi începuse să se dărăpăne încet, ca orice locuinţă căreia prezenţa omului nu-i mai dă viaţă.

Rămăsese mobilată la fel ca odinioară, era mereu de vânzare sau de închiriat, şi cele zece-douăsprezece persoane, câte trec pe an pe strada Plumet, citeau zilnic avizul acesta pe o tablă îngălbenită şi ştearsă, agăţată de grilaj încă din anul 1810.

Către sfârşitul restauraţiei, aceiaşi trecători puteau să constate că anunţul pierise, ba, mai mult, că obloanele de la etaj erau deschise. Casa era într-adevăr locuită. La ferestre se zăreau „perdeluţe”, semn că în casă se afla o femeie.

În luna octombrie 1829, un bărbat între două vârste venise şi închiriase casa aşa cum se găsea, împreună cu căsuţa din fund şi cu lunga cărare care ajungea în strada Babylone. Dresese şi broaştele secrete ale celor două porţi ale cărării. Casa, cum am mai spus, mai era încă mobilată cu vechile mobile ale preşedintelui. Noul chiriaş făcuse câteva reparaţii, acoperise câteva lipsuri, pietruise curtea pe unde erau câteva gropi, schimbase podelele de cărămidă, pusese trepte la scară, scânduri la parchet şi geamuri la ferestre, şi se muta-

[1] Stilul clasic francez în arhitectură, cel al Palatului invalizilor din Paris şi al Palatului regal din Versailles, construite în a doua jumătate a secolului al XVII-lea de Jules Hardouin-Mansart. Se caracteriza printr-o ornamentaţie împrumutată arhitecturii greco-romane şi printr-o înfăţişare monumentală, dar rece.

[2] Pictorul francez Watteau (secolul al XVIII-lea) a creat un stil original: pânzele sale înfăţişează, într-o atmosferă convenţională de vis, galanteria aristocraţiei trândave a vremii, ocupată cu baluri şi serbări câmpeneşti.

se acolo cu o fată tânără şi o servitoare în vârstă, instalându-se cam pe tăcute, ca un om care n-ar intra, ci s-ar strecura în casa lui. Vecinii n-au putut să clevetească, pentru că nu erau.

Chiriaşul acesta era Jean Valjean, fata era Cosette. Slujnica se numea Toussaint, o fată pe care Jean Valjean o scăpase din spital şi de mizerie; era bătrână, provincială şi bâlbâită, trei însuşiri care îl hotărâseră pe Jean Valjean s-o ia cu el. Cititorul fără îndoială că l-a recunoscut pe Jean Valjean în tot ce s-a povestit până acum, poate mai repede chiar decât Thénardier.

De ce părăsise Jean Valjean mânăstirea Petit-Picpus? Ce se petrecuse?

Nu se petrecuse nimic.

Cititorul îşi aduce aminte că Jean Valjean trăia fericit la mânăstire, atât de fericit încât conştiința lui începuse să se tulbure. O vedea pe Cosette zilnic, îşi dădea seama cum simțământul de părinte se naşte şi creşte în el din ce în ce mai mult, o ocrotea pe fată cu tot sufletul lui, îşi spunea că e a lui, că nimeni şi nimic nu-l va putea despărți de ea, că aşa va fi în veşnicie, că, fără îndoială, Cosette se va călugări pentru că în fiecare zi era împinsă cu blândețe spre această hotărâre, că mânăstirea va rămâne şi pentru ea, ca şi pentru el, întregul univers, că el va îmbătrâni acolo, iar ea va creşte, că ea va îmbătrâni, iar el va muri, şi că, în sfârşit, nădejde încântătoare, vor rămâne pentru totdeauna împreună. Gândind aşa, începu să aibă totuşi unele îndoieli. Se întreba dacă toată fericirea aceasta era întradevăr a lui, dacă nu era alcătuită din fericirea altuia, din fericirea acestui copil pe care el, om bătrân, şi-o însuşea, i-o fura. Oare nu săvârşea cu adevărat un furt? Îşi spunea că fata avea dreptul să cunoască viața înainte de a renunța la ea, că a-i reteza dinainte şi fără a-i cere părerea toate bucuriile, sub cuvânt că voia s-o ferească de toate încercările, a se folosi de neştiința ei şi de izolarea în care trăia, ca s-o facă să se nască în ea o vocație nefirească, însemna să schimbe natura unei făpturi pământeşti şi să-l mintă pe Dumnezeu. Cine ştie dacă într-o zi Cosette nu-l va urî când îşi va da seama, şi-i va părea rău că s-a călugărit. Ultimul gând, aproape egoist şi mai puțin eroic decât celelalte, îi era nesuferit. Se hotărî deci să părăsească mânăstirea.

Se hotărî, dându-şi seama cu părere de rău că trebuie s-o facă. Piedici nu existau. Cei cinci ani petrecuți între zidurile mânăstirii, în care timp, şi el şi fata dispăruseră pentru lumea din afară, îi înlăturaseră şi îi risipiseră toate temerile. Putea să se întoarcă liniştit prin-

tre oameni. Îmbătrânise şi toate se schimbaseră. Cine-l va mai recunoaşte? Şi chiar dacă ar fi altfel, primejdia nu era decât pentru el, şi n-avea dreptul s-o osândească pe Cosette la călugărie, pentru că el fusese condamnat la ocnă. De altfel, ce înseamnă primejdia în fața datoriei? În sfârşit, nimic nu-l împiedica să fie prudent şi să-şi ia toate măsurile de prevedere. Educația Cosettei era aproape de sfârşitul ei. Nu-i mai lipsea nimic.

După ce se hotărî, aşteptă prilejul, care se ivi şi el. Bătrânul Fauchelevent muri.

Jean Valjean ceru o audiență la maica stareță şi-i spuse că, prin moartea fratelui lui, căpătase o mică moştenire care îi îngăduia să trăiască pe viitor fără să mai muncească, că părăsea slujba la mânăstire şi-şi lua fata cu el. Dar de vreme ce Cosette nu rămânea să se călugărească şi nu era drept să fi fost educată pe degeaba, o ruga supus pe maica stareță să primească pentru comunitate suma de cinci mii de franci, pentru cei cinci ani cât fata fusese ținută în pensionul mânăstirii.

Aşa ieşi Jean Valjean din mânăstirea Veşnicei Închinări.

La plecare îşi luă singur sub braț cufăraşul cel mic, a cărui cheie o purta mereu la el; nu vru să-l încredințeze hamalului. Cufăraşul acesta trezise curiozitatea Cosettei, pentru că răspândea o mireasmă tare.

Jean Valjean nu se mai despărți niciodată de el. Îl păstra totdeauna în odaia lui. Când se muta era primul şi câteodată singurul lucru pe care-l lua. Cosette râdea, botezase cufăraşul: *inseparabilul*, şi spunea că e geloasă pe el.

Jean Valjean nu ieşi totuşi în lume fără o teamă adânc simțită.

Descoperi casa din strada Plumet şi se cuibări în ea. Numele lui era acum Ultime Fauchelevent.

În acelaşi timp, mai închirie două apartamente la Paris, socotind că astfel va atrage mai puțin atenția decât dacă ar locui într-un singur cartier, şi ca să poată lipsi, la nevoie, când ar fi avut motive de nelinişte; în sfârşit, ca să nu mai dea peste o altă încurcătură, ca aceea din care îi scăpase lui Javert ca prin minune. Aceste două locuințe erau prăpădite, sărăcăcioase, în două mahalale foarte depărtate una de alta, una pe strada Ouest, alta pe strada Homme-Armé.

Se ducea din când în când să locuiască împreună cu Cosette o lună, şase săptămâni, când în una, când în cealaltă, fără s-o ia şi pe Toussaint cu el. Se folosea de serviciile portarului şi se dădea drept un rentier din apropierea Parisului, care închiriase o casă unde să

tragă când venea în oraş. Acest om nespus de cinstit avea trei locuințe în Paris, ca să scape de poliție.

II – Jean Valjean în Garda Națională

În realitate, cea mai mare parte din viața lui se desfăşură în strada Plumet şi şi-o orânduise astfel:

Cosette locuia în pavilion împreună cu servitoarea. Al ei era dormitorul cel mare cu pereții pictați, salonaşul împodobit cu zugrăveli aurite, salonul preşedintelui, mobilat cu tapițerii şi fotolii uriaşe. A ei era grădina. Jean Valjean pusese în odaia Cosettei un pat cu baldachin de damasc vechi în trei culori, un covor persan, vechi, frumos, cumpărat în strada Figuier-Saint-Paul de la bătrâna Gaucher; şi ca să îndulcească severitatea acestor vechituri impozante, risipise pretutindeni mobile mici vesele şi grațioase de fată tânără: o etajeră, o bibliotecă, cărți legate şi aurite, hârtie de scris, o mapă, o masă de lucru încrustată cu sidef, o cutie de argint aurit, o toaletă de porțelan japonez. La ferestrele primului cat pusese draperii lungi de damasc roşu brodat în trei culori, ca şi baldachinul patului. La parter erau perdele brodate. În timpul iernii, căsuța Cosettei era în întregime încălzită. Jean Valjean locuia în căsuța portarului din fundul curții. Aşternuse o saltea pe un pat de chingi, o masă de lemn dat la rindea, două scaune de paie, o cană de apă din faianță, câteva cărți pe o poliță, scumpul lui cufăraş într-un colț, şi nu făcea foc niciodată. Lua masa cu Cosette şi totdeauna se afla pe masă o pâine neagră pentru el. Când o angajase pe Toussaint, îi spusese: „Domnişoara e stăpână casei”. „Şi dumneata, domnule?” întrebase Toussaint uluită: „Eu sunt mai mult decât stăpânul, sunt tatăl ei.”

Cosette învățase gospodăria la mânăstire şi ținea socoteala cheltuielilor lor foarte modeste. În fiecare zi Jean Valjean o lua pe Cosette de braț şi o scotea la plimbare. O ducea la Luxembourg, pe aleile cele mai puțin umblate, şi în toate duminicile la liturghie la Saint-Jacques-du-Haut-Pas, pentru că era departe. Fiindcă mahalaua era foarte săracă, dădea mult de pomană, şi toți nenorociții se strângeau în jurul lui la biserică; aşa se făcuse că primise scrisoarea lui Thénardier: *„Preamilostivului Domn de la biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas”*. O ducea bucuros pe Cosette la săraci şi la bolnavi. Niciun om străin nu intra în casa din strada Plumet. Toussaint făcea târguielile, Jean Valjean se ducea să umple găleata la o gură de apă din apropiere, pe bulevard. Lemnele şi vinul le păstra într-un fel de hru-

bă, jumătate sub pământ, cu pereți de stâncă, alături de poarta dinspre strada Babylone, care îi servise odinioară de peşteră domnului preşedinte, pentru că pe vremea „nebuniilor” şi a „căsuțelor”[3] nu se putea dragoste fără peşteră.

La poarta secretă de pe strada Babylone se afla o cutie pentru gazete şi scrisori. Dar cum cei trei locuitori ai pavilionului din strada Plumet nu primeau nici ziare, nici scrisori, cutia, pe vremuri mijlocitoarea şi duhovnicul unui judecător craidon, nu mai folosea decât la primirea avizurilor perceptorului şi a ordinelor de chemare la gardă. Fiindcă domnul Fauchelevent, rentier, făcea parte din garda națională. Nu putuse scăpa de arcanul recensământului din 1831. Cercetările autorităților municipale făcute în acea epocă se opriseră pe pragul mânăstirii Petit-Picpus, nor sfânt şi de nepătruns, din care Jean Valjean ieşise cucernic în ochii primăriei şi prin urmare vrednic de a face parte din gardă.

De trei-patru ori pe an, Jean Valjean îşi îmbrăca uniforma şi făcea de strajă, de altfel cu plăcere. Era pentru el o deghizare corectă, care îl amesteca cu toată lumea, lăsându-l, totuşi, singuratic. Jean Valjean împlinise şaizeci de ani, vârstă la care, după lege, ar fi putut fi scutit, dar nu părea mai bătrân de cincizeci. De altfel nici n-ar fi ținut să se sustragă ordinelor sergentului-major şi să-i facă greutăți contelui de Lobau[4]. Nu avea stare civilă, îşi ascundea numele, îşi ascundea identitatea, îşi ascundea vârsta, le ascundea pe toate. Dar, cum am mai spus-o, intrase cu bunăvoință în garda națională. Nu avea altă ambiție decât să semene cu oricare alt contribuabil. Omul acesta avea un ideal: să fie în singurătate un înger şi între oameni un burghez.

Să reținem totuşi un amănunt. Când ieşea la plimbare cu Cosette, Jean Valjean se îmbrăca aşa cum îl ştim, şi părea un ofițer la pensie. Când pleca singur, mai totdeauna seara, purta o haină şi nişte pantaloni de lucrător şi-şi trăgea şapca până peste ochi. Era la mijloc prevedere sau umilință? Amândouă deodată. Cosette se deprinsese cu latura enigmatică a vieții ei şi nici nu mai băga de seamă ciudățeniile tatălui său. Toussaint îl iubea şi-l respecta pe Jean Valjean, şi tot ce

---

[3] *Folies et petites maisons* - căsuțe de țară clădite de aristocrații din timpul ultimilor Ludovici, înainte de revoluție, pentru petreceri.

[4] *Georges Mouton*, mareşal-conte de Lobau, unul din generalii lui Napoleon I, deveniți colaboratori ai lui Ludovic-Filip. Sub monarhia din iulie a deținut un comandament superior în garda națională, pavăza burgheziei împotriva muncitorimii pariziene, şi a organizat înăbuşirea insurecției populare din iunie 1832, evocată de Victor Hugo.

făcea el i se părea bine făcut. Într-o zi, măcelarul, care-l zărise pe Jean Valjean, îi spuse: „E un caraghios!” Ea îi răspunse „E un sf-sfânt!”

Şi Jean Valjean, şi Cosette, şi Toussaint intrau şi ieşeau totdeauna prin poarta din strada Babylone. Era greu să ghiceşti că locuiau în strada Plumet, dacă nu-i zăreai prin grilajul grădinii. Grilajul însă era veşnic închis. Jean Valjean nu îngrijea grădina, anume ca să nu atragă atenția.

Poate că aici se înşela.

III – *Foliis ac frondibus*[5]

Grădina casei din strada Plumet lăsată în paragină de aproape o jumătate de veac, era neîngrijită şi fermecătoare. Acum patruzeci de ani, trecătorii se opreau în stradă s-o privească, fără să bănuiască tainele care se ascundeau sub desişurile ei verzi şi proaspete. Câți visători nu şi-au lăsat sub desişurile ei verzi şi proaspete privirea şi gândul să pătrundă, cercetătoare, printre gratiile străvechi de fier ale porții închise cu lacăt, răsucită, strâmbă, prinsă între doi stâlpi de piatră, verzi de muşchi, încoronată atât de bizar cu un fronton de arabescuri indescifrabile.

Într-un colț se afla o bancă de piatră, pe alocuri câteva statui năpădite de mucegai, câteva bolți părăginite care putrezeau lângă zid. Nu mai erau nici alei, nici straturi. Pretutindeni, bălării. Se sfârşise grădinăritul; se reîntorsese natura. Buruienile năpădeau peste tot, umplând cu o bucurie nemărginită acea biată palmă de pământ. Mixandrele înflorite erau o sărbătoare. Nimic nu oprea în loc sfântul avânt al vieții spre lumină. Toate creşteau nestânjenite, ca în vremile dintâi. Copacii se aplecaseră spre mărăcini, mărăcinii se ridicaseră spre copaci, plantele se cățăraseră, ramurile se înclinaseră, tot ceea ce se târăşte pe pământ se întâlnise cu ceea ce creşte în aer; ceea ce flutură în vânt se aplecase spre ceea ce şerpuie în muşchi. Trunchiurile, ramurile, frunzele, fibrele, tufele, cârceii, curpenii, spinii se împletiseră, amestecați, cununați, contopiți. Vegetația, într-o îmbrățişare strânsă şi adâncă, celebrase şi împlinise acolo, sub ochiul mulțumit al creatorului, pe întinderea aceea de aproape un pogon, misterul sfânt al frăției, simbol al frăției omeneşti. Grădina nu mai era o grădină, era un desiş uriaş, adică ceva de nepătruns, ca o pădure,

[5] Printre foi şi frunze (lat.).

populat, ca un oraş, fremătător, ca un cuib, umbros, ca o catedrală, înmiresmat, ca un buchet, singuratic, ca un mormânt, viu ca mulțimea.

În Floréal[6] tufişul acesta uriaş, crescând ca la el acasă în dosul grilajului, între cele patru ziduri, era o parte din frământarea ascunsă a germinației universale, tresărea la răsăritul soarelui aproape ca o vietate care aspiră efluviile iubirii cosmice şi simte cum se urcă şi clocoteşte seva primăverii; îşi scutură în vânt coama verde, minunată, semănând pe pământul jilav, pe statuile roase, pe terasa năruită a pavilionului şi până şi pe pavajul străzii pustii stele de flori, perle de rouă, rodnicie, frumusețe, viață, bucurie, miresme.

În miezul zilei se ascundeau în el mii de fluturi albi, şi priveliştea acestui vârtej de fulgi în umbră, a acestei zăpezi vii a verii era dumnezeiască. Acolo, în umbra veselă a verdeții, o mulțime de voci nevinovate îi vorbeau sufletului în şoaptă şi tot ce uita să spună ciripitul întregea zumzetul. Seara, un abur de visare se desprindea din grădină şi o învăluia. O acoperea un giulgiu de ceață, o tristețe calmă, cerească. Mirosul îmbătător al caprifoiului şi al volburei se înălța de pretutindeni, ca o otravă dulce şi pătrunzătoare. Se auzea ultima chemare a scorțărelului şi a codobaturii, care adormeau în rămuriş. Se simțea intimitatea sfântă dintre pasăre şi copac. Ziua, aripile înveselesc frunzele; noaptea, frunzele ocrotesc aripile.

Iarna, desişul era negru, ud, zbârcit, tremurător şi lăsa puțin să se întrevadă casa. În locul florilor pe ramuri şi ai stropilor de rouă pe flori, se vedeau panglicile de argint ale melcilor fără casă pe covorul rece şi des al frunzelor galbene. Dar, oricum, sub orice înfățişare, în orice anotimp, primăvara, iarna, vara, toamna, ungherul acesta era plin de melancolie, contemplație, singurătate, libertate: omul lipsea şi Dumnezeu era de față. Vechiul gard de fier ruginit părea că spune: „Grădina aceasta e a mea”.

În zadar o înconjurau străzile Parisului, palatele minunate şi clasice din strada Varennes la doi paşi, Domul Invalizilor alături, Camera deputaților nu prea departe, în zadar se plimbau, luxoase, trăsurile de gală de pe strada Bourgogne şi de pe strada Saint-Dominique; în zadar se încrucişau, la răspântia apropiată, omnibusele galbene, cafenii, albe, roşii; pustiul domnea în strada Plumet. Moartea foştilor proprietari, revoluția, prăbuşirea vechilor averi, delăsarea, uitarea, patruzeci de ani de părăsire şi de tăcere, fuseseră de ajuns pentru a

[6] Luna a opta (de la 20 aprilie la 19 mai) în calendarul republican.

aduce din nou în acest loc norocos feriga, cucuta, lumânărica, coada şoricelului, degetariţa, ierburile înalte, plantele mari, cu frunze late şi creţe, împânzite într-un verde deschis, şopârlele, cărăbuşii, gâzele neliniştite şi iuţi; pentru a scoate din adâncurile pământului, între aceste patru ziduri, nu ştiu ce măreţie sălbatică şi aprigă a naturii, care răstoarnă planurile mărunte ale omului şi se răspândeşte întreagă oriunde biruie – în furnică sau în vultur – aşa cum se dezlănţuie în grădiniţa aceasta din Paris cu tot atâta putere şi măreţie ca într-o pădure virgină din Lumea Nouă.

Nimic nu e neînsemnat. Oricine se lasă pătruns de puterea adâncă a naturii o ştie. Cu toate că filosofiei nu i-e dată nicio mulţumire absolută, şi nu poate mărgini cauza aşa cum nu poate limita efectul, visătorul cade totuşi nemărginit în faţa acestor descompuneri de forţe care ajung la unitate.

Totul lucrează pentru tot.

Algebra se aplică norilor: iradiaţiile stelelor îi sunt de folos trandafirului. Niciun gânditor n-ar îndrăzni să spună că mireasma răsurii e de prisos constelaţiilor. Cine poate calcula traiectoria unei molecule? Ştim noi dacă plăsmuirea lumilor nu e determinată de căderea firelor de nisip? Cine cunoaşte fluxul şi refluxul reciproc al infinitului mare şi al infinitului mic, răsunetul cauzelor în abisul fiinţei şi noianul creaţiunii? Şi un vierme are rostul lui. Ceea ce e mare e mic, ceea ce e mic e mare. Totul e în echilibru în ceea ce e necesar. Înspăimântătoare viziune pentru gândirea omenească. Între fiinţe şi lucruri există relaţii care ţin de miracol. Totul are preţ în acest tot nemărginit care porneşte de la soare şi ajunge la gâză. Avem nevoie unii de alţii. Lumina, nu duce în azur miresmele pământeşti fără să ştie ce face cu ele. Noaptea împarte esenţe stelare florilor adormite. Toate păsările care zboară au legat de gheruţe firul infinitului. Germinaţia sporeşte cu naşterea unui meteor şi cu lovitura de cioc a rândunicii care sparge oul; ea determină în acelaşi timp naşterea unei râme şi venirea pe lume a lui Socrate.

Microscopul începe acolo unde sfârşeşte telescopul. Care din două vede mai departe? Alegeţi! Mucegaiul e o constelaţie de flori. O nebuloasă e un furnicar de stele. Aceeaşi convieţuire, poate şi mai uimitoare, a problemelor gândirii şi a fenomenelor materiei. Elementele şi ideile se amestecă, se contopesc, se împerechează, se înmulţesc unele prin altele, ca să împingă lumea materială şi lumea morală spre aceeaşi lumină. Fenomenul e veşnic aplecat asupra lui însuşi. În vastele schimbări cosmice viaţa universală circulă pretutindeni în

cantități necunoscute, rostogolind totul în misterul nevăzut al efluviilor, folosind tot, nepierzând visul niciunui somn, semănând ici o mică vietate, fărâmițând acolo un astru, oscilând şi şerpuind, făcând din lumină o putere şi din gândire un element, risipită şi indivizibilă, dizolvând tot, afară de acest punct geometric: eul; aducând totul la sufletul-atom, înflorind totul în Dumnezeu, împletind toate activitățile, de la cea mai înaltă până la cea mai neînsemnată, în obscuritatea unui mecanism amețitor, subordonând – cine ştie? poate numai prin identitatea legii – trecerea cometei pe firmament, unei rotiri a infuzorului într-o picătură de apă. Maşină alcătuită din spirit. Angrenaj uriaş, al cărui prim motor e musculița şi ultimă roată e zodiacul!

IV – Grațiile se schimbă

Părea că grădina aceasta, creată odinioară ca să ascundă taine dezmățate, se schimbase şi devenise potrivită pentru a ascunde taine fără de prihană. Nu mai avea nici bălți de verdeață, nici pajişti, nici umbrare, nici peşteri. Avea o minunată întunecime despletită, care cădea ca un val de pretutindeni. Paphos[7] se preschimbase în rai. Un fel de remuşcare însănătoşise ascunzişul acesta. Buchetiera aceasta îşi oferea florile sufletului. Această grădină cochetă, pe vremuri deocheată, reintrase în fericire şi pudoare. Un preşedinte asistat de un grădinar, un omuleț care credea că-l continuă pe Lamoignon şi alt omuleț care credea că-l continuă pe Lenôtre[8] o schimonosiseră, o pregătiseră pentru aventuri galante; natura şi-o luase înapoi, o umpluse de umbră, o rânduise pentru dragoste.

În singurătatea aceasta se afla şi o inimă care era în aşteptare. Dragostea n-avea decât să se arate. Se afla acolo un templu de verdeață, de ierburi, de muşchi, de suspine, de păsărele, de întunecimi moi, de ramuri clătinate şi un suflet alcătuit din blândețe, din credință, din nevinovăție, din nădejde, din aspirații şi iluzii.

Când Cosette ieşise din mânăstire era încă o copilă. Trecuse puțin peste paisprezece ani şi intrase în „vârsta ingrată”. Am mai spus-o: în afară de ochi, părea mai curând urâțică decât drăguță. Nu avea

---

[7] Oraş din Cipru, celebru în antichitate pentru cultul lui Venus, zeița iubirii.

[8] Guillaume de Lamoignon a fost, sub Ludovic al XIV-lea, prim-preşedinte al Parlamentului din Paris, curtea de justiție cea mai înaltă a regatului. Arhitectul peisagist Lenôtre a desenat, între altele, planul parcului castelului din Versailles.

nicio trăsătură supărătoare, dar era stângace şi slabă, sfioasă şi, în acelaşi timp, cutezătoare; în sfârşit, o fetiță care crescuse mare.

Educația ei era sfârşită. Adică învățase religia, mai cu seamă cucernicia. Apoi „istoria”, adică ceea ce se numea aşa la mânăstire, geografia, gramatica, participiile, regii Franței, puțină muzică, să deseneze un nas etc., dar despre celelalte lucruri nu ştia nimic, ceea ce era totodată fermecător şi primejdios. Sufletul unei fete tinere nu trebuie lăsat neştiutor. Mai târziu se nasc în el imagini prea vii şi prea neaşteptate, ca într-o odaie întunecoasă. El trebuie să fie luminat pe încetul, cu discreție, mai mult cu reflexul realității decât cu strălucirea ei directă şi tare. Penumbră utilă, gingaşă dar severă, care risipeşte temerile copilăreşti şi împiedică prăbuşirile. Numai instinctul matern, intuiție minunată în care intră amintirile fecioarei şi experiența femeii, ştie cum şi cu ce mijloace să alunge treptat această penumbră. Nimic nu înlocuieşte acest instinct. Toate călugărițele din lume nu fac cât o mamă, când e vorba de călăuzirea sufletului unei fete tinere.

Cosette n-avusese mamă. N-avusese decât multe mame, la plural.

Iar Jean Valjean, oricâtă dragoste şi oricâtă grijă ar fi avut, nu era decât un om bătrân care nu ştia nimic.

Şi câtă ştiință trebuie ca să poți lupta împotriva acestei mari neştiințe care se numeşte nevinovăție, în opera de educație, în îndeletnicirea aceasta grea care e pregătirea femeii pentru viață!

Mânăstirea pregăteşte o fată pentru patimă mai mult decât orice pe lume. Ea sileşte gândurile să se întoarcă spre necunoscut. Inima adunată în ea însăşi se adânceşte, neputându-se revărsa, nici cheltui: de aci pornesc viziunile, presupunerile, bănuielile, romanele schițate, aventurile dorite, plăsmuirile, clădirile ridicate în întregime în bezna lăuntrică, unghere întunecate şi tainice în care patimile îşi găsesc numaidecât cuib, de cum au putut trece dincolo de gratii. Mânăstirea e o apăsare care ar trebui să dureze toată viața ca să poată învinge inima omenească.

Ieşind din mânăstire, Cosette nu putea întâlni nimic mai blând şi mai primejdios decât casa din strada Plumet. Era o continuare a singurătății, îmbinată cu începutul libertății. O grădină închisă, dar o natură puternică, bogată, voluptuoasă şi înmiresmată. Aceleaşi vise ca la mânăstire, dar posibilitatea de a zări bărbați tineri. Tot gratii, dar înspre stradă.

Şi cu toate astea, o mai spunem o dată, când Cosette ajunse aici era încă un copil. Jean Valjean îi dărui grădina aceea părăsită. „Fă ce

vrei cu ea!” îi spunea el. Cosette se bucura. Răscolea toate tufişurile şi toate pietrele, ca să caute gâze. Aşteptând să viseze, se juca. Îi plăcea grădina cu gângăniile care furnicau în iarbă, sub picioarele ei, aşteptând s-o iubească pentru stelele pe care avea să le vadă printre ramuri, deasupra capului.

Şi apoi îl iubea pe taică-său, adică pe Jean Valjean, din tot sufletul, cu o patimă naivă, filială, care făcea ca bătrânul să-i fie un tovarăş dorit şi fermecător. Ne aducem aminte că domnul Madeleine citea mult, Jean Valjean continuase. Ajunsese să vorbească frumos. Avea bogăția ascunsă şi elocvența unei inteligențe umile şi adevărate, care s-a cultivat singură. Îi rămăsese numai atâta asprime cât era nevoie ca să nu fie de o bunătate plicticoasă. Avea o gândire aspră şi o inimă blajină. Când se plimbau singuri prin Luxembourg, îi lămurea îndelung lucrurile, aducându-şi aminte tot ce citise, tot ce suferise. Cosette îl asculta şi ochii ei rătăceau pierduți.

Gândurile Cosettei se mulțumeau cu acest om simplu, aşa cum jocurile ei se mulțumeau cu grădina aceea sălbatică. După ce alergase după fluturi, venea la el abia răsuflând şi-i spunea: „Vai, cât am fugit!” El o săruta pe frunte.

Cosette îl adora. Se ținea toată ziua de el. Fericirea era acolo unde era Jean Valjean. Deoarece Jean Valjean nu locuia nici în pavilion, nici în grădină, Cosettei îi plăcea mai mult în curtea pietruită din dosul casei, decât între flori; în odăița cu scaune de paie, decât în marele salon tapisat, plin de fotolii moi. Jean Valjean îi spunea câteodată, zâmbind, fericit că fusese deranjat: „Acum du-te la tine acasă! Lasă-mă puțin singur!”

Ea îl certa drăgăstos, cu acele mustrări atât de înduioşătoare când pornesc de la o fiică:

— Tată, mi-e frig la dumneata. De ce nu pui aici un covor şi o sobă?

— Fetiță dragă, pe lume sunt atâția oameni care merită mai mult decât mine şi n-au nici măcar un acoperiş deasupra capului!

— Atunci eu de ce am foc şi tot ce trebuie?

— Pentru că eşti femeie şi copil.

— Ei, şi? Bărbaților trebuie să le fie frig şi s-o ducă rău?

— Unora dintre ei.

— Bine, atunci am să vin aici atât de des, încât va trebui să faci foc.

Şi-i mai spunea:

— Tată, de ce mănânci pâine atât de proastă?

— Uite-aşa, fetiţo!

— Atunci, dacă mănânci dumneata am să mănânc şi eu.

Şi Jean Valjean mânca pâine albă, ca să nu mănânce Cosette pâine neagră.

Cosette îşi aducea aminte foarte tulbure de copilăria ei. Se ruga seara şi dimineaţa pentru mama ei, pe care n-o cunoscuse. Soţii Thénardier îi rămăseseră în minte ca două hâde arătări de vis. Îşi aducea aminte că fusese „într-o zi, noaptea”, să aducă apă dintr-o pădure. Credea că aceasta se petrecuse foarte departe de Paris. I se părea că-şi începuse viaţa în fundul unei prăpăstii şi că Jean Valjean o scosese din ea. Copilăria ei îi părea un timp în care fusese înconjurată de urechelniţe, de păianjeni şi de şerpi. Seara, când se gândea la acestea, înainte de-a adormi, cum nu prea era sigură că Jean Valjean îi era tată, îşi închipuia că sufletul maică-si trecuse în omul acesta şi venise să trăiască lângă ea.

Când Jean Valjean se odihnea, ea îşi lipea obrazul de capul lui alb şi lăcrima încet, spunându-şi: „Omul acesta e poate mama mea!”

Cosette, oricât ar fi de ciudat s-o spunem, în nevinovăţia ei de fată crescută la mânăstire (virginitatea, de altfel, nu poate înţelege în niciun chip maternitatea), începuse să creadă că poate nici n-avusese mamă. Nici nu cunoştea numele acestei mame. Jean Valjean tăcea de câte ori îl întreba cum o chemase pe mama ei. Dacă întreba de două ori, zâmbea. O dată fata stărui şi zâmbetul se sfârşi într-o lacrimă.

Tăcerea lui Jean Valjean o ascundea pe Fantine după un văl de întuneric.

O făcea din prudenţă? Din respect? Din teama de a încredinţa acest nume unei amintiri străine?

Cât timp Cosette fusese mică, Jean Valjean îi vorbise bucuros despre maică-sa. Când crescu, îi fu peste puteri. I se părea că nu mai avea curajul. Din pricina Cosettei? Din pricina Fantinei? Simţea o teamă pioasă la gândul că ar putea să strecoare umbra aceasta în gândurile Cosettei şi să amestece moartea, ca pe un al treilea, în soarta lor. Cu cât îi era mai sfântă această umbră, cu atât îi era mai frică de ea. Se gândea la Fantine şi se simţea copleşit de tăcere. Zărea parcă în întuneric ceva care semăna cu un deget ridicat la buze. Toată pudoarea pe care o avusese cândva Fantine, şi care în timpul vieţii o părăsise, se întorsese oare după moarte s-o învăluie, să vegheze, răzvrătită asupra liniştii acestei moarte şi s-o păzească aprig în mormântul ei? Îi simţea oare şi Jean Valjean apăsarea fără să-şi dea seama? Noi, care credem în moarte, nu suntem dintre cei care înlă-

tură această explicație plină de taine. De aici venea imposibilitatea de a rosti acest nume Fantine, chiar pentru Cosette.

Într-o zi, Cosette spuse:

— Tată, astă-noapte am văzut-o pe mama în vis. Avea două aripi mari. În viața mama trebuie să fi fost aproape, o sfântă.

— Prin suferință, răspunse Jean Valjean.

Altminteri Jean Valjean era fericit.

Când Cosette ieşea cu el, se rezema de brațul lui mândră, fericită, cu inima liniştită. Jean Valjean se simțea copleşit de bucurie în fața acestor dovezi de dragoste care îl cuprindeau numai pe el şi nu mai avea nevoie de nimic altceva. Bietul om tresărea cuprins de o fericire îngerească. Îşi spunea, îmbătat, că va ține aşa toată viața. Se gândea că nu suferise destul ca să merite o fericire atât de minunată şi-i mulțumea lui Dumnezeu în adâncul sufletului că îngăduise să fie iubit, el, păcătosul, de această făptură nevinovată.

V – Trandafirul îşi dă seama ce e o armă de luptă

Într-o zi Cosette se uită din întâmplare în oglindă şi-şi spuse: „Ia te uită!” I se părea că e aproape frumoasă. Se tulbură în chip ciudat. Până atunci nu se gândise niciodată la chipul ei. Se vedea în oglindă, dar nu se privea. I se spusese adesea că e urâtă. Numai Jean Valjean zicea încetişor: „Ba nu! Nu!” Oricum, Cosette se socotise totdeauna urâtă şi crescuse cu ideea asta, cu resemnarea uşuratică a copilăriei. Şi iată că deodată oglinda îi spunea ca şi Jean Valjean: „Ba nu!” Nu putu dormi noaptea. „Dacă aş fi frumoasă? se gândea ea. Ce nostim ar fi să fiu frumoasă!” Îşi aducea aminte de unele dintre colegele ei, despre a căror frumusețe se vorbea în mânăstire, şi-şi spunea: „Cum? Să fiu şi eu ca domnişoara Cutare?” A doua zi se privi din nou, dar nu din întâmplare, şi se îndoi: „Unde-mi erau mințile? Sunt urâtă!” Dormise rău, avea cearcăne la ochi şi era palidă. Nu se bucurase prea mult în ajun, când se crezuse frumoasă, dar se întristă acum, când nu mai putea crede. Nu se mai privi deloc, şi timp de cincisprezece zile încercă să se pieptene cu spatele la oglindă.

Seara, după cină, broda de obicei în salon sau cosea aşa cum învățase la mânăstire, şi Jean Valjean citea lângă ea. O dată ridică ochii de pe lucru şi o surprinse neliniştea cu care o privea tatăl ei.

Altă dată, pe stradă, i se păru că cineva pe care nu-l vedea spusese în spatele ei: „Frumuşică femeie, dar prost îmbrăcată”. „Ei, se gândise ea, nu-i vorba de mine, eu sunt bine îmbrăcată şi urâtă. ” Purta pe

atunci pălărie de pluş şi rochie de lână.

Într-o zi, în sfârşit, pe când se afla în grădină, o auzi pe bătrâna Toussaint spunând: „Domnule, ați băgat de seamă ce frumoasă se face domnişoara?” Cosette nu auzi ce răspunsese taică-său, dar cuvintele bătrânei o zguduiră. Fugi din grădină, se sui în odaia ei, alergă la oglindă, după ce nu se mai privise de trei luni, şi scoase un strigăt. Rămăsese uluită de ea însăşi.

Era frumoasă şi plină de grație. Nu se putea reține să nu fie de părerea lui Toussaint şi a oglinzii. Trupul i se împlinise, pielea i se albise, părul căpătase luciu, o strălucire necunoscută se aprinsese în ochii ei albaştri. Conştiința frumuseții sale îi apăru întreagă într-o clipă, ca o lumină mare care se revarsă. Ceilalți îşi dăduseră seama, Toussaint o spusese; fără îndoială că trecătorul vorbise despre ea. Coborî iar în grădină, crezându-se regină, părându-i-se că păsările cântă, deşi era iarnă, că cerul era aurit, că soarele strălucea în copaci, florile în tufişuri. Era tulburată, nebună, pierdută într-o încântare fără margini.

Jean Valjean simțea şi el o strângere de inimă adâncă şi nelămurită.

Într-adevăr, contempla şi el, cu spaimă, de câtva timp frumusețea care se ivea tot mai strălucitoare pe chipul dulce al Cosettei. Zori zâmbitoare pentru ceilalți, triste pentru el.

Cosette se făcuse frumoasă cu mult înainte de a-şi da seama. Dar lumina neaşteptată, care se înălța încet şi învăluia treptat întreaga făptură a fetei, rănise încă din prima zi pleoapele întunecate ale lui Jean Valjean. Simți că se petrece o schimbare în viața lui fericită, atât de fericită, încât se temea ca o împrejurare nouă să nu-i strice această fericire. Omul acesta, care trecuse prin toate suferințele, care sângera încă zdrobit de destinul său, care fusese aproape rău şi ajunsese aproape sfânt, care, după ce târâse lanțul în ocnă, târa acum lanțul nevăzut dar apăsător al unei infamii nedefinite, omul acesta, pe care legea îl urmărea încă şi care putea în fiecare clipă să fie prins şi azvârlit din umbra virtuții lui în lumina crudă a dispreţului public, omul acesta primea tot, ierta tot, îngăduia tot, binecuvânta tot, îndura tot şi nu cerea providenței, oamenilor, legii, societății, naturii, lumii, decât un singur lucru: dragostea Cosettei!

Să-l iubească mereu! Dumnezeu să nu împiedice sufletul acestui copil să vină către el, să rămână al lui. În dragostea Cosettei găsea vindecare, odihnă, pace, mulțumire, răsplată şi biruință. Era iubit de Cosette şi-i era de ajuns, nu cerea mai mult. Dacă ar fi fost întrebat:

„Mai vrei ceva?” ar fi răspuns: „Nu”. Dacă Dumnezeu i-ar fi spus: „Vrei în schimb cerul?” ar fi răspuns: „M-aş simţi păgubit”.

Tot ceea ce atingea, fie şi la suprafaţă, această stare de lucruri îl făcea să tremure, ca un început de schimbare. Nu ştiuse niciodată bine ce înseamnă frumuseţea unei femei. Pricepea din instinct că trebuie să fie ceva minunat.

Privea înspăimântat, din adâncurile urâţeniei lui, ale bătrâneţii, ale nefericirii, ale singurătăţii silite, ale umilinţei lui, spre această frumuseţe care înflorea lângă el din ce în ce mai luminoasă şi biruitoare, pe fruntea nevinovată şi de temut a fetei.

Primele semne se iviră fără întârziere.

A doua zi după ce Cosette îşi spusese: „Fără îndoială că sunt frumoasă”, începu să se gândească la îmbrăcăminte. Îşi aduse aminte de cuvintele trecătorului: „Frumoasă, dar prost îmbrăcată” – glas de oracol care trecuse pe lângă ea şi se stinsese, după ce îi lăsase în inimă unul dintre cei doi germeni care umplu mai târziu întreaga fiinţă a femeii: cochetăria. Celălalt e dragostea.

În clipa în care se ştiu frumoasă, sufletul de femeie se deşteptă în ea. Începu să urască rochia de lână şi să se ruşineze de pălăria de pluş. Taică-său nu-i refuzase niciodată nimic. Învăţă numaidecât toată arta care stă în alegerea unei pălării, a unei rochii, a mântăluţei, a pantofilor, a mânecuţelor, a stofei care se potriveşte, a culorii care vine bine, acel gust fin care face din femeia pariziană ceva atât de fermecător, atât de adânc şi de primejdios. Expresia „e o femeie îmbătătoare” a fost născocită pentru parizience.

În mai puţin de o lună, micuţa Cosette ajunse, în pustiul din strada Babylone, nu numai una din femeile cele mai drăguţe, ceea ce nu e puţin, ci dintre cele mai bine îmbrăcate din Paris, ceea ce e mult mai mult. Ar fi vrut să-l mai întâlnească pe trecătorul acela, ca să vadă ce avea să mai spună, ca „să-i arate ea lui!” Era, într-adevăr, încântătoare întru totul şi ştia să deosebească de minune o pălărie de la *Gérard* de o pălărie de la *Herbaut*.

Jean Valjean privea cu spaimă pieirea sa. El, care simţea că nu poate decât să se târască, cel mult să umble, vedea cum îi cresc aripi Cosettei.

De altfel, o femeie care s-ar fi uitat puţin la îmbrăcămintea Cosettei şi-ar fi dat seama că n-are mamă. Cosette nu lua în seamă anumite reguli bine stabilite. O mamă, de pildă, i-ar fi spus că o fată tânără nu se îmbracă în rochie de damasc.

Prima dată când Cosette ieşi în rochie, cu pelerină de damasc ne-

gru şi cu pălărie de crep alb, îl luă de braț pe Jean Valjean veselă, luminoasă, îmbujorată, mândră, strălucitoare şi-l întrebă: „Tată, cum îți par?” Jean Valjean răspunse cu un glas care părea amar de invidie: „Încântătoare!” La plimbare se purtă ca de obicei. Când se întoarseră acasă, o întrebă pe Cosette:

— N-ai să-ți mai pui niciodată rochia şi pălăria... ştii tu care?

Aceasta se petrecea în odaia Cosettei. Cosette se întoarse spre cuierul din dulap, de care îşi agățase hainele ei de şcoală.

— Zdrențele astea?! Tată, ce vrei să mai fac cu ele? Nu, nu mai pun asemenea orori. Cu scufia asta pe cap parcă sunt o nebună!

Jean Valjean oftă adânc.

Din clipa aceea băgă de seamă că aceeaşi Cosette, care altădată cerea totdeauna să rămână acasă, spunând: „Tată, mă simt mai bine aici cu tine”, acum voia mereu să iasă la plimbare. „La ce foloseşte să ai o mutră drăguță şi o îmbrăcăminte încântătoare dacă nu le arăți nimănui?”

Mai băgă de seamă că pe Cosette n-o mai trăgea inima să vină în curticica din spatele casei. Acum stătea mai mult în grădină şi se plimba bucuroasă în fața grilajului. Jean Valjean, posac, nici nu călca în grădină. Rămăsese în curtea din fund, ca şi câinele curții.

Cosette, de când ştia că e frumoasă, pierdu grația pe care o avea pe când n-o bănuia încă. E o grație fermecătoare, pentru că frumusețea luminată de nevinovăție, e fără cusur, şi nimic nu e mai gingaş decât o ființă nevinovată şi strălucitoare care păşeşte ținând în mână cheia unui rai, fără s-o ştie. Dar grația nevinovată pe care o pierdu fu înlocuită de un farmec gânditor şi grav. Întreaga ei făptură, pătrunsă de bucuriile tinereții, de nevinovăție şi de frumusețe, răspândea o minunată melancolie.

În epoca aceea o văzuse din nou Marius în Luxembourg, după o absență de şase luni.

VI – Bătălia începe

Cosette, în umbra în care trăia, era sortită, ca şi Marius, să fie cuprinsă de flacăra iubirii. Destinul, cu răbdarea sa tainică şi de neînlăturat, apropia una de alta aceste două făpturi încărcate şi dornice de furtunile clocotitoare ale patimii; aceste două suflete care purtau dragostea aşa cum doi nori poartă trăsnetul, şi care trebuiau să se întâlnească şi să se contopească într-o privire, ca norii într-un fulger.

În romanele de dragoste s-a vorbit atât de mult despre privire, în-

cât a ajuns să fie dispreţuită. Azi abia mai îndrăzneşti să spui că doi oameni s-au iubit pentru că s-au privit. Şi totuşi aşa se iubesc oamenii, şi numai aşa. Ce rămâne nu e decât ceea ce rămâne. Nimic nu e mai adevărat decât ciocnirea dintre două suflete când schimbă această scânteie.

În clipa în care Cosette, fără să-şi dea seama, îi aruncă lui Marius acea privire care îl tulbură adânc, el nu bănui că şi privirea lui o tulburase pe Cosette.

Îi făcuse şi el acelaşi rău şi acelaşi bine.

Ea îl privea de mult şi cerceta, aşa cum văd şi cercetează fetele, uitându-se în altă parte. Marius o găsea încă pe Cosette urâtă, pe când Cosette îl şi socotea pe Marius frumos. Dar, pentru că n-o lua în seamă, băiatul acesta îi era indiferent. Totuşi, nu se putu opri să nu-şi spună că avea păr frumos, ochi frumoşi, dinţi frumoşi, un glas frumos, când îl auzea vorbind cu colegii lui, că nu se ţinea destul de drept când umbla – dacă e vorba să-i găseşti neapărat un cusur – totuşi cu o anumită graţie, care era numai a lui, că nu părea prost, că toată făptura lui era aleasă; blajină, simplă şi mândră, că, în sfârşit, părea sărac, dar nu un înfrânt.

În ziua în care ochii lor se întâlniră şi îşi spuseră deodată primele lucruri nelămurite şi de nerostit pe care le îngână ochii, Cosette la început nu înţelese. Se întoarse gânditoare acasă, în strada Ouest, unde Jean Valjean venise, după obiceiul lui, să petreacă şase săptămâni. A doua zi, când se trezi, se gândi la tânărul acela necunoscut atâta timp nepăsător şi glacial, care părea că acum o ia în seamă şi nu i se păru de fel că această atenţie i-ar fi făcut plăcere. Mai curând era puţin mânioasă pe omul acesta dispreţuitor şi frumos. Se răzvrătea împotriva lui. I se părea că avea să se răzbune o dată, şi se bucura copilăreşte. Se ştia frumoasă şi simţea nelămurit că avea o armă. Femeile se joacă uneori cu frumuseţea lor, aşa cum copiii se joacă cu bricegele. Şi se rănesc cu ea.

Cititorul îşi aduce aminte de şovăielile lui Marius, de tulburarea lui, de temerile lui. Rămânea pe bancă şi nu se apropia. Asta o înciuda pe Cosette. Într-o zi ea îi spuse lui Jean Valjean:

— Tată, hai să ne plimbăm până colo.

Văzând că Marius nu venea spre ea, se duse ea la el. În asemenea împrejurări toate femeile se aseamănă cu Mahomet. Lucru ciudat, primul semn al iubirii adevărate la un bărbat tânăr e sfiala şi la o fată e îndrăzneala. E de mirare, şi totuşi nimic nu e mai firesc. Cele două sexe încearcă să se apropie şi îmbracă unul însuşirile celuilalt.

În ziua aceea privirea Cosettei îl înnebuni pe Marius, privirea lui Marius o tulbură pe Cosette. Marius se depărtă plin de încredere, pe când Cosette se depărta neliniştită. Din ziua aceea se iubiră.

Cosette simţi, înainte de orice, o tristeţe nedesluşită şi adâncă. I se păru că sufletul i se întunecase într-o singură zi. Nu şi-l mai recunoştea. Albul din sufletul fetelor tinere seamănă cu zăpada, e un amestec de răceală şi veselie. Se topeşte la soarele dragostei.

Cosette nu ştia ce-i dragostea. Nu auzise niciodată rostindu-se acest cuvânt în înţelesul lui pământesc. Pe cărţile de muzică profană care intrau în mânăstire cuvântul *amor* fusese înlocuit cu *ulcior* şi *pridvor*. „Cele mari” încercau să dezlege ghicitorile: „Ah! Ce dulce e ulciorul!”, sau „Pridvorul nu cunoaşte milă!”. Cosette însă ieşise prea copil din mânăstire şi nu se ocupase prea mult de „pridvor”. Nu ştia ce nume să dea la ceea ce simţea acum. Dar a nu cunoaşte numele bolii nu înseamnă a fi mai puţin bolnav.

Iubea cu şi mai multă patimă, pentru că iubea fără să-şi dea seama. Nu ştia dacă era bine sau rău, prielnic sau primejdios, trebuincios sau vătămător, veşnic sau trecător, îngăduit sau oprit. Iubea. S-ar fi mirat dacă i s-ar fi spus: „Nu dormi? Dar nu-i voie! Nu mănânci? Foarte rău! Te înăbuşi şi-ţi bate inima? Nu trebuie! Te roşeşti şi te îngălbeneşti când un anumit domn îmbrăcat în negru se iveşte la capătul unei anumite alei verzi? E îngrozitor!” N-ar fi priceput şi ar fi răspuns: „Cum să fiu eu vinovată de un lucru în care nu pot nimic şi pe care nu-l înţeleg?”

Se întâmplase că dragostea care o întâmpinase era tocmai cea care se potrivea de minune cu starea ei sufletească. Era un fel de adoraţie de departe, o contemplare mută, o îndumnezeire a necunoscutului. Adolescenţa se ivea în faţa adolescenţei, visul nopţilor devenea roman şi rămânea vis, umbra dorită era în sfârşit reală, făcută trup, încă fără nume, fără greş, fără pată, fără dorinţe şi fără cusur. Într-un cuvânt iubitul depărtat şi rămas în lumea idealului, o himeră care îmbrăcase o formă. Oricare altă întâlnire mai reală şi mai apropiată ar fi înspăimântat-o pe Cosette aşa cum era pe jumătate cufundată în ceţurile tulburi ale mânăstirii. Avea, amestecate, toate temerile copilului şi toate spaimele călugăriţei. Aerul mânăstirii, de care se îmbibase vreme de cinci ani, se risipea cu încetul şi făcea ca totul să pară nesigur în jurul ei. În starea în care se afla, nu-i trebuia un iubit, ci o viziune. Începu sa-l adore pe Marius ca pe ceva fermecător, luminos, nefiresc.

Îi zâmbea deschis, pentru că nevinovăţia fără margini atinge co-

chetăria nemărginită.

Aştepta zilnic, cu nerăbdare, ora plimbării; îl găsea pe Marius, se simţea nespus de fericită şi credea cu sinceritate că îşi mărturiseşte toate gândurile, spunându-i lui Jean Valjean:

— Ce minunată grădină e Luxembourgul!

Marius şi Cosette erau învăluiţi în taină unul pentru celălalt. Nu-şi vorbeau, nu se salutau, nu se cunoşteau; se vedeau şi trăiau mulţumită faptului că se priveau, ca stelele din cer, despărţite de milioane de leghe.

Cosette devenea, încetul cu încetul, femeie şi înflorea frumoasă şi îndrăgostită, cu conştiinţa frumuseţii ei şi cu neştiinţa dragostei. Şi pe deasupra cochetă, din nevinovăţie.

VII – O tristeţe mai adâncă decât alta

Orice împrejurare îşi are instinctul ei. Bătrână, veşnica mamă, natura, îl vestea în tăcere pe Jean Valjean de prezenţa lui Marius. Jean Valjean tresărea în adâncul fiinţei sale. Nu vedea nimic, nu ştia nimic şi, totuşi, cerceta cu atenţie încăpăţânată întunericul în care se afla, ca şi cum ar fi simţit că de o parte se năştea, de altă parte se năruia ceva. Marius, din instinct şi el, ocrotit de aceeaşi mamă, natura, făcea tot ce putea ca să se ascundă de tatăl iubitei sale. Totuşi, Jean Valjean îl zărea câteodată. Purtările lui Marius nu mai erau fireşti. Avea anumite prudenţe suspecte şi îndrăzneli stângace. Nu se mai apropia de ei ca odinioară. Se aşeza mai departe şi rămânea în extaz. Avea o carte şi se prefăcea că citeşte. De ce se prefăcea? Altădată venea cu hainele vechi, acum se îmbrăca totdeauna cu haina cea nouă. Nu se putea spune sigur că nu-şi încreţea părul, avea o privire ciudată, purta mănuşi. Pe scurt, Jean Valjean nu-l putea suferi.

Cosette nu lăsa să se ghicească nimic. Fără să-şi dea bine seama de ce, simţea că era ceva care trebuia ascuns.

Jean Valjean găsea o potrivire între gustul pentru găteală, care îi venise Cosettei, şi hainele noi pe care şi le punea zilnic necunoscutul. Poate că era o întâmplare, sigur că era numai atât, dar o întâmplare plină de ameninţări.

Niciodată nu-i vorbise Cosettei despre necunoscutul acesta.

Într-o zi, însă, nu se mai putu stăpâni şi, cu deznădejdea nelămurită a omului care încearcă să-şi măsoare adâncimea nenorocirii, îi spuse:

— Ce închipuit pare băiatul ăsta!

Cu un an înainte, Cosette, fetiță nepăsătoare, ar fi răspuns: „Ba nu, e fermecător!” Peste zece ani, cu inima plină de dragoste pentru Marius, ar fi răspuns: „Ai dreptate! E închipuit şi nesuferit!” În clipa aceea a vieții şi a inimii ei, se mărgini să răspundă cu o linişte nemaipomenită:

— Băiatul ăsta?

Ca şi cum l-ar fi văzut pentru prima oară în viața ei.

„Sunt un nătărău! se gândi Jean Valjean. Nici nu-l băgase de seamă, şi eu i-l arăt.”

O, naivitate a bătrânilor! Înțelepciune a copiilor!

Mai este o lege a acestor ani fragezi, plini de suferință şi de griji, a luptelor vii dintre prima iubire şi primele piedici: fata nu se lasă prinsă în nicio capcană, bărbatul cade în toate. Jean Valjean începuse o luptă surdă împotriva lui Marius, care, cu prostia sublimă a patimei şi a vârstei lui, nu ghici. Jean Valjean îi întinse o mulțime de lațuri: schimbă ora, schimbă banca, îşi uită batista, veni singur la Luxembourg. Marius, cu ochii închişi, se prinse în toate. Răspunse cu nevinovăție: da, la toate semnele de întrebare aşezate de Jean Valjean în calea lui. Cosette însă rămânea închisă în nepăsarea ei prefăcută şi în liniştea ei netulburată, aşa că Jean Valjean ajunse la această concluzie: nerodul ăsta e îndrăgostit nebun de Cosette şi ea habar n-are de existența lui.

Şi totuşi inima îi tremura îndurerată. Clipa în care Cosette avea să iubească putea să sune oricând. Nu încep toate prin nepăsare?

O singură dată Cosette făcu o greşeală şi-l sperie. Se ridicase de pe banca pe care stătuseră trei ceasuri, şi când să plece acasă ea spuse: „Aşa de repede?”

Jean Valjean nu întrerupse plimbările la Luxembourg, pentru că nu voia să facă nimic neobişnuit şi mai ales să atragă atenția Cosettei, dar în timpul ceasurilor acelora atât de încântătoare pentru cei doi îndrăgostiți, pe când Cosette îşi trimitea zâmbetul lui Marius, îmbătat, care nu mai vedea altceva pe lume decât chipul ei iubit, Jean Valjean ațintea asupra lui nişte ochi scânteietori şi cumpliți. El, care crezuse că nu mai e în stare de niciun sentiment duşmănos, avea clipe în care, când Marius era pe aproape, se credea iarăşi sălbatic şi crud şi simțea cum se răscoală împotriva bărbatului acestuia, străfundurile sufletului lui în care sălăşluise pe vremuri atâta furie. I se părea că se deschideau în el din nou cratere necunoscute.

Cum! Omul acela era mereu acolo! Ce căuta? Venea să dea târcoale, să adulmece, să cerceteze, să încerce! Venea să spună: „Ei, şi de ce

nu?” Venea să stea la pândă în jurul vieții lui, a lui Jean Valjean! În jurul fericirii lui, ca s-o ia şi să fugă cu ea!

Jean Valjean adăuga: „Da, asta e! Ce caută? O aventură! Ce vrea? Un fleac de dragoste! Un capriciu! Şi eu! Cum?! Am fost mai întâi cel mai ticălos dintre oameni, pe urmă cel mai nenorocit, am trăit şaizeci de ani îngenuncheat, am suferit cât am putut suferi, am îmbătrânit fără să fi fost vreodată tânăr, am trăit fără familie, fără părinți, fără prieteni, fără femeie, fără copii, mi-am lăsat sângele pe toate pietrele, pe toți spinii, peste tot locul, de-a lungul tuturor zidurilor; am fost blând, cu toate că alții au fost cu mine nemiloşi, am fost bun, cu toate că au fost răi, m-am făcut, totuşi, om cinstit, m-am pocăit de tot răul pe care l-am făcut, şi am iertat tot răul care mi s-a făcut, şi în clipa când sunt răsplătit, în clipa când s-a isprăvit cu suferințele, în clipa în care îmi ajung țelul, când am ceea ce vreau, bunul pe care l-am plătit, l-am câştigat, se duce, piere, o pierd pe Cosette, îmi pierd viața, bucuria, sufletul, pentru că i-a venit poftă unui nătărău să se plimbe prin Luxembourg!”

Atunci ochii lui se umpleau de o limpezime lugubră, teribilă. Nu mai era un om care se uită la alt om, un duşman care se uită la un duşman. Era un dulău care a zărit un hoț.

Se ştie ce-a urmat. Marius se purtă mai departe ca un om fără minte. Într-o zi o urmări pe Cosette în strada Ouest. Altădată vorbi cu portarul. Portarul vorbi şi el şi-i spuse lui Jean Valjean: „Domnule, cine-o fi tânărul prea curios, care v-a căutat?”

A doua zi Jean Valjean îi aruncă lui Marius privirea pe care acesta o observă în sfârşit. Peste opt zile Jean Valjean se mută. Jură să nu mai pună piciorul nici în Luxembourg, nici în strada Ouest. Se întoarse în strada Plumet.

Cosette nu se plânse, nu spuse nimic, nu întrebă, nu încercă să afle care era pricina. Era în perioada în care te temi să nu fii ghicit şi să nu te trădezi. Jean Valjean nu avea experiența acestor suferințe, singurele fermecătoare şi singurele pe care nu le cunoscuse. De aceea nu pricepu însemnătatea gravă a tăcerii Cosettei. Băgă de seamă numai că era tristă şi se întunecă şi el. Era, de o parte şi de alta, în luptă, aceeaşi lipsă de experiență.

O dată făcu o încercare. O întrebă pe Cosette:

— Vrei să mergem la Luxembourg?

O rază lumină chipul palid al Cosettei.

— Da, spuse ea.

Şi se duseră. Trecuseră trei luni. Marius nu mai venea. Marius nu

era acolo.

A doua zi, Jean Valjean o întrebă pe Cosette:

— Vrei să mergem la Luxembourg?

Ea răspunse cu glasul plin de blândețe şi de mâhnire:

— Nu.

Jean Valjean fu izbit de această mâhnire şi mâhnit de această blândețe.

Ce se petrecea în acest suflet atât de tânăr şi de pe acum atât de nepătruns? Ce era pe cale să se împlinească în el? Ce se întâmpla cu sufletul Cosettei? Câteodată, în loc să se culce, Jean Valjean rămânea cu capul în mâini, lângă aşternutul lui, nopți întregi, întrebându-se: „Ce se petrece în mintea Cosettei?” Şi se gândea la lucrurile pe care le putea gândi ea.

Ah, ce priviri dureroase îndrepta în clipele acelea către mânăstire, acea culme preacurată, acel lăcaş al îngerilor, acel ghețar inaccesibil al virtuții! Cum contempla cu o încântare deznădăjduită acea grădină a mânăstirii, plină de flori necunoscute, de fecioare zăvorâte între ziduri, unde toate miresmele şi toate sufletele suiau drept spre cer! Cât iubea raiul acela, pierdut acum pentru totdeauna din care ieşise de bunăvoie şi coborâse nebuneşte! Cât regreta abnegația şi nebunia de a fi scos-o din nou în lume pe Cosette, el, biet erou al sacrificiului, zdrobit şi trântit la pământ de propriul lui devotament! Şi îşi spunea: „Ce-am făcut?”

Dar Cosette nu întrezărea nimic din toate acestea. Nici îmbufnarea, nici asprimea. Jean Valjean avea totdeauna acelaşi chip senin şi bun. Purtarea lui era mai caldă şi mai părintească decât oricând. Numai blândețea lui mai adâncă decât altădată putea să fie un semn că e mai puțin vesel.

De altminteri, şi Cosette tânjea. Suferea de lipsa lui Marius, aşa cum se bucurase de prezența lui, în chip ciudat, fără să-şi dea seama. Când Jean Valjean n-o mai ducea la plimbările obişnuite, un instinct de femeie îi şoptise nelămurit în fundul inimii că nu trebuia să pară că ține la Luxembourg şi că, dacă se arăta nepăsătoare, taică-său avea s-o mai ducă. Dar treceau zile, săptămâni, luni. Jean Valjean acceptase în tăcere consimțământul mut al Cosettei. Ei îi părea acum rău, dar era prea târziu. În ziua în care se întoarse la Luxembourg, Marius nu mai era acolo. Dispăruse deci! Totul se isprăvise! Ce putea să facă? Avea să-l mai întâlnească vreodată? Simțea că i se strânge inima, că nimic nu i-o mai poate înviora. Nu mai ştia dacă e iarnă sau vară, soare sau ploaie, dacă păsărelele cântau, dacă era vremea

daliilor sau a părăluţelor, dacă Luxembourgul era mai încântător decât Tuileriile, dacă albiturile pe care le aduce spălătoreasă erau prea scrobite sau nu îndeajuns, dacă Toussaint făcuse bine sau rău „piaţa”, şi rămânea covârşită, pierdută, atentă la un singur gând, cu ochii rătăciţi şi ficşi, ca atunci când priveşti în întuneric pata neagră şi adâncă în care s-a mistuit o vedenie.

Nici ea nu-l lăsa pe Jean Valjean să vadă nimic altceva decât că e palidă. Îl privea cu aceeaşi blândeţe.

Paloarea ei îl chinuia pe Jean Valjean. Câteodată o întreba:

— Ce ai?

Ea răspundea:

— N-am nimic. Şi, după o clipă de tăcere, ghicind că şi el era trist, urma: Dar dumneata, tată, ai ceva?

— Eu? Nimic, spunea el.

Aceste două fiinţe, care se iubiseră numai una pe cealaltă cu o dragoste atât de mişcătoare şi care trăiseră atâta timp una pentru alta, sufereau acum alături una din pricina alteia, fără să şi-o spună, fără vrăjmăşie, zâmbind.

VIII – Cătuşele

Cel mai nenorocit dintre cei doi era Jean Valjean. Tinereţea, chiar în mijlocul mâhnirilor are o lumină a ei.

Câteodată Jean Valjean suferea atât, încât se purta ca un copil. Durerea scoate totdeauna la iveală latura copilăroasă din om. Simţea din ce în ce mai mult că o pierduse pe Cosette. Ar fi vrut să lupte, s-o reţină, să-i trezească entuziasmul într-un fel, prin ceva neaşteptat, strălucitor. Aceste idei copilăreşti, cum am spus, şi în acelaşi timp senile îi dădură, prin chiar copilăria lor, o noţiune destul de justă despre influenţa pe care o au fireturile şi epoleţii asupra imaginaţiei fetelor tinere. Văzuse o dată trecând pe stradă, călare, un general în uniformă de gală, pe contele Coutard, comandantul Parisului. Îl invidie pe acest om împodobit cu aur. Îşi spuse: „Ce fericire să poţi îmbrăca o astfel de uniformă! Dacă m-ar vedea Cosette aşa, fără îndoială că ar fi uluită; când aş trece de braţ cu ea, prin faţa Tuileriilor, soldaţii i-ar da onorul şi ar fi destul pentru Cosette, ca să nu-i mai alunece ochii după bărbaţi tineri.”

Ceva neaşteptat şi zguduitor veni să se adauge gândurilor lui triste.

În viaţa singuratecă pe care o ducea de când locuiau în strada

Plumet prinseseră un obicei: dimineața plecau la plimbare să vadă răsăritul soarelui, bucurie dulce, potrivită celor care părăsesc viața, ca şi celor care o încep.

Pentru cei care iubesc singurătatea, plimbările din zorii zilei sunt tot atât de plăcute ca şi cele de noapte; cele din zori au însă ceva mai mult: veselia naturii. Străzile sunt pustii şi păsările cântă. Cosette, păsărică şi ea, se scula bucuros dis-de-dimineață. Pregăteau din ajun excursiile acestea. El le plănuia, ea le primea. Le rânduia minuțios, de parc-ar fi fost vorba de un complot; ieşeau înainte de ivirea zorilor. Cosette se bucura de fiecare amănunt. Tinereții îi place tot ce e neobişnuit şi nevinovat.

Pe Jean Valjean îl atrăgeau, după cum se ştie, plimbările prin locuri puțin umblate, singuratice, părăsite. Pe vremea aceea, dincolo de barierele Parisului se întindeau câmpii sărace, aproape una cu oraşul, pe care creştea vara un grâu pipernicit, şi care toamna, după strângerea recoltei, semănau mai puțin cu o mirişte decât cu un loc pârjolit. Jean Valjean le colinda cu multă plăcere. Nici Cosette nu se plictisea. Pentru el însemna singurătate, pentru ea – libertate. Cosette devenea din nou copil, putea să alerge, aproape să se joace, îşi scotea pălăria, o punea pe genunchii lui Jean Valjean şi culegea mănunchiuri de flori. Se uita la fluturii de pe flori, dar nu-i prindea. Deodată cu dragostea se naşte bunătatea, duioşia şi fata care are un ideal fremătător şi gingaş, e plină de milă pentru aripile fluturelui. Împletea coroane de maci pe care şi le punea pe cap; străbătute şi pătrunse de soare, arzând în flăcări, încununau cu jeratic chipul ei trandafiriu.

Păstraseră obiceiul acestor plimbări matinale, chiar după ce viața lor începuse să fie umbrită de tristețe.

Aşadar, într-o dimineață de octombrie, ademeniți de minunatele zile senine ale acelei toamne a anului 1831, plecaseră de acasă şi, la ivirea primelor pâlpâiri de lumină, se găseau lângă bariera Maine. Soarele nu răsărise încă; se deşteptau zorile. Clipă încântătoare şi sălbatică! Câteva stele mai clipeau ici şi colo pe cerul palid şi adânc, pământul era negru, cerul alb; un fior trecea prin ierburi; de pretutindeni se ridica acea înfiorare plină de taină a răsăritului. O ciocârlie, care părea că se strecoară printre stele, cânta amețitor de sus, şi s-ar fi zis că imnul acesta, închinat de un grăunte viu infinitului dădea linişte nemărginirii. Spre răsărit, Val-de-Grâce îşi profila masa întunecată pe zarea strălucitoare ca oțelul. Luminoasă, Venus se înălța din spatele domului, ca un suflet care îşi ia zborul dintr-un

lăcaş întunecat.

Pace şi linişte pretutindeni. Drumul pustiu. Departe, pe poteci, câțiva muncitori, abia întrezăriți, se duceau la lucru.

Jean Valjean se aşezase pe un drum lăturalnic, pe nişte bârne puse la poarta unui şantier. Se uita în lungul drumului, cu spatele la răsărit. Uitase de soarele care avea să se ridice. Era muncit de gânduri adânci, gânduri care cer concentrare minții, care orbesc până şi privirea, de parcă omul ar fi închis între patru ziduri. Există meditații pe care le-am putea numi verticale. Când te afunzi în adâncul lor, e nevoie de timp ca să te întorci pe pământ. Jean Valjean coborâse într-o asemenea visare. Se gândea la Cosette, la fericirea care ar fi fost cu putință dacă un străin nu s-ar fi aşezat între ei doi, la lumina cu care ea îi umplea viața, lumină care era respirația sufletului său. În visul acesta era aproape fericit. Cosette în picioare, lângă el, se uita la norii care începeau să se îmbrace în răsfrângeri trandafirii.

Deodată, Cosette strigă:

— Tată, parcă ar veni cineva dintr-acolo.

Jean Valjean ridică ochii.

Cosette avea dreptate.

Şoseaua care duce la fosta barieră Maine prelungeşte strada Sèvres, face un unghi drept cu bulevardul interior. La răscrucea dintre şosea şi bulevard se auzea un zgomot neobişnuit la acea oră şi se zărea o învălmăşeală ciudată. O umbră lipsită de formă venea de pe bulevard şi intra pe şosea. Creştea, părea că se mişcă în ordine şi era totuşi fremătătoare şi zburlită. Putea să fie o căruță, dar nu i vedea încărcătura. Se zăreau cai, roți, se auzeau strigăte, plesnituri de bici. Apoi imaginea se limpezi treptat, cu toate că rămânea înecată în întuneric. Era într-adevăr o căruță care intrase de pe bulevard pe drum şi se îndrepta spre bariera lângă care se afla Jean Valjean. După ea venea a doua, cu aceeaşi înfățişare, apoi a treia, a patra. Şapte căruțe veneau una după alta.

Capul cailor atingea spatele căruțelor. Pe aceste căruțe se zbuciumau umbre omeneşti. În întuneric se vedeau scânteieri ca de săbii scoase din teacă, se auzea un zăngănit ca de lanțuri clătinate. Se apropiau, vocile creşteau, şi totul părea uriaş, ca ieşit dintr-o peşteră a viselor.

Când fu aproape, arătarea luă o formă şi se desluşi dincolo de copaci, palidă ca orice arătare. Pâlcul se albi. Ziua, care se ridica treptat, arunca o lumină ştearsă peste furnicarul acesta nepământesc şi viu, fețele siluetelor deveniseră fețe de cadavre şi iată ce era:

Şapte căruțe mergeau în şir pe drum. Primele şase aveau o formă ciudată, semănau cu carele pe care se încarcă butoaie. Erau un fel de scări culcate pe două roți care aveau la capătul din față nişte tărgi; la fiecare căruță sau, mai bine zis, la fiecare scară trăgeau patru cai. Pe scările acestea erau târâți nişte ciorchini ciudați de oameni. Abia îi deosebeai în zarea de lumină care se făcuse. În fiecare car erau douăzeci şi patru de inşi, câte doisprezece pe o parte, spate-n spate, cu fața la trecători, cu picioarele spânzurate în gol. Aveau în spate ceva care zornăia şi era un lanț, la gât ceva care strălucea şi era o zgardă de fier. Fiecare avea zgarda lui, dar lanțul era unul singur pentru toți, încât dacă aceşti douăzeci şi patru de oameni ar fi trebuit să coboare din car şi să meargă pe jos, ar fi alcătuit o unitate de nedespărțit şi ar fi trebuit să şerpuiască pe pământ ca o urechelniță, cu lanțul drept şiră a spinării. În partea din față şi în capătul carului stăteau în picioare doi oameni, înarmați cu puşti, cu piciorul lăsat greu pe capătul lanțului. Zgărzile erau pătrate. A şaptea căruță, un furgon uriaş cu loitre, descoperită, pe patru roți şi purtat de şase cai, era încărcată cu căldări de fier, cu oale de tuci, cu plite şi cu lanțuri care se ciocneau cu zgomot; printre ele zăceau câțiva oameni legați fedeleş şi culcați, care păreau bolnavi. Furgonul acesta, cu loitre rare, era căptuşit cu zăbrele uzate care parcă slujiseră odinioară la schingiuiri.

Căruțele mergeau prin mijlocul străzii; de o parte şi de alta înaintau un şir dublu de gardieni cu o înfățişare respingătoare, purtând pe cap tricornuri ca soldații directoratului, gardieni jerpeliți, jegosi, îmbrăcați în uniforme de invalizi şi cu pantaloni de ciocli, cenuşii şi albaştri, aproape sfâşiați, cu epoleți roşii, cu curele galbene, cu biciuşti, cu puşti, cu bastoane. Un fel de soldați-haimanale. Zbirii aceştia păreau a înfățişa în acelaşi timp josnicia cerşetorului cu dârzenia călăului. Cel care părea şeful lor avea în mână un bici de surugiu. Amănuntele acestea, şterse de umbra zorilor, se lămureau pe măsură ce creştea lumina. În fruntea şi la coada convoiului mergeau jandarmi călări, încruntați, cu sabia scoasă.

Cortegiul era atât de lung, încât în clipa în care prima căruță ajunse la barieră, ultima abia coti de pe bulevard.

O mulțime de oameni, ieşiți de nu se ştie unde şi adunați cât ai clipi din ochi, cum se întâmplă des la Paris, se îngrămădeau de amândouă părțile drumului şi priveau. În ulițele lăturalnice se auzeau strigătele unor oameni care se chemau şi saboții zarzavagiilor care alergau să caşte gura şi ei.

Oamenii îngrămădiți în care se lăsau hurducați în tăcere. Erau vineți de răcoarea dimineții. Toți aveau pantaloni de pânză şi picioarele goale în saboți. Restul îmbrăcămintei lor era lăsat la fantezia mizeriei. Boarfele lor erau bălțate şi hâde. Nimic nu e mai îngrozitor decât costumul de paiață al zdrențelor. Pălării desfundate, şepci smolite, scufii de lână pocite, haine negre, rupte în coate, alături de bluze proletare. Unii aveau pălării femeieşti. Alții îşi puseseră un coş în cap. Printre zdrențe se vedeau piepturi păroase, tatuaje care închipuiau templul dragostei, inimi în flăcări, amoraşi. Se vedeau pecingini, pete roşii, bube urâte. Doi sau trei aveau, prinse de scândurile de pe fundul carului, funii de paie, atârnând ca nişte scări de şa, pe care îşi sprijineau picioarele. Unul dintre ei ducea mereu la gură ceva ca o piatră neagră şi părea că muşcă din ea; era o bucată de pâine. Nu se zăreau decât ochi uscați, stinşi sau luminați de o lumină rea. Trupa de escortă bombănea. Încătuşații nici nu suflau. Din când în când se auzea o lovitură de băț peste spinare sau peste cap. Câțiva din oamenii aceia căscau. Zdrențele de pe ei erau îngrozitoare, picioarele le atârnau, umerii li se zgâlțâiau, se loveau cap în cap. Fiarele zăngăneau, privirile ardeau sălbatic, pumnii se strângeau sau se deschideau fără vlagă, ca nişte mâini de morți. În urma convoiului, o ceată de copii râdea.

Şirul de care era înfiorător. Mâine, sau poate peste un ceas, putea să vină un ropot de ploaie, după el altul, şi trecând prin acele veşminte hărtănite, să ude oamenii până la piele, şi neavând cum se usca, vor îngheța de-a binelea; o dată înghețați, n-aveau să se mai încălzească; pantalonii lor de pânză aveau să li se lipească de piele; biciul nu-i va putea opri să clănțăne din dinți. Aşa, legați cu lanțul de gât, cum erau, şi cu picioarele atârnate, nu puteai să nu te înfiori văzând acele făpturi omeneşti încătuşate astfel, nepăsătoare sub ceața rece a toamnei, pradă ploii, vântului, tuturor toanelor văzduhului, ca nişte copaci sau ca nişte pietre.

Loviturile de băț nu-i cruțau nici pe bolnavii care zăceau legați cu funii, neclintiți, în carul al şaptelea, şi care păreau aruncați acolo ca nişte saci încărcați cu mizerie.

Şi deodată răsări soarele. Uriaşa lumină din răsărit țâşni, şi parcă dădu foc tuturor acestor capete sălbatice. Limbile se dezlegară. Un incendiu de rânjete, de înjurături şi de cântece făcu explozie. Lumina bogată, orizontală a răsăritului tăie în două întregul şir, desluşind capetele şi piepturile, lăsând picioarele şi roțile în întuneric. Pe chipuri se iviră gânduri. Clipa aceea era înspăimântătoare. Păreau dia-

voli cărora le căzuse masca, suflete de fiară goale-goluțe. Mulțimea aceea, chiar luminată, rămase întunecată. Unii, veseli, țineau în gură câte un cotor de pană prin care suflau păduchii asupra mulțimii şi mai ales asupra femeilor. Zorile desenau şi mai adânc cu umbre profilurile jalnice ale acestor ființe: niciuna nu rămăsese nepocită de mizerie. Priveliştea era atât de îngrozitoare încât lumina soarelui parcă se schimba în strălucire de fulger. Primul car cânta în gura mare, cu o veselie bezmetică, un potpuriu de Désaugiers[9], foarte cunoscut atunci, *Vestala*. Pomii fremătau trist. Pe poteci, burghezii ascultau cu o bucurie tâmpă măscările cântate de nişte strigoi.

În cortegiul acesta, ca într-un haos, erau adunate toate disperările. Figuri amintind unghiul facial al tuturor animalelor, de bătrâni, de adolescenți, cranii goale, bărbii cenuşii, monstruozități cinice, resemnări pline de ură, rânjete sălbatice, atitudini neomeneşti, râturi cu şepci, chipuri care semănau a fete cu bucle la tâmple, capete copilăreşti şi de aceea şi mai îngrozitoare; fețe supte, de schelete vii. În primul car se afla un negru care poate că fusese rob şi putea să compare lanțurile. Ruşinea trecuse peste toate aceste frunți, înjosindu-le la fel; în gradul de decădere la care ajunseseră, toți fuseseră transformați până în adâncul lor. Neştiința devenită abrutizare era egală cu inteligența schimbată în disperare. Nu se putea face nicio alegere între oamenii aceştia care păreau elita noroiului. Era limpede că acel care rânduise această procesiune respingătoare nu-i clasase. Fuseseră legați şi împerecheați la întâmplare, pesemne că într-o dezordine alfabetică, şi încărcați în care. Totuşi, grozăviile, chiar când sunt adunate la un loc, ajung la un rezultat comun. Nenorocirile laolaltă fac un total. Din fiecare lanț ieşea un acelaşi suflet şi fiecare car avea fizionomia lui. Lângă cel care cânta era unul care urla. Al treilea cerşea, altul scrâşnea din dinți, altul amenința trecătorii, altul blestema pe Dumnezeu. Cel din urmă era tăcut ca un mormânt. Dante ar fi văzut în ele cele şapte cercuri ale infernului pornite la drum.

Marş al osândiților la infern în drumul lor spre chinuri, nu în carul uriaş, scânteietor al apocalipsului, ci, mai grozav încă, în căruța gemoniilor[10].

---

[9] Vodevilist francez din timpul imperiului şi al restaurației. Victor Hugo citează opereta sa comică *Vestala*, parodie a operei italiene cu acelaşi titlu de Spontini.

[10] Scară a Capitoliului din Roma de pe care erau aruncate în Tibru trupurile condamnaților.

Unul dintre gardieni, care avea un cârlig de fier în vârful bastonului, se făcea câteodată că răscoleşte maldărul de gunoi omenesc. O babă din mulțime îi arăta cu degetul unui băiețel de cinci ani şi-i spunea: „Hoțomanule, ia aminte!”

Cum cântecele şi blestemele creşteau, cel care părea a fi căpitanul escortei plesni din bici, şi, la semnalul acesta lui, o ploaie de lovituri înfricoşătoare, surdă şi oarbă, căzu ca o grindină peste cele şapte care. Răcnete şi strigăte furioase țâşneau din rândurile celor loviți. Copiii, adunați ca un roi de muşte pe o rană, se înveseliră şi mai tare.

Ochii lui Jean Valjean erau înspăimântători. Nu mai erau ochi omeneşti, erau apa aceea adâncă şi sticloasă care înlocuieşte privirea celor nenorociți, nesimțitoare, parcă, la realitate, în care pâlpâie flacăra spaimelor şi a prăpădului. El nu privea un spectacol, trăia o vedenie. Vru să se ridice, să fugă, să scape. Nu putu să se clintească. Câteodată priveliştile te prind şi te țin. Rămase țintuit locului, împietrit, prostit, cuprins de o groază nespusă şi întrebându-se ce însemna această prigoană de dincolo de lume, şi de unde ieşea acel iad care îl urmărea. Duse mâna la frunte, gest obişnuit celor care îşi amintesc dintr-odată de ceva. Îşi aduse aminte că acela era drumul obişnuit, care făcea acest ocol ca să se împiedice întâlnirea cu cortegiul regal, mergând spre Fontainebleau[11] şi că acum treizeci şi cinci de ani trecuse şi el pe la bariera asta.

Cosette era şi ea tot atât de speriată, dar în alt chip. Nu pricepea. I se tăiase răsuflarea. Ceea ce vedea nu i se părea cu putință. În sfârşit, strigă:

— Tată, cine e în căruțele astea?

Jean Valjean răspunse:

— Ocnaşi.

— Unde-i duc?

— La muncă silnică.

În clipa aceea ploaia de ciomege se abătu şi mai zeloasă; se mai amestecară şi lovituri cu latul săbiei; părea că bâtele şi bicele turbaseră. Ocnaşii plecau spinările; o supunere dezgustătoare se născu din tortura aceea şi toți tăcură, cu priviri de lupi înlănțuiți. Cosette tremura din tot trupul. Întrebă iar:

— Tată, ăştia mai sunt oameni?

— Câteodată, răspunse nenorocitul.

---

[11] Castel istoric la sud de Paris, în mijlocul oraşului şi al pădurii cu acelaşi nume.

Era, de bună seamă, „lanțul” care, pornit înainte de ivirea zorilor din Bicêtre[12], o apuca pe şoseaua Mans, ca să ocolească Fontainebleau-ul unde se afla regele. Ocolul prelungea îngrozitoarea călătorie cu trei-patru zile, dar era nevoie de ea pentru a cruța privirile regeşti de vederea unor schingiuiri.

Jean Valjean se întoarse acasă frânt. Asemenea întâlniri sunt adevărate lovituri, şi amintirea pe care o lasă seamănă cu aceea a unui cutremur.

Mergând spre casă cu Cosette, Jean Valjean nici nu auzise că îi mai pusese şi alte întrebări în legătură cu ceea ce văzuseră. Poate că era prea pătruns de amărăciune ca că-i mai audă cuvintele şi să-i răspundă. Abia seara, când Cosette îl părăsi ca să se ducă la culcare, o auzi şoptind încet, ca pentru ea însăşi: „O, Doamne! cred că dacă aş întâlni vreodată unul dintre oamenii aceia, aş muri numai văzându-l de aproape”.

Din fericire, se întâmplă că a doua zi după întâlnirea aceea tragică să aibă loc serbări la Paris, în cinstea nu mai ştiu cărei solemnități oficiale: defilare la Champs-de-Mars, lupte navale pe Sena, teatru la Champs-Élysées, focuri de artificii la Étoile şi pretutindeni iluminație. Jean Valjean, călcând peste obiceiurile lui, o duse pe Cosette la aceste spectacole, ca s-o facă să uite amintirea din ajun şi să şteargă prin clocotul vesel al întregului Paris imaginea îngrozitoare care trecuse prin fața ochilor ei. Defilarea cu care se deschidea serbarea făcea să pară firească orice uniformă. Jean Valjean şi-o îmbrăcă pe aceea a gărzii naționale cu simțământul nelămurit că se pune la adăpost. De altfel, se părea că-şi atinsese ținta plimbării. Cosette, care voia totdeauna să facă pe plac tatălui ei şi pentru care, de altfel, orice spectacol era nou, primi cu bunăvoința uşoară şi uşuratică a tinereții această distracție şi nu strâmbă din nas în fața cazanului cu veselie, care e o serbare publică. Jean Valjean crezu că izbutise şi că nu mai rămăsese nicio urmă din priveliştea aceea hâdă.

Peste câteva zile, într-o dimineață însorită, se aflau amândoi pe terasa dinspre grădină. Jean Valjean trecuse peste obiceiul lui şi Cosette, pe care tristețea o ținea de un timp închisă în odaie, ieşise şi

[12] Localitate din sudul Parisului, unde se afla o fortăreață care servea, pe timpul monarhiei absolute, şi de închisoare politică. Orăşelul este cunoscut şi prin azilul său de alienați. Pentru parizieni, „unul scăpat de la Bicêtre”, înseamnă un nebun. În tinerețea lui Victor Hugo, în citadela din Bicêtre se închideau condamnații de drept comun, înainte de trimiterea lor la muncă silnică.

ea. Cosette, într-un halat de casă – şi ce bine le stă fetelor tinere lipsa de găteală a primelor ceasuri de dimineață, când par stele învelite în nori! – în picioare, cu capul în lumină, rumenă pentru că dormise bine, rupea petalele unei părăluțe, pe când bătrânul, înduioşat, se uita la ea cu blândețe. Cosette nu cunoştea încântătoarea legendă: „Mă iubeşte, mult, la nebunie..” Cine ar fi putut s-o învețe? Se juca cu floarea din instinct, cu nevinovăție, fără să-i dea prin gând că a desfoia o părăluță însemna a smulge petala unei inimi. Dacă ar mai fi a patra grație: Melancolia, zâmbitoare, Cosette ar fi semănat cu ea. Jean Valjean privea fermecat la degetele ei mici jucându-se cu floarea, şi uită totul, luminat de strălucirea pe care o avea copila în clipa aceea. Un prigor ciripea în tufişul de alături. Norii albi se alungau pe cer cu vioiciune, parcă fericiți că sunt în libertate. Cosette rupea mai departe, atentă, una câte una, petalele florii. Părea că se gândeşte la ceva. Trebuie să fi fost un gând fermecător. Deodată, întoarse capul peste umăr, cu încetineala gingaşă a unei lebede, şi întrebă:

— Tată, ce e aceea: muncă silnică?

CARTEA A PATRA

AJUTORUL DE JOS POATE FI AJUTORUL DE SUS

I – Răni pe dinafară, vindecare pe dinăuntru

Viața lor se întuneca treptat.

Le mai rămăsese o singură distracție, care fusese altădată fericire: să ducă pâine celor cărora le era foame şi veşminte celor cărora le era frig. În vizitele acestea la săraci, în care Cosette îl întovărăşea adesea pe Jean Valjean, mai găseau frânturi din vechea lor duioşie. Câteodată, când avuseseră o zi bună, când alinaseră multe nenorociri, încălziseră şi învioraseră mulți copilaşi, seara Cosette era puțin mai veselă. În vremea aceea vizitaseră mansarda lui Jondrette.

A doua zi după acea aventură, Jean Valjean se arătă de dimineață, în pavilion, liniştit ca de obicei, dar cu o rană mare la brațul stâng, umflată, infectată, care părea o arsura pe care o explică într-un fel oarecare. Rana nu-l lăsă să iasă din casă aproape o lună. Avea temperatură. Nu vru să fie văzut de niciun medic. Când Cosette îl ruga, el îi răspundea: „Cheamă doctorul de câini”. Cosette îl pansa dimineața şi seara, cu un aer plin de blândețe şi cu bucuria îngerească de a-i putea fi de folos. Jean Valjean se simțea iar fericit, temerile şi neliniştile i se risipeau, şi o privea pe Cosette, spunându-şi: „Ah, ce rană bună! Ce durere binecuvântată!”

Cosette, de când îl ştia pe taică-său bolnav, părăsise pavilionul şi prinsese iar gust de căsuța din fund şi de curticică. Îşi petrecea aproape tot timpul lângă Jean Valjean şi-i citea cărțile pe care le dorea, de obicei cărți de călătorii; Jean Valjean renăştea. Fericirea învia în el cu o strălucire nespusă. Luxembourgul, tânărul hoinar necunoscut, răceala Cosettei, toate aceste umbre se ştergeau din sufletul lui. Începuse să-şi spună: „Toate acestea sunt închipuiri! Sunt un bă-

trân nebun!”

Era atât de fericit, încât îngrozitoarea întâlnire cu familia Thénardier în maghernița falsului Jondrette, atât de neaşteptată pentru el, trecuse fără să-l atingă. Izbutise să scape, i se pierduse urma, ce-i mai păsa? Când se gândea la nenorociții aceia, le plângea de milă. Acum erau în închisoare, nu mai puteau face vreun rău: ce familie jalnică şi nenorocită!

Cosette nu mai pomenise despre vedenia hâdă de la bariera Maine.

La mânăstire, sora Sainte-Mathilde o învățase pe Cosette puțină muzică. Cosette avea vocea unei pitulice care ar fi avut suflet şi, câteodată, seara, în căsuța umilă a rănitului, cânta cântece triste care îl înveseleau pe Jean Valjean.

Veni primăvara. Grădina era atât de minunată în acest anotimp, încât, într-o bună zi, Jean Valjean îi spuse Cosettei:

— Nu te mai duci în grădină? Aş vrea să te mai plimbi.

— Cum vrei, tată, îi răspunse Cosette.

Ca să-l asculte pe taică-său, începu să se plimbe iar în grădină, aproape totdeauna singură, pentru că, după cum am mai spus, Jean Valjean nu venea acolo mai niciodată, de teamă să nu fie zărit prin grilaj.

Rana lui Jean Valjean le schimbase numai o vreme gândurile.

Când Cosette văzu că taică-său avea mai puține dureri, că se vindeca şi părea fericit, fu cuprinsă de o mulțumire de care nici ea nu-şi dădu seama, atât îi veni de încet şi de firesc. Era în luna martie, zilele creşteau, iarna pleca; iarna ia totdeauna cu ea o parte din tristețile noastre. Apoi veni aprilie, zorile verii, proaspăt ca toate zorile, vesel ca toate copilăriile, plângând câteodată ca orice nou-născut. În luna aceasta firea are luciri fermecătoare, care trec din cer, din nori, din copaci, din livezi şi din flori în inima omului.

Cosette era prea tânără ca să n-o pătrundă bucuria lui aprilie, care îi semăna. Amărăciunea o părăsea pe nesimțite, fără să prindă nici ea de veste. Primăvara se face lumină în sufletele triste, aşa cum se face într-o pivniță la amiază. Cosette nu mai era atât de mâhnită. Se înseninase fără să prindă de veste. Dimineața pe la oarele zece, după ce mâncau, când izbutea să-şi ducă tatăl în grădină pentru un sfert de ceas şi îl plimba la soare în fața terasei, sprijinindu-i brațul bolnav, nici nu-şi dădea seama că râdea în fiece clipă şi că era fericită.

Jean Valjean, îmbătat o vedea din nou rumenă şi proaspătă.

— Ah, ce rană bună! repeta el în şoaptă, şi îi era recunoscător lui Thénardier.

După ce i se vindecă rana, îşi reluă plimbările singuratice în amurg.

Ar fi însă o greşeală să credem că te poți plimba singur prin părțile nelocuite ale Parisului fără să dai de vreo întâmplare neaşteptată.

II – Mătuşa Plutarque poate explica o întâmplare fără să se încurce

Într-o seară Gavroche nu mâncase. Îşi aduse aminte că nu mâncase nici în ajun. Nu-i prea venea la-ndemână. Se hotărî să încerce să cineze. Începu să hoinărească dincolo de Salpêtrière, prin locuri mai pustii; pe acolo poți da de vreun chilipir. Unde nu e nimeni, poți găsi ceva! Ajunsese într-o mahala care îi păru a fi satul Austerlitz[1].

O dată, când mai rătăcise pe aici, văzuse o grădină prin care umblau un bătrân şi o bătrână şi în care se afla şi un măr bunicel. Lângă pom mai era şi un pod pentru fructe, mai mult deschis, din care puteai şterpeli un măr. Un măr nu e o cină, un măr e viața. Ceea ce îl pierduse pe Adam putea să-l mântuie pe Gavroche. Grădina dădea spre o uliță singuratică, nepietruită, mărginită de mărăcini şi de care o despărțea un gard.

Gavroche se îndreptă spre grădina aceea. Găsi străduța, recunoscu mărul, cercetă din ochi podul cu fructe, măsură gardul. Un gard poate fi înlăturat. Veni seara; pe uliță nu trecea nicio pisică, ceasul era prielnic. Gavroche dădu să sară gardul, apoi se opri. Cineva vorbea în grădină. Se uită prin crăpăturile ulucilor.

La doi paşi de el, de cealaltă parte, lângă gard, tocmai unde avea el de gând să sară, se afla o piatră culcată care ținea loc de bancă şi pe bancă stătea bătrânul pe care-l mai văzuse în grădină. În fața lui stătea bătrâna, în picioare. Bătrâna bombănea. Gavroche nu era discret; ascultă.

— Domnule Mabeuf! spunea bătrâna.

„Mabeuf! se gândi Gavroche. Ce nume caraghios!”

Bătrânul nu se clinti. Bătrâna repetă:

— Domnule Mabeuf!

Bătrânul, fără să-şi ia ochii din pământ, se hotărî să răspundă:

---

[1] Ospiciul şi spitalul de alienați La Salpêtrière din Paris se află şi astăzi în cartierul, mărginaş pe atunci, numit Austerlitz, după victoria lui Napoleon împotriva austriecilor

— Ce e, mătuşă Plutarque?
„Mătuşa Plutarque! Alt nume caraghios!” gândi Gavroche.
Mătuşa Plutarque continuă şi bătrânul trebui s-o asculte.
— Proprietarul e nemulțumit.
— De ce?
— Îi datorăm trei rate.
— Peste trei luni o să-i datorăm patru.
— Spune că are să te dea afară, să dormi pe maidan.
— Am să mă duc.
— Zarzavagioaica cere să-i plătim. Nu ne mai dă zarzavat. Cu ce-o să te mai încălzeşti la iarnă? N-o să avem lemne.
— La soare.
— Măcelarul nu ne mai dă pe datorie.
— Cu atât mai bine. Nu-mi prieşte carnea, n-o pot mistui.
— Şi ce-o să mâncăm?
— Pâine.
— Brutarul ne cere banii înainte, zice că nu ne mai dă pâine fără bani.
— Bine.
— Ce-ai să mănânci?
— Mere din grădină.
— Dar bine, domnule, nu se poate trăi fără bani.
— N-am.
Bătrâna plecă şi moşneagul rămase singur. Începuse să se gândească. Gavroche se gândea şi el. Era aproape întuneric.
Primul rezultat al cugetărilor lui Gavroche fu că în loc să sară gardul, se ghemui sub el. Ramurile tufişului se desfăceau puțin deasupra pământului.
„Ia te uită, îşi spuse Gavroche în gândul lui, un culcuş!” şi se cuibări în el. Stătea aproape lipit de spatele băncii lui moş Mabeuf. Îl auzea pe bătrân respirând.
Şi încercă să doarmă în loc să mănânce.
Somn de pisică, cu pleoapele închise pe jumătate. Ațipise, dar sta la pândă.
Lumina cerului în amurg albea pământul şi străduța se desena ca o linie palidă între două şiruri de tufişuri întunecate. Deodată, două umbre se iviră pe fâşia asta albicioasă. Una mergea înainte, alta în urmă, la oarecare depărtare.
— Uite doi inşi, mormăi Gavroche.
Prima umbră părea un burghez în vârstă, adus de spate şi gândi-

tor, îmbrăcat foarte simplu, care mergea încet ca toţi bătrânii şi privea stelele serii.

A doua era dreaptă, sigură de ea, subţire. Îşi măsura paşii după cealaltă. Se simţea însă, după încetineala voită a mersului, că era sprintenă şi vioaie. Silueta aceasta avea pe lângă ceva sălbatic şi tulburător, întreaga înfăţişare a unui „filfizon" de pe vremea aceea. Purta o pălărie de o formă frumoasă, o redingotă neagră, bine tăiată, pesemne dintr-o stofă bună, strânsă pe talie. Ţinea capul în sus, cu graţie plină de putere, şi i se zărea, sub pălărie, profilul palid de adolescent cu un trandafir în gură: era Montparnasse.

Despre celălalt n-ar fi putut spune decât că era un moşneag. Gavroche se puse numaidecât la pândă.

Unul dintre cei doi trecători îi pusese gând rău celuilalt, fără îndoială. Gavroche, de la locul lui, putea să vadă ce avea să urmeze. Culcuşul se prefăcuse în ascunzătoare. Montparnasse la vânat, la ceasul acela, la locul acela, era primejdios. Gavroche simţea cum i se răscolesc măruntaiele lui de copil de mila bătrânului.

Ce să facă? Să se amestece? Un neputincios să ajute pe altul? Montparnasse ar fi avut de ce râde! Gavroche îşi dădea seama că bătrânul şi cu el ar fi fost numai două îmbucături pentru acel primejdios bandit de optsprezece ani.

Pe când Gavroche cugeta, atacul se săvârşi deodată, îngrozitor. Atacul unui tigru asupra unui asin, atacul unui păianjen asupra unei muşte. Montparnasse aruncă trandafirul pe neaşteptate, sări asupra bătrânului, îl apucă de beregată, îl încleştă, îl încolăci tot, şi Gavroche îşi înghiţi strigătul. Peste o clipă unul era sub celălalt, horcăind, zbătându-se cu un genunchi de piatră pe piept. Numai că nu se întâmplase aşa cum se aşteptase Gavroche. Montparnasse era la pământ, bătrânul era deasupra lui.

Toate astea se petreceau la câţiva paşi de Gavroche.

Bătrânul primise lovitura şi o dăduse înapoi, dar o dăduse atât de grozav, încât într-o clipă cel care atacase şi-a schimbat locul cu cel atacat.

„Straşnic invalid"se gândi Gavroche.

Nu se putu împiedica să nu bată din palme. Aplauzele lui însă se pierdură degeaba, nu ajunseră la cei doi încăieraţi absorbiţi şi asurziţi unul de celălalt, cu răsuflarea amestecată în luptă.

Se făcu tăcere. Montparnasse nu se mai zbătu, şi Gavroche se întrebă: „O fi murit?"

Bătrânul nu rostise un cuvânt şi nu scoase un ţipăt. Se ridică, şi

Gavroche îl auzi spunându-i lui Montparnasse:

— Scoală-te!

Montparnasse se strânse de pe jos, dar bătrânul îl ţinea încă zdravăn. Montparnasse avea aerul umilit şi înfuriat al unui lup înhăţat de un miel.

Gavroche asculta şi se uita; ar fi vrut să aibă mai mulţi ochi şi mai multe urechi. Se distra de minune.

Încordarea lui conştiincioasă de spectator îşi primi răsplata. Putu prinde în zbor dialogul acesta, căruia întunericul îi dădea nu ştiu ce accent tragic. Bătrânul întreba şi Montparnasse răspundea:

— Câţi ani ai?

— Nouăsprezece.

— Eşti puternic şi sănătos. De ce nu munceşti?

— Mă plictiseşte.

— Ce meserie ai?

— Trândăvia.

— Vorbeşte serios! Nu se poate face ceva pentru tine? Ce-ai vrea să fii?

— Hoţ.

Tăcere. Bătrânul părea adâncit în gânduri. Stătea nemişcat şi nu-i dădea drumul lui Montparnasse.

Din vreme în vreme, tânărul bandit, puternic şi sprinten, avea câte o tresărire de animal prins în laţ. Dădea un brânci, încerca să pună o piedică, îşi răsucea cu deznădejde braţul, încerca să scape. Bătrânul părea că nici nu bagă de seamă, îi ţinea amândouă braţele cu o singură mână, cu nepăsarea atotstăpânitoare a unei puteri nemăsurate.

Visarea bătrânului ţinu câtva timp, apoi îl privi ţintă pe Montparnasse, ridică încet glasul şi rosti, în întuneric, un fel de cuvântare solemnă, din care Gavroche nu pierdu un cuvânt.

— Băiete, intri din lene în viaţa cea mai plină de greutăţi. Ah, spui că eşti trândav, atunci pregăteşte-te de muncă! Ai văzut maşina aceea înspăimântătoare care se cheamă laminor? Fereşte-te de ea, e vicleană şi crudă. Dacă-ţi prinde pulpana hainei, te înghite de tot. Maşina asta e trândăvia. Opreşte-te cât mai e vreme şi mântuieşte-te! Altfel s-a isprăvit, peste puţin timp ai să fii prins şi strivit. După aceea nu mai e nimic de sperat. Leneşule, trudeşte-te! Fără odihnă. Se-abate asupra ta mâna de fier, necruţătoare, a muncii. Nu vrei să-ţi câştigi viaţa, să ai o sarcină, să împlineşti o datorie. Te plictiseşti să fii la fel cu toţi ceilalţi. Bine, atunci să fii altfel. Munca e o lege. Cine

n-o primeşte, socotind-o plictiseală, o îndură mai târziu ca pe o tortură. Nu vrei să fii muncitor, ai să fii rob. Munca te lasă, să-i scapi, ca să te înhaţe mai bine. Nu vrei să-i fii prieten, ai să-i fii sclav. Nu vrei să cunoşti oboseala cinstită a oamenilor, ai să ai parte de sudoarea osândiţilor. Când alţii vor cânta, tu ai să horcăi. Ai să vezi pe oamenii ceilalţi lucrând, de departe, de sub pământ, şi-are să ţi se pară că se odihnesc. Plugarul, secerătorul, marinarul, fierarul au să-ţi apară în lumină ca nişte fericiţi în rai. Ce strălucire răspândeşte nicovala! Ce bucurie să mâni plugul, să legi un snop! Ce sărbătoare să vâsleşti într-o barcă, în vânt, în libertate! Iar tu, leneşule, sapă, târăşte-te, rostogoleşte-te, umblă! Trage la jug, eşti o vită de povară între celelalte vite înhămate în iad. A, ţinta ta era să nu faci nimic? Ei bine, n-ai să mai poţi trăi nicio săptămână, nicio zi, niciun ceas în care să nu fii zdrobit de trudă. Tot ce vei face va fi pătruns de groază. Fiecare clipă trăită are să-ţi încordeze vinele muşchilor, gata să plesnească. Ceea ce pentru alţii e ca un fulg va fi pentru tine ca o stâncă. Cele mai simple lucruri vor fi prăpăstioase. Viaţa se va face hâdă în jurul tău. Îţi va fi greu să răsufli, să mergi. Plămânii au să-ţi pară grei de sute de kilograme. Are să-ţi pară o problemă de nedezlegat să te mişti dintr-un loc în altul. Orice om care vrea să iasă la aer împinge uşa şi gata. Tu, dacă ai să vrei să ieşi, va trebui să găureşti zidul. Ce face oricine când vrea să iasă în stradă? Doboară scara. Tu ai să-ţi rupi cearşafurile de pe pat, ai să împleteşti, bucăţică cu bucăţică, o funie, şi să ieşi pe geam, ai să te agăţi de firul ăsta peste o prăpastie noaptea, pe furtună, pe ploaie, pe vijelie, şi, dacă funia o să fie prea scurtă, n-ai să poţi coborî, va trebui să cazi. Să cazi la întâmplare, în adânc, de la înălţime, peste ce? Peste ceea ce e jos, peste necunoscut. Sau ai să te caţări prin hornul sobei, chiar de-ar fi să te arzi, sau pe ţevile privatei, chiar de-ar fi să te îneci. Nu-ţi mai vorbesc despre găurile pe care trebuie să le ascunzi, despre pietrele pe care trebuie să le ridici şi să le pui la loc de douăzeci de ori pe zi, despre molozul pe care trebuie să-l doseşti în saltea. Stă în faţa ta o broască. Burghezul are în buzunar o cheie făcută de un lăcătuş. Tu, dacă vrei s-o deschizi, trebuie să faci o capodoperă înspăimântătoare. Să iei o piesă de zece cenţi, s-o tai în două lame cu unelte pe care ai să le născoceşti tot tu, te priveşte cum, apoi să scobeşti interiorul acestor lame, având grijă să nu le strici suprafaţa, şi să le faci pe margine un canal dinţat, aşa ca să se potrivească una pe alta ca un capac peste o oală. Puse aşa, una peste alta, nimeni n-are să bănuiască nimic. Supraveghetorii care au să te pândească au să creadă că e un gologan. Ce-ai

să pui în cutia asta? O fărâmiță de oțel. Un resort de ceasornic pe care l-ai zimțat şi din care ai făcut un ferăstrău. Cu ferăstrăul acesta, lung cât un ac şi ascuns într-un ban, va trebui să tai resortul broaştei, limba zăvorului, toarta lacătului, drugul de la fereastră şi cătuşele de la picior. După ca vei fi săvârşit capodopera aceasta, după ce vei fi înfăptuit atâtea isprăvi, minuni de artă, de dibăcie, de îndemânare, de răbdare, ştii care-ți va fi răsplata dacă se va afla că eşti autorul lor? Carcera. Iată viitorul! Lene, plăcere, ce prăpăstii! Ştii că a nu voi să faci nimic e o hotărâre nenorocită? A fi leneş înseamnă a trăi pe spinarea societății. A fi nefolositor, adică păgubitor, te duce drept la mizerie. Vai de cel care vrea să fie parazit! Va fi gunoi! Nu-ți place să munceşti? N-ai decât un gând: sa bei bine, să mănânci bine, să dormi bine! Ai să bei apă stătută, ai să mănânci pâine neagră, ai să dormi pe o scândură cu lanțuri prinse de picioare şi noaptea ai să le simți răceala pe carnea ta. Ai să le fărâmi, ai să fugi. Bine. Ai să te târăşti pe burtă prin mărăcini şi ai să mănânci buruieni ca fiarele din pădure. Au să te prindă iar. Şi atunci ai să-ți petreci viața într-o groapă adâncă, prins cu lanțuri de perete, ai să pipăi ca să-ți găseşti ulciorul cu apă, ai să rozi o bucată de pâine groaznică, pe care nici câinii n-ar atinge-o, şi ai să mănânci fasolea pe care au mâncat-o, înaintea ta, viermii. Ai să fii un gândac de pivniță. Ah! Ai milă de tine însuți, copil nenorocit, care acum mai puțin de douăzeci de ani erai încă la doică şi mai ai încă o mamă. Te rog, ascultă-mă! Vrei stofă scumpă, pantofi de lac, vrei să-ți încrețeşti părul, să ți-l ungi cu ulei parfumat, să placi femeilor, să fii frumuşel. Ai să fii ras în cap, ai să porți zeghe roşie şi saboți de lemn. Vrei inel pe deget. Ai să ai zgardă de fier la gât. Şi dacă o să te uiți după o femeie, un ciomag pe spinare! Ai să intri la douăzeci de ani, ca să ieşi la cincizeci. Ai să intri în iad tânăr, rumen, proaspăt, cu ochii strălucitori şi cu dinții albi, cu păr des, de flăcăiandru, şi ai să ieşi frânt, cocoşat, zbârcit, ştirb, respingător, cu părul alb. Ah, băiete dragă, o iei pe un drum greşit, lenea te povățuieşte prost! Hoția e cea mai grea muncă. Crede-mă! Nu te apuca de treaba asta încurcată care se cheamă trândăvia. Nu e uşor să fii ticălos, e mai lesne să fii om de treabă. Acum du-te şi gândeşte-te la cuvintele mele. Ia stai! Ce voiai de la mine? Punga? Ia-o!

Şi bătrânul îi dădu drumul lui Montparnasse şi-i puse punga cu bani în mâini. Montparnasse o cântări o clipă, apoi o strecură uşor în buzunarul din spate al redingotei, cu aceeaşi grijă cu care ar fi umblat dacă ar fi furat-o.

După asta, bătrânul îi întoarse spatele şi îşi urmă liniştit plimbarea.

— Nătărăul! şopti Montparnasse.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, cine era bătrânul.

Montparnasse, uluit, îl privea pierind în întuneric. Această contemplare i-a fost fatală.

Pe când bătrânul se depărta. Gavroche se apropia.

Gavroche se asigurase cu o privire piezişă că domnul Mabeuf, adormit poate, se mai afla încă pe bancă. Ştrengarul ieşise din tufiş şi se târâse în umbră, în spatele lui Montparnasse, care stătea nemişcat, şi, fără să fie văzut sau auzit, ştrengarul îşi strecură binişor mâna în buzunarul redingotei de stofă fină, neagră, şi apucă punga. Apoi îşi trase mâna înapoi, începu iar să se târască şi pieri ca o şopârlă în întuneric. Montparnasse care n-avea de ce să se păzească şi care cugeta pentru prima oară în viața lui nu băgă de seamă nimic. Gavroche, când ajunse la locul unde se afla moş Mabeuf, azvârli punga peste gard şi o luă la sănătoasa.

Punga căzu pe piciorul lui moş Mabeuf. Lovitura îl deşteptă. Se aplecă, ridică punga, nu pricepu nimic şi o deschise. Era o pungă cu două despărțituri: într-una erau câțiva gologani, în cealaltă şase napoleoni.

Domnul Mabeuf, foarte tulburat, duse punga femeii de serviciu.

— Ne-a picat din cer! zise mătuşa Plutarque.

CARTEA A CINCEA

AL CĂREI SFÂRŞIT NU SEAMĂNĂ CU ÎNCEPUTUL

I – Singurătatea şi uniformele

Durerea Cosettei, care fusese atât de sfâşietoare şi atât de vie cu patru-cinci luni mai înainte, acum, fără ştirea ei intrase în convalescență. Natura, primăvara, tinerețea, dragostea pentru taică-său, veselia păsărelelor şi a florilor strecurau în fiecare zi, pe încetul picătură cu picătură, în inima ei tânără şi feciorelnică, ceva care semăna cu uitarea. Focul se stingea oare de tot? Sau era numai acoperit cu un strat de cenuşă? Adevărul e că aproape nu mai simțea niciun punct dureros şi arzător.

Într-o zi îşi aminti deodată de Marius: „Ia te uită, îşi spuse ea, nu mă mai gândesc la el!"

În aceeaşi săptămână văzu trecând prin fața gardului de fier al grădinii un ofițer de lăncieri foarte frumos, subțire în talie, cu o uniformă încântătoare, cu obraji de fată, cu sabia sub braț, cu mustața pomădată, cu chipul lăcuit. Avea părul blond, ochii albaştri, puțin bulbucați, fața rotundă, înfumurată, obraznică şi frumuşică. Era întru totul contrariul lui Marius. Mergea cu țigara în gură. Cosette se gândi că ofițerul acesta făcea parte, fără îndoială, din regimentul încazarmat în strada Babylone.

Îl văzu trecând şi a doua zi. Se uita să vadă cât era ceasul.

Din clipa aceea îl văzu trecând aproape zilnic. Era numai o întâmplare?

Camarazii ofițerului băgară de seamă că în grădina aceea „neîngrijită", în dosul grilajului vechi, rococo, se afla totdeauna o fată drăgălaşă la ora la care trecea pe acolo, chipeşul locotenent, pe care cititorul îl cunoaşte şi care se numea Théodule Gillenormand.

— Uite, uite! spuneau ei, cine e fetița care îți face ochi dulci?

— Am eu timp să mă uit la toate fetele care se uită la mine? le răspundea lăncierul.

Acestea se petreceau tocmai în vremea în care Marius se cufunda încet în agonie şi-şi spunea: „Dacă cel puțin aş putea-o vedea înainte de a muri!”

Dacă dorința lui s-ar fi împlinit, dacă ar fi văzut-o în clipa aceea uitându-se după lăncier, n-ar fi putut rosti un cuvânt şi ar fi murit de durere.

A cui era vina? A nimănui.

Marius avea una din firile acelea care se adâncesc în durere şi-şi fac culcuş în ea. Cosette era dintre acei care se afundă şi ies deasupra.

Cosette trecu printr-o încercare primejdioasă, trecerea de neînlăturat a visării femeieşti lăsate în voia ei, în care inima unei fete singuratice e asemenea cârceilor unei vițe, care se agață la întâmplare, ori de capitelul unei coloane, ori de stâlpul unei cârciumi. Încercare scurtă şi hotărâtoare, greu de trecut pentru orice orfană, fie că e bogată sau săracă, pentru că bogăția nu te fereşte să faci o alegere greşită. Poți să faci o alegere greşită. Poți să faci un măritiş rău în societatea bună. Adevărata nepotrivire între soți, e cea a sufletelor. Aşa cum un tânăr necunoscut, fără nume mare, fără origine nobilă, fără avere, e un capitel de marmură care sprijină un templu de sentimente şi idei generoase, tot aşa cutare om din lumea bună, mulțumit de el şi bogat, care are cizme lustruite şi cuvinte poleite, dacă priveşti nu pe dinafară, ci înlăuntrul lui, dacă îi cântăreşti însuşirile sortite femeii, vezi că nu e decât un prostănac, zbuciumat de patimi brutale, neruşinate, vicioase: un stâlp de cârciumă.

Ce se petrecea în sufletul Cosettei? Patimă liniştită sau adormită; dragoste care plutea, nelămurită; ceva care era limpede, strălucitor, şi tulbure pe măsură ce coborai în adânc, până în întuneric. Chipul ofițerului cel frumos se oglindea la suprafață. Dar la fund, la fund de tot, era o amintire? Poate. Cosette nu ştia.

Atunci veni o întâmplare ciudată.

II – Temerile Cosettei

În prima jumătate a lui aprilie, Jean Valjean făcu o călătorie.

Ştim că aceasta i se întâmpla din când în când, la răstimpuri. Lipsea o zi, două, cel mult trei. Unde se ducea? Nimeni nu ştia, nici chiar

Cosette. O singură dată, la o plecare a lui, îl întovărăşise în trăsură până la colțul unei fundături, pe a cărei tăbliță scria: *Fundătura La Planchette*. El coborâse acolo, şi trăsura o adusese pe Cosette înapoi, în strada Babylone. Jean Valjean făcea călătoriile astea de obicei când nu mai avea bani în casă.

Aşadar, Jean Valjean lipsea. Spusese: „Mă întorc peste trei zile”.

Seara, Cosette era singură în salon. Ca să-i treacă plictiseala, deschisese pianul şi începuse să cânte, acompaniindu-se, partea corului din *Euryanthe*[1]: *Vânătorii rătăciți în pădure,* care e poate cea mai frumoasă bucată muzicală. Când isprăvi, rămase pe gânduri.

Deodată i se păru că cineva umblă prin grădină. Nu putea fi taică-său, care lipsea de acasă. Nu putea fi Toussaint fiindcă se culcase. Era ora zece seara.

Se duse lângă oblonul închis şi îşi lipi urechea de el. I se păru că aude un pas de bărbat, care mergea încetişor.

Se sui repede la etaj, în odaia ei, ridică puțin oblonul şi se uită în grădină. Era lună plină. Se vedea ca ziua.

Na era nimeni.

Deschise fereastra. Grădina era cu desăvârşire liniştită, şi strada atât cât se vedea, era pustie ca de obicei.

Cosette se gândi că fusese o părere. Îşi închipuise numai că aude un zgomot. Era o halucinație stârnită, poate, de corul acela de Weber, întunecat şi minunat, care deschide în fața sufletului adâncimi înspăimântătoare, care tremură înaintea ochilor ca o pădure amețitoare în care se aud trosnind crengile moarte sub paşii neliniştiți ai vânătorilor întrezăriți în amurg.

Gândurile ei luară altă cale.

De altfel, Cosette nu era fricoasă din fire. În vinele ei curgea sânge de țigancă şi de vagabond desculț. Era mai curând ciocârlie decât porumbiță. Avea un suflet sălbatic şi curajos.

A doua zi, mai devreme, pe când se îngâna ziua cu noaptea, Cosette se plimba prin grădină. Cufundată în gânduri tulburi cum era, i se păru că aude un zgomot asemănător celui din ajun, ca şi cum cineva ar fi mers pe sub copaci, nu departe de ea, în întuneric; dar îşi spuse că foşnetul a două ramuri, care se clatină de vânt seamănă foarte mult cu umbletul paşilor în iarbă, şi nu luă aminte... De altfel nu vedea nimic.

Ieşi din „desiş”. Ca să ajungă la treptele casei, trebuia să străbată o

---

[1] Operă a compozitorului german Weber (1786–1826).

pajişte mică, verde. Când Cosette ieşi dintre copaci, luna care se ridicase în spatele ei îi aruncă umbra pe pajişte.

Cosette se opri înlemnită.

Lângă umbra ei, luna desena limpede pe iarbă altă umbră nespus de înfricoşătoare, o umbră care avea o pălărie rotundă.

Părea umbra unui bărbat care ar fi stat în picioare la marginea desişului, cu câțiva paşi în urma Cosettei.

O clipă nu putu nici să vorbească, nici să strige, nici să cheme, nici să mişte, nici să se întoarcă.

În sfârşit, îşi adună tot curajul şi se întoarse cu hotărâre.

Nu era nimeni.

Privi pe pământ. Umbra pierise.

Intră iar în desiş, răscoli cu curaj toate ungherele, se duse până la grilaj şi nu găsi nimic.

Simțea că-i îngheață sângele În vine. Era o nouă vedenie? Cum, două zile la rând? Hai, fie o arătare, dar două? Mai neliniştitor era faptul că umbra, fără îndoială, nu era o stafie. Stafiile nu poartă pălării rotunde.

Jean Valjean se întoarse a doua zi. Cosette îi povesti ceea ce i se păruse că auzise şi văzuse. Se aştepta ca taică-său s-o liniştească, credea că taică-său avea să ridice din umeri şi să-i spună: „Eşti o zăpăcită mică!”

Jean Valjean căzu pe gânduri.

— Cred că nu-i nimic, îi spuse el.

O părăsi sub un pretext oarecare şi se duse în grădină, unde îl văzu cercetând grilajul cu multă atenție.

Peste noapte se trezi. De data asta era sigură că aude paşi sub fereastra ei, lângă scări. Alergă şi deschise ferestruica. În grădină se afla într-adevăr un om care ținea în mână un baston gros. În clipa în care vru să strige, luna lumină profilul omului. Era taică-său.

Se culcă la loc, spunându-şi: „Va să zică şi el e îngrijorat!”

Jean Valjean petrecu în grădină noaptea aceea şi încă două nopți în şir. Cosette îl văzu prin ferestruica din oblon.

A treia noapte, luna, în descreştere, răsări mai târziu. Era poate ora unu când auzi un hohot de râs şi vocea tatălui ei care o striga:

— Cosette!

Sări din pat, îşi puse halatul şi deschise fereastra.

Taică-său era jos, pe pajişte:

— Te-am trezit ca să te liniştesc, spuse el. Uite stafia ta cu pălărie rotundă!

Şi-i arătă pe iarbă o umbră desenată de lună, care semăna destul de bine cu silueta unui bărbat cu pălărie rotundă. Era umbra aruncată de un horn de tuci, cu capac, care se ridica deasupra unui acoperiş vecin.

Cosette râse şi ea: toate presupunerile ei lugubre se împrăştiară şi, a doua zi, luând gustarea de dimineață alături de tatăl său, făcu haz amintindu-şi de grădina sinistră, în care se plimbau umbre de hornuri.

Jean Valjean se linişti de-a binelea. Cosette nu se uită nici ea cu prea multă luare-aminte, ca să-şi dea seama dacă hornul se afla în direcția în care i se păruse ei că văzuse umbra şi dacă luna se afla în acelaşi punct al cerului. Nu se întrebă cât de ciudat era hornul acela care, când fusese prins asupra faptului, se retrăsese să nu i se mai vadă umbra – pentru că umbra pierise când se întorsese Cosette – şi atunci ea fusese sigură de ce văzuse.

Cosette se însenină cu desăvârşire. Fu mulțumită cu explicația aceea şi-i ieşi din minte gândul că cineva ar fi putut umbla seara şi noaptea prin grădină.

Cu toate acestea, peste câteva zile se ivi o altă întâmplare.

III – Toussaint are părerile ei

În grădină, aproape de gardul de fier dinspre stradă, se afla, ascunsă de privirile curioşilor, într-o boltă de verdeață, o bancă de piatră pe care un trecător putea s-o atingă strecurându-şi brațul printre gratii.

Într-o seară, tot în aprilie, Jean Valjean plecase de acasă. Cosette se aşezase pe banca aceea, după asfințitul soarelui. Vântul începuse să bată mai tare prin copaci. Cosette se gândea. O tristețe fără noimă o biruia încet, tristețea aceea de neînvins pe care ți-o dă seara şi care vine, poate, cine ştie, din taina unui mormânt întredeschis la acel ceas.

Poate că şi Fantine era în umbra aceea.

Cosette se ridică, dădu încet ocol grădinii, călcând prin iarba plină de rouă şi spunându-şi, în acel soi de somnambulism melancolic în care era cufundată: „Seara, aici, în grădină, ar trebui să porți saboți. Altfel poți răci.”

Şi se îndreptă iar spre bancă.

În clipa în care vru să se aşeze văzu pe locul pe care îl părăsise adineauri o piatră destul de mare, care nu fusese acolo cu o clipă

mai înainte.
Cosette se uită la piatră, întrebându-se ce însemna asta. Deodată îşi dădu seama că piatra n-a putut veni singură pe bancă: o pusese acolo cineva, un braț trecuse prin gratii, şi gândul acesta o înspăimântă. De data asta îi fu frică de-a binelea. Nu mai era nicio îndoială, piatra era acolo. N-o atinse, fugi fără să se uite în urma ei, se ascunse în casă, închise numaidecât obloanele cu drugul şi puse zăvorul la uşa dinspre terasă. O întrebă pe Toussaint:
— Tata s-a întors?
— Încă nu, domnişoară.
(Am spus o dată pentru totdeauna că Toussaint era bâlbâită. Să ni se îngăduie să n-o mai accentuăm. Nu ne place notația muzicală a acestei infirmități.)
Jean Valjean, căruia îi plăcea să cugete şi să se plimbe, se întorcea adesea târziu de tot.
— Toussaint, mai adăugă Cosette, ai dumneata grijă să închizi bine obloanele care dau spre grădină, să le prinzi în drugi şi să vâri bine cuiul de fier în inelul zăvorului, da?
— Fiți liniştită, domnişoară!
Cosette ştia că Toussaint avea grijă să încuie în fiecare seară, dar nu se putu împiedica să nu adauge:
— Tare e pustiu aici!
— Asta e adevărat! spuse Toussaint. Ar putea să te omoare careva fără să ai timp să zici: au! Şi domnul, care nu doarme în casă!... Dar să nu vă temeți domnişoară, ferec ferestrele ca pe nişte cetăți. Două femei singure! Să mori de frică, nu alta! Ia închipuie-ți! Să vezi noaptea nişte bărbați care intră în odaie şi-ți spun: „Să nu scoți o vorbă!” şi încep să-ți taie beregata. Şi, vezi, nu e că mori, toată lumea moare, ştii bine că tot o să mori odată, da e grozav să pună mâna pe tine oamenii ăia! Şi pe urmă nu cred că au cuțite care taie bine! Of, Doamne!
— Taci! rosti Cosette. Închide tot, zăvoreşte!
Cosette, înspăimântată de melodrama născocită de Toussaint şi poate de amintirea vedeniilor de săptămâna trecută, care-i veneau iar în minte, nu îndrăzni să-i spună: „Du-te de vezi ce piatră au pus pe bancă!” temându-se că prin uşa dinspre grădină puteau intra „indivizi”. Închise cu grijă toate uşile şi toate ferestrele, o puse pe Toussaint să cerceteze toată casa, din pivniță până în pod, se încuie în odaia ei, trăgând zăvorul, se uită sub pat, se culcă şi dormi rău. Toată noaptea visă piatra aceea care se făcuse mare cât un munte şi plină

de peşteri.

Când răsări soarele – răsăritul soarelui ne face să râdem de spaimele nopții, şi râsul e totdeauna la fel de puternic ca spaima pe care am tras-o – când răsări soarele, Cosette, deşteptându-se, îşi socoti spaima un vis rău şi-şi spuse: „Ce mi-a trecut prin cap? A fost la fel cu paşii pe care mi s-a părut că i-am auzit săptămâna trecută, noaptea, în grădină! Ca umbra hornului! Cum? M-am făcut fricoasă?

Soarele, care străbătea roşu-aprins printre crăpăturile oblonului preschimbând în purpură perdelele de damasc, o linişti atât de bine, încât totul se topi în mintea ei, până şi piatra.

„N-a fost nicio piatră pe bancă, aşa cum n-a fost niciun bărbat cu pălărie rotundă în grădină. Am visat eu."

Se îmbrăcă, coborî în grădină, alergă la bancă şi simți că o scaldă o sudoare rece. Piatra era acolo.

Dar asta ținu doar o clipă. Spaima din timpul nopții se schimbă în curiozitate.

„Ei hai să văd!"

Ridică piatra, care era destul de mare. Sub ea se afla ceva care semăna a scrisoare.

Era un plic alb, Cosette îl luă. N-avea nici adresă, nici pecete. Plicul, deşi nelipit, nu era însă gol. Înăuntru se aflau nişte hârtii. Cosette le cercetă, nu cu spaimă, nici din curiozitate. Începea să fie neliniştită.

Scoase afară din plic tot conținutul lui: era un caiețel cu pagini numerotate, pe care se aflau câteva rânduri scrise „destul de drăguț şi foarte delicat", gândi Cosette.

Fata căuta un nume, nu-l găsi. O iscălitură, nu era. Cui era adresat? Pesemne că ei, de vreme ce o mână pusese plicul pe banca ei. De la cine venea? Fu cuprinsă de un farmec de nedescris, încercă să-şi întoarcă ochii pe foile care-i tremurau în mână, privi cerul, strada, salcâmii scăldați în lumină, porumbeii care zburau pe un acoperiş vecin, apoi privirea i se întoarse repede asupra manuscrisului. Şi gândi că trebuie să ştie ce se afla în el.

Iată ce citi:

IV – O inimă sub piatră

Dragostea e reducerea lumii întregi la o singură ființă, preamărirea unei singure făpturi până la îndumnezeire.

Dragostea e închinăciunea pe care îngerii o fac stelelor.
Ce trist e sufletul când e trist din dragoste!

Ce gol înseamnă lipsa ființei care umple ea singură întreaga lume! Ah, ce adevărat e că ființa iubită devine Dumnezeu! Dumnezeu ar putea fi gelos, dacă tatăl ceresc n-ar fi făcut dinadins întreaga fire pentru suflet, şi sufletul pentru dragoste!

Un zâmbet zărit sub o pălărie de crep alb cu panglici albastre e destul pentru ca sufletul să pătrundă în palatul viselor.

Dumnezeu e în fiecare lucru, dar toate îl ascund. Lucrurile sunt cufundate în noapte, ființele sunt opace. A iubi o ființă înseamnă a o face străvezie.

Anumite gânduri sunt rugăciuni. Sunt clipe în care, oricum ar sta trupul, sufletul e în genunchi.

Îndrăgostiții despărțiți înşală absența prin mii de închipuiri, care totuşi au realitatea lor. Sunt împiedicați de a se vedea, nu-şi pot scrie, dar găsesc o mulțime de mijloace tainice de a-şi vorbi. Îşi trimit cântecul păsărilor, mireasma florilor, râsul copiilor, lumina soarelui, suspinele vântului, razele stelelor, întreaga fire. De ce nu? Toate înfăptuirile lui Dumnezeu sunt făcute ca să slujească dragostea. Dragostea e destul de puternică pentru a încărca întreaga natură cu mesajele ei.

O, primăvară, tu eşti scrisoarea pe care i-o scriu ei!

Viitorul e încă şi mai mult al inimilor decât al minții. Dragostea e singurul lucru care poate umple eternitatea. Infinitului îi trebuie ceea ce nu se isprăveşte niciodată.

Dragostea e sufletul însuşi. E de aceeaşi natură. Dragostea e o scânteie divină ca şi sufletul, şi tot ca el e incoruptibilă, indivizibilă, nepieritoare. E un punct de foc, în noi, nemuritor şi infinit, pe care nimic nu-l poate mărgini şi nimic nu-l poate atinge. Îl simți arzând până în măduva oaselor şi-l vezi strălucind până în adâncurile cerului.

O, dragoste! adorație! voluptate a două gânduri care se înțeleg, a două inimi care se dăruiesc, a două priviri care se pătrund! Fericire, veni-vei şi la mine! Plimbări în doi, în singurătate! Zile binecuvântate şi strălucitoare!

Visez uneori că, din când în când, clipe din viața îngerilor se des-

prind şi vin aici, pe pământ, şi se amestecă în destinul oamenilor.

Dumnezeu nu poate dărui fericirii celor care se iubesc decât o durată fără capăt. După o viață de dragoste, o eternitate de dragoste, da, e o întregire. Dar nici lui Dumnezeu nu-i e cu putință să facă ceva mai mare decât fericirea desăvârşită pe care o dă sufletului iubirea. Dumnezeu e împlinirea în cer. Dragostea e împlinirea omului.

Priveşti o stea pentru că e luminoasă şi pentru că e de nepătruns. Dar lângă tine se află o strălucire mai dulce şi o taină mai mare: femeia.

Noi toți, oricare am fi, avem în noi un izvor dătător de viață. În clipa când îl pierdem, ne lipseşte aerul, ne înăbuşim. Murim. E grozav să mori din lipsă de iubire. E o sugrumare a sufletului.

Când dragostea a strâns laolaltă şi a contopit două ființe într-o unitate sfântă şi îngerească, aceste ființe au găsit taina vieții. Nu sunt decât cele două tulpini ale aceluiaşi destin; sunt două aripi ale unui singur suflet. A iubi înseamnă a pluti.

În ziua în care o femeie care trece prin fața ta răspândeşte lumină în mers, eşti pierdut, iubeşti. Nu mai ai de făcut altceva decât să te gândeşti atât de neclintit la ea, încât s-o sileşti să se gândească la tine.

Ceea ce începe dragostea nu poate fi încheiat decât de Dumnezeu.

Adevărata dragoste e nemângâiată sau se încântă pentru o mănuşă pierdută, pentru o batistă găsită şi are nevoie de veşnicie pentru devotamentul şi nădejdile ei. E alcătuită în acelaşi timp din infinitul mare şi din infinitul mic.

Dacă eşti piatră, fii magnet; dacă eşti plantă, fii simțire, dacă eşti om, fii iubire.

Dragostei nu-i ajunge nimic. Dacă are fericirea, vrea raiul. Dacă are raiul, vrea tot cerul.

O, voi cei care iubiți, toate se cuprind în dragoste; să ştiți să le găsiți. Iubirea are, ca şi cerul, contemplarea, şi ceva mai mult decât cerul: plăcerea.

„Mai vine la Luxembourg?” „Nu, domnule.” „În biserica aceasta ascultă liturghia?” „Nu mai vine.” „Mai stă în casa asta?” „S-a mutat.” „Unde?” „N-a spus.”

Ce lucru cumplit, să nu ştii unde locuieşte sufletul tău!

Dragostea are copilăriile ei, celelalte patimi au micimile lor. Ruşine patimilor care micşorează omul! Cinste celor care-l fac copil!

Ce lucru ciudat! Sunt în întuneric. O ființă a plecat luând cerul cu ea.

Ah, să fii culcat alături de ea în acelaşi mormânt, mână în mână, şi, din când în când, în întuneric, să ne mângâiem încet un deget. Veşnicia mea s-ar mulțumi cu atât.

Voi cei care suferiți pentru că iubiți, iubiți încă şi mai mult. A muri de dragoste înseamnă a trăi în ea.

Iubiți! O întunecată transfigurare înstelată e amestecată în această tortură. Agonia îşi are extazul ei.

O, bucurie a păsărilor! Cântă pentru că au un cuib.

Dragostea e respirația cerească a aerului din rai.

Inimi adânci, spirite înțelepte, luați viața aşa cum a făcut-o Dumnezeu! E o încercare îndelungată, o pregătire neînțeleasă pentru un destin necunoscut. Destinul acesta, cel adevărat, începe la om odată cu prima treaptă înăuntrul mormântului. Atunci se iveşte ceva în fața ochilor şi începe să se zărească veşnicia. Gândiți-vă la cuvântul acesta: veşnicie. Cei vii văd durata. Numai morții văd veşnicia. Până atunci iubiți şi suferiți, nădăjduiți şi gândiți.

Vai de cel care n-a iubit decât trupul, forme, aparențe. Moartea îi va lua totul. Încercați să iubiți suflete, le veți regăsi trupul.

Am întâlnit pe stradă un tânăr foarte sărac care iubea. Avea o pălărie veche, haine roase, coatele găurite. Ghetele îi erau pline de apă şi inima îi era plină de stele.

Ce lucru minunat să fii iubit! Nu există decât un singur lucru mai minunat: să iubeşti! Inima, trecând prin iubire, devine eroică. Nu mai e

alcătuită decât din puritate. Nu se mai reazemă decât pe ceea ce e mare şi înalt. În ea nu poate încolţi niciun gând nevrednic, cum nu pot creşte urzici pe un gheţar. Sufletul înalt şi senin, neatins de patimi şi emoţii josnice, care domină viaţa şi umbrele lumii acesteia, nebuniile, minciunile, urile, vanităţile, mizeriile, locuieşte în albastrul cerului şi nu mai simte decât zguduirile adânci şi subterane ale destinului, aşa cum culmea munţilor simte cutremurele de pământ.

Soarele s-ar stinge dacă n-ar mai iubi nimeni.

V – Cosette după scrisoare

Pe când citea, Cosette se lăsa furată încet-încet de gânduri. În clipa când ridică privirea de pe ultimul rând al caietului, ofiţerul cel frumos – era ora lui – trecu ţanţoş prin faţa grilajului. Cosette îl găsi respingător.

Începu să se uite din nou la caiet. „E un scris încântător”, gândi Cosette; de aceeaşi mână, dar cu cerneli deosebite, când foarte închise, când spălăcite, ca atunci când turnăm apă în călimară, şi, prin urmare, din zile diferite. Cineva îşi mărturiseşte toate gândurile, suspin cu suspin, fără şir, fără alegere, fără ţintă, la întâmplare. Cosette nu mai citise niciodată ceva asemănător. Manuscrisul, lumină vie pe un fundal de umbre, i se părea un sanctuar cu porţile întredeschise. Fiecare dintre rândurile acelea misterioase strălucea puternic în ochii ei şi-i umplea inima cu o bucurie ciudată. În educaţia pe care o primise, i se vorbise mereu despre suflet şi niciodată despre dragoste, ca şi cum s-ar putea vorbi despre jeratic fără să pomenim de flacără. Manuscrisul de cincisprezece pagini îi destăinuia pe neaşteptate şi cu încetul ce înseamnă dragostea, suferinţa, soarta, viaţa, veşnicia, începutul, sfârşitul. Parcă s-ar fi deschis o mână şi i-ar fi aruncat dintr-odată un pumn de raze. În aceste câteva rânduri descoperea o fire pătimaşă, înflăcărată, mărinimoasă, cinstită, o voinţă dârză, o suferinţă fără margini şi o nădejde neţărmurită, o inimă mâhnită şi un ideal neţărmurit. Ce putea să însemne manuscrisul acela? Era o scrisoare. O scrisoare fără adresă, fără nume, fără dată, fără iscălitură, grăbită şi avântată, enigmă alcătuită din adevăruri, solie şi dragoste menită să fie purtată de un înger şi citită de o fecioară, întâlnire dată dincolo de marginile pământului, răvaş de iubire al unei năluci către o închipuire.

Era un absent liniştit şi abătut, care părea gata să-şi caute scăpare

în moarte şi care-i împărtăşea celei care îi lipsea, taina destinului, rostul vieții, dragostea. Cel care scrisese toate acestea era cu un picior în groapă şi cu ochii spre cer. Rândurile aşternute unul după altul pe hârtie erau ceea ce s-ar putea numi fărâme de suflet.

Şi de la cine puteau veni paginile acestea? Cine să le fi scris? Cosette nu stătu nicio clipă la îndoială. Un singur om:

El!

Se făcuse iar lumină în mintea ei. Totul se înfiripase din nou. Simțea o bucurie nespusă şi-o tulburare adâncă.

El îi scria; era acolo; mâna lui se strecurase printre zăbrelele grilajului. În vreme ce ea îl uita, el o regăsise. Dar îl uitase oare? Nu! Nicidecum! Fusese nebună, închipuindu-şi măcar o clipă lucrul ăsta. Îl iubise mereu, îl adorase totdeauna. Jarul fusese acoperit şi mocnise câtăva vreme, dar îşi dădea seama acum că nu făcuse altceva sa ardă mai în adânc, iar acum flăcările izbucneau din nou şi o cuprindeau în întregime. Caietul era ca o scânteie desprinsă din sufletul lui şi strecurată într-al ei; simțea că focul se aprinde iarăşi. Fiecare cuvânt al manuscrisului o mişca adânc „O! da, spunea ea, îmi aduc aminte de toate! Le-am citit în ochii lui!"

Isprăvise de citit pentru a treia oară manuscrisul, când locotenentul Théodule trecu din nou prin fața grilajului, zornăindu-şi pintenii. Cosette se văzu silită să ridice capul. Îl găsi anost, nătâng, prost, inutil, înfumurat, dezgustător, obraznic şi slut. Ofițerul socoti că trebuie să-i zâmbească! Ea întoarse capul ruşinată şi mânioasă. Ar fi avut poftă să-i arunce cu ceva în cap.

O luă la fugă, intră în casă şi se încuie în odaia ei ca să mai citească o dată manuscrisul, să-l învețe pe dinafară şi să dea frâu liber gândurilor. După ce isprăvi de citit îl sărută şi îl vârî în sân.

Se sfârşise. Cosette se întorsese la marea ei dragoste îngerească. Genunea raiului i se deschidea iarăşi în față.

Toată ziua Cosette trăi ca într-un fel de amețeală. Nu se putea gândi la nimic; gândurile îi erau destrămate ca firele unui scul încâlcit; nu izbutea să le descurce; în starea de tulburare în care se afla, nici ea singură nu-şi dădea seama ce aştepta. Nu se încumeta să-şi făgăduiască nimic, dar nici nu voia să-şi refuze nimic. Emoția i se citea pe față, în vreme ce trupul îi era scuturat de fiori. Din când în când, i se părea că visează; îşi spunea: „Să fie oare adevărat?" şi începea să pipăie caietul drag la piept; îl apăsa pe inimă, îi simțea colțurile pătrunzându-i în carne şi, dacă Jean Valjean ar fi zărit-o în clipa aceea, s-ar fi cutremurat în fața acestei bucurii înflăcărate şi

necunoscute care-i țâşnea de sub pleoape. „O, da! îşi spunea ea, el e! El mi-a trimis scrisoarea!”

Era încredințată că o adusese o mână de înger, o voință de sus.

O, minuni ale dragostei! O, visuri! Acea voință de sus, acea mână de înger era un cocoloş de pâine ca acela aruncat de un hoț altui hoț, din curtea Charlemagne înspre Groapa Leilor, pe deasupra acoperişului închisorii La Force.

VI – Bătrânii sunt făcuți ca să plece când trebuie

Pe înserate, Jean Valjean ieşi: Cosette se îmbrăcă. Îşi potrivi părul cum îi şedea mai bine; îşi puse o rochie în al cărui decolteu foarfeca intrase ceva mai mult decât ar fi trebuit, lăsând prin această tăietură să se zărească gâtul întreg, lucru care era, după cum spun fetele, „cam necuviincios”. Nu era câtuşi de puțin necuviincios: era mai drăguț decât altfel. Se gătise astfel fără să ştie bine de ce.

Avea de gând să iasă? Nu.

Aştepta pe cineva? Nu.

În amurg coborî în grădină. Toussaint avea treabă în bucătăria care dădea spre curtea din fund.

Porni pe sub crengi, depărtând din când în când cu mâna pe cele care erau foarte aplecate.

Ajunse la bancă.

Piatra mai era acolo.

Se aşeză şi atinse cu mâna ei albă, catifelată, piatra, ca şi cum ar fi vrut s-o mângâie şi să-i mulțumească.

Deodată avu impresia nelămurită pe care o încercăm chiar fără să vedem nimic, când cineva se află în spatele nostru.

Întoarse capul şi sări în picioare.

El era.

Cu capul gol. Părea palid şi slăbit. Hainele negre abia i se desluşeau. Amurgul îi făcea şi mai palidă fruntea frumoasă şi-i învăluia ochii în întuneric. Sub vălul unei negrăite seninătăți avea ceva din lumea morții şi a nopții. Fața îi era luminată de ultimele licăriri ale zilei care se stingea şi de gândurile unui suflet care-şi lua zborul.

Nu părea nălucă, dar nici om nu era.

Pălăria şi-o azvârlise la câțiva paşi în tufiş.

Cosette, aproape să-şi piardă cunoştința, nu scoase niciun țipăt. Se dădea încet înapoi, deoarece se simțea atrasă. El rămase nemişcat. În adierea plină de taină şi de tristețe care o învăluia, ea simți privirea

ochilor pe care nu-i vedea.

Dându-se mereu înapoi, Cosette se lovi de un copac şi se rezemă de el. Daca n-ar fi fost copacul, ar fi căzut.

Atunci îi auzi glasul, pe care nu i-l auzise niciodată cu adevărat, abia plutind deasupra foşnetului frunzelor şi şoptind:

— Iartă-mă ca sunt aici! Mi-e inima plină; nu mai puteam trăi aşa; de aceea am venit. Ai citit ce ți-am lăsat pe bancă? Mă mai ții puțin minte? Să nu-ți fie frică de mine! E mult de atunci; îți mai aminteşti ziua când te-ai uitat la mine? În Luxembourg, lângă statuia gladiatorului. Şi zilele când ai trecut prin fața mea? La 16 iunie şi la 2 iulie. E-aproape un an. Nu te-am mai văzut de mult. Am întrebat-o pe femeia care închiriază scaunele şi mi-a spus că nu te-a mai văzut. Locuiai pe strada Ouest, la al treilea, în față, într-o casă nouă. Vezi că ştiu? Te urmăream. Ce-aş fi putut face? Pe urmă ai dispărut. Mi s-a părut că te-am zărit trecând într-o zi, pe când citeam gazetele, sub arcadele *Odeonului.* Am alergat. Dar nu. Era cineva care avea o pălărie ca a dumitale. Noaptea vin aici. Să nu-ți fie teamă; nu mă vede nimeni. Vin să-ți privesc de aproape ferestrele. Merg foarte încet, ca să nu bagi de seamă; poate că ți-ar fi frică. Într-o seară eram în spatele dumitale; te-ai întors şi am luat-o la fugă. O dată te-am auzit cântând. Am fost atât de fericit! Îți pare rău că te ascult când cânți? N-are de ce să-ți pară rău. Nu-i aşa? Vezi bine că eşti îngerul meu; lasă-mă să vin din când în când. Cred că am să mor. Dac-ai şti!... Te ador! Iartă-mă că-ți vorbesc aşa! Nu mai ştiu ce spun. Poate că te supăr. Te supăr oare?

— O, mamă! zise ea.

Şi se prăbuşi aproape în nesimțire.

O prinse; ea nu se putea ține pe picioare; o luă în brațe, o strânse cu putere fără să-şi dea prea bine seama ce face. O sprijini, clătinându-se şi el. Era buimac; ca şi cum capul i-ar fi fost plin de fum; ochii îi sclipeau; nu-şi mai putea aduna gândurile; i se părea că se află în fața unui altar şi că săvârşeşte o profanare. Nu încerca nici cea mai mică dorință pentru femeia încântătoare al cărui trup îl simțea lângă pieptul lui. Era amețit de dragoste.

Ea îi luă mâna şi i-o puse pe inimă. El simți filele de hârtie care se aflau acolo. Îngăimă:

— Mă iubeşti?

Ea răspunse cu un glas atât de scăzut, încât părea o adiere care abia se auzea:

— Taci! O ştii prea bine!

Şi-şi lipi fața îmbujorată de pieptul tânărului plin de mândrie, vrăjit. El căzu pe bancă, iar ea – lângă el. Nu mai ştiau ce să-şi spună. Stelele începură să strălucească.

Cum s-au întâlnit buzele lor? De ce cântă pasărea, de ce se topeşte zăpada, de ce înfloreşte trandafirul, de ce învie natura în luna mai, de ce luminează zorile dincolo de arborii întunecați, pe culmea înfiorată a colinelor?

Un sărut; atât.

Tresăriră amândoi şi se priviră pe întuneric cu ochi învăpăiați.

Nu simțeau nici răcoarea nopții, nici răceala pietrei, nici umezeala pământului, nici iarba jilavă; se uitau unul la altul, şi inima le era plină. Stăteau mână-n mână, fără să-şi dea seama.

Cosettei nici prin gând nu-i trecea să-l întrebe pe unde intrase şi cum ajunsese în grădină. I se părea atât de firesc că era acolo!

Din când în când, Marius atingea cu genunchiul lui genunchiul Cosettei şi amândoi se înfiorau.

La răstimpuri, Cosette îngăima câte un cuvânt. Sufletul îi tremura pe buze ca un strop de rouă pe o floare.

Încet-încet, începură să vorbească. Mărturisirile urmară tăcerii care îşi ajunge sieşi. Deasupra lor noaptea se întindea senină şi strălucitoare. Cele două făpturi, neprihănite ca îngerii, îşi spuseră totul: visurile, întâmplările, bucuriile, iluziile, slăbiciunile, deznădejdea lor când încetaseră de-a se mai vedea. Îşi împărtăşiră cu o intimitate ideală pe care nimic n-ar mai fi putut-o spori, tot ce aveau mai ascuns şi mai tainic. Îşi povestiră, cu încredere deplină în iluzii, tot ceea ce dragostea, tinerețea şi urmele de copilărie pe care le mai păstrau, aduceau în minte. Cele două inimi se revărsară una într-alta în aşa fel, încât după un ceas tânărul avea sufletul fetei, iar fata avea sufletul tânărului.

Se contopiseră, se fermecaseră, se amețiseră.

După ce sfârşiră, după ce-şi spuseră totul, ea-şi culcă fruntea pe umărul lui şi-l întrebă:

— Cum te cheamă?

— Mă cheamă Marius, zise el. Dar pe tine?

— Pe mine mă cheamă Cosette.

CARTEA A ŞASEA

GAVROCHE

I – O poznă a vântului ştrengar

După 1823, în vreme ce cârciuma din Montfermeil se năruia şi se împotmolea tot mai mult, nu în prăpastia unui faliment, ci în mlaştina datoriilor mărunte, soţii Thénardier mai avuseseră doi copii, băieţi amândoi. Cu totul cinci: două fete şi trei băieţi. Cam mult.

Thénardiera se descotorosise de cei din urmă, chiar de când erau mici, cu o bucurie ciudată.

Se descotorosise – iată cuvântul. Nu exista în această femeie decât o frântură din poruncile firii; o lipsă care de altminteri se întâlneşte destul de des. Întocmai ca mareşala de la Mothe-Houdancourt[1], Thénardiera nu era mamă decât pentru fiicele ei. Dragostea ei maternă se oprea aici. Ura împotriva neamului omenesc începea de la băieţii ei. Faţă de aceştia arăta o răutate fără margini, ca o prăpastie fără fund. Pe cel mare, cum am văzut, nu-l putea suferi; pe ceilalţi doi îi ura de moarte. De ce? Iac-aşa! Motivul cel mai groaznic şi răspunsul care nu suferă nicio discuţie e acesta „Iac-aşa! Nu-mi trebuie o liotă de copii”, spunea această mamă.

Vom vedea cum au izbutit Thénardierii să scape de ultimii doi copii ai lor, ba chiar să tragă şi foloase din această ticăloşie.

Femeia Magnon, despre care am vorbit mai înainte, izbutise să-l facă pe bătrânul Gillenormand s-o ajute în creşterea celor doi copii pe care-i avea. Locuia pe cheiul Célestins, la colţul străvechii străzi Petit-Musc, care a făcut tot ce i-a stat în putinţă să-şi schimbe în nume bun răul ei renume. Vă aduceţi aminte de marea epidemie de

[1] Soţia mareşalului cu acest nume (sec. al XVII-lea) care şi-a silit fiii „cadeţi” (al doilea şi al treilea născut) să îmbrace haina călugărească, spre a spori, cu partea lor de moştenire, zestrea fetelor.

anghina difterică de-acum treizeci şi cinci de ani, care a pustiit mahalalele de pe marginea Senei, în Paris, şi de care ştiinţa s-a folosit ca să experimenteze pe-o scară întinsă eficacitatea tratamentului cu piatră acră, pe care o înlocuieşte astăzi cu atâta folos tinctura de iod. În timpul acestei epidemii Magnona îşi pierdu în aceeaşi zi amândoi băieţii, pe unul dimineaţa, pe celălalt seara, la o vârstă destul de fragedă. A fost o grea lovitură. Copiii erau foarte preţioşi pentru mama lor; ei reprezentau optzeci de franci pe lună. Aceşti optzeci de franci erau plătiţi cu foarte mare punctualitate, în numele domnului Gillenormand, de către încasatorul veniturilor sale, domnul Barge, portărel pensionar, din strada Roi-de-Sicile. Odată cu moartea copiilor, părinţii lor pierduseră şi renta. Magnona căută un mijloc ca să iasă din încurcătură. În întunecata masonerie a păcatului din care făcea parte, toţi ştiu totul, toţi păstrează secretul şi se ajută unul pe altul. Magnona avea nevoie de doi copii; Thénardiera avea doi. Tot băieţi şi de aceeaşi vârstă. Socoteală bună pentru una, afacere bună pentru cealaltă. Micii Thénardieri ajunseră micii Magnoni. Magnona se mută de pe cheiul Célestins în strada Clocheperce. La Paris identitatea unui individ se pierde pe drum, de la o stradă la alta.

Oficiul de stare civilă nefiind înştiinţat, nu interveni, şi substituirea se făcu în chipul cel mai simplu din lume.

Numai că Thénardier ceru, pentru împrumutarea copiilor, zece franci pe lună, pe care Magnon îi făgădui, ba chiar îi plăti. Se-nţelege de la sine că domnul Gillenormand îşi împlinea mai departe făgăduiala. Venea la fiecare şase luni să vadă copilaşii şi nu băgă de seamă schimbarea care se făcuse. „Ce bine seamănă cu dumneavoastră, domnule!” îi spunea Magnona.

Thénardier, pentru care transformările erau o nimica toată, se folosi de prilejul ăsta ca să devină Jondrette.

Cele două fete ale lui şi Gavroche abia avuseseră vreme să bage de seamă că mai aveau doi frăţiori. La o anumită treaptă a mizeriei, te cuprinde un fel de nepăsare de mormânt şi vezi fiinţele ca pe nişte viermi. Rudele cele mai apropiate îţi par adesea forme nedesluşite ale umbrei, abia desprinse din fondul întunecat al vieţii şi pierdute iar în nevăzut.

În seara zilei în care îi predase Magnonei pe cei doi micuţi, deplin hotărâtă să se despartă pentru totdeauna de ei, Thénardiera avusese, ori se prefăcuse că are, o remuşcare. Îi spusese soţului ei: „Cum să ne părăsim astfel copiii?” Thénardier, plin de demnitate şi netulburat, îi potoli remuşcarea cu aceste cuvinte: „Jean-Jacques Rousseau a făcut

la fel – şi mai mult decât atât!" De la remuşcare mama trecu la nelinişte: „Dar dac-o s-avem încurcături cu poliția? Ceea ce am făcut noi o fi îngăduit, domnule Thénardier?" Thénardier răspunse: „Orice e îngăduit! N-o să se vadă decât partea frumoasă. Şi-apoi nimănui n-o să-i treacă prin gând să se intereseze de nişte copii care n-au nicio lăscaie!"

Magnona era o ucigaşă elegantă. Îi plăcea să se îmbrace bine. Împărțea locuința, mobilată pretențios şi grosolan, cu o hoață foarte isteață, englezoaică franțuzită. Englezoaica, împământenită la Paris, cunoscută prin legăturile ei cu lumea celor foarte bogați şi cu colecțiile de medalii-şi diamante ale domnişoarei Mars, a ajuns mai târziu vestită în analele justiției. I se spunea *mam'zel Miss.*

Cei doi ţânci lăsați în seama Magnonei n-avură de ce să se plângă. Având în vedere că aduceau optzeci de franci, erau îngrijiți ca tot ce e exploatat; nu erau îmbrăcați prost şi nu erau rău hrăniți, erau tratați aproape ca nişte „domnişori" şi le mergea mai bine cu mama vitregă decât cu cea adevărată. Magnona făcea pe „cucoana" şi nu vorbea urât în fața lor.

Trecură astfel câțiva ani. Thénardier le prevestea un viitor fericit. Într-o zi îi spuse Magnonei, care venise să-i plătească cei zece franci lunari: „Tatăl lor ar trebui să le dea o educație!"

Pe neaşteptate, bieții copii, până atunci destul de ocrotiți, chiar prin soarta lor păcătoasă, fură zvârliți în viață şi nevoiți s-o ia în piept.

Arestarea în grup a unor răufăcători, ca aceea din mansarda Jondrette, urmată, fireşte, de percheziții şi de întemnițări, e o adevărată nenorocire pentru această drojdie a societății care trăieşte în marginea vieții sociale. O asemenea întâmplare neplăcută atrage totdeauna după sine tot felul de prăbuşiri în mijlocul acelei lumi întunecate. Catastrofa lui Thénardier aduse şi catastrofa Magnonei.

Într-o zi, la puțină vreme după ce Magnona îi dăduse Époninei biletul cu privire la strada Plumet, poliția făcu o descindere neaşteptată pe strada Clocheperce; Magnona fu arestată împreună cu *mam'zel Miss* şi toată casa suspectată căzu în laț. Cei doi băiețaşi se jucau într-o curte din fund şi habar n-avură de razie. Când se întoarseră acasă, găsiră uşa încuiată şi casa goală. Un cârpaci, care locuia într-o maghernită din fată, îi chemă şi le dădu un bilet pe care „mama lor" îl lăsase pentru ei. Pe bilet se afla o adresă: *„Domnul Barge, încasator, strada Roi-de-Sicile, nr. 8"*. Omul din magherniță le spuse: „Nu mai locuiți aici. Duceți-vă la adresă. E foarte aproape. Prima stradă la

stânga. O să vi s-arate drumul după biletul ăsta.” Cei doi copii plecară, cel mare ducându-l pe cel mic şi ţinând în mână biletul cu adresa. Îi era frig, iar degetele lui amorţite strângeau slab şi abia mai puteau ţine biletul. La cotitura străzii Clocheperce vântul i-l smulse şi, cum se întuneca, copilul nu-l mai putu găsi.

Şi începură să rătăcească la întâmplare pe străzi.

II – În care micul Gavroche trage foloase de pe urma lui Napoleon Cel Mare

Primăvara la Paris e străbătută adesea de vânturi aspre şi tăioase, care nu te fac propriu-zis să îngheţi, ci să degeri; vânturile astea, care întunecă zilele cele mai frumoase, sunt întocmai ca acele răbufneli de aer rece care pătrund într-o încăpere încălzită printr-o fereastră spartă sau printr-o uşă rău închisă. Ţi se pare că poarta mohorâtă a iernii a rămas întredeschisă şi că răzbeşte vântul prin ea. În primăvara anului 1832, epocă în care a izbucnit cea dintâi mare epidemie a acestui secol în Europa, vânturile erau mai reci şi mai cumplite decât oricând. Rămăsese întredeschisă o poartă şi mai îngheţată, aceea a iernii; poarta mormântului. În vânturile care suflau se simţea duhoarea holerei.

Din punct de vedere meteorologic, vânturile acestea reci aveau particularitatea de a fi însoţite de puternice descărcări electrice. În epoca aceea au izbucnit furtuni foarte dese, însoţite de fulgere şi de tunete.

Într-o seară, pe când vântul sufla cu putere, încât părea că se întorsese iarna, iar burghezii îşi puseseră din nou paltoanele, micul Gavroche, dârdâind, dar tot voios sub zdrenţele lui, stătea înfipt şi parcă în admiraţie în faţa prăvăliei unui bărbier de lângă Orme-Saint-Gervais. Era împodobit cu un şal femeiesc de lână, luat nu se ştie de unde, şi din care îşi făcuse fular. Gavroche părea că admiră grozav o mireasă de ceară, decolorată şi împodobită cu flori de lămâiţă, care se răsucea dincolo de geam între două lămpi, arătându-şi zâmbetul trecătorilor: de fapt, însă, el iscodea prăvălia ca să vadă dacă n-ar putea „şterpeli” din vitrină vreun calup de săpun, pe care să-l vândă după aceea unui „coafor” de la marginea oraşului. Izbutea adesea să mănânce de pe urma unui asemenea calup... El numea felul acesta de-a „lucra”, pentru care avea oarecare talent, „a-i bărbieri pe bărbieri”.

Pe când admira mireasa şi cântărea din ochi calupul de săpun,

mormăia printre dinți: „Marți! Nu marți. Marți să fi fost? Mi se pare că marți. Da, marți!”

Nu s-a aflat niciodată ce voia să spună.

Dacă monologul se referea cumva la ultima dată când mâncase, atunci trecuseră trei zile, deoarece era vineri.

În prăvălia încălzită de-o sobă bună, bărbierul rădea un client şi din când în când trăgea cu coada ochiului spre inamic, spre băiatul rebegit şi obraznic, cu mâinile în buzunare, dar cu gândul, desigur, la vreo potlogărie.

Pe când Gavroche se uita la mireasă, la vitrină şi la bucățile de „Windsor-soap”, doi copii de staturi diferite, destul de curat îmbrăcați, mai mici decât el, părând unul de şapte, celălalt de cinci ani, apăsară cu sfială pe clanța uşii şi intrară în prăvălie, cerând pesemne de pomană, cu un murmur tânguitor, care aducea mai degrabă a scâncet decât a rugăminte. Vorbeau amândoi deodată şi nu se putea înțelege ce spun fiindcă glasul celui mic era întretăiat de suspine, iar celui mare îi clănțăneau dinții de frig. Bărbierul se întoarse cu o mutră mânioasă, cu briciul în mână, şi, îmbrâncindu-l pe cel mare cu mâna stângă, iar pe cel mic cu genunchiul, îi dădu pe amândoi afară şi închise uşa spunând:

— Auzi, dom’le, să ne facă să-nghețăm şi alta nu!

Cei doi copii porniră mai departe plângând. Între timp se înnorase; începuse să plouă. Gavroche se luă după ei şi-i opri:

— Cei cu voi puştilor?

— N-avem unde să dormim, răspunse cel mare.

— Asta-i tot? zise Gavroche. Mare lucru! Se poate să plângeți pentru atât? Ce nătăfleți! Şi, în superioritatea lui zeflemitoare, luându-şi un aer de autoritate înduioşată, de ocrotitor blajin, adăugă: Țâncilor, veniți cu mine!

— Bine, domnule, zise cel mare.

Şi cei doi copii porniră în spatele lui ca în urma unui arhiepiscop. Nu mai plângeau.

Gavroche o luă pe strada Saint-Antoine spre Bastilia.

Pe când mergeau astfel, Gavroche aruncă o privire mânioasă şi retrospectivă spre dugheana bărbierului.

— N-are pic de inimă frizerul ăsta! bombăni el. E un maimuțoi!

O fată, văzându-i cum mergeau în şir, cu Gavroche în frunte, izbucni într-un râs zgomotos. Râsul era o lipsă de respect față de grupul celor trei.

— Bună ziua, domnişoară Omnibus! îi spuse Gavroche. O clipă

după aceea, aducându-şi aminte de bărbier, adăugă: M-am înşelat în privința dobitocului: nu-i un maimuțoi, e un şarpe. Am să caut un lăcătuş, bărbierule, şi-am să-ți agăț nişte clopoței la coadă!

Bărbierul îl ațâțase şi-l făcuse bătăios. Sărind peste o băltoacă, se agăță de-o portăreasă bărboasă, cu o mătură în mână, gata parcă să se întâlnească cu Faust pe muntele vrăjitoarelor.

— Doamna a ieşit la călărie? întrebă el.

Apoi, sărind, stropi cu noroi cizmele lustruite ale unui trecător.

— Nătărăule! strigă furios trecătorul.

Gavroche îşi scoase nasul din fular:

— Aveți vreo plângere de făcut?

— Da, împotriva ta! spuse trecătorul.

— S-a închis ghişeul! i-o întoarse Gavroche. Nu se mai primesc reclamații.

Între timp, urcând strada, zări sub poarta unui gang, o fată de vreo treisprezece sau paisprezece ani înghețată şi cerşind, într-o rochie atât de scurtă încât i se vedeau genunchii. Mititica începuse să fie prea mare pentru îmbrăcămintea ei. Când creşti, se întâmplă asemenea neajunsuri. Rochia rămâne prea scurtă tocmai când goliciunea ajunge necuviincioasă.

— Biata fată! exclamă Gavroche. N-are nici măcar pantaloni. Na, ține cel puțin asta!

Şi desfăcându-şi fularul de lână de la gât, îl zvârli pe umerii slabi şi vineți ai cerşetoarei; şi fularul deveni din nou şal.

Fetița se uită la el uimită şi primi fularul fără să scoată o vorbă. La o anumită treaptă de suferință, nevoiaşul, în buimăceala lui, nu mai geme când îl doare ceva şi nu mai mulțumeşte când i se face vreun bine.

— Brr! se scutură Gavroche, tremurând mai rău decât sfântul Martin, care cel puțin îşi păstrase jumătate din manta.

La acest „brr!" ploaia întețită se dezlănțui cu furie. Cerurile duşmănoase pedepsesc faptele bune.

— Na! exclamă Gavroche. Ce înseamnă asta? Iar plouă? Dumnezeule sfinte, dacă-i dai zor tot aşa, m-ai pierdut de muşteriu! Şi porni mai departe. Oricum adăugă el trăgând cu coada ochiului spre cerşetoarea care se ghemuia în şal. Ştiu că p-asta am înțolit-o! Şi uitându-se spre nori: V-am făcut figura!

Cei doi copii veneau în urma lui.

Trecând prin fața unui geam acoperit cu o rețea de sârmă care arăta că acolo e o brutărie, fiindcă pâinea, ca şi aurul se aşază în do-

sul gratiilor de fier, Gavroche se întoarse:
— Ei, puştilor, am mâncat noi ceva azi?
— Domnule, răspunse băiatul cel mare, n-am mâncat de azi-dimineață.
— N-aveți prin urmare, nici tată, nici mamă? urmă Gavroche cu măreție.
— Iertați-mă domnule, avem şi tată şi mamă, dar nu ştim unde sunt.
— Uneori, e mai bine decât să ştii, îi lămuri Gavroche, care era un cugetător.
— De două ceasuri umblăm aşa, urmă băiatul cel mare. Căutăm ceva de mâncare pe la colțurile străzilor, dar nu găsim nimic.
— Ştiu, zise Gavroche. Câinii mănâncă tot.
După o pauză adăugă:
— Ah, ne-am pierdut părinții. Nu mai ştim ce s-a întâmplat cu ei. Nu se poate, băieți. E o mare gugumănie să laşi să se rătăcească aşa nişte oameni mari. Trebuie totuşi să halim ceva.
Altminteri, nu le puse nicio întrebare. Ce poate fi mai simplu decât să nu ai casă?
Cel mai mare dintre cei doi puşti, întors aproape cu totul la nepăsarea firească a copilăriei, strigă deodată:
— Şi când mă gândesc că mama ne spusese c-o să ne ducă să luăm salcie sfințită în duminica floriilor!
— Aiurea! zise Gavroche.
— Mama, adăugă băiatul cel mare, e o cucoană care stă cu *mam'zel Miss*.
— Scârț! exclamă Gavroche.
Între timp se oprise şi-ncepuse să se pipăie şi să se scotocească prin toate cutele zdrențelor lui.
În cele din urmă îşi înălță capul cu un aer care voia să pară mulțumit, dar care era triumfător.
— Puştilor, potoliți-vă! Avem cu ce benchetui toți trei.
Şi scoase dintr-un buzunar un gologan.
Fără să le dea răgaz puştilor să se mire, îi împinse pe amândoi înaintea lui în brutărie, puse gologanul pe tejghea şi comandă:
— Băiete! Pâine de un gologan!
Brutarul, patronul însuşi, luă o pâine şi-un cuțit.
— Trei felii, băiete! adăugă cu demnitate Gavroche. Suntem trei.
Şi băgând de seamă că brutarul, după ce se uitase la cei trei muşterii, luase o pâine neagră, îşi vârî adânc degetul în nas, însoțindu-l

de o răsuflare atât de puternică, parc-ar fi avut pe vârful degetului priza de tabac al lui Frederic cel Mare[2], şi-i azvârli brutarului de la obraz această apostrofă furioasă:

— Ce-i iş'cea?

Acelora dintre cititorii noştri care ar fi ispitiţi să vadă în întrebarea adresată de Gavroche brutarului vreun cuvânt rusesc sau polonez, ori vreunul din strigătele sălbatice pe care yowaii şi botocuzii[3] şi le aruncă de pe un mal pe altul al fluviilor, prin pustietăţi, le vom spune că e o expresie foarte cunoscută pe care o întrebuinţează zilnic (ei, cititorii) şi care ţine locul întrebării: „Ce-i aici?"

— Ei, ce să fie? Pâine! Pâine foarte bună, de calitatea a doua.

— Vrei să spui pâine neagră, zise Gavroche liniştit şi cu adânc dispreţ. Pâine albă, băiete! Franzelă! Fac cinste!

Brutarul nu-şi putu stăpâni zâmbetul şi, pe când tăia pâinea, albă, se uită la el cu un aer compătimitor, care-l supără pe Gavroche.

— Ia ascultă, băiete, ce ne tot măsori aşa?

Aşezaţi toţi trei cap la cap, abia ar fi măsurat un stânjen.

Isprăvind de tăiat pâinea, brutarul îşi încasă gologanul, şi Gavroche se adresă celor doi copii:

— Potoliţi-vă ramazanul!

Băieţaşii se uitară la el nedumeriţi.

Gavroche începu să râdă:

— A! Aşa e! Voi nu ştiţi încă ce-nseamnă asta. Sunteţi mici. Şi adăugă: Mâncaţi!

Şi întinse fiecăruia câte o bucată de pâine.

Spunându-şi că cel mai mare, pe care-l socotea mai vrednic să stea de vorbă cu el, merita o încurajare deosebită, şi că trebuia îndemnat să lase la o parte orice sfială, pentru a-şi potoli foamea, adăugă întinzându-i bucata cea mai mare:

— Na, umple-ţi maţul!

Bucata cea mai mică o opri pentru el.

Bieţii copii erau lihniţi de foame, ca şi Gavroche. Înfulecând pe nemestecate pâinea, încurcau locul în prăvălie iar brutarul, cu care încheiaseră socotelile, se uita la ei chiorâş.

— S-o luăm din loc! se hotărî în sfârşit, Gavroche.

Porniră din nou spre Bastilia.

---

[2] Se spune că regele Prusiei Frederic cel Mare (1700–1786) era mare amator de tabac.

[3] Triburi sălbatice din America; Yowaii în S.UA. de azi, ceilalţi în Brazilia.

Trecând prin fața vitrinelor luminate, băiatul cel mai mic se oprea din când în când să se uite la un ceas de tinichea, legat la gâtul lui cu o sfoară.

„Hotărât, e un nătărău fără pereche!” îşi spuse Gavroche.

Pe urmă, îngândurat, bombăni printre dinți:

— Eu, dac-aş avea plozi, i-aş îngriji mai bine.

Când isprăviră de mâncat bucata de pâine, ajungând la colțul întunecatei străzi Ballets, în fundul căreia se zăreşte ferestruica îngustă şi duşmănoasă a închisorii La Force, cineva spuse:

— A, tu eşti, Gavroche?

— A, tu eşti, Montparnasse?! exclamă Gavroche.

Un bărbat îl oprise pe băiat, şi bărbatul nu era altcineva decât Montparnasse deghizat, cu ochelari albaştri. Gavroche îl recunoscu.

— Şmechere! zise Gavroche. Ai o manta ca o cataplasmă de muştar şi ochelari albaştri de doctor. Pe onoarea mea, ştii că eşti fercheş?

— Sst! şuieră Montparnasse. Mai încet!

Şi-l trase repede pe Gavroche din lumina vitrinelor.

Cei doi puşti îi urmară instinctiv, ținându-se de mână. Când ajunseră sub bolta întunecată a unei porți, la adăpost de priviri şi de ploaie, Montparnasse întrebă:

— Ştii unde mă duc?

— La mânăstirea de pe Muntele Părerilor-de-Rău, adică la eşafod, zise Gavroche.

— Caraghiosule! Şi Montparnasse urmă: Mă duc să-l caut pe Babet.

— A, zise Gavroche, o cheamă Babet?!

Montparnasse coborî glasul:

— Nu o, ci *îl* cheamă Babet.

— A! Babet!

— Da, Babet.

— Credeam că e la răcoare.

— A luat-o din loc, răspunse Montparnasse.

Şi-i povesti la repezeală băiatului că în dimineața aceleiaşi zile Babet, fiind mutat la Conciergerie, evadase, apucând-o la stânga, în loc s-o apuce la dreapta pe „coridorul instrucției”.

Gavroche îi admiră iscusința.

— Mare şmecher! zise el.

Montparnasse mai adăugă unele amănunte în legătură cu evadarea lui Babet şi sfârşi spunând:

— A! Asta nu-i tot!

Gavroche, ascultându-l, apucă bastonul pe care-l ținea în mână Montparnasse; trase fără voie de partea de sus şi scoase la iveală tăişul unui pumnal.

— Aha! grăi el, împingând repede pumnalul la loc. Ai luat cu tine jandarmul îmbrăcat civil.

Montparnasse făcu cu ochiul.

— Drace! zise Gavroche. Nu cumva ai de gând să te încaieri cu sticleții?

— Nu se ştie, rosti Montparnasse nepăsător. E întotdeauna bine să ai un ac la tine.

Gavroche stărui:

— Ce-ai de gând să faci în noaptea asta?

Montparnasse îşi luă din nou un aer grav şi spuse înghițind silabele:

— 'şte chestii. Şi schimbând numaidecât vorba: Ştii?

— Ce?

— O chestie de-acum câteva zile. Închipuie-ți: întâlnesc un cetățean care îmi face cadou o predică şi punga lui; le bag pe-amândouă în buzunar, şi peste o clipă mă scotocesc şi nu mai găsesc nimic.

— Numai predica! zise Gavroche.

— Dar, tu, îl întrebă Montparnasse, încotro ai întins-o?

Gavroche îi arătă pe cei doi protejați ai săi şi spuse:

— Mă duc să culc copiii.

— Să-i culci? Unde?

— La mine.

— Unde, la tine?

— La mine.

— Ai locuință?

— Da, am.

— Şi unde locuieşti?

— În elefant, îl lămuri Gavroche.

Montparnasse, deşi de obicei nu se prea mira, nu-şi putu opri o exclamație:

— În elefant?!

— Ei da, în elefant! zise Gavroche. Zexe!

E încă un cuvânt în limba pe care nimeni n-o scrie, dar pe care o vorbeşte toată lumea. Zexe înseamnă: „Vorba vine”.

Răspunsul cu tâlc al băiatului îl readuse pe Montparnasse la linişte şi la bun-simț. Păru că revenise la sentimente mai bune față de locuința lui Gavroche.

— Înțeleg! zise el. În elefant… E bine acolo?

— Foarte bine! exclamă Gavroche. E într-adevăr minunat! Nu suflă vântul ca pe sub pod.

— Şi cum intri în el?

— Mă priveşte.

— Are vreo spărtură? întrebă Montparnasse.

— Vezi bine! Da să nu sufli o vorbă. Între picioarele dinainte. Copoii n-au văzut-o!

— Şi te cațări acolo sus? Da, înțeleg.

— O mică manevră, cric-crac, şi s-a făcut, eşti singur înăuntru. După o pauză, Gavroche adăugă: Pentru puii mei o să fac rost de o scară.

Montparnasse începu să râdă.

— Unde naiba i-ai găsit pe țâncii ăştia?

Gavroche răspunse simplu:

— Mi i-a dăruit un bărbier.

Între timp, Montparnasse căzuse pe gânduri.

— M-ai recunoscut numaidecât? şopti el.

Scoase apoi din buzunar două obiecte mici, care nu erau decât două cotoare de pene, învelite în bumbac. Îşi băgă câte una în fiecare nară şi nasul lui căpătă altă formă.

— Asta te schimbă, zise Gavroche. Eşti mai puțin urât. Ar trebui să rămâi aşa.

Montparnasse era băiat frumos, dar Gavroche căuta să-l ia peste picior.

— Fără glume, spuse Montparnasse, cum mă găseşti?

De data asta şi glasul îi era schimbat. Într-o clipă Montparnasse se făcuse de nerecunoscut.

— Haide, exclamă Gavroche, fă-l pe Porrichinele[4]!

Cei doi copilaşi, care până atunci nu ascultau ce se spunea, fiind ocupați şi ei să-şi vâre degetele în nas se apropiară la auzul acestui nume şi-l priviră pe Montparnasse cu un început de bucurie şi admirație.

Din păcate, însă, Montparnasse era îngrijorat.

Puse mâna pe umărul lui Gavroche şi-i zise, subliniind fiecare cuvânt:

— Ascultă ce-ți spun, băiete… dac-aş avea cu mine *dogul*, *daga* şi

---

[4] Personaj din comedia populară italiană, tipul bețivului scandalagiu care spune tuturor adevărul în față.

diga-diga, ţi-aş duce pentru juma' de franc, cotiga…

Această frază ciudată făcu asupra băiatului un efect neaşteptat. Se întoarse repede, îşi plimbă cu mare atenţie ochii mici şi strălucitori de jur împrejur şi zări, la câţiva paşi, un sergent de stradă care se îndepărta. Gavroche lăsă să-i scape un: „Ah, înţeleg!" şi grăi strângând mâna prietenului său:

— Bună seara! Mă duc cu plozii la elefantul meu. Dacă ai nevoie de mine vreodată, noaptea, mă poţi găsi acolo. Locuiesc la etajul întâi. Portar nu există. Întreabă de domnul Gavroche.

— Bine, răspunse Montparnasse.

Şi se despărţiră, Montparnasse luând-o spre Piaţa Grève, iar Gavroche spre Bastilia. Ţâncul de cinci ani, târât de frate-său, pe care-l trăgea Gavroche, întoarse câteva ori capul să-l vadă pe „Porrichinelle" depărtându-se.

Fraza neînţeleasă prin care Montparnasse îl înştiinţase pe Gavroche de prezenţa gardistului nu avea decât semnificaţia asonanţei *dig*, repetată de mai multe ori, în felurite chipuri. Silaba *dig* când nu e pronunţată singură, ci amestecată cu măiestrie printre cuvintele unei fraze înseamnă: *Băgaţi de seamă, nu se poate vorbi!* Era, de altfel, în fraza lui Montparnasse o frumuseţe literară care îi scăpă lui Gavroche: *dogul, daga* şi *diga-diga*, e expresie a argoului de la Temple, care înseamnă: *câinele meu, cuţitul meu* şi *femeia mea*, întrebuinţate de paiaţele şi măscăricii din bâlciurile marelui veac în care Molière scria şi Callot[5] desena.

Acum douăzeci de ani se mai putea vedea încă în piaţa Bastiliei, în colţul de sud-est, lângă gura canalului săpat în fostul şanţ al închisorii-cetate, un monument ciudat, astăzi şters din amintirea parizienilor, care merita să lase unele urme, căci era gândul unui „membru al Institutului, generalul comandant al armatei din Egipt".[6]

Spuneam „monument", deşi nu era decât o machetă; dar macheta aceasta, schiţă măreaţă, cadavru impunător al unei idei napoleoniene, pe care câteva furtuni succesive o îndepărtaseră treptat de noi, ajunsese istorică şi căpătase un caracter definitiv, contrastând cu aspectul ei provizoriu. Era un elefant înalt de patruzeci de picioare, construit din scânduri şi zidărie, purtând în spate un turn cât o casă, pe, care un zugrav oarecare îl vopsise odinioară cu verde şi care era

---

[5] Pictor şi gravor francez din prima jumătate a secolului al XVII-Iea, unul dintre marii realişti ai artei franceze.

[6] Napoleon.

acum înnegrit de vânturi, de ploi şi de timp. În acest ungher pustiu şi descoperit al pieței, fruntea vastă a namilei, trompa şi dinții, turnul, şoldurile uriaşe, cele patru picioare asemănătoare cu patru coloane, alcătuiau în noapte, sub cerul înstelat, o figură fantastică şi înfricoşătoare. Nimeni nu ştia ce înseamnă. Era un fel de simbol al forței populare. Întunecat, nemăsurat. Era un fel de stafie puternică, făcând de strajă în văzul tuturor lângă spectrul nevăzut al Bastiliei.

Puțini străini vizitau acest edificiu, iar trecătorul nu-i dădea nicio atenție. De altfel, începuse să se ruineze; ipsosul, care se desprinsese de pe el cu fiecare anotimp, săpa plăgi hidoase pe suprafața lui. „Edilii”[7] cum se spune în limbaj elegant, îl uitaseră încă din 1814. Stătea acolo în colțul lui, trist, bolnav, gata să se prăbuşească, înconjurat de un gard putred, pângărit în fiecare clipă de birjarii beți. Pântecele îi era brăzdat de crăpături o scândură îi ieşea pe lângă coadă, iar între cele patru picioare iarba creştea înaltă. Cum nivelul pieței se ridicase de treizeci de ani în jurul lui, prin acea mişcare înceată şi continuă care înalță pe nesimțite solul marilor oraşe elefantul rămăsese într-o adâncitură, ceea ce făcea să pară că pământul se scufundă sub el. Era o arătare diformă respingătoare şi măreață în acelaşi timp; slută în ochii burghezului, plină de melancolie pentru cugetător semăna cu un gunoi care trebuie măturat, şi cu un rege care aşteaptă să fie decapitat.

După cum am mai spus, noaptea, înfățişarea i se schimba. Noaptea este adevăratul mediu a tot ce e umbră.

Odată cu amurgul, bătrânul elefant se schimba la față şi căpăta o ținută liniştită şi de temut în nemăsurata seninătate a întunericului.

Pentru că aparținea trecutului, făcea oarecum parte din noapte; întunecimea se potrivea măreției sale.

Acest monument puternic, masiv, greoi, aspru, posomorât, aproape pocit, dar fără îndoială maiestuos şi înzestrat cu o gravitate semeață şi sălbatică a pierit pentru a lăsa să domnească în pace acea sobă uriaşă, împodobită cu burlanul ei, care a înlocuit întunecata fortăreață cu nouă turnuri, aşa cum burghezia înlocuieşte feudalitatea. E foarte firesc ca o sobă să simbolizeze o epocă a cărei putere stă într-o oală cu vapori. Această epocă va trece. A şi trecut aproape. Lumea începe să înțeleagă că, dacă există forță într-un cazan cu abur, nu există putere decât într-un creier. Cu alte cuvinte, ceea ce mişcă, ceea ce mână lumea nu sunt locomotivele, ci ideile. Înhămați

---

[7] Consiliul municipal al Parisului.

locomotivele la idei, dacă vreți, dar nu confundați calul cu călărețul!

Oricum ar fi ca să ne întoarcem în Piața Bastiliei – arhitectul elefantului izbutise să facă ceva măreț din ipsos, pe când arhitectul burlanului a reuşit să facă ceva meschin din bronz.

Acest burlan, botezat atât de sonor „Coloana din iulie”[8], acest monument neizbutit al unei revoluții avortate, era încă învăluit, în 1832, într-o uriaşă cămaşă de schelărie, pe care, întrucât ne priveşte, o regretăm, şi cu gard înalt de scânduri, care făcea ca elefantul să pară şi mai singuratic.

Spre acest colț al pieței, abia luminat de un felinar îndepărtat, îşi conduse Gavroche „țâncii” lui.

Fie-ne îngăduită o mică paranteză, pentru a vă reaminti că cele spuse aparțin numai şi numai realității şi că, acum douăzeci de ani, tribunalele corecționale au avut de judecat, sub inculparea de vagabondaj şi de distrugere a unui monument public, un copil care fusese găsit dormind în pântecele elefantului din Piața Bastiliei.

După această paranteză, să continuăm.

Ajungând lângă colos, Gavroche înțelese efectul pe care-l poate produce un lucru infinit de mare asupra unor ființe infinit de mici şi zise:

— Nu vă speriați copii!

Intră apoi printr-o spărtură a gardului în împrejmuirea monumentului şi-i ajută şi pe copii să sară înăuntru. Puțin cam speriați, cei doi copii îl urmau pe Gavroche fără să spună un cuvânt, încredințându-şi soarta acestui Noroc jerpelit, care le dăduse pâine şi le făgăduise adăpost.

Lângă gard se afla culcată o scară, care servea în timpul zilei lucrătorilor de pe şantierul vecin. Gavroche o ridică cu o putere nebănuită şi o sprijini de unul din picioarele de dinainte ale elefantului. Pe locul unde se rezema capătul de sus al scării se zărea o gaură mare, neagră, în pântecele colosului.

Gavroche arătă oaspeților scara şi gaura, şi le spuse:

— Urcați şi intrați!

Cei doi copii se priviră înfiorați.

— Vi-i frică, puştilor? întrebă Gavroche. Şi adăugă: Uitați-vă!

Luă apoi în brațe piciorul zgrunțuros al elefantului şi, cât ai bate din palme, fără să se mai slujească de scară, ajunse la deschizătură.

---

[8] Monument înălțat pe locul unde se ridica altădată Bastilia, în primii ani ai domniei lui Ludovic-Filip, în cinstea celor care şi-au dat viața în revoluția din 1830.

Intră în ea ca o şopârlă care se strecoară într-o crăpătură, pătrunse înăuntru şi, după o clipă, cei doi copii văzură ivindu-se o pată albu-rie, nedesluşită – capul palid al lui Gavroche în buza găurii întuneca-te.

— Ei, strigă el, intrați şi voi, țâncilor! O să vedeți ce bine e aici! Haide, urcă-te tu! îl îndemnă pe cel mare. Adă mâna!

Micuții îşi dădură cu cotul. Băiețandrul îi cam speria, dar totodată îi şi încuraja. Ploaia se întețise şi, în cele din urmă, cel mare îşi luă inima în dinți. Uitându-se la fratele lui care se urca şi văzându-se singur între labele uriaşe ale animalului, cel mic dădu să plângă, dar nu îndrăzni.

Cel mare suia, clătinându-se, treptele scării. În acest timp, Gavro-che îl îndemna prin tot felul de interjecții ca un profesor de scrimă pe elevii lui, sau ca unul care-şi mână catârii:

— Nu-ți fie teamă! Aşa! Nu te lăsa! Pune piciorul colo! Dă-mi mâ-na! Voiniceşte!

Când copilul ajunse aproape de el, Gavroche îl prinse deodată cu putere de braț şi-l trase la el.

— Gata!

Copilul intrase în deschizătură.

— Aşa, acum aşteptați-mă! zise Gavroche. Până atunci: luați loc, domnule!

Şi ieşind din deschizătură aşa cum intrase, se lăsă să alunece cu sprinteneala unei maimuțe pe piciorul elefantului, căzând în picioa-re pe iarbă. Îl luă apoi pe țâncul de cinci ani în brațe, îl aşeză în mij-locul scării şi începu să urce în urma lui, strigând celui mare:

— Eu îl împing de la spate, tu trage-l spre tine!

Într-o clipă, micuțul fu urcat, împins, târât, tras şi vârât în deschi-zătură, fără să aibă timp să se dumirească. Gavroche intră după ei, împinse cu piciorul scara, lăsând-o să cadă în iarbă şi strigă, bătând din palme:

— S-a făcut! Trăiască generalul Lafayette! După această izbucnire, adăugă: Copii, sunteți la mine acasă.

Gavroche era într-adevăr acasă la el.

O, utilitate neaşteptată a lucrului inutil! Îndurare a lucrurilor mari! Mărinimie a uriaşilor! Acest monument gigantic, care întru-chipase un gând al împăratului, devenise cocioaba unui ştrengar. Plodul fusese primit şi adăpostit de un colos. Burghezii gătiți în hai-ne de duminică, trecând prin fața elefantului de la Bastilia, spuneau voioşi, aruncându-i o privire disprețuitoare din ochii lor bulbucați:

„La ce-o fi folosind?” Folosea ca să scape de frig, de chiciură, de grindină, de ploaie, să apere de vântul iernii, să ferească de dormitul în noroi, care dă friguri, şi de dormitul în zăpadă, care pricinuieşte moartea, să pună la adăpost o mică făptură fără tată, fără mamă, fără pâine, fără îmbrăcăminte, fără un acoperiş. Folosea ca să adune de pe drumuri un nevinovat respins de societate. Folosea la micşorarea vinovăției obşteşti. Era o vizuină deschisă pentru aceia cărora li se închiseseră toate uşile. Se părea că răpănoasa, străvechea namilă, uitată şi putredă, plină de noduri, mucegai şi plăgi, gata să cadă, viermănoasă, părăsită, osândită, acest cerşetor uriaş, cerând zadarnic pomana unei priviri binevoitoare în mijlocul unei răspântii a fost cuprins de milă pentru celălalt cerşetor, pentru sărmanul pigmeu care umblă desculț, fără adăpost, suflând în pumni, îmbrăcat în zdrențe, hrănindu-se din ce aruncă alții la gunoi. Iată la ce folosea elefantul de la Bastilia. Această idee a lui Napoleon, disprețuită de oameni, fusese luată de Dumnezeu în seama lui. Ceea ce n-ar fi fost decât măreț devenise divin. Ca să înfăptuiască ceea ce îşi pusese în gând, împăratului i-ar fi trebuit porfir, aramă, fier, aur sau marmură; lui Dumnezeu îi era de ajuns putreda înjghebare de scânduri, de căpriori şi răni de tencuială. Împăratul avusese un vis de geniu; în elefantul titanic, cu armătură de fier, nemaipomenit, cu trompa în sus şi turnul în spate, împroşcând în toate părțile, în jurul lui, jocuri de apă, vesele şi înviorătoare voia să întruchipeze poporul; dar Dumnezeu făcuse ceva mai măreț: adăpostise în el un copil.

Gaura pe care intrase Gavroche era o spărtură care aproape nu se vedea de afară, fiind ascunsă, după cum am spus, sub pântecele elefantului şi atât de strâmtă, încât numai pisicile şi plozii puteau trece prin ea.

— Mai întâi şi-ntâi, zise Gavroche, să lăsăm vorbă portarului că nu suntem acasă. Şi cufundându-se în întuneric fără şovăială, ca unul care-şi cunoaşte locuința, luă o scândură şi astupă gaura.

Gavroche se cufundă iar în întuneric. Copiii auziră sfârâitul chibritului cufundat în sticluța cu fosfor. Chibritul chimic nu exista încă; bricheta *Fumade* reprezenta în vremea aceea progresul.

O lumină neaşteptată îi făcu să clipească din ochi; Gavroche aprinse un capăt de feştilă muiată în răşină, căruia i se spune „şobolan de pivniță”. Şobolanul de pivniță, care mai mult fumega decât lumina, făcea să se vadă nedesluşit înăuntrul elefantului.

Cei doi oaspeți ai lui Gavroche priviră împrejurul lor şi simțiră ceva cam la fel cu unul care ar fi fost închis în butoiul cel mare de la

Heidelberg[9] sau, mai bine zis, cu ceea ce va fi simțit Iona în pântecele biblic al balenei[10]. Se pomeniseră în hăul unui schelet gigantic. Sus, o grindă lungă şi înnegrită, din care se desfăceau din loc în loc vine arcuite, închipuiau şira spinării şi coastele; țurțuri de tencuială atârnau de ea ca nişte măruntaie, şi, dintr-o parte până în cealaltă, pânze întinse de păianjen alcătuiau draperii prăfuite. Ici şi colo, prin colțuri, se vedeau nişte pete negricioase, care păreau vii şi care se mişcau repede, cu zvâcniri bruşte şi speriate.

Surpăturile căzute de sus, din spinarea elefantului, umpluseră copaia pântecului, pe care se putea merge ca pe o duşumea.

Cel mic se vârî în fratele lui şi spuse cu jumătate glas:

— E întuneric.

Cuvântul acesta îl făcu pe Gavroche să izbucnească.

Înfățişarea încremenită a celor doi plozi îl silea să-i scuture puțin:

— Ce-ați zgâit aşa ochii? țipă el. Ce, ne jucăm? Faceți nazuri? Nu cumva ați vrea palatul Tuileriilor[11]? Ce, sunteți proşti? Să ştiți că n-aveți de-a face cu un fleț! Ce, sunteți coborâți cu hârzobul din cer?

Nu strică puțin frecuş la spaimă. E-ntăritor. Copiii se apropiară de Gavroche.

Gavroche, înduioşat părinteşte de atâta încredere, trecu de la „acru la dulce” şi vorbind celui mai mic dintre ei, rosti ocara cu un glas de mângâiere:

— Prostuțule, întuneric e afară, nu aici; afară plouă, aici nu plouă; afară e frig, aici nu e nicio adiere de vânt; afară e înghesuială, aici nu e nimeni; afară nu e lună. Aici e lumânarea mea. Ei, fir-ar al naibii!

Cei doi copii începură să privească apartamentul cu mai puțină spaimă, dar Gavroche nu le dădu răgaz să-l admire mult timp:

— Repede! zise el.

Şi îi împinse spre ceea ce suntem prea fericiți să putem numi fundul încăperii.

Acolo era patul lui.

Patul lui Gavroche era întreg; adică o saltea, o învelitoare şi un alcov cu perdele.

---

[9] Butoi colosal (2.360 hectolitri) aflat în pivnița unui castel din oraşul german Heidelberg, situat într-o regiune viticolă.

[10] După legenda biblică, prorocul Iona, aruncat în mare în timpul unei furtuni, a fost înghițit de o balenă, în al cărei pântece a stat trei zile.

[11] Atunci palatul regal. Acest monument de artă, clădit în secolul al XVI-lea, în stilul renaşterii franceze, a fost distrus în 1871 de bombardamentele armatei lui Thiers, care asedia Parisul Comunei.

Salteaua era o rogojină, învelitoarea o pătură destul de lată, de lână groasă, fumurie, foarte călduroasă şi aproape nouă, iar alcovul iată ce era:

Trei prăjini destul de lungi, înfipte şi întărite în molozul de pe burta elefantului, două în faţă, una în spate, cu capetele de sus legate cu o sfoară, în aşa fel încât să formeze toate trei, un mănunchi piramidal. Pe acest mănunchi de prăjini fusese întinsă o pânză de sârmă, artistic aşezată şi fixată pe prăjini cu ajutorul unor legături tot de sârmă, aşa că le acoperea în întregime. Un şir de pietre grele fixa de jur împrejur poalele pânzei de sârmă de podea, aşa încât nimic să nu se poată strecura pe sub ele. Această împletitură de sârmă nu era decât un grilaj de aramă din acelea cu care se îmbracă cuştile menajeriilor. Patul lui Gavroche se afla sub cortul de sârmă ca într-o cuşcă. Toată înjghebarea semăna cu un cort de eschimos.

Împletitura de sârmă ţinea loc de perdele.

Gavroche dădu puţin la o parte pietrele care ţineau grilajul în faţă, şi cele două părţi ale împletiturii, care se petreceau una peste alta, se desfăcură.

— Plozilor, pe brânci! porunci Gavroche.

Îşi băgă cu grijă oaspeţii în cuşcă, apoi intră şi el după ei, târânduse, puse din nou pietrele şi închise iarăşi ermetic deschizătura.

Se întinseră toţi trei pe rogojină.

Oricât de mici erau, niciunul dintre ei n-ar fi putut sta în picioare în „alcov”. Gavroche ţinea „şobolanul de pivniţă” în mână.

— Şi acum, continuă el, soileală! S-a zis cu candelabrul!

— Domnule, întrebă cel mai mare dintre fraţi pe Gavroche, arătând grilajul de sârmă, ce e asta?

— Asta, îl lămuri Gavroche serios, e pentru şobolani. Hai, soiliţi! Cu toate acestea, se crezu dator să adauge câteva cuvinte pentru învăţătura acestor fiinţe de vârstă crudă, şi urmă: E nişte chestii din Grădina Botanică. E pentru animale sălbatice. E o magazie plină cu d-alde-astea. Sari un zid, te caţări pe o fereastră şi te strecori pe sub o uşă, atât. Şi ai d-astea câte vrei.

În timp ce vorbea, acoperi cu un colţ al păturii pe cel mic, care şopti:

— Oh, ce bine e! ce cald!

Gavroche se uită lung la pătură, cu mulţumire.

— E tot de la Grădina Botanică. Am luat-o de la maimuţe. Şi arătând celui mai mare rogojina pe care se afla întins, rogojină foarte groasă şi minunat lucrată, adăugă: Asta era la o girafă. După o tăce-

re, continuă: Animalele aveau de toate. Le-am luat. Şi nu s-au supărat. Le-am spus: „E pentru elefant”. Mai tăcu un răstimp, apoi spuse : Sari peste zid şi puțin îți pasă de stăpânire. Asta e!

Cei doi copii se uitau cu respect, cu teamă şi uimire la această ființă plină de curaj şi iscusință, fără adăpost, singură pe lume, plăpândă ca ei, totodată oropsită şi atotputernică, şi care li se părea fără seamăn pe lume, cu chipul acela alcătuit din toate strâmbăturile unui bătrân saltimbanc, amestecate cu zâmbetul cel mai naiv şi mai încântător.

— Domnule, zise sfios cel mai în vârstă, va să zică nu vă e frică de polițişti?

Gavroche se mulțumi să răspundă:

— Mă, plodule, nu se zice polițişti, se zice sticleți!

Cel mic avea ochii deschişi, dar nici nu crâcnea. Cum se afla la marginea rogojinii, cel mai mare fiind la mijloc, Gavroche îi băgă pe sub coaste marginea păturii, ca o mamă, şi-i înălță rogojina sub cap cu nişte boarfe vechi, aşa încât plodul să aibă o pernă. Pe urmă se întoarse către cel mai în vârstă:

— Ei? Nu-i frumuşel aici?

— O. Da! răspunse acesta şi se uită la Gavroche care avea aerul unui înger mântuitor.

Cei doi copilaşi uzi leoarcă, simțeau că încep să se încălzească.

— A, da, continuă Gavroche, şi pentru ce plângeați? Şi arătându-l pe cel mic fratelui său: Un mucos ca ăsta, hai mai zic şi eu; dar un om mare ca tine să plângă, ce nerozie! Parcă erai un vițel!

— Doamne, zise copilul, dar n-aveam casă unde să ne ducem.

— Piciule, reluă Gavroche, nu se zice casă, se zice cotineață.

— Şi pe urmă ne era frică singuri, aşa, noaptea…

— Nu se zice noaptea, se zice oarba.

— Mulțumesc, domnule, spuse copilul.

— Ascultă, începu din nou Gavroche, nu trebuie să mai scânciți de-acum încolo după nimic. O să am eu grijă de voi. Ai să vezi ce bine o să fie. Vara mergem la Glacière cu Navet, un prieten al meu, ne scăldăm lângă gară, alergăm în pielea goală pe mal în fața podului Austerlitz; asta le înnebuneşte pe spălătorese. Țipă, ocărăsc; dacă ai şti ce hazoase sunt! O să ne ducem să vedem omul-schelet. Trăieşte. La Champs-Elysée. E slab ca o zi de post. Şi pe urmă am să vă duc la teatru. Am să vă duc la Frédérick-Lemaître[12]. Am bilete, îi cunosc pe

---

[12] Celebru actor francez din secolul trecut.

actori, am şi jucat într-o piesă. Eram nişte mogâldețe atâtica; alergam pe sub o pânză care făcea valuri ca marea. Am să vă bag actori pe voi la teatrul meu. O să mergem să vedem sălbaticii. Nu sunt sălbatici adevărați. Au pe ei tricouri subțiri, trandafirii, care fac cute, şi li se văd coatele cârpite cu ață albă. După aceea o să ne ducem la Operă. Intrăm cu „claca”. „Claca” la Operă e de clasa-ntâi. N-o să mă bag eu în „clacă” la teatrele mici de pe bulevard. La Operă, ce crezi, sunt şi d-ăia care plătesc douăzeci de bani, nişte găgăuți. Li se zice ciurucuri. Şi pe urmă o să ne ducem să vedem cum joacă ghilotina. Am să vă arăt călăul. Stă în strada Marais. Domnul Samson. Are şi cutie de scrisori la poartă. A, e distracție mare!

În clipa aceea un strop de ceară căzu pe degetele lui Gavroche şi-l aduse la realitate.

— Ei, drăcie cu pălărie! exclamă el, iacătă că se termină feştila! Băgați de seamă! Nu pot trece la cheltuială mai mult de un ban pe lună pentru luminat. Când te culci trebuie să dormi. N-avem timp să citim romane de-ale domnului Paul de Kock[13]. Şi unde mai pui că lumina s-ar putea vedea prin crăpăturile porții, şi-atât le-ar trebui sticleților!

— Şi pe urmă, spuse sfios cel mai în vârstă, singurul care se încumeta să-i vorbească lui Gavroche şi să-i răspundă, ar putea să cadă vreo scânteie pe paie: să avem grijă să nu dăm foc casei.

— Nu se zice să nu dăm foc casei, îl lămuri Gavroche. Se zice să nu pârpălim cotineața.

Furtuna se întețea. Printre rostogolirile tunetului se auzea răpăitul ploii pe spinarea elefantului.

— I-am tras chiulul ploii! zise Gavroche. Îmi place să ascult cum toarnă cu găleata pe picioarele casei. Iarna e o dobitoacă, îşi pierde marfa, se căzneşte degeaba, nu ne poate uda, şi asta îl face să bombăne pe bătrânul sacagiu din nori.

Aluzia aceasta la tunet, ale cărei consecințe Gavroche, ca un filozof al secolului al XIX-lea ce era, le primea dinainte cu largheţe, fu urmată de un fulger uriaş, atât de orbitor, încât o fărâmă din el pătrunse prin crăpătura burții elefantului. Aproape în acelaşi timp tunetul bubui cumplit. Cei doi, copii scoaseră un țipăt şi se ridicară atât de repede, încât dădură la o parte sârma împletită; dar Gavroche se întoarse spre ei cu mutra lui plină de îndrăzneală şi, profitând de

---

[13] Autor francez de ieftine romane frivole din prima jumătate a secolului trecut.

lovitura tunetului, izbucni în râs.

— Uşurel, copii! Să nu dărâmăm edificiul. Aşa tunet mai zic şi eu! Asta nu e imitație de fulger! Bravo! Doamne, pe cinstea mea, mai-mai ca la *Ambigu*[14]!

După aceste cuvinte, Gavroche potrivi din nou sârma împletită, îi ridică încetişor pe amândoi copiii pe căpătâiul patului, le apăsă genunchii făcându-i să se întindă bine şi spuse:

— Fiindcă bunul Dumnezeu îşi aprinde lumânarea, pot să suflu într-a mea. Copii, trebuie să dormiți, omuleții mei! E foarte rău dacă nu dormiți. Asta face să vă duhnească culoarul sau, cum se zice în lumea bună, să vă pută gura. Ghemuiți-vă bine în scutece! Sting. Gata?

— Da, şopti cel mai în vârstă. E bine! Parc-aş avea puf sub cap.

— Nu se zice cap, îl corectă iar Gavroche, se zice devlă.

Copiii se strânseră unul în altul. Gavroche îi aşeză mai bine pe rogojină şi le potrivi învelitoarea până la urechi, apoi repetă pentru a treia oară îndemnul în limba lui hieratică:

— Hait, bila pe cinci!

Şi suflă în opaiț.

Abia stinsese lumina şi un tremur ciudat începu să clatine împletitura de sârmă sub care se culcaseră cei trei copii. O mulțime de frecături înăbuşite scoteau un sunet metalic, ca şi cum gheare şi dinți scrâşneau pe firul de aramă. Şi totul era însoțit de fel de fel de chițăituri.

Micuțul de cinci ani, auzind această zarvă deasupra capului său, îngheță de spaimă, dădu cu cotul fratelui mai mare. Dar fratele mai mare „soilea” de mult, aşa cum poruncise Gavroche. Atunci, micuțul, nemaiputând de frică, îşi luă inima-n dinți şi-l întrebă pe Gavroche, încet de tot, cu sufletul la gură:

— Domnule…

— Hei? făcu Gavroche, care tocmai închisese pleoapele.

— Ce-i asta?

— Şobolani, răspunse Gavroche.

Şi îşi puse din nou capul pe rogojină.

Şobolanii, care într-adevăr mişunau cu miile în cheresteaua elefantului, şi care erau acele pete vii negricioase, despre care am vorbit, fuseseră ținuți la distanță de flacăra lumânării, atâta vreme cât

---

[14] Teatru din Paris. Organiza spectacole fastuoase de feerii şi melodrame, cu jocuri de lumini obținute prin focuri de artificii.

ardea, dar de îndată ce vizuina, o adevărată cetate a lor, se cufundase iar în beznă, simțind în preajma lor ceea ce marele povestitor Perrault numeşte „carne fragedă”, se cățăraseră până sus, unde se apucară să roadă ochiurile sârmei, ca şi cum ar fi vrut să găurească acele zale nemaivăzute.

Micuțul nu putea să adoarmă.

— Domnule… reluă el.

— Ei? făcu Gavroche.

— Ce e aia şobolani?

— Şoareci.

Explicația linişti puțin pe copilaş. Văzuse în viața lui şoareci albi şi nu-i fusese frică de ei. Totuşi, mai ridică o dată glasul:

— Domnule…

— Ei? făcu din nou Gavroche.

— De ce n-aveți o pisică?

— Am avut una, răspunse Gavroche, am adus una, dar mi-au mâncat-o.

Aceasta a doua explicație strică tot ceea ce făcuse prima, şi micuțul începu iar să tremure. Dialogul dintre el şi Gavroche porni din nou pentru a patra oară.

— Domnule…

— Ei?

— Cine a mâncat pisica?

— Şobolanii.

— Şoarecii?

— Da, şoarecii.

Copilul uimit de aceşti şoareci care mănâncă pisici, urmă:

— Domnule, o să ne mănânce şi pe noi şoarecii?

— Tii, pe dracul! exclamă Gavroche.

Groaza copilului era la culme. Dar Gavroche adăugă:

— N-ai teamă! Nu pot intra. Şi pe urmă sunt eu aici! Na, ia-mă de mână! Taci din gură şi culcă-te!

Gavroche, în acelaşi timp, dădu mâna micuțului pe deasupra fratelui său. Copilul o strâns-e la piept şi se simți întărit. Curajul şi puterea se pricep să comunice aşa în taină. Liniştea se lăsase iarăşi peste ei, zgomotul glasurilor speriase şi alungase şobolanii; în zadar se mai întoarseră după câteva clipe făcând o zarvă grozavă, că cei trei prichindei, cufundați în somn, nu mai auzeau nimic.

Ceasurile de noapte se scurgeau. Întunericul învăluia nemăsurata Piață a Bastiliei; un vânt de iarnă, încărcat de picurii ploii, sufla cu

răbufniri, patrulele se strecurau pe sub porți, cercetând aleile, grădinile, colțurile întunecoase şi umblând după vagabonzii nopții, treceau fără habar prin fața elefantului; namila, înmărmurită pe picioarele-i enorme, cu ochii deschişi în întuneric, părea că visează mulțumită de fapta bună ce făcuse, ferind de ger şi de oameni pe cei trei bieți copii adormiți.

Cititorul e bine să-şi amintească, pentru a înțelege ceea ce va urma, că pe atunci corpul de gardă al Bastiliei se afla la cealaltă margine a pieței şi santinelele nu puteau nici să audă, nici să zărească ceea ce se petrecea lângă elefant.

Când ultimul ceas din noapte, înainte de ivirea zorilor, era pe sfârşite, un om ieşi în fugă din strada Saint-Antoine, străbătu piața, ocoli împrejmuirea „Coloanei din iulie” şi se strecură printre uluci până sub pântecul elefantului. Dacă o lumină oarecare ar fi căzut pe el, s-ar fi ghicit după cât era de ud că petrecuse noaptea în ploaie. Ajuns sub elefant, scoase un țipăt ciudat, care nu făcea parte din nicio limbă omenească şi pe care numai un papagal l-ar putea scoate. Repetă de două ori acest țipăt, a cărui transcriere de mai jos nu ne poate da decât o slabă idee asupra lui:

— Kirikikiu!

La al doilea țipăt, un glas limpede, vesel şi tineresc răspunse din burta elefantului:

— Da.

Aproape numaidecât scândura care astupa gura fu dată la o parte şi lăsă liberă trecerea unui băiat, care coborî unul din picioarele elefantului şi căzu binişor lângă omul care strigase. Era Gavroche. Iar omul – Montparnasse.

Cât despre strigătul „kirikikiu” era fără îndoială ceea ce copilul voia să spună prin: „Întreabă de domnul Gavroche”.

Auzindu-l, Gavroche se deşteptase tresărind, se târâse afară din „alcov”, desfăcând puțin grilajul de sârmă, pe care îl potrivise din nou cu mare grijă, pe urmă deschisese chepengul şi coborâse.

Omul şi copilul se recunoscură în tăcere, pe întuneric. Montparnasse spuse numai atât:

— Avem nevoie de tine. Vino să ne dai o mână de ajutor!

Ştrengarul nu mai ceru nicio altă lămurire.

— Hai! zise el.

Şi amândoi se îndreptară spre strada Saint-Antoine, de unde venise Montparnasse, strecurându-se iute prin lungul şir de căruțe ale zarzavagiilor, care la acel ceas coborau spre hale.

Zarzavagiii, ghemuiți în căruțe, printre saltele şi legume, pe jumătate adormiți, cu gulerele ridicate peste urechi sub revărsarea ploii nemiloase, nu catadicsiră să arunce nici măcar o privire asupra ciudaților trecători.

III – Peripețiile evadării

Iată ce se întâmplase chiar în noaptea aceea la închisoarea La Force.

Babet, Brujon, Gueulemer şi Thénardier, deşi Thénardier se afla la secret, puseseră la cale o evadare. Babet o şi înfăptuise chiar în ziua aceea pe a lui, cum s-a văzut din cele povestite de Montparnasse lui Gavroche.

Montparnasse trebuia să-i ajute de afară.

Brujon, petrecând o lună într-o celulă de pedeapsă avusese timpul, în primul rând, să împletească o funie şi, în al doilea rând, să clocească un plan. Altădată, acest loc de ispăşire aspră, în care regulamentul închisorii lăsa pe osândit numai cu el însuşi, era alcătuit din patru păreți de piatră, o pardoseală de lespezi, un pat de campanie, un ochi rotund cu gratii, o uşă căptuşită cu fier, şi se numea „carceră”; dar carcera fiind socotită prea groaznică, astăzi are o uşă de fier, un ochi de geam cu gratii, un pat de campanie, o pardoseală de lespezi, un tavan de piatră, patru pereți de piatră, şi se numeşte o celulă de pedeapsă. E şi luminată, oarecum, spre prânz. Neajunsul acestor încăperi, cărora, după cum se vede, nu le mai spune carcere, este că lasă să gândească nişte ființe care ar trebui puse să muncească.

Brujon gândise, deci, şi ieşise din celula de pedeapsă cu o funie. Fiindcă i se dusese vestea în închisoarea Charlemagne ca foarte primejdios, fu mutat la Bâtiment-Neuf. Primul lucru pe care-l găsi la Bâtiment-Neuf fu Gueulemer, al doilea, un cui; Gueulemer, adică crima, un cui, adică libertatea.

Brujon, despre care va fi timpul să ne facem o idee completă, cu toate că părea să aibă o fire gingaşă şi o nostalgie adânc premeditată, era un vlăjgan politicos, isteț şi hoț, cu privirea mângâioasă şi zâmbetul crunt. Privirea era voită; zâmbetul îi zugrăvea firea. Îşi îndreptase cele dintâi studii în arta hoției asupra acoperişurilor; făcuse mari progrese în industria răpitorilor de tablă de pe case, care jefuiesc acoperişurile şi dezlipesc burlanele prin metoda zisă a *prapurului*.

Ceea ce făcuse momentul potrivit pentru o încercare de evadare era împrejurarea că tinichigiii chiar atunci reparau şi aşezau din nou acoperişul închisorii. Închisoarea Saint-Bernard nu mai era despărţită în niciun loc de Charlemagne şi de Saint-Louis. S-au instalat, deci, pe deasupra lor tot felul de scări şi schelării; cu alte cuvinte, tot atâtea trepte şi punţi de scăpare.

Bâtiment-Neuf, care era tot ce poate fi pe lume mai coşcovit şi şubred, poate fi socotit punctul slab al închisorii. Zidurile îi erau atât de roase de silitră, încât se ivise nevoia ca bolţile dormitoarelor să fie căptuşite cu scânduri de lemn, pentru ca pietrele desprinse din tavan să nu mai cadă în paturi. Cu toată această vechime, se făcea greşeala că tocmai în Bâtiment-Neuf să fie aduşi cei mai primejdioşi deţinuţi, „procesele mari”, cum se zice pe limba închisorilor.

Bâtiment-Neuf cuprindea patru dormitoare aşezate unul deasupra celuilalt şi o mansardă numită: „La aer curat”. Un horn gros de sobă, rămas pesemne de la vreo fostă bucătărie a ducilor de La Force, străbătea cele patru caturi, tăia în două toate dormitoarele prin care trecea ca un fel de stâlp turtit şi apoi străpungea acoperişul.

Gueulemer şi Brujon se aflau în acelaşi dormitor. Din prevedere fuseseră puşi la etajul de jos. Întâmplarea făcuse ca paturile lor să fie aşezate cu căpătâiul spre hornul sobei.

Thénardier se afla chiar deasupra capului lor, în mansarda numită: „La aer curat”.

Trecătorul care se opreşte în strada Culture-Sainte-Catherine, după cazarma pompierilor, în faţa porţii de intrare a băilor, zăreşte o curte încărcată de flori şi de arbuşti în hârdaie, în fundul căreia se ridică, cu două aripi, un fel de pavilion rotund, mic, alb, înveselit de obloane verzi, vis bucolic al lui Jean-Jacques. Nu sunt nici zece ani de când deasupra acestui pavilion se înălţa un zid negru, uriaş, coşcovit şi gol, de care se rezema pavilionul. Era zidul de pe care se făcea paza închisorii La Force.

Zidul acesta, din spatele turnului, era Milton zărit îndărătul lui Berquin[15].

Dincolo de zid, mai înalt decât zidul şi mai negru decât el, se vedea un acoperiş. Era acoperişul Clădirii-Noi. Avea patru ochiuri de mansardă, cu o armătură de drugi de fier: ferestrele de la „Aer cu-

---

[15] Contrastul dintre cele două clădiri este subliniat comparativ prin contrastul celor doi scriitori. Unul, Milton, poet englez din secolul al XVII-lea, grav şi evlavios, autorul poemului biblic *Paradisul pierdut*; celălalt, poet francez din secolul al XVIII-lea, autor de elegii sentimentale.

rat”. Un coş străpungea acoperişul: acelaşi coş trecea prin dormitoare.

„Aer curat”, mansarda Clădirii-Noi, avea înfăţişarea unei săli mari, închisă cu grătare triple şi cu uşi căptuşite cu tablă, ţintuite cu cuie uriaşe. Când intrai prin partea de nord, aveai la stânga cele patru lucarne[16], şi la dreapta, faţă-n faţă cu lucarnele acestea, patru cuşti pătrate, destul de cuprinzătoare, depărtate una de alta, despărţite prin culoare strâmte construite din zid de o înălţime de om, şi mai sus, până la acoperiş, din drugi de fier.

Thénardier se afla la secret într-una din aceste cuşti în noaptea de 3 februarie. Niciodată nu s-a putut descoperi cum, prin ce mijlociri tainice, izbutise să facă rost şi să ascundă o sticlă din vinul născocit zice-se, de Desrues, în care e amestecat un narcotic, vin pe care banda „Adormitorilor” l-a făcut faimos.

În multe închisori se află funcţionari necinstiţi, jumătate temniceri, jumătate hoţi, care ajută pe evadaţi, care vând poliţiei ascunzişurile unde sunt primiţi şi care învârtesc treburile închisorii după plac.

Chiar în noaptea când Gavroche adunase de pe drumuri pe cei doi copii vagabonzi, Brujon şi Gueulemer, care ştiau că Babet evadase de dimineaţă şi îi aştepta în stradă ca şi Montparnasse, se sculară binişor şi începură să găurească cu cuiul găsit de Brujon hornul de la căpătâiul paturilor lor. Molozul cădea pe patul lui Brujon, aşa că nimeni nu-l auzea. Răpăitul ploii, amestecat cu tunete, zguduia uşile din ţâţâni şi făcea în cuprinsul închisorii un zgomot înspăimântător, dar binevenit. Câţiva dintre deţinuţi, care se treziseră, se prefăcură că adorm din nou, lăsându-i pe Gueulemer şi Brujon să-şi vadă de treabă. Brujon era îndemânatic, iar Gueulemer puternic. Până să ajungă zgomotul la urechile paznicului care dormea în celula a cărei fereastră dădea spre dormitor, găuriseră zidul, străbătuseră soba pe dinăuntru până sus, rupseseră grătarul care închidea gura burlanului, şi temuţii bandiţi erau pe acoperiş. Ploaia şi vântul se înteţeau, acoperişul era lunecos.

— Ce oarbă bună pentru putină! (Ce noapte bună pentru evadare!) zise Brujon.

O prăpastie largă numai de câţiva metri, dar adâncă de aproape treizeci îi despărţea de zidul de pază. Vedeau lucind în întuneric, în fundul prăpastiei, ţeava puştii unui paznic. Legară de drugii pe care-

[16] Ferestre mici de mansardă sau de pod.

i strâmbaseră un capăt al funiei împletite de Brujon în celulă, azvârliră celălalt capăt pe deasupra zidului de pază, săriră dintr-odată prăpastia, se apucară cu amândouă mâinile de căpriorul zidului, pe care-l încălecară, alunecară unul după altul, de-a lungul funiei, pe un acoperiş mic, lipit de casa băilor, traseră funia, trecură peste zid în curtea băilor, o străbătură, forţară ferestruica portarului de care atârna cordonul clopoţelului, traseră de el, deschiseră astfel poarta şi se aflară în stradă.

Nu trecuseră nici trei sferturi de ceas de când se ridicaseră din paturile lor, pe întuneric, cu cuiul în mână şi cu planul în cap.

Puţin după aceea îi şi găsiră pe Babet şi pe Montparnasse, care dădeau târcoale prin împrejurimi.

Când o trăseseră la ei, funia se rupsese, aşa că un capăt rămase legat de gratiile hornului pe acoperiş. Nu pătiseră nimic, atâta doar că îşi jupuiseră mâinile.

În acea noapte, fără să se poată lămuri prin ce mijloace, Thénardier fusese înştiinţat, aşa că nu dormea.

Cam la un ceas după miezul nopţii, cum era foarte întuneric, el zări trecând pe acoperiş, în ploaie şi vânt, prin dreptul lucarnei din faţa celulei lui, două umbre. Una se opri o clipă în ochiul lucarnei. Era Brujon, Thénardier îl recunoscu şi înţelese totul. Atât îi fu de ajuns.

Cunoscut ca tâlhar, gata de orice şi deţinut în prevenţie pentru vina de-a fi întins noaptea o capcană cu scopuri ucigaşe, Thénardier era păzit îndeaproape. Un paznic, schimbat din două în două ceasuri, se plimba cu puşca încărcată prin faţa celulei lui. „Aerul curat", mansarda, era luminată de o lampă aprinsă în perete. Deţinutului i se puseseră la picioare fiare grele de cincizeci de livre. În fiecare zi, la orele patru după prânz, un paznic urmat de doi câini – ceea ce se mai făcea încă în vremea aceea – intra în celula lui, îi lăsa lângă pat o pâine neagră de două livre, un ulcior de apă şi o strachină de zeamă în care înotau câteva boabe de fasole, îi cerceta fiarele şi încerca zăbrelele. Omul cu câinii venea şi în timpul nopţii de două ori..

Thénardier dobândise învoiala să aibă la el un fel de cârlig de fier cu care-şi înţepenea pâinea într-o crăpătura a zidului „ca s-o ferească – zicea el – de şobolani". Fiind păzit îndeaproape, cârligul lui nu supăra pe nimeni. Cu toate acestea, unii îşi amintiră mai târziu că un paznic spusese: „Ar fi mai bine să i se dea un cârlig de lemn.

La ora două dinspre dimineaţă se schimbă paznicul, care era un soldat vechi, şi în locul lui veni un recrut. Câteva clipe după aceea,

omul cu câinii îşi făcu datoria şi plecă fără să fi băgat de seamă ceva, în afară de prea marea tinereţe şi „mutra de ţăran” a acestui „boboc”. După două ceasuri, la orele patru, când recrutul trebuia să fie schimbat, îl găsiră adormit şi căzut la pământ ca un bolovan lângă celula lui Thénardier. Cât despre Thénardier, nu mai era acolo. Fiarele rupte zăceau azvârlite pe jos. Se vedea o spărtură în tavanul celulei şi deasupra o altă spărtură în acoperiş. O scândură de la pat fusese smulsă şi fără îndoială luată, fiindcă nu se mai găsi. Mai dădură în celulă peste o sticlă pe jumătate goală, care conţinea restul de narcotic cu care fusese adormit soldatul. Baioneta acestuia lipsea.

Când se descoperi totul, nimeni nu crezu că ar mai putea pune mâna pe el. Adevărul era că Thénardier scăpase din Bâtiment-Neuf, dar se găsea încă în mare primejdie. Evadarea lui nu era fapt împlinit.

Ajungând pe acoperişul închisorii, găsise acolo, atârnând de drugii grătarului de deasupra hornului, capătul funiei lui Brujon, dar crâmpeiul fiind prea scurt, nu putuse fugi peste zidul de pază, aşa cum făcuseră Brujon şi Gueulemer.

Când coteşti din strada Ballets în strada Roi-de-Sicile, dai numaidecât, la dreapta, peste o fundătură murdară. Acolo, în secolul trecut se afla o casă din care n-a mai rămas decât peretele din fund, adevărată ruină, ridicat până la înălţimea catului al treilea al clădirilor vecine. Ruina se poate recunoaşte după două ferestre mari, pătrate, pe care le mai are încă; cea de la mijloc, mai apropiată de foişorul din dreapta, e astupată de-a curmezişul cu o bârnă putredă şi potrivită să slujească şi de proptea. Prin aceste ferestre se distingea altădată un zid înalt şi lugubru, care era o porţiune a împrejmuirii drumului de pază al închisorii La Force. Golul lăsat în stradă de casa dărâmată e acoperit pe jumătate cu un gard de uluci putrede, proptit de cinci stâlpi de piatră. Pe locul acesta închis se ascunde o mică baracă rezemată de ruina rămasa în picioare. Gardul are o poartă care acum câţiva ani nu era închisă decât cu un ivăr.

Pe creasta acestei ruine ajunsese Thénardier puţin după orele trei noaptea.

Cum ajunsese acolo? Nu s-a putut niciodată explica şi nici înţelege. Fulgerele îl vor fi ajutat, dar l-au şi împiedicat. S-o fi folosit de scările şi schelăria tinichigiilor ca să ajungă din acoperiş în acoperiş, din împrejmuire în împrejmuire, dintr-o parte în alta, până pe clădirile din curtea Charlemagne şi apoi pe acelea din curtea Saint-Louis, pe zidul de pază, şi de acolo în cocioaba din strada Roi-de-Sicile? Dar

pe acest parcurs erau mari spații goale, de netrecut. Pusese scândura de la pat ca o punte de pe acoperişul de la „Aer curat” până pe zidul paznicilor? Se târâse pe burtă pe marginea acelui zid, jur împrejurul închisorii, până în cocioabă? Dar zidul de pază al închisorii La Force avea creasta crenelată în chipul cel mai neprielnic, urca şi scobora, se lăsa în jos de tot la cazarma pompierilor, se înălța din nou la casa băilor, era întretăiat de construcții, nu se ridica la aceeaşi înălțime înspre casa Lamoignon ca înspre strada Pavée, avea pretutindeni coborâşuri şi unghiuri drepte, şi apoi santinelele ar fi văzut silueta întunecată a fugarului; aşa că drumul străbătut de Thénardier rămâne aproape inexplicabil. În amândouă felurile, fuga era cu neputință. Iluminat de acea înspăimântătoare sete de libertate, care preface prăpăstiile în şanțuri, grilajele de fier în împletituri de răchită, un schilod în atlet, un anchilozat în pasăre, tâmpenia în instinct, instinctul în inteligență şi inteligența în geniu, Thénardier născocise şi înjghebase la repezeală un al treilea fel de evadare? Nu s-a aflat niciodată nimic.

Minunile unei evadări nu se pot şti totdeauna. Omul care fuge din închisoare, repetăm, e un inspirat; e ceva de stea şi de fulger în tainica lucire a fugii; năzuința spre libertate nu e mai puțin surprinzătoare decât zborul către sublim; se spune de câte un hoț evadat: „Cum a putut să sară peste un acoperiş?” în acelaşi fel cum se spune de Corneille: „Unde a găsit el acel: «Qu’il mourût»[17]?”

Oricum, scăldat în sudori, ud de ploaie, cu veşmintele sfâşiate, cu mâinile julite, cu coatele însângerate şi genunchii zdreliți, Thénardier ajunsese pe ceea ce copiii numesc, în graiul lor figurat, *tăişul* zidului ruinat, pe care se culcase cât era de lung, şi acolo îl lăsaseră puterile. Un povârniş drept, la înălțimea celui de-al treilea cat, îl despărțea de pavajul străzii.

Funia pe care o avea era prea scurtă. Aştepta acolo sus, palid, istovit, fără nicio speranță, ocrotit încă de întuneric, zicându-şi că nu mai e mult până la ziuă, înspăimântat de gândul că va auzi peste câteva minute orologiul din apropiere, de la Saint-Paul, bătând ora patru, ceas la care trebuie să se facă schimbul santinelei, şi că o vor găsi adormită sub acoperişul spart; privea cu groază la adâncimea teribilă, la lumina felinarelor, la pavajul ud şi negru, acel pavaj dorit

[17] Replică dramatică din tragedia *Horațiu* de Corneille. Tatăl celor trei Horați, primind ştirea că şi ultimul său fiu a fugit din fața curiaților, întrebat ce-ar fi voit să facă fiul împotriva a trei duşmani, a răspuns: *„Qu il mourut*!”(Să fi murit !)

şi înspăimântător care însemna şi moartea şi libertatea.

Se întreba dacă cei trei complici ai săi de evadare izbutiseră, dacă îl auziseră şi dacă aveau să-i vină în ajutor. Asculta. În afară de patrulă, nimeni nu trecuse pe stradă de când se afla acolo. Aproape toate căruţele zarzavagiilor din Montreuil, din Charonne, din Vincennes şi Bercy[18] trec spre hală prin strada Saint-Antoine.

Orologiul bătu patru. Thénardier tresări. După câteva clipe izbucni în închisoare zarva speriată şi nedesluşită care urmează după descoperirea unei evadări. Ajungeau până la urechile lui zgomotul uşilor trântite, scrâşnetul din ţâţâni al grilajelor, larma corpului de gardă, strigătele răguşite ale temnicerilor, izbitura paturilor de puşcă pe pavajul curţilor. Prin ferestrele zăbrelite ale dormitoarelor se vedeau lumini urcând şi coborând, o torţă alerga pe creştetul Clădirii-Noi. Pompierii de la cazarma vecină fuseseră chemaţi. Căştile lor, pe care torţa le lumina prin ploaie, se mişcau într-un du-te-vino pe acoperişuri. În acelaşi timp, Thénardier zărea dinspre Bastilia o dungă palidă albind lugubru marginea cerului. El se afla pe coama unui zid lat de două palme, întins în ploaie între prăpăstii, la dreapta şi la stânga, neputându-se clinti, ameţit de spaima unei căderi posibile şi de grozăvia unei arestări sigure, iar mintea, ca limba unui clopot, i se zbătea între cele două gânduri: „Dacă voi cădea, mor dacă rămân, voi fi prins”.

În acest zbucium cumplit, cu toate că strada era încă întunecată, văzu deodată un om care se furişa de-a lungul zidurilor şi care, venind dinspre strada Pavée se oprise în fundătura deasupra căreia Thénardier era parcă atârnat. Acest om fu ajuns din urmă de un altul, care mergea cu aceeaşi grijă, apoi de al treilea, apoi de al patrulea. Când se adunară toţi la un loc, unul dintre ei ridică clanţa porţii din gardul de uluci şi intrară cu toţii în curtea în care era baraca. Se aflau chiar sub Thénardier. De bună seamă că oamenii aceştia aleseseră fundătura aceea ca să poată vorbi fără să fie văzuţi nici de trecători şi nici de santinela care păzeşte ferestruica din poarta închisorii La Force, la câţiva paşi de acolo. Trebuie să spunem, însă, că ploaia silea santinela să stea în gheretă. Thénardier, neputând să le desluşească feţele, îşi ciuli urechile la vorba lor, cu încordarea deznădăjduită a nenorocitului care se simte pierdut.

Lui Thénardier îi trecu pe dinaintea ochilor ceva care aducea o

[18] Localităţi din estul Pariului, într-o regiune legumicolă care alimenta capitala.

speranță; vorbeau în argou.

Primul zicea foarte încet, dar desluşit:

— Să ne cărăbănim! Ce paştem acilea?

Al doilea răspunse:

— Băltăgeşte de stinge saltul măscărişului[19]. O să treacă sticleții, e colo o liftă cu cange; aicişea ne împachetează.

Numai cuvintele *acilea* şi *aicişea*, care amândouă înseamnă *aici*, luminară mintea lui Thénardier. După *acilea* îl recunoscu pe Brujon, care era o haimana de bariere, iar după *aicişea* pe Babet, care între alte multe meserii, avusese şi pe aceea de vânzător pe picior în cartierul Temple.

Argoul străvechi al marelui secol nu se mai vorbeşte decât la Temple, şi Babet era chiar singurul care îl mai vorbea curat. Fără *aicişea*, Thénardier nu l-ar fi recunoscut, fiindcă îşi schimbase glasul cu totul.

Acum intervenise şi al treilea:

— Nu e mare grabă, să mai aşteptăm puțin. De unde ştim că n-are nevoie de noi?

După aceste vorbe, care nu erau decât franțuzeşti, Thénardier recunoscu pe Montparnasse, care înțelegea toate argourile, dar găsea că e mai elegant să nu vorbească niciunul.

Cât despre al patrulea, acesta tăcea, dar umerii lui lați îl dădeau de gol. Thénardier nu şovăi. Era Gueulemer.

Brujon răspunse aproape răstit, dar tot cu glas scăzut:

— Ce tot dai cu papagalul? Tapițerul n-a putut face rost de putină. Nu cunoaşte meşteşugul, asta e! Să-şi odgonească ghiocul, să-şi secere steagurile ca să tupileze o împleteală, să pună buline în groasă, să-i ardă un hârțog, să tupileze caruble, să-şi secere tarii, să clatine împleteala în jos, să se şteargă, să se cerşetorească, trebuie să fie căpos pentru aşa ceva. N-a putut paşa, nu ştie să vulpuiască![20]

Babet adăugă, tot în acelaşi înțelept argou clasic pe care îl vorbeau Poulailler şi Cartouehe şi care este, pe lângă argoul îndrăzneț, nou, colorat şi riscat de care se folosea Brujon, ceea ce este limba lui

---

[19] Plouă cu găleata.

[20] Ce ne tot spui acolo? Hangiul n-a putut să evadeze. Nu cunoaşte meşteşugul, asta e! Să-şi sfâşie cămaşa şi să-şi taie cearşaful ca să facă o funie, să găurească uşa, să-şi fabrice acte de identitate false, chei de asemenea false, să-şi reteze fiarele, să dea drumul funiei în jos, să se ascundă, să se schimbe, trebuie să fii isteț pentru aşa ceva. N-a putut bătrânul, nu ştie să lucreze!

Racine pe lângă limba lui André Chénier:

— Tapițerul tău, o fi fost făcut castană pe scară. Trebuie să fie dat; şi el e cârlan. S-o fi lăsat jos în ham de vreun globan sau chiar de vrun bidiviu, care i-o fi pus căpăstru. Ciuleşte bleaga, Montparnasse auzi imvuiala aia în colegiu? Ai văzut toate stelele alea? A căzut, asta e! O să înghită douăzeci de lungi. Nu mi-e piftie, nu sunt un piftios, asta se glăveşte, dar noi să ne spăloim puțin că altfel o s-o înghițim. Nu te ardeia, vino cu noi, hai să sugem împreună o borțoasă![21]

— Nu se lasă prietenii la ananghie, mormăi Montparnasse.

— Eu îți vrăjesc că e bolnav! reluă Brujon. La ceasul care croncăne, tapițerul nu plăteşte o chioară. Nu mai avem nimic de vulpuit. Să ne topim. Mi se tot pare că un sticlete m-a şi prins în greblă.[22]

Montparnasse nu se mai împotrivea decât foarte slab; fapt este că aceşti patru oameni, devotați ca toți bandiții, care nu se părăsesc niciodată unii pe alții, dăduseră târcoale toată noaptea închisorii La Force, cu toată primejdia, în speranța de a vedea pe Thénardier arătându-se pe culmea unui zid. Dar noaptea care se făcea tot mai aprigă – era o ploaie de parcă turna cu găleata şi care pustiise toate străzile – frigul care îi răzbise, hainele ude, încălțămintea ruptă, zgomotul neliniştitor care se dezlănțuise în închisoare, orele care treceau, patrulele pe care le întâlneau, nădejdea care îi părăsea, teama care îi cuprinsese, toate acestea îi îndemnau să se retragă. Montparnasse însuşi, care era oarecum ginerele lui Thénardier, o lăsase mai moale. O clipă, două să mai fi trecut, şi-ar fi fost plecați. Thénardier gâfâia sus pe zid ca naufragiații *Meduzei* pe pluta lor, văzând corabia cum se pierde în zare.

Nu îndrăzni să-i strige; chemarea auzită de cine ştie cine ar fi stricat totul, dar îi trecu prin minte un gând, ultimul gând, o lumină: luă

---

[21] Hangiul tău o fi fost prins asupra faptului. Trebuie să fii şiret. E doar un ucenic. S-o fi lăsat dus de vreun copoi sau chiar de vreun polițist adevărat, care i-o fi întins vreo cursă. Ascultă, Montparnasse, auzi strigătele de la închisoare? Ai văzut toate lumânările alea? A fost prins, asta e! O să scape cu douăzeci de ani de puşcărie. Nu mi-e frică, nu sunt un fricos, e lucru ştiut, dar nu mai e nimic de făcut, trebuie s-o luăm din loc, altfel o pățim. Nu-ți face sânge rău, vino cu noi, hai să dăm pe gât împreună o sticlă de vin!

[22] Îți spun eu că l-au prins! În momentul de față, hangiul nu mai face doi bani. N-avem nici o putere. Degeaba stăm aici. Mereu am senzația că un sergent de stradă a şi pus mâna pe mine!

din buzunar capătul de funie al lui Brujon, pe care îl deznodase de pe zăbrelele coşului Clădirii-Noi şi îl aruncă pe locul închis cu uluci.

Funia căzu la picioarele lor.

— O văduvă![23] exclamă Babet.

— Împleteala mea! constată Brujon.

— Hangiul e sus, zise Montparnasse.

Ridicară ochii. Thénardier îşi lungi niţel gâtul în jos.

— Repede! şopti Montparnasse. Ai capătul celălalt al funiei, Brujon?

— Da.

— Înnoadă amândouă capetele! O să i-o aruncăm. O s-o prindă de zid şi o să coboare.

Thénardier îşi luă inima în dinţi şi spuse cu voce ceva mai tare:

— Sunt îngheţat.

— Te dezgheţăm noi.

— Nu mai mă pot mişca.

— Dă-ţi drumul să aluneci, că te prindem noi.

— Mi-au degerat mâinile.

— Leagă, funia de zid.

— N-o să pot.

— Trebuie să se urce unul din noi, zise Montparnasse.

— Trei etaje! se miră Brujon.

Un horn vechi de tencuială, care slujise la o sobă din baracă, se urca de-a lungul zidului şi ajungea aproape până la locul unde se găsea Thénardier. Acest coş, foarte coşcovit şi crăpat, s-a surpat mai târziu, dar i se văd încă urmele. Era foarte îngust.

— S-ar putea urca pe-aici, arătă Montparnasse.

— Pe hornu' ăsta? izbucni Babet. Un urs[24]? Niciodată! Ar trebui un mânz[25].

— Ar trebui un plod, reluă Brujon.

— Unde să găsim un ţânţar? obiectă Gueulemer.

— Aşteptaţi, zise Montparnasse. Am eu o chestie.

Întredeschise binişor poarta gardului de uluci, se încredinţă că nimeni nu trecea pe stradă, ieşi cu grijă, închise din nou poarta în urma lui şi plecă alergând înspre Bastilia.

Se scurseră şapte-opt minute, pentru Thénardier şapte-opt mii de

---

[23] O funie.

[24] Un om.

[25] Un copil.

secole; Babet, Brujon şi Gueulemer aşteptau cu dinţii încleştaţi. Poarta se deschise din nou, în sfârşit, şi Montparnasse, gâfâind apăru cu Gavroche de mână! Strada era tot pustie din pricina ploii.

Gavroche intră în curte şi se uită la mutrele acestea de bandiţi cu mare linişte. Apa i se scurgea din păr. Gueulemer se îndreptă spre el cu vorbele:

— Puştiule, eşti bărbat?

Gavroche ridică din umeri şi răspunse:

— Un plod ca mine e un urs, şi urşii ca voi sunt plozi!

— Bine scuipă mânzul! exclamă Babet.

— Plodul păpuşesc nu e vulpuit din puf băltăgit[26], adăugă Brujon.

— De ce aveţi nevoie? îi întrebă Gavroche.

Montparnasse răspunse:

— Să te caţeri prin hornul ăsta.

— Cu văduva asta, continuă Babet.

— Şi să fereci împleteala[27], adăugă Brujon.

— Până pe suitul suişului, reluă Babet.

— La plopul vârnei[28], lămuri Brujon.

— Şi pe urmă? zise Gavroche.

— Atât, rosti Gueulemer.

Ştrengarul cercetă funia, hornul, zidul, ferestrele şi făcu din buze un zgomot dispreţuitor, care nu se poate exprima în cuvinte, dar care înseamnă:

— Fleac!

— Sus e un om pe care îl salvezi, reluă Montparnasse.

— Ce zici? întrebă Brujon.

— Fleţ mai eşti! răspunse copilul ca şi cum întrebarea i se părea prostească, şi îşi scoase încălţămintea.

Gueulemer apucă pe Gavroche de braţ, îl sui pe acoperişul barăcii, ale cărei scânduri putrede se lăsară în jos sub greutatea puştiului, şi îi dădu funia pe care Brujon, o înnodase în lipsa lui Montparnasse. Ştrengarul se îndreptă spre hornul în care îi era uşor să intre, fiindcă lângă acoperiş avea o spărtură largă. În clipa când fu să urce, Thénardier, care vedea că i se apropie scăparea şi viaţa, se aplecă peste marginea zidului; cea dintâi lucire a zorilor îi înălbea fruntea scăldată în sudoare, umerii obrajilor gălbejiţi, nasul ascuţit şi sălba-

---

[26] Mucosul ăsta parizian nu e făcut din paie plouate.
[27] Să legi frânghia sus.
[28] La pervazul ferestrei.

tic, barba căruntă zbârlită. Gavroche îl recunoscu.

— Ia te uită! exclamă el. E tata!... Eh, n-are a face!

Şi apucând funia în dinţi, începu hotărât urcuşul. Ajunse pe creasta şandramalei, încălecă pe zidul vechi ca pe o şa şi înnodă funia de crucea de sus a ferestrei.

În clipa următoare, Thénardier se afla în stradă.

De cum atinse pavajul, de cum se simţi în afară de orice primejdie, nu mai fu nici istovit, nici îngheţat, nici nu mai tremura; împrejurările groaznice prin care abia trecuse se risipiră ca un fum, întreaga lui minte fioroasă şi iscoditoare se trezi din nou, lucidă şi liberă, gata s-o ia singură înainte. Iată care fu primul lui cuvânt:

— Şi acum, pe cine avem de mâncat?

N-are niciun rost să mai tălmăcim înţelesul unui cuvânt atât de înspăimântător de limpede, care înseamnă totodată a ucide, a asasina, a jefui. A mânca, pe-adevăratul înţeles: a înfuleca.

— Să ne dăm după un colţ, propuse Brujon. Să isprăvim în doi timpi şi trei mişcări şi să ne despărţim, numaidecât. Era o trebşoară de făcut în strada Plumet, o stradă pustie, o casă singuratică, o grădină cu grilaj şubred şi numai femei.

— Bun! De ce nu? întrebă Thénardier.

— Zâna ta[29], Éponine, a fost să vadă chestia, răspunse Babet.

— Şi i-a adus lui Magnon un pesmet, adăugă Gueulemer. Nimic de vulpuit acolo.

— Zâna nu e o fleaţă, zise Thénardier. Totuşi, ar mai trebui să vedem.

— Da, da, spuse Brujon, e de văzut.

În tot acest timp, niciunul nu-l mai băga în seamă pe Gavroche, care, cât ţinu convorbirea, stătuse pe una din pietrele gardului; aşteptă câteva clipe ca tată-său să se întoarcă spre el, apoi se încălţă şi zise:

— S-a sfârşit? Mai aveţi nevoie de mine, bătrânilor? Aţi scăpat de încurcătură. Am şters-o! Mă duc să-mi deştept plozii.

Şi plecă.

Cei cinci oameni ieşiră unul câte unul de după gard.

După ce Gavroche pierise la colţul străzii Ballets, Babet îl luă pe Thénardier deoparte.

— Ai văzut mânzul? îl întrebă el.

— Ce mânz?

---

[29] Fata ta.

— Mânzul care s-a cățărat pe zid şi ți-a adus împleteala.
— Nu prea.
— Ei bine, nu ştiu ce să zic, dar mi se pare că e fiu-tău.
— Ei, aş! exclamă Thénardier. Crezi?
Şi plecă.

CARTEA A ŞAPTEA

ARGOUL

I – Originile

Pigrita[1] e un cuvânt îngrozitor.

Dă naştere unei lumi, *pegra,* adică hoţia, şi unui iad, *pegrana,* adică foamea.

Iată cum trândăvia e mamă.

Are un fecior, furtişagul, şi o fiică, foamea.

În ce limbă vine asta? În argou.

Dar ce e argoul? E un neam şi o vorbire totodată.

Când, acum treizeci şi patru de ani, povestitorul acestor triste şi întunecate întâmplări înfăţişa în mijlocul unei scrieri[2] având acelaşi scop ca şi aceasta, un hoţ care vorbea argou, lumea s-a mirat şi a prins să strige: „Ce? Cum? Argou? Dar argoul este înspăimântător! E limba puşcăriaşilor, a ocnelor, a închisorilor, a tot ceea ce societatea are de lepădat!"

Niciodată n-am înţeles acest fel de critici.

După aceea, doi mari romancieri, dintre care unul e un cunoscător profund al sufletului omenesc, iar celălalt un neînfricat prieten al poporului, Balzac şi Eugène Sue, punând pe bandiţi să vorbească în adevărata lor limbă, aşa cum făcuse în 1828 autorul cărţii *Ultima zi a unui osândit*[3], s-au ridicat aceleaşi protestări. S-a spus încă o dată: „Ce vor scriitorii cu această revoltătoare limbă vulgară? *Argoul e de*

---

[1] În limba latină: „lene". Etimologia lui Victor Hugo este însă fantezistă; cuvântul francez *la pègre* – banditii, escrocii, prostituatele – nu reprezintă termenul latin, ci provensalul *pego* (smoală, lipici; metaforic: hoţ).

[2] *Ultima zi a unui osândit*

[3] Această lucrare a lui Victor Hugo, apărută în 1829, este o pledoarie împotriva pedepsei cu moartea.

nesuferit! Argoul te înfioară.”

Cine zice nu? Fără îndoială.

Când e vorba să-ți dai seama de adâncimea unei răni, a unei prăpăstii sau a unei societăți, de când este o vină să mergi cât mai departe, să cobori cât mai adânc? Am crezut întotdeauna că lucrul acesta e câteodată o faptă de curaj, sau cel puțin o acțiune simplă şi folositoare, vrednică de atenția binevoitoare pe care o merită datoria consimțită şi adusă la îndeplinire. De ce să nu cercetezi totul, să nu studiezi totul, să te opreşti la mijlocul drumului? Sonda trebuie să se oprească, nu sondorul.

Bineînțeles, a coborî până la străfundurile întocmirii sociale, ca să ajungi acolo unde se sfârşeşte pământul şi începe mocirla; a răscoli aceste valuri vâscoase, a urmări, a strânge şi a zvârli viu pe mal acest grai respingător, de pe care curg la lumina zilei şiroaie de noroi, un vocabular scârbos, în care fiecare cuvânt pare un inel scârnav al unui monstru al nămolului şi al întunecimilor – nu e o sarcină nici ispititoare şi nici uşoară. Nimic nu-i mai înfiorător decât să priveşti în toată goliciunea, la lumina gândirii, furnicarul înspăimântător al argoului. E ca o cumplită sălbăticiune a nopții, smulsă din vizuina ei. Îți pare un groaznic mărăciniş viu şi zbârlit, care tresare, se mişcă, se frământă, îşi cere înapoi întunericul, amenință şi te înfruntă. Cutare cuvânt seamănă cu o gheară, altul cu un ochi scurs şi sângerând, câte-o frază pare că te muşcă, asemeni foarfecelor unui crab. Totul trăieşte cu vitalitatea hâdă a lucrurilor orânduite în neorânduială.

Şi pe urmă, de când groaza e o piedică pentru cel care vrea să afle adevărul? De când boala alungă pe medic? Îşi închipuie cineva un naturalist care ar refuza să studieze vipera, liliacul, scorpionul, scolopendra şi păianjenul cap-de-mort, aruncându-le din nou în întuneric cu vorbele: „Oh! Ce urâte sunt!” Cugetătorul care ar întoarce spatele argoului ar semăna cu chirurgul care ar întoarce spatele unui ulcer sau unui neg. Ar fi ca un filolog care ar şovăi să examineze o formă a vorbirii, ca un filosof care ar şovăi să scruteze o înfățişare a sufletului omenesc. Căci trebuie să spunem limpede celor care nu ştiu lucrul acesta: argoul este şi un fenomen literar şi un rezultat social. Ce este, la drept vorbind, argoul? Argoul este graiul mizeriei.

Aici ne putem opri; a generaliza faptul, înseamnă câteodată a-l micşora; n-am greşi dacă am spune că toate mizeriile, toate profesiunile, aproape toate treptele ierarhiei sociale şi toate formele inteligenței îşi au argoul lor. Negustorul, care zice: „Avem un Montpellier

în depozit şi o partidă de Marsilia, calitate bună”; agentul de schimb, care zice: „Report, primă, cont curent”; jucătorul de cărți care zice: „Plus potul! Perechi de popi!”; portărelul din insulele Normande, care zice: „Deținătorul, limitându-se la bunul lui nu poate revendica fructele în timpul sechestrului succesoral al imobilelor renunțătorului”; vodevilistul, care zice: „Am făcut fiasco!”[4]; artistul de teatru, care zice: „I-am pus cârlige”[5]; filosoful, care zice: „Triplicitate fenomenală”; vânătorul, care zice: „Uite-l, nu e”[6]; frenologul[7], care zice: „Amativitate, combativitate, secretivitate”; infanteristul, care zice: „Gagica mea”[8]; călărețul, care zice: „Bidiviul meu”[9]; maestrul de scrimă, care zice: „Terță, cvartă, fandați!”; tipograful, care zice: „Dămi o perie de pe şpalt”[10]; toți – tipograf, maestru de scrimă, călăreț, infanterist, frenolog, vânător, filosof, artist de teatru, vodevilist, portărel, jucător de cărți, agent de schimb şi negustor – toți vorbesc argou. Pictorul, care zice: „Natură moartă”; notarul, care zice: „Trepăduşul meu”; bărbierul, care zice: „Contra, doriți?”; cizmarul, care zice: „Să vă pun sprâncene” – toți vorbesc argou. La nevoie, dacă vrei neapărat toate diferitele feluri de a spune dreapta şi stânga, plugarul: „Hăis şi cea”; marinarul: „Babord şi tribord”; maşinistul teatrului: „Spre curte şi spre grădină”[11]; paracliserul: „Lângă strană şi lângă amvon” – toate, sunt un fel de limbaj în argou. Există argoul sclifositelor, după cum a existat argoul prețioaselor[12]. Palatul Rambouillet se mărginea puțintel cu Curtea Minunilor[13]. Există şi un argou al duceselor, dovadă această frază dintr-un bilet dulce al unei mari cucoane şi foarte frumoase femei din timpul restaurației: *„Veți găsi la aceste bârfeli o multimotivație pentru a mă face să mă eschivez”.*

[4] Piesa n-a avut succes.

[5] Efecte de comedie.

[6] Iepurele (ba aici, ba acolo).

[7] Medic specialist în bolile de alienație mintală furioasă.

[8] Puşca mea.

[9] Calul meu.

[10] O corectură.

[11] Culisele din stânga şi culisele din dreapta.

[12] Femeile afectate, pretențioase, numite aşa în secolele XVII-XVIII.

[13] Celebrul *Hôtel de Rambouillet din Paris* – în care, până în 1648, marchiza de Rambouillet primea societatea aristocratică a vremii, alături de o seamă de scriitori burghezi în slujba nobilimii şi a monarhiei absolute – se înălța între Luvru şi Hale. Dincolo de Hale se afla Curtea Miracolelor, cartier sordid.

Cifrurile diplomatice sunt un fel de limbaj: cancelaria pontificală, spunând *douăzeci şi şase* în loc de Roma, *grkzintgzyal* în loc de expediţie, şi *abfxustgrnogrkru tu XI* pentru a desemna pe ducele de Modena, vorbeşte în argou. Medicii din evul mediu, care, ca să spună morcov, ridiche şi nap, spuneau: *Opoponach, perfroschinum, reptitalmus, dracatholicum angelorum, postmegorum,* vorbeau în argou. Fabricantul de zahăr, care zice: *Melasă, cubic, tos, zaţ, lumps*[14], *melis amestecat, obişnuit, ars, placă*[15], acest industriaş cumsecade vorbeşte în argou. O anumită şcoală critică de acum douăzeci de ani, care zicea: *Jumătate din Shakespeare constă numai în jocuri de cuvinte şi calambururi,* vorbea în argou. Poetul şi artistul, care, cu un simţ profund, vor califica pe domnul Montmorency[16] „un burghez”, fiindcă nu se pricepe la poezie şi sculptură, vorbesc argoul. Academicianul clasic, care numeşte florile – *Flora,* fructele – *Pomona,* marea – *Neptun,* dragostea – *Cupidon,* frumuseţea – *mreji,* un cal – *un Pegas,* cocardă albă sau tricoloră – *trandafirul zeiţei Belona,* pălăria în trei colţuri – *triunghiul lui Marte*[17], acest academician clasic vorbeşte în argou. Algebra, medicina, botanica, fiecare îşi are argoul ei. Limba care se foloseşte în marină, acest admirabil grai al mării, atât de cuprinzător şi de pitoresc, pe care l-au vorbit Jean Bart, Duquesne, Suffren şi Duperre[18], şi în care se amestecă scrâşnetul catargurilor, zbârnâitul pâlniilor de „porta-voce”, larma luptei piept la piept pe o corabie cucerită, legănarea vasului, vântul, furtuna, tunul, e un adevărat argou eroic şi impunător, care, faţă de sălbaticul argou al hoţilor, e ca leul faţă de şacal.

Fără îndoială. Dar, orice s-ar spune, felul acesta de a înţelege argoul înseamnă o generalizare pe care n-o va aproba toată lumea. Cât despre noi, vom păstra cuvântului vechiul lui înţeles, precis, mărginit şi hotărât, restrângând argoul la argou. Argoul adevărat, argoul prin excelenţă, dacă aceste două cuvinte pot merge împreună, străvechiul argou, care a fost un regat, nu e altceva, o repetăm, decât vorbirea urâtă, frământată, vicleană, trădătoare, veninoasă, crudă,

---

[14] Bucăţi de zahăr de calitate inferioară.

[15] Turte de zahăr.

[16] Mare feudal, a simpatizat, scurtă vreme, cu revoluţia burgheză. Devenit reacţionar şi bigot, a emigrat şi s-a alăturat Burbonilor.

[17] *Flora, Pomona, Neptun, Belona, Marte* – zeiţe şi zei din mitologia latină. Belona era zeiţa războiului; pălăria în trei colturi era „a lui Marte” fiindcă o purtau la început (secolul al XVIII-lea) militarii.

[18] Amirali francezi din timpul monarhiei absolute.

suspectă, josnică, profundă, fatală a mizeriei. Dincolo de toate înjosirile şi toate nenorocirile se înfiripă o ultimă mizerie, care se răzvrăteşte, hotărâtă să înceapă lupta împotriva tuturor oamenilor fericiți şi a drepturilor ce domnesc în lume; în această luptă înspăimântătoare, când vicleană, când cumplită, bolnavă şi fioroasă în acelaşi timp, mizeria atacă orânduirea socială cu înțepătura de ac a viciului şi cu lovitura de măciucă a crimei.

Pentru nevoile acestui război, a născocit o limbă de luptă: argoul.

A face să plutească şi a menține deasupra prăpastiei, deasupra uitării, fie numai şi un fragment dintr-un grai oarecare – grai pe care omul l-a vorbit şi care altminteri s-ar pierde – a păstra, adică, unul din elementele, bune sau rele, care alcătuiesc şi întregesc o civilizație, înseamnă a înmulți datele observației sociale, a sluji însăşi civilizația. Acest serviciu l-a făcut Plaut[19], vrând-nevrând, când a pus doi soldați cartaginezi să vorbească în limba feniciană; l-a făcut şi Molière, lăsând atâtea personaje să vorbească în limba levantină sau în graiuri populare. Ajungând aici, criticile se întețesc: feniciana, de minune! levantina, bravo! chiar graiurile populare merg, sunt limbi care au aparținut unor popoare sau unor provincii – dar argoul? La ce bun să păstrăm argoul? La ce bun să-l scoatem deasupra valurilor?

La aceasta nu răspundem decât cu un cuvânt. Dacă, bineînțeles, limba pe care a vorbit-o un popor sau o provincie e vrednică de interes, cu atât mai vrednică de atenție şi de studiu e limba pe care a vorbit-o o anumită mizerie.

În Franța de pildă, de mai bine de patru sute de ani, a vorbit-o nu numai o anumită mizerie, ci toată mizeria cu putință, mizeria omenească.

Şi-apoi, stăruim să spunem că a studia diformitățile şi infirmitățile sociale, a le scoate la iveală pentru a fi vindecate, nu e câtuşi de puțin un lucru în fața căruia să-ți fie permis să alegi. Istoriograful obiceiurilor şi al ideilor nu are o misiune mai uşoară decât istoriograful evenimentelor. Acesta din urmă priveşte suprafața civilizației, luptele dintre tronuri, naşterea prinților, căsătoriile regilor, bătăliile, adunările, faptele marilor oameni de stat, revoluțiile în lumina zilei, toată partea din afară; celălalt istoriograf priveşte înăuntru, adâncul, poporul care munceşte, care suferă şi care aşteaptă, femeia împovă-

---

[19] În comediile scriitorului latin Plaut (secolele III-II î.e.n.) apar adesea personaje populare, vorbind argou roman.

rată, copilul care moare cu zile, luptele surde dintre oameni, cruzimile necunoscute, prejudecățile, orânduielile nedrepte, consecințele ascunse ale legii, prefacerile tainice ale sufletelor, tresăririle nelămurite ale mulțimilor, flămânzii, desculții, golanii, dezmoşteniții, orfanii, nenorociții şi ticăloşii, toata viermuiala rătăcitoare a întunericului. Trebuie să se scufunde cu inima plină de milă dar şi de asprime, ca un frate şi ca un judecător, până la cazematele de nepătruns în care se târăsc de-a valma cei care sângerează şi cei care lovesc, cei care plâng şi cei care blestemă, cei care postesc şi cei care înfulecă, cei care îndură răul şi cei care-l fac. Aceşti istoriografi ai inimilor şi ai sufletelor au ei, oare, sarcini mai mici decât istoriografii faptelor văzute? Oare Dante Alighieri să fi avut mai puține lucruri de spus decât Machiavelli? Dedesubtul civilizației, mai adânc şi mai întunecat, e, oare, mai puțin însemnat decât ceea ce se petrece la suprafață? Ce cunoşti din munte dacă nu intri în adâncul peşterii?

Vom spune, de altfel în treacăt: din cele arătate mai sus s-ar putea presupune, între cele două categorii de istoriografi, o deosebire esențială, care nu există în mintea noastră. Nimeni nu poate fi un bun istoric al vieții adevărate a popoarelor – al vieții obşteşti care se desfăşoară în văzul tuturor, dacă nu este în acelaşi timp, într-o oarecare măsură, istoricul vieții lor ascunse şi adânci; nimeni nu e un bun istoric al celor dinăuntru dacă nu ştie să fie, la nevoie, istoric al celor din afară. Istoria moravurilor şi a ideilor se împleteşte cu aceea a evenimentelor, şi invers. Sunt două feluri de fapte deosebite, care corespund, care se înlănțuie totdeauna şi adesea se determină reciproc. Toate liniile mari, pe care providența le trage deasupra unei națiuni, au paralelele lor întunecate, dar desluşite în adânc, şi toate zvârcolirile adâncului provoacă frământare la suprafață. Adevărata istorie fiind amestecată în tot, istoriograful adevărat se amestecă în tot.

Omul nu este un cerc cu un singur centru; e o elipsă cu două focare: faptele şi ideile.

Argoul nu este altceva decât un vestiar în care limba, urmărind să facă o faptă rea, se travesteşte, îmbrăcând cuvinte-măşti şi metafore zdrențuite.

Şi ajunge, în felul acesta, groaznică.

Abia mai poate fi recunoscută. Mai e ea, oare, limba franceză? Iat-o gata să se arate pe scenă, să dea răspuns crimei, potrivită tuturor treburilor din catastiful blestemățiilor. Nu merge, ci şontâcăie, şchiopătând în cârja Curții Minunilor; iar cârja aceasta se poate

schimba în măciucă; e limba derbedeilor; toate stafiile omeneşti o ajută să se îmbrace şi o sulemenesc; se târăşte şi se ridică, aşa cum face orice reptilă. E în stare să împlinească toate rolurile, şarlatanii o fac echivocă, otrăvitorii o învenineazǎ, incendiatorii o negresc cu funingine; ucigaşii o boiesc cu roşu.

Când voi, oameni cum se cade, trageți cu urechea la uşile societății, prindeți dialogul celor de afară. Auziți întrebări şi răspunsuri. Ascultați fără să înțelegeți un murmur hidos, aducând a vorbire omenească, dar mai aproape de urlet decât de cuvânt. E argoul. Cuvintele sunt pocite, pecetluite de nu ştiu ce bestialitate nemaivăzută. Parcă ar vorbi hidrele.

Sunt vorbe de neînțeles care vin din întuneric. Scrâşnetele şi şoaptele măresc umbra prin enigma lor. E întunecime în nenorocire, e şi mai mare întunecime în miezul crimei; beznele acestea contopite alcătuiesc argoul. Întuneric în văzduh, întuneric în fapte, întuneric în glasuri. Grai înspăimântător de broască râioasă; într-un necontenit du-te-vino, țopăie, se târăşte plină de bale şi se mişcă înfiorător într-o ceață cenuşie fără margini, plămădită din ploaie, din noapte, din foame, din viciu, din minciună, din nedreptate, din goliciune, din înecăciune şi din iarnă, în sfârşit e lumina nenorociților.

Fie-ne milă de osândiți! Vai, cine suntem noi, noi înşine? Cine sunt eu, care vorbesc? Cine sunteți voi, care mă ascultați? De unde venim? Şi este, oare, aşa de sigur că n-am săvârşit nicio faptă înainte de-a ne fi născut? Pământul cam seamănă cu o temniță. Cine ştie dacă omul nu-i un recidivist al justiției divine?

Priviți viața de aproape! E făcută astfel, încât se simte pretutindeni osânda.

Eşti ceea ce se cheamă un om fericit? Dar tristețea e hrana ta de toate zilele! Fiecare zi îşi are marea ei suferință sau neliniştea ei măruntă. Ieri tremurai pentru sănătatea cuiva drag, azi ți-e teamă de-a ta; mâine vei avea o grijă bănească, poimâine vei înfrunta ocara unui calomniator, răspoimâine vei suferi de nenorocirea unui prieten; pe urmă va fi vremea rea, se va sparge ceva sau se va pierde; apoi, o plăcere pe care conştiința şi măduva spinării ți-o impută; altă dată nu-ți plac treburile publice. Fără să mai punem la socoteală suferințele inimii. Şi aşa mai departe. Un nor se risipeşte, altul se adună. Abia o zi dintr-o sută dacă e plină de veselie şi de soare. Şi tu încă faci parte dintre puținii oameni fericiți! Cât despre ceilalți, asupra lor domneşte o noapte veşnică.

Singura împărțire a oamenilor rămâne aceasta: luminați şi întu-

necați. Singura țintă: să micşorăm numărul întunecaților şi să sporim numărul celorlalți. De aceea strigăm: Învățământ! Ştiință! A învăța pe altul să citească înseamnă să aprinzi focul; orice literă silabisită scânteiază.

De altfel, cine zice lumină nu zice numaidecât bucurie. Lumina poate fi izvor de suferință: când e prea multă, arde. Flacăra e primejdia aripilor. A arde fără a te opri din zbor, iată minunea geniului!

Când veți cunoaşte şi când veți iubi, veți suferi de asemenea. Ziua răsare plângând. Luminații plâng chiar dacă ar plânge numai pentru cei întunecați.

II – Rădăcinile

Argoul este limba întunecaților.

În fața acestui dialect plin de enigme, întinat şi răzvrătit totodată, cugetătorul se înduioşează până în cele mai nebănuite adâncimi ale sufletului, iar sociologul e îndemnat la meditațiile cele mai zguduitoare. Argoul poartă cu el un blestem. Fiecare silabă e pecetluită cu semnul unei osândiri. Cuvintele limbii poporului apar în argou schimonosite şi chircite ca sub fierul roşu al călăului. Unele parcă fumegă încă. Adesea, câte o frază pare a fi umărul înfierat al vreunui tâlhar, dezgolit fără veste. Ideea aproape că refuză să se lase exprimată de aceste cuvinte îmbătrânite în rele. Metafora, în argou, este câteodată atât de sfruntată, încât simți că a stat în cătuşe.

Cu toate acestea, şi tocmai de aceea, ciudata limbă îşi are locul ei în marele şi nepărtinitorul cazier, unde stau alături paraua ruginită şi medalia de aur, şi care se numeşte literatură. Argoul, fie că vrem, fie că nu, îşi are sintaxa şi poezia lui. E o limbă. Dacă, după slutenia anumitor cuvinte, se recunoaşte că a fost rumegată de Mandrin[20], se simte, însă, în strălucirea anumitor metonimii, că şi Villon a vorbit-o. *Mais au sont les neiges d'antan?*[21] Este un vers din argou. *Antan – ante annum* – este un cuvânt din argoul Thunes[22] şi înseamnă anul trecut, cu un sens mai larg: altădată. Se mai putea citi acum treizeci şi cinci de ani, în epoca plecării cetei de ocnaşi din 1827, într-una din

[20] Bandit şi contrabandist francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

[21] Dar unde sunt zăpezile de altădată? (Vers din François Villon)

[22] Argoul din Tunis, cunoscut pe vremea expediției regelui Ludovic al IX-lea împotriva Tunisului.

carcerele din Bicêtre, această zicală zgâriată cu cuiul pe zid de un „rege” din Thunes, condamnat la galere: *Les debs d’antan trimaient siempre pour la pierre du Coösre*. Asta înseamnă: Regii de altădată se duceau totdeauna să fie unşi. În mintea acelui „rege”, ungerea, încoronarea, era ocna.

Cuvântul *décarade,* care exprimă plecarea în galop a unei trăsuri grele, este pus pe seama lui Villon, şi vrednic de el. Acest cuvânt, care îți sugerează scăpărarea copitelor pe caldarâm, rezumă într-o onomatopee magistrală întregul vers admirabil al lui La Fontaine:

Six forts chevaux tiraient au coche[23].

Din punct de vedere pur literar, puține studii ar fi mai ispititoare şi mai fecunde decât cel al argoului. Este o întreagă limbă în limbă, un fel de excrescență bolnăvicioasă, un altoi nesănătos care a dat naştere unei vegetații, un parazit, care şi-a înfipt rădăcinile în străvechiul trunchi galic şi al cărui frunziş sinistru se târâie pe o întreagă parte a limbii. E ceea ce am putea numi primul aspect, aspectul vulgar al argoului. Dar pentru cei care studiază limba aşa cum trebuie studiată, adică aşa cum geologii studiază pământul, argoul apare ca o adevărată aluviune. După cum sapi mai mult sau mai puțin adânc, găseşti în argou dedesubtul vechii limbi franceze populare, provensala, spaniola, o fărâmă de italiană, de levantină, adică limba porturilor Mediteranei, engleza şi germana, romana, în cele trei varietăți: romano-franceză, romano-italiană, şi romano-romană, latină, în sfârşit, basca şi celtica. Formație profundă şi ciudată. Edificiu subpământean, zidit în devălmăşie de toți mizerabilii. Toate rasele blestemate şi-au lăsat urma, fiecare suferință a pus o lespede, fiecare inimă o pietricică. O mulțime de suflete păcătoase, josnice şi răzvrătite, care au străbătut viața şi s-au dus să se mistuie în veşnicie, se regăsesc aproape întregi în argou, se pot încă desluşi în forma unui cuvânt monstruos.

Spaniola? Vechiul argou gotic e plin. Iată: *boffete* (palmă), care vine de la *bofeton; vantane* (fereastră) mai târziu *vanterne,* care vine de la *vantana; gat* (pisică) de la *gato; acite* (ulei), care vine de la *aceyte.* Italiana? Iată: *spade* (spadă), care vine de la *spada; carvel* (vas plutitor) care vine de la *caravella.* Engleza? Iată: *bichot* (episcop) care vine de la *bishop; raille* (spion), care vine de la *rascal, rascalion* (pungaş); *pilche* (cutie), care vine de la *pilcher* (teacă). Germana? Ia-

[23] Şase cai puternici trăgeau o diligență.

tă: *caleur, Kellner* (chelner); *hers* (stăpânul), de la *Herzog* (duce). Latina? Iată: *frangir,* de la *frangere* (a sparge); *affurer,* de la *fur* (a fura); *cadène,* de la *catena* (lanț). Există un cuvânt care apare în toate limbile europene cu un fel de putere şi de autoritate tainică: cuvântul *magnus.* Scoția a făcut din el pe *mac* al ei, care desemnează pe şeful clanului, *Mac*-Farlane, *Mac*-Callumore, marele Farlane, marele Callumore (e totuşi de observat că *mac* în celtică înseamnă fecior). Argoul a făcut din acest cuvânt *meck* şi mai târziu *meg,* adică Dumnezeu. În ce priveşte basca, iată *gahisto,* diavolul, care vine de la *gaïztoa,* rău; *sorgabon,* noapte bună, care vine de la *gabon,* bună seara. Celtica? Iată: *blavin,* batista, care vine de la *blavet,* apă țâşnitoare; *menesa,* muiere, care vine de la *meinec,* plin de pietre; *barant,* râu, de la *baranton,* fântână; *goffeur,* lăcătuş, de la *goff,* fierar; *gheduza,* moartea, care vine de la *guenn-du,* albă-neagră. Voiți şi istorie? Argoul zice *malteze* în loc de monete, amintind banii vechi de argint care circulau pe galerele Maltei.

În afară de originile filologice arătate mai sus, argoul are alte rădăcini, şi mai fireşti, care ies, ca să zicem aşa, din însuşi sufletul omului.

Mai întâi născocirea directă a cuvintelor. Aici e taina limbilor. A zugrăvi cu ajutorul cuvintelor care – nu se ştie nici cum, nici de ce – au culoarea lor. Acesta e fondul primitiv al oricărui limbaj omenesc, ceea ce am putea numi granitul. Argoul foieşte de cuvinte de acest fel, cuvinte imediate, create în întregime, nu se ştie unde, nici de cine, fără etimologii, fără analogii, fără derivate, cuvinte singuratice, barbare, câteodată hâde care au uneori o putere ciudată de expresie şi care trăiesc. Călăul, *le taule;* pădurea, *le sabri*; frica, fuga, *taf*; lacheul, *le larbin;* generalul, prefectul, ministrul, *pharos;* dracul, *le rabouin.* Nimic nu este mai ciudat decât aceste cuvinte, care în acelaşi timp ascund şi artă. Unele, ca *le rabouin,* sunt în acelaşi timp groteşti şi înspăimântătoare, dând o impresie de strâmbătură ciclopeeană.

În al doilea rând, metafora. Caracteristica unei limbi care vrea să spună tot şi să ascundă tot este bogăția de imagini. Metafora este o enigmă în care se ascunde hoțul care încearcă o lovitură, deținutul care pune la cale o evadare. Niciun grai nu este mai metaforic decât argoul. *Dèvisser le coco,* a suci gâtul; *tortiller,* a mânca, *être gerbé,* a fi judecat; *un rat,* un hoț de pâine; *il lansquine,* plouă, veche imagine uluitoare, care-şi poartă oarecum data naşterii cu sine, asemănând lungile şiruri piezişe ale ploii cu sulițele dese şi aplecate ale lăncieri-

lor *(lansquenets)* şi care cuprinde într-un singur cuvânt metonimia populară: *il pleut des hallebardes* (plouă cu baltage, adică cu găleata). Uneori, pe măsură ce argoul trece de la prima epocă la a doua, unele cuvinte părăsesc starea sălbatică, şi primitivă, luând înţelesul metaforic. Dracul încetează de a mai fi *le rabouin* şi devine *le boulanger* (brutarul), cel care bagă în cuptor. E mai cu haz, dar mai puţin măreţ; ceva cum ar fi Racine după Corneille, Euripide după Eschyl. Anumite fraze argotice, care ţin de amândouă epocile şi au în acelaşi timp o înfăţişare barbară şi metaforică, par nişte fantasmagorii. Les *sorgueurs vont solliciler des gails à la lune* (haimanalele vor fura cai la noapte). Ne trece pe dinaintea ochilor ca un pâlc de umbre. Se vede ceva nedesluşit.

În al treilea rând, mai e un mijloc neîngăduit. Argoul trăieşte pe seama limbii. Se foloseşte de ea după plac, scoate din ea ce-i trebuie, la întâmplare, şi se mărgineşte adesea, când se iveşte nevoia, s-o strice în pripă şi brutal. Câteodată, din cuvinte zilnice, pocite şi amestecate cu altele în adevăr argotice, născocesc zicale pitoreşti în care se simte împletirea creaţiei directe cu metafora: *Le cab jaspine, je marronne que la roulotte de Pantin trime dans le sabri* (câinele latră, cred că trece prin pădure diligenţa de Paris). *Le dab est sinve, la dabuge est merloussière, la fée est bative* (burghezul e nerod, burghezia e şireată, fata e nostimă). De cele mai multe ori, ca să nu-i amăgească pe ascultători, argoul se mărgineşte să adauge tuturor cuvintelor limbii, fără deosebire, un fel de coadă mârşavă, o terminaţie în *aile,* în *orgue,* în *iergue* sau în *uche*. Astfel, *Vouzierque trovaille bonorgue ce gigotmuche?* – adică *Trovezvous ce gigot bon*? (Îţi pare bună friptura asta?) Fraza aceasta a adresat-o Cartouche unui temnicer ca să afle dacă suma de bani propusă în schimbul evadării îi convenea. Tot aşa terminaţia în *mar,* adăugată de curând.

Argoul fiind graiul stricăciunii se alterează repede. De altfel, căutând mereu să se ferească, îndată ce se simte înţeles, se preschimbă. Spre deosebire de orice altă buruiană, lumina zilei îl ucide. Aşa că e neîncetat pe cale de descompunere şi recompunere, proces petrecut pe întuneric şi în grabă. Străbate în zece ani un drum mai lung decât cel parcurs de limbă în zece secole. Astfel *le larton* (pâinea) devine *le lartif*; *le guil* (calul) devine *le gaye*; *la fertanche* (paiele) – *la fertille*; *le momignard* (băiatul) – *le momacque*; – *les figues* (ţoalele) – *les frusques*; *la chique* (biserica) – *l'ègrugeoir*; *le colabre* (gâtul) – *le colas.* Dracul este mai întâi *gahisto,* apoi *le rabouin,* după aceea *le boulanger* (brutarul); *le prêtre* (preotul) este *la ratichon,* apoi *le*

sanglier (mistrețul); *le poignard* (pumnalul) este *le vingt-deux* (douăzeci şi doi); pe urmă *le surin* (mărul nealtoit) şi apoi *le lingre* (cuțitul); polițiştii se numesc *railles,* apoi *roussins,* după aceea *rousses* (roşcați), pe urmă *marchands* de *lacets* (negustori de şireturi), pe urmă *coqueurs* (delatori), în sfârşit *cognes* (bătăuşii); călăul este *le taule,* apoi *Charlot,* pe urmă *l'atigeur* (cel care te stâlceşte); după aceea *le becquillard* (cel cu cârje). În secolul al XVII-lea, a se bate se zicea *se donner du tabac* (a trage tutun), în secolul al XIX-lea însă *se chiquer la queule* (a-şi muta fălcile). Între aceste două extreme s-au perindat alte douăzeci de zicale. Lui Lacenaire i s-ar părea că vechea noastră cunoştință, Cartouche, vorbeşte ebraica. Toate cuvintele acestei limbi sunt într-o veşnică goană, ca şi oamenii care le rostesc.

Cu toate acestea, din când în când şi chiar din cauza acestei mişcări, vechiul argou iese din nou la iveală şi se înnoieşte. Îşi are reşedințele sale unde se menține. Cartierul Temple păstra argoul secolului al XVII-lea; Bicêtre, când era închisoare, păstra argoul din Thunes. Se mai putea auzi terminația *anche,* a bătrânilor din Thunes. *Boyanches-tu* (*bois-tu?* – bei?), *il croyanche* (*il croit* – crede). Totuşi mişcarea neîntreruptă rămâne legea lui.

Dacă filosoful ajunge să țină pe loc o clipă această limbă care se evaporă fără încetare, pentru a o observa, el cade în meditații dureroase, dar şi folositoare. Niciun studiu nu este mai bogat în rezultate şi în învățăminte. Nu există metaforă, etimologie a argoului, care să nu cuprindă o lecție. Printre asemenea oameni, *battre* (a bate) înseamnă *feindre* (a se preface); puterea lor este şiretenia.

Pentru ei, ideea de om nu se desparte de aceea de umbră. Noaptea se zice *sorgue*; om – *orgue.* Omul este un derivat al nopții.

S-au obişnuit să privească societatea ca un mediu care îi ucide, ca o forță de neînlăturat, şi vorbesc despre libertatea lor ca despre sănătate. Un om arestat este un om *bolnav,* unul osândit este un *mort.*

Ceea ce este mai groaznic pentru cei întemnițați, între patru pereți de piatră e un fel de castitate înghețată; el numeşte carcera *castus.* În acest loc funebru, viața de dincolo de ziduri apare totdeauna sub cea mai veselă înfățişare. Prizonierul are lanțuri la picioare; credeți poate că el se gândeşte că omul umblă cu picioarele? Nu, el crede că omul dansează cu picioarele; astfel, când ajunge să-şi taie cu ferăstrăul lanțurile, cea dintâi idee a lui este că de acum poate dansa, şi numeşte ferestrăul *bastringue* (cârciumă). Un *nume* este un *centru,* asimilație profundă. Banditul are două capete, unul cumpăneşte faptele şi toată viața îl conduce, iar altul îl are pe umeri în ziua

morţii; capul care îl învaţă cum să moară îl numeşte *la sorbonne* (sorbona), iar capul care ispăşeşte – *la tronche* (buturuga). Când un om nu mai are decât zdrenţe pe trup şi vicii în suflet, când a ajuns la amândouă degradările, materială şi morală, pe care le exprimă cu un singur cuvânt: *gueux* (golan), e copt pentru crimă; este ca un junghier ascuţit cum trebuie; are două tăişuri: suferinţa şi răutatea; aşa că în argou nu se zice *un golan,* ci un *réguisé* (dat la ascuţit). Ce este puşcăria? Un rug blestemat, un iad. Condamnatul se numeşte *un fagot* (buştean). În sfârşit, cum numesc răufăcătorii ocna? *Le collège* (colegiu). Un întreg sistem penitenciar poate ieşi din acest singur cuvânt.

Hoţul are şi el carnea lui de tun, ceea ce-i poate fura oricine, dumneavoastră, eu, orice trecător: *le pantre* (Pan – lumea întreagă).

Vrea cineva să ştie unde au încolţit cele mai multe cântece de ocnă, acele refrene numite în vocabular special *lirlonfa?* Ascultaţi:

Châteletul din Paris avea o pivniţă cuprinzătoare. Această pivniţă era la doi-trei metri sub nivelul Senei. N-avea nici fereastră, nici ventilaţie, o singură deschizătură: uşa; oamenii puteau să intre în ea, dar nu şi aerul. Această pivniţă avea drept tavan o boltă de piatră, şi drept pardoseală o palmă de noroi. Fusese pietruită cu lespezi, dar, din pricina infiltrării apelor, lespezile crăpaseră şi se fărâmiţaseră. La o înălţime de doi-trei metri de la pământ, o grindă lungă, masivă străbătea această subterană dintr-o parte în alta; din loc în loc atârnau de grindă lanţuri de câte un metru lungime, la capătul cărora se aflau zgărzile de fier pentru osândiţi. În această pivniţă erau băgaţi condamnaţii la galere înainte de a-i porni la Toulon. Erau împinşi sub grinda aceea, unde îi aştepta pe fiecare în întuneric zgarda de osândit. Lanţurile, ca nişte braţe spânzurate, iar zgărzile ca nişte mâini deschise, îi apucau pe aceşti nenorociţi de gât. Erau legaţi şi părăsiţi acolo. Lanţul fiind prea scurt, ei nu se puteau culca. Rămâneau nemişcaţi în această pivniţă, în noapte, sub grindă, aproape spânzuraţi, siliţi la sforţări nemaiauzite ca să ajungă la pâine şi la ulciorul de apă, cu bolta pe creştet, cu noroiul până peste glezne, cu excrementele scurgându-li-se pe pulpe, rupţi de oboseală, îndoindu-se de mijloc şi de genunchi, agăţându-se cu mâinile de lanţ ca să se odihnească, neputând dormi decât în picioare şi trezindu-se în fiecare clipă din pricina cătuşelor care îi strângeau de gât; unii nu se mai deşteptau deloc. Ca să mănânce, îşi ridicau pâinea care li se arunca în noroi cu călcâiul unui picior de-a lungul fluierului celuilalt, până la mâini. Cât timp erau părăsiţi aşa? O lună, două, câteodată chiar

şase; unul a rămas un an întreg. Era sala de aşteptare a galerelor. Oamenii erau aruncați acolo chiar pentru un iepure furat regelui. Dar ce făceau ei în acest iad-mormânt? Ceea ce se poate face într-un mormânt: trăgeau să moară; şi ceea ce se poate face în iad: cântau. Când nu mai e nicio nădejde, cântecul rămâne. În apele Maltei, când se apropia câte o galeră, se auzea cântecul înainte de plescăitul lopeților. Bietul braconier Survincent, care trecuse prin pivnița-închisoare de la Châtelet zicea: „Numai râmele m-au ținut în viață”. Inutilitate a poeziei. La ce foloseşte râma? În această pivniță s-au născut aproape toate cântecele în argou. Din această temniță a Marelui Châtelet din Paris iese melancolicul refren al galerei lui Montgomery: *Timaloumisaine, timaloumison.* Cele mai multe din aceste cântece sunt jalnice; câteva sunt vesele, unul e duios:

Acilea este teatrul
Micului săgetător[24].

Este vorba de Zeul-arcaş, de Cupidon. Orice ați face, nu veți nimici acest veşnic imbold al inimii omeneşti: iubirea.

Lumea aceasta sumbră ştie să păstreze secretul. Secretul este bunul tuturor. Secretul pentru aceşti nenorociți e unitatea care slujeşte de temelie unirii. A da în vileag secretul înseamnă a smulge fiecărui membru al acestei sălbatice comunități ceva din ea însăşi. A denunța, în energica limbă argotică, se zice: *manger le morceau* (a mânca bucata). Ca şi cum denunțătorul ar trage pentru el câte puțin din seva tuturor şi s-ar hrăni cu o bucată din carnea fiecăruia.

Cum se zice a primi o palmă? Metafora banală răspunde: *C’est voir trente-six chandelles*[25] (a vedea stele verzi). Dar argoul intervine şi schimbă *chandelle* în *camouffle.* Limbajul obişnuit dă acelaşi înțeles cuvintelor *soufflet* (palmă) şi *camouflet* (înjosire). Astfel, printr-un fel da pătrundere de jos în sus, metafora, această traiectorie incalculabilă, ajută să se urce din grotă la academie; iar Poulailler zicând: „Îmi aprind lumânarea”, adică: „Mă mănâncă palma”, îndeamnă pe Voltaire să scrie: *„Langleviel La Baumelle merită o sută de lumânări ”,* adică o sută de scatoalce.

Răscolind argoul descoperi la fiecare pas un lucru nou. Studiile şi aprofundarea acestui ciudat grai duc la punctul necunoscut de între-

---

[24] Versuri în argou de la începutul secolului al XVIII-lea, despre care se spunea că s-ar fi cântat la „o petrecere de nuntă” a celebrului bandit Cartouche.

[25] Textual – a vedea treizeci şi şase de lumânări.

tăiere al societății legale cu societatea blestemată.

Argoul e cuvântul care a ajuns ocnaş.

Te cuprinde spaima când te gândeşti că sufletul omului poate fi împins atât de jos, poate fi târât şi legat fedeleş de întunecatele puteri ale fatalității şi înlănțuit prin nu se ştie ce verigi, în această prăpastie!

O, sărmană minte a celor oropsiți!

Vai! Nimeni nu va sări în ajutorul sufletului omenesc în această beznă? Soarta lui este oare să aştepte în veci de veci gândul eliberator, uriaşul călăreț al pegaşilor şi al cailor năzdrăvani, să aştepte într-una pe luptătorul strălucitor, care coboară înaripat din înaltul cerului, pe cavalerul însorit al viitorului? Va chema zadarnic în ajutor sulița de lumină a idealului? E osândit să asculte cum se ridică blestemul înspăimântător, în noaptea de genuni a Răului şi să întrevadă din ce în ce mai aproape, în mocirla hâdă, acel chip încruntat, draconic, fălcile băloase şi acea unduire şerpuitoare de gheare, de umflături şi de inele? Va rămâne sufletul acesta mereu aici, mereu fără lumină, fără nădejde, pradă acelei apropieri înfricoşătoare, adulmecat din umbră de un monstru, dârdâind de frică, cu părul vâlvoi, frângându-şi mâinile, pe veşnicie înlănțuit de stânca nopții, tristă Andromedă[26] albă şi goală în întuneric.

III – Argoul care plânge şi argoul care râde

Aşa după cum se vede, întregul argou, argoul de acum patru sute de ani ca şi argoul de astăzi, e îmbibat de un întunecat înțeles simbolic, care dă tuturor cuvintelor când o înfățişare jalnică, când una amenințătoare. Se simte la fiecare pas vechea tristețe sălbatică a acelor cerşetori ai Curții Minunilor, care îşi încercau norocul la jocuri de cărți cunoscute numai de ei, dintre care câteva ni s-au păstrat. Optul de treflă, de pildă, înfățişa un copac mare având opt uriaşe foi de trifoi, un fel de întrupare fantastică a pădurii. La rădăcina copacului se vedea un foc, la care trei iepuri frigeau un vânător la frigare, iar în fund pe un alt foc, era o oală fumegândă, din care ieşea capul ogarului. Nimic mai înfiorător decât asemenea răzbunări pictate pe cărțile de joc, în fața rugurilor unde erau fripți contrabandiştii şi a cazanului unde fierbeau falsificatorii de bani. Felurite forme pe care

---

[26] Personaj mitologic: fata oferită ca pradă unui monstru marin. Legenda spune că Perseu, văzând-o legată de o stâncă şi fermecat de frumusețea ei, a ucis monstrul, a eliberat-o şi a luat-e de soție.

le lua gândirea în regatul argoului, cântecul însuşi, gluma şi ameninţarea, toate aveau acest caracter neputincios şi frânt. Toate aceste cântece, dintre care unele au fost culese, erau umile şi tânguitoare până la lacrimi. Hoţul e numit bietul hoţ şi e totdeauna iepurele care se ascunde, şoarecele care fuge, pasărea care zboară. Abia cere ce-i trebuie, se mărgineşte să suspine, unul din gemetele lui a ajuns până la noi: *„Je n'entrave que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger se mômes et ses momignards et les locher criblant sans être agité lui-même*[27]*"*. Oropsitul, ori de câte ori are răgaz să gândească, se face mic în faţa legii şi plăpând faţă de societate, se face una cu pământul, roagă, imploră îndurare, pentru că se ştie nevinovat.

Către mijlocul veacului trecut s-a produs o schimbare. Cântecele de închisori, refrenele hoţeşti căpătară, ca să zicem aşa, o îndrăzneală obraznică şi plină de veselie. Tânguitorul *maluré* fu înlocuit cu *larifla*. În mai toate cântecele de galeră, de temniţă şi de ocnă din veacul al XVIII-lea se află o veselie drăcească şi stranie. Răsună în ele acest refren strident şi săltăreţ, luminat parcă de o strălucire fosforescentă, care pare cântat în pădure de fluierul unui spiriduş:

Mirlabibi surlababo.
Mirliton ribonribette
Surlababi mirlababo
Mirliton ribonribo.

Aşa se cânta, în timp ce un om era strâns de gât într-o pivniţă sau într-un desiş de pădure.

E un semn îngrijorător, de boală. În veacul al XVIII-lea vechea melancolie a acestei categorii omeneşti posomorâte se risipeşte; ea începe să râdă. Îşi bate joc de *marele barosan,* adică de rege. Ludovic al XV-lea, de pildă, regele Franţei, e numit *marchizul-paiaţă.* Hoţii sunt în această epocă aproape veseli. Din inima acestor oropsiţi iese un fel de lumină, ca şi cum conştiinţa li s-ar fi uşurat. Aceste biete triburi ale întunericului nu au numai îndrăzneala disperată a faptelor, o au şi pe aceea nepăsătoare a gândului. Semn că-şi pierd sentimentul criminalităţii lor, simţind un sprijin nelămurit până şi printre gânditori şi visători. Semn că furtul şi jaful încep să se strecoare în doctrine şi sofisme, aşa că urâţenia li se împuţinează oarecum, trecând-o în mare măsură asupra sofismelor şi a doctrinelor. Semn, în

---

[27] Nu înţeleg cum dumnezeu, părintele oamenilor, poate să-şi chinuiască copiii şi nepoţii şi să-i audă ţipând, fără să fie chinuit(tulburat; *agité* – în original) el însuşi.

sfârşit, dacă nu intervine o întorsătură neaşteptată, că ceva miraculos va izbucni în curând.

Să ne oprim o clipă. Pe cine acuzăm în rândurile de mai sus? Secolul al XVIII-lea? Filosofia lui? Bineînțeles că nu. Opera secolului al XVIII-lea este sănătoasă şi folositoare. În cuprinsul lui sunt patru sfinte legiuni: enciclopediştii cu Diderot în frunte, fiziocrații cu Turgot[28], filosofii cu Voltaire şi utopiştii cu Rousseau. Lor le datorăm nemăsurata înaintare spre lumină a umanității. Sunt cele patru avangărzi ale neamului omenesc în mers spre cele patru puncte cardinale ale progresului. Diderot spre frumos, Turgot spre util, Voltaire spre adevăr şi Rousseau spre dreptate. Dar alături de filosofi şi mai jos decât ei, se află sofiştii, ca nişte bălării otrăvitoare amestecate în vegetația sănătoasă, cucută într-o pădure virgină. În timp ce călăul ardea pe treptele palatului de justiție marile cărți liberatoare ale veacului, scriitori azi uitați tipăreau, cu învoirea regelui, fel de fel de scrieri cu o ciudată putere de descompunere, pe care nenorociții le citeau pe nerăsuflate. Un amănunt ciudat: unele din aceste publicații, patronate adeseori de un principe, se regăsesc în Biblioteca secretă. Faptele acestea, adânci dar neştiute, treceau fără să fie luate în seamă. Primejdia izvorăşte câteodată din necunoaşterea ei. E necunoscută fiindcă e subterană. Dintre toți aceşti scriitori cel care a săpat poate cea mai nesănătoasă galerie în sufletul mulțimilor este Restif de la Bretonne[29].

Această frământare, a Europei întregi, făcu în Germania, ravagii mai mari decât oriunde. În Germania, într-o anumită perioadă, pe care Schiller o rezumă în frumoasa lui dramă *Hoții*, furtul şi jaful se ridicau împotriva proprietății şi muncii, îşi însuşeau anumite idei de bază, adevărate la prima vedere, şi false la o cercetare mai adâncă, juste în aparență, absurde în realitate, se înfăşurau în aceste idei, se pierdeau aşa-zicând în ele, îşi dădeau un nume abstract, treceau în starea de teorie şi circulau astfel printre oamenii muncitori, obidiți

---

[28] Reprezentant al fiziocraților, prima şcoală de economişti burghezi (secolul XVIII-lea), care cereau libertatea comerțului şi industriei, mai ales libera circulație a produselor agricole. Ca ministru al finanțelor şi economiei, Turgot a inițiat o serie de reforme burgheze, anulate apoi de reacțiunea feudală.

[29] Romancier francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Fiu de țăran, în opera lui se întâlnesc pagini de un remarcabil realism asupra moravurilor Parisului din ajunul revoluției. În *Nopțile Parisului*, exprimă sentimente democratice şi zugrăveşte pe iacobini în culori pline de simpatie.

şi cinstiți, fără ştirea chimiştilor neprevăzători care pregătiseră amestecul, fără voia mulțimilor care îl primeau. Ori de câte ori se petrece un asemenea fapt, urmările sunt îngrijorătoare. Suferința zămisleşte mânia, în timp ce lumea bogată nu vrea să vadă, sau doarme, ceea ce e totuna cu a închide ochii; ura lumii nenorocite îşi aprinde facla de la câte un suflet amărât sau strâmb, care visează într-un colț şi apoi începe să cerceteze societatea. Înfiorător lucru e ura care iscodeşte!

Astfel se dezlănțuie, când le vin în ajutor vremuri nenorocite, acele înspăimântătoare cutremure care odinioară se numeau jacherii, față de care frământările politice sunt jocuri de copii; acele frământări nu mai sunt lupta obiditului împotriva asupritorului, ci răscoala sărăciei împotriva bunului trai. Şi totul se prăbuşeşte.

Răscoalele țărăneşti sunt cutremure ale poporului. Revoluția franceză, această faptă uriaşă şi cinstită, a pus capăt primejdiei de neînlăturat care ar fi putut să amenințe aproape întreaga Europă la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Revoluția franceză, care nu-i decât un ideal înarmat cu sabie, se ridică şi, cu aceeaşi bruscă mişcare, închide uşa răului şi o deschide pe a binelui.

Ea dezleagă problema, consfințeşte adevărul, împrăştie duhoarea, însănătoşeşte veacul, încoronează poporul.

Se poate zice că a creat omul a doua oară, dându-i un al doilea suflet: dreptul.

Secolul al XIX-lea moşteneşte opera revoluției şi se bucură de ea, iar azi catastrofa socială de care am vorbit mai sus a devenit pur şi simplu cu neputință. E orb cine o priveşte! E netot cel care se teme de ea! Revoluția a fost vaccinul răscoalelor țărăneşti.

Mulțumită revoluției, condițiile sociale s-au schimbat. Sângele nostru a fost curățit de bolile feudale şi monarhice. Nicio urmă de ev mediu nu se mai află în Constituția noastră. A trecut vremea când înspăimântătoarele furnicare de dedesubt izbucneau, când se simțea sub tălpi goana nevăzută a unui zgomot surd, când apăreau la suprafața civilizației un fel de muşuroaie de cârtițe, când pământul crăpa, când bolțile peşterilor se deschideau şi când se vedeau ieşind deodată din pământ capete monstruoase.

Simțul revoluționar e un simț moral. Înrădăcinându-se sentimentul dreptului, se dezvoltă sentimentul datoriei. După minunata definiție a lui Robespierre, legea tuturor e libertatea, care se sfârşeşte acolo unde începe libertatea altuia. De la 89, poporul întreg creşte în

fiecare ins care se ridică; oricare om sărac câştigând un drept îşi are raza lui de lumină, orice ghiorăie-mațe simte că întruchipează demnitatea Franței; mândria cetățeanului e o armură a sufletului lui; cine e liber e cinstit, cine votează domneşte. Iată cum se explică incoruptibilitatea, stingerea poftelor urâte, ochii plecați eroic în fața ispitelor, însănătoşirea revoluționară e limpede în zilele de dezrobire – 14 iulie, 10 august – când nu mai există pleavă. Cel dintâi strigăt al mulțimilor luminate şi tot mai numeroase este: moarte hoților! Progresul e un om onest; idealul şi absolutul nu se îndeletnicesc cu şterpeleala. Ce oameni însoțeau furgoanele care în 1848 duceau bogățiile din Tuilerii? Adunătorii de zdrențe din cartierul Saint-Antoine. Zdrențele au păzit visteria. Virtutea le-a dat acestor golani măreție. În acele furgoane, în cuferele abia închise, unele chiar crăpate, se afla, printre scrinurile care străluceau de-ți luau ochii, însăşi vechea coroană a Franței, bătută în diamante, înstelată cu marele rubin al regalității şi cu diamantul uriaş în valoare de treizeci de milioane. Golanii păzeau, desculți, această comoară.

Aşadar, nu vor mai fi răscoale țărăneşti. Mi se rupe inima de politicienii dibaci. Vechea teamă şi-a făcut ultimul efect şi de azi înainte nu va mai putea fi întrebuințată în politică. Marele resort al spectrului roşu s-a stricat. Toată lumea o ştie. Sperietoarea nu mai sperie. Păsările s-au obişnuit cu parul îmbrăcat în zdrențe, vrăbiile se aşază în vârful lui, iar burghezii râd.

IV – Cele două datorii: a veghea şi a spera

Aşadar, a dispărut orice primejdie socială? Bineînțeles că nu. S-a sfârşit cu răscoalele țărăneşti. Societatea poate fi liniştită dinspre partea asta, sângele nu i se va mai ridica la cap; dar trebuie să se îngrijească de felul cum respiră. Nu mai are de ce să se teamă de apoplexie, dar oftica e la un pas. Oftica societății se numeşte mizerie.

Moartea vine uneori ca un trăsnet, dar te şi poate roade treptat, încetul cu încetul. Să nu obosim niciodată spunând că a ne gândi, înainte de toate, la mulțimile dezmoştenite şi îndurerate, a le uşura, a le primeni aerul, a le lumina, a le iubi, a le lărgi orizontul până la măreție, a le împărtăşi învățătura sub toate formele, a le da pilda muncii, niciodată pe aceea a trândăviei, a micşora greutatea sarcinii fiecăruia întărind ideea scopului comun, a mărgini sărăcia fără a înlătura bogăția, a crea necuprinse câmpuri de activitate publică şi

populară, a avea ca Briareu[30] o sută de mâini întinse în toate părțile celor obidiți şi slabi, a întrebuința puterea colectivă în vederea marii datorii de a deschide ateliere de muncă pentru toate brațele, şcoli pentru toate aptitudinile şi laboratoare pentru toate mințile, a urca salariile, a micşora truda, a cumpăni activul şi pasivul, cu alte cuvinte a potrivi satisfacerea după sforțare şi îndestularea după nevoie, într-un cuvânt, a pune orânduirea socială să răspândească, în folosul celor ce suferă şi a celor neştiutori, mai multă lumină şi mai multă bunăstare, înseamnă, să nu uite sufletele generoase, cea dintâi dintre datoriile frățeşti, şi înseamnă, s-o ştie inimile egoiste, cea dintâi dintre necesitățile politice.

Şi acestea toate, trebuie s-o spunem, nu sunt mai mult decât un început. Munca nu poate să fie o lege, fără să fie un drept. Iată adevărata problemă.

Nu stăruim, fiindcă nu este locul.

Dacă natura se numeşte providență, societatea trebuie să se numească prevedere.

Creşterea intelectuală şi morală nu este mai puțin necesară decât bunăstarea materială. A şti este o nevoie vitală, a gândi este o necesitate, adevărul este hrană ca şi pâinea. O minte nehrănită cu ştiință şi cu înțelepciune slăbeşte. Să ne fie milă de mințile înfometate cum ne e milă de trupurile nehrănite. Dacă există ceva mai sfâşietor decât un trup care se prăpădeşte de lipsă de pâine, e un suflet care se stinge din lipsă de lumină.

Progresul întreg se îndreaptă către rezolvarea acestei probleme. Într-o bună zi lumea va rămâne uimită. Odată cu ridicarea neamului omenesc straturile adânci vor ieşi în chip firesc din zona deznădejdii. Ştergerea mizeriei se va realiza printr-o simplă ridicare de nivel.

Am greşi dacă ne-am îndoi de puterea acestei soluții binecuvântate.

Trecutul, recunoaştem, e încă foarte puternic în ceasul de față. Se întremează din nou. Această reîntinerire a unui cadavru e surprinzătoare. Iată-l că umblă de colo-colo. Pare a fi un învingător; mortul acesta, un cuceritor. Soseşte cu şleahta lui, cu superstițiile, cu sabia lui, cu despotismul şi steagul lui; ignoranța; de câtva timp încoace a câştigat zece bătălii. Înaintează, amenință, se veseleşte, e la porțile cetății. Cât despre noi, să nu deznădăjduim. Să vindem câmpul unde Hannibal şi-a instalat tabăra.

---

[30] Monstru în mitologia greacă.

Nouă, care credem, de ce ne poate fi teamă?

Ideile noastre nu se mai întorc, aşa cum nu se mai întorc apele fluviilor.

Iar cei care resping viitorul să se gândească bine. Spunând *nu* progresului, ei nu condamnă viitorul, ci se osândesc pe ei înşişi. Îşi dau singuri o boală grea; se inoculează cu trecutul. Nu există decât un fel de a respinge ziua de mâine: a muri.

Noi vrem să vină cât mai târziu cu putință moartea trupului, nicicodată cea a sufletului.

Da, enigma îşi va spune cuvântul, sfinxul va vorbi, problema va fi rezolvată. Da, poporul pe care veacul al XVIII-lea l-a schițat, va fi desăvârşit de al XIX-lea. Numai un idiot s-ar putea îndoi de asta. Naşterea aşteptată, naşterea apropiată, a bunăstării universale e un fapt neînlăturat.

Forțe obşteşti uriaşe hotărăsc faptele oamenilor şi le aduc pe toate într-un timp anumit la starea lor logică, adică la echilibru, la dreptate. Omenirea naşte o putere alcătuită din pământ şi cer, această putere o cârmuieşte; această forță e făcătoare de minuni; creează tot atât de lesne marile evenimente ca şi minunatul deznodământ al lor. Ajutată de ştiință, care vine de la om, şi de întâmplări, care vin din altă parte, nu se teme de contradicțiile ce se ivesc în punerea problemelor care par celor mulți cu neputință de rezolvat. Această forță tot atât de pricepută să pună la cale descoperirea unei soluții din ciocnirea ideilor, ca şi o învățătură din ciocnirea faptelor, şi ne putem aştepta la orice de la această tainică putere a progresului, care, într-o bună zi, pune față-n față răsăritul şi apusul într-un mormânt, făcându-i pe imamii[31] mahomedani să stea de vorbă cu Bonaparte înăuntrul marii piramide.

Până atunci, niciun popas, nicio şovăială, nicio oprire în măreața mergere-înainte a minților. Filosofia socială e în esență ştiință şi pace. Ea are ca scop şi trebuie să aibă ca rezultat să facă să înceteze vrăjmăşiile, studiind antagonismele societății. Cercetează, pătrunde, analizează, apoi reuşeşte. Procedează pe cale de reducere, gonind ura de pretutindeni.

S-a văzut de multe ori ca o societate să se prăbuşească sub furtuna care se stârneşte asupra oamenilor; istoria e plină de naufragii de popoare şi imperii: într-o bună zi, uraganul necunoscut, vine şi ia cu el moravuri, legi, religii. Civilizația Indiei, a Chaldeii, a Persiei, a Asi-

[31] *Imam,* teolog musulman.

riei, a Egiptului au dispărut una după alta. De ce? Nu ştim. Care sunt cauzele acestor dezastre? Nu le cunoaştem. Aceste societăţi ar fi putut fi salvate? Au pierit din pricina lor însele? S-au încăpăţânat în cine ştie ce viciu fatal care le-a dat pierzării? Câtă sinucidere se cuprinde în această moarte groaznică a unei naţiuni, a unei rase? Iată întrebări fără răspuns. Întunericul acoperă civilizaţiile osândite. Intrase apa în ele din toate părţile fiindcă se scufundaseră; nu putem spune nimic mai mult; şi cu un fel de spaimă privim în fundul acelei mări care se cheamă trecutul, peste talazurile uriaşe, veacurile, imense corăbii, Babilon, Ninive, Tars, Teba[32], Roma, cum se scufundă sub suflarea groaznică a tuturor viitorilor întunecimii. Întunecimi acolo, lumină însă aici. Nu cunoaştem bolile civilizaţiilor străvechi, cunoaştem însă beteşugurile civilizaţiei noastre. Avem dreptul de a arunca lumina asupra ei; îi contemplăm frumuseţile şi îi dezgolim urâţeniile. Pătrundem acolo unde o doare şi o dată ce am dat de suferinţă, cunoaşterea cauzei duce la descoperirea leacului. Civilizaţia noastră, creaţie a douăzeci de veacuri, e în acelaşi timp un monstru şi o minune; merită truda de a fi salvată. Şi va fi. E mare lucru a o uşura; a o lumina; e şi mai mult. Toate cercetările filosofiei sociale moderne trebuie să se întâlnească în acest scop. Gânditorul de azi are marea datorie de a-şi apleca urechea pe inima civilizaţiei.

Mai spunem o dată: ascultarea inimii ei îţi dă curaj; şi e vremea să sfârşim aceste câteva pagini, antract arid al unei dureroase drame, stăruind asupra încrederii cu care privim viitorul.

Dincolo de moralitatea socială, se simte nemurirea omenirii. Dacă se ivesc ici şi colo urâte răni şi pecingini, ca nişte cratere şi arsuri de pucioasă făcute de un vulcan care izbucneşte şi îşi aruncă puroiul, nu înseamnă că piere însuşi globul pământesc. Bolile poporului nu omoară omul.

Şi totuşi, cei care îşi fac observaţiile lor asupra clinicii sociale mai dau uneori din cap a îndoială. Cei mai puternici şi cei mai duioşi, cei mai raţionali dintre oameni au ceasurile lor de slăbiciune.

Veni-va oare viitorul? Aproape că am putea să ne punem această întrebare, când vedem în jurul nostru atâta beznă înfiorătoare. Cruntă înfruntare a egoiştilor cu nenorociţii. Partea celor egoişti sunt prejudecăţile, creşterea în neştiinţa despre lume a odraslelor bogate, pofta care ameţeşte ca o beţie, un prisos de belşug care zăpăceşte, teama de a suferi, care la câţiva merge până la scârba faţă de

[32] Centre ale unor vechi civilizaţii, azi dispărute, în Orientul Apropiat.

cei ce suferă, plăcerea neînduplecată, eul atât de umflat încât înăbuşă sufletul; iar oropsiților le e lăsată foamea, pizma, ura de a vedea pe ceilalți cum huzuresc, adâncul zbucium al instinctelor omeneşti către îndestulare, negura care năpădeşte inimile, tristețea, nevoia, fatalitatea, neştiința simplă şi impură.

Va trebui, totuşi, să continuăm a ridica ochii la cer? Punctul luminos pe care-l zărim acolo sus nu se va stinge? E îngrozitor să vezi idealul pierdut astfel în adâncimi, singuratic, abia întrezărit, strălucitor, dar înconjurat de toate acele uriaşe amenințări negre, îngrămădite monstruos în jurul lui; şi cu toate acestea, nu e mai primejduit ca o stea între fălcile norilor.

CARTEA A OPTA

ÎNCÂNTĂRI ŞI DEZNĂDEJDI

I – În plină lumină

Cititorul a înțeles că Éponine, recunoscând prin grilaj pe locuitoarea din strada Plumet, unde o trimisese Magnon, îi îndepărtase mai întâi pe bandiți, pe urmă îi slujise drept călăuză lui Marius, care, după câteva zile de extaz în fața grilajului, târât de puterea care împinge fierul către magnet şi pe îndrăgostit către pietrele din care e zidită casa iubitei, intrase în sfârşit în grădina Cosettei, ca Romeo în grădina Juliettei. Îi venise mult mai uşor decât lui Romeo; Romeo fusese nevoit să sară un zid, pe când Marius n-a trebuit decât să dea puțin la o parte un drug al grilajului slăbit, care se mişca în alveola lui ruginită ca dinții unui moşneag, aşa că trecu lesne.

Cum nu era niciodată nimeni pe stradă, iar Marius nu intra în grădină decât noaptea, nu era primejdie să fie văzut.

Din acel ceas binecuvântat şi sfânt, în care o sărutare logodi aceste două suflete, Marius veni aci în fiecare seară. Dacă în acel ceas al vieții ei, Cosette s-ar fi îndrăgostit de un bărbat necinstit şi desfrânat, ar fi fost pierdută; sunt pe lume asemenea firi, generoase, care uită de ele însele; Cosette era dintre acestea. Una din însuşirile minunate ale femeii e aceea de a se dărui. Dragostea, când atinge înălțimea la care devine atotstăpânitoare, se însoțeşte cu un fel de sfântă orbire a pudoarei. Dar câte primejdii vă pândesc, o, suflete neprihănite! Adesea ne dați sufletul vostru iar noi luăm numai trupul. Sufletul vă rămâne şi îl priviți în taină, fremătând. Iubirea nu se opreşte la jumătate drum: sau te pierde, sau te mântuie. Întreaga soartă omenească e cuprinsă în această dilemă care înseamnă mântuire sau pierzanie şi pe care nicio fatalitate n-o pune mai neînduplecat decât iubirea. Iubirea e viața sau e moartea. Leagăn, dar şi sicriu... Aceeaşi simțire spune da şi nu în inima omenească. Din tot ceea ce a făcut

Dumnezeu, inima omenească răspândeşte cea mai mare lumină şi, vai! cel mai adânc întuneric.

Dar Dumnezeu a vrut ca iubirea peste care a dat Cosette să fie o iubire mântuitoare.

Atât cât ţinu luna mai a anului 1832, în fiecare noapte, în grădina sălbatică, sub un desiş din zi în zi mai îmbătător, veniră două fiinţe alcătuite din curăţenie şi nevinovăţie, pline de o fericire cerească, fiinţe mai înrudite cu arhanghelii decât cu oamenii, cinstite, neprihănite, strălucitoare în beţia dragostei lor, răspândind lumină în întunericul nopţii. Cosettei i se părea că Marius purta pe frunte o coroană, iar pentru Marius, Cosette avea un nimb. Se atingeau, se priveau, se prindeau de mâini, se strângeau unul lângă altul, dar era un hotar, pe care nu-l treceau niciodată. Nu fiindcă l-ar fi respectat, ci fiindcă nici nu-l cunoşteau. Marius simţea o stavilă: nevinovăţia Cosettei, iar Cosette simţea un reazim: cinstea lui Marius. Primul sărut fusese şi ultimul. De atunci Marius nu se încumetase decât să-i atingă cu buzele mâinile sau şalul, sau o buclă de păr. Cosette era pentru el o mireasmă şi nu o femeie. O respira. Ea nu-i refuza nimic, iar el nu cerea nimic. Cosette era fericită, iar Marius mulţumit. Trăiau în acea stare de încântare care s-ar putea numi extazul unui suflet; acea nespusă îmbrăţişare a două neprihăniri în ideal; două lebede întâlnindu-se pe Muntele Fecioarei.

La acel ceas al dragostei, când simţurile uită să vorbească sub atotputernicia fericirii, Marius, curatul şi seraficul Marius, ar fi fost mai curând în stare să intre la o femeie de stradă decât să ridice rochia Cosettei până la gleznă. O dată, sub lumina lunii, Cosette se aplecă să culeagă o floare şi bluza i se întredeschise la piept, lăsând să i se vadă puţin sânul. Marius întoarse capul.

Ce se întâmpla între aceste două fiinţe? Nimic. Se adorau.

Noaptea, când se aflau împreună, grădina părea un loc viu şi sfânt. Toate florile se desfăceau în jurul lor, trimiţându-le parfumul; ei îşi deschideau sufletele şi le risipeau pe flori. Vegetaţia îmbelşugată şi puternică tresărea plină de sevă şi de beţie în jurul acestor doi nevinovaţi, iar ei îşi spuneau vorbe de dragoste care înfiorau copacii.

Ce fel de vorbe erau acestea? Şoapte. Nimic mai mult. Dar era de ajuns să tulbure şi să mişte toată natura. Putere purtătoare de farmece, pe care am înţelege-o greu citind într-o carte asemenea convorbiri, făcute anume ca să fie luate de vânt şi risipite ca un fum pe sub frunzişuri. Scoateţi din murmurul a doi iubiţi melodia care por-

neşte din suflet, acompaniindu-i ca o liră, şi va rămâne numai o umbră; veţi zice: cum, numai atât? Ei, da, copilării, lucruri pe care le-au mai spus şi alţii, râsete pentru nimica toată, mofturi, nerozii, tot ceea ce e mai sublim şi mai profund pe lume! Singurele lucruri care merită să fie spuse şi ascultate!

Cine n-a auzit niciodată asemenea copilării, asemenea nimicuri, cine nu le-a rostit niciodată e un dobitoc şi un om rău.

Cosette îi spunea lui Marius:

— Tu ştii?...

(Începuseră în aceste şoapte, în nevinovăţia lor cerească, să-şi spună pe nume şi *tu,* fără, să-şi dea seama cum ajunseseră la asta.)

— Ştii? Numele meu este Eufrasia.

— Eufrasia? Ba nu, te cheamă Cosette.

— Oh! Cosette e un nume de rând, care mi-a fost dat când eram mică. Numele meu adevărat e Eufrasia. Nu-ţi place numele acesta: Eufrasia?

— Ba da... Dar Cosette nu e de rând.

— Îţi place mai mult decât Eufrasia?

— Ei!... da.

— Atunci îmi place şi mie mai mult. Ai dreptate, e drăguţ: Cosette. Spune-mi Cosette!

Şi surâsul cu care întovărăşea aceste cuvinte prefăcea întregul dialog într-o idilă vrednică de grădinile raiului.

Altă dată, îl privea ţintă şi izbucnea:

— Domnule, eşti frumos, eşti încântător, eşti plin de duh, nu eşti prost deloc, eşti cu mult mai învăţat decât mine, dar mă prind că nu poţi spune ca mine cuvântul *te iubesc!*

Şi Marius, în al şaptelea cer, credea că aude un vers cântat de o stea.

Sau, altă dată, Cosette îi dădea o pălmuţă pentru ca-l auzise tuşind şi îi spunea:

— Nu tuşi, domnule! La mine în casă nu e voie să tuşească nimeni fără încuviinţarea mea. E foarte urât să tuşeşti şi să mă bagi la griji. Vreau să fii sănătos, pentru că, dacă te-ai îmbolnăvi, aş fi foarte nenorocită. Ce m-aş face?

Era pur şi simplu dumnezeiesc.

O dată Marius îi spuse Cosettei:

— Închipuie-ţi că am crezut o bună bucată de vreme că te cheamă Ursula.

Povestea aceasta i-a făcut să râdă toată seara.

În mijlocul unei alte convorbiri, i se întâmpla să izbucnească:

— Oh, într-o zi, în grădina Luxembourg, mi-a venit să sucesc gâtul unui invalid!

Dar se opri deodată şi nu merse mai departe. Ar fi trebuit să-i vorbească Cosettei de jartiera ei, ceea ce îi era cu neputinţă. Era o vecinătate necunoscută, carnea, faţă de care uriaşa lui dragoste fără prihană da înapoi cu un fel de spaimă sfântă.

Aşa îşi închipuia Marius viaţa cu Cosette, fără nimic altceva: să vină în fiecare seară în strada Plumet, să dea la o parte vechiul drug binevoitor de la grilajul preşedintelui, să se aşeze unul lângă altul pe banca aceea, să privească printre arbori licăririle nopţii care se lăsa, să-şi aşeze cuta pantalonului lângă marginea largă a rochiei Cosettei, să-i mângâie unghia degetului mare, să-i zică *tu*, să miroase unul după altul aceeaşi floare, într-una, la nesfârşit. În acest timp, norii treceau deasupra capului lor. De câte ori adie vântul, ia cu el mai multe vise omeneşti decât nori de pe cer.

Nu se poate spune că această iubire curată, aproape sălbatică, era lipsită cu totul de orice curtenie amoroasă. „A face complimente iubitei” este cel dintâi chip de a o mângâia, o jumătate de îndrăzneală care dibuie. Complimentul este ca un sărut printr-un voal. Voluptatea îşi strecoară dulcele ei vârf de ac, şi se ascunde. În faţa voluptăţii inima face un pas înapoi, ca să iubească mai puternic. Alintările lui Marius, pline de visuri, erau, dacă putem spune, limpezi ca azurul. Păsările care zboară sus, pe lângă îngeri, trebuie să audă asemenea vorbe. În ele se împletea totuşi şi viaţa, şi umanitatea, şi toată câtimea de real de care Marius era în stare. Ceea ce se spune în umbră e un preludiu la ceea ce se va spune în alcov: o nouă revărsare lirică, amestec de odă şi sonet, gingaşe hiperbole ale gânguritului de porumbei, toate rafinamentele iubirii strânse mănunchi şi răspândind o mireasmă cerească, suavă, ca un ciripit negrăit al inimilor.

— O, şoptea Marius, ce frumoasă eşti! Nici nu îndrăznesc să mă uit la tine! Te contemplu. Eşti o graţie. Nu ştiu ce vrajă mă cuprinde... Tivul rochiei tale de sub care se zăreşte vârful pantofului, mă tulbură. Şi apoi, ce lumină uimitoare e în gândurile tale! Vorbeşti atât de cuminte. Câteodată mi se pare că eşti un vis. Vorbeşti, te ascult şi mă încânţi! O, Cosette! Ce ciudat şi ce minunat e; sunt nebun de-a binelea! Eşti fermecătoare, domnişoară! Îţi privesc picioruşele la microscop şi sufletul cu ocheanul stelelor...

Şi Cosette răspundea:

— Te iubesc din ce în ce mai mult; astă-seară mai mult decât azi-

dimineață.

Întrebările şi răspunsurile se încrucişau la întâmplare în dialogul lor, cădeau, mergeau la înțelegere asupra dragostei, ca figurinele care cad mereu în picioare.

Toată făptura Cosettei era naivitate, nevinovăție, transparență, alb, candoare, strălucire. S-ar fi putut spune despre Cosette că e un cer limpede. Răspândea o prospețime de aprilie şi de zori de zi. În ochii ei era rouă. Cosette era o întrupare a luminii aurorei în chip de femeie.

Era firesc ca Marius, iubind-o, s-o admire. Dar adevărul este că mica elevă de pension, abia ieşită de la mânăstire, vorbea cu o pătrundere deosebită şi rostea câteodată tot felul de cuvinte delicate şi pline de adevăr. Ciripitul ei se prefăcea în vorbire aleasă. Nu se înşela asupra niciunui lucru şi vedea just. Femeia simte şi vorbeşte cu fragedul instinct al inimii, care nu greşeşte. Nimeni nu ştie să spună ca o femeie lucruri gingaşe şi adânci. Gingăşie şi adâncime – iată femeia, iată cerul!

În această fericire deplină aveau în fiecare clipă lacrimi în ochi. O gâză strivită, o pană căzută dintr-un cuib, o crenguță de răsură ruptă, totul îi înduioşa, şi fericirea lor, uşor învăluită de melancolie, părea că nu cere altceva decât să plângă. Cel mai netăgăduit semn de dragoste e o înduioşare câteodată de neîndurat.

Apoi – schimbările neaşteptate sunt jocul de fulgere al dragostei – râdeau din toată inima cu o nepăsare încântătoare şi atât de firească, încât păreau uneori doi băieți. Totuşi, chiar fără ştirea inimilor neprihănite, natura nu se lasă uitată şi e oriunde de față. E mereu prezentă cu ținta ei brutală şi sublimă, şi, oricare ar fi nevinovăția sufletelor, simți, în perechea cea mai pudică, adorabila şi tainica nuanță care deosebeşte doi îndrăgostiți de doi prieteni. Se adorau.

Ceea ce este veşnic şi neschimbător nu se pierde. Îndrăgostiții se iubesc, râd, se încruntă în glumă unul la altul, îşi împletesc degetele mâinilor, se tutuiesc, dar toate acestea nu pun stavilă veşniciei. Îndrăgostiții se ascund în taina amurgului, în umbră, odată cu păsările, cu trandafirii; ei se farmecă unul pe altul în întuneric, cu inimile oglindite în ochi, murmură, şoptesc, în vreme ce imensele legănări de astre umplu nemărginirea.

II – Beția fericirii depline

Trăiau ca purtați pe valuri, năuciți de fericire. Nici nu băgaseră de

seamă că holera bântuia în Paris tocmai în acea lună. Îşi făcuseră cele mai multe mărturisiri cu putinţă, dar nu merseseră mult mai departe de numele lor. Marius spusese Cosettei că era orfan, că se numea Marius Pontmercy, că era avocat, că trăia din ceea ce scria pentru librari, că tatăl său fusese colonel, că fusese un erou şi că el, Marius, se certase cu bunicu-său, care era bogat. Îi spusese oarecum şi că era baron, dar Cosette nu s-a arătat prea mirată. Marius baron? Nu înţelesese. Nu ştia ce însemna cuvântul. Marius era Marius. În ceea ce o privea pe ea, îi mărturisise că fusese crescută în mânăstirea Petit-Picpus, că mama sa murise, ca şi a lui, că tatăl său se numea domnul Fauchelevent, că era foarte bun, că-i ajuta pe sărmani, dar că şi el era sărman, şi că se lipsea de orice numai să nu-i lipsească ei nimic.

Lucru de neînţeles; în acel fel de simfonie în care trăia Marius de când o vedea pe Cosette, trecutul, chiar cel mai apropiat, ajunsese pentru el atât de nedesluşit şi depărtat, încât ceea ce îi povestea Cosette îi era de ajuns. Nu se gândise să-i povestească nici despre întâmplarea petrecută într-o noapte în mansarda Thénardierilor, nici despre arsura cu dalta, nici despre felul ciudat de a se purta şi fuga neînţeleasă a tatălui ei.

Marius uitase totul pentru moment; seara nu-şi mai amintea nici ceea ce făcuse de dimineaţă, nici unde mâncase la prânz, nici cu cine vorbise; urechile îi vuiau de cântece care nu-l mai lăsau să audă niciun alt gând şi nu trăia decât în ceasurile când o vedea pe Cosette. Atunci, aflându-se în cer, era firesc să uite pământul. Amândoi lâncezeau sub greutatea abia simţită a desfătărilor imateriale. Aşa trăiesc lunaticii aceştia pe care-i numim îndrăgostiţi.

Vai! Cine n-a trecut prin toate acestea? Pentru ce vine ceasul care ne scoate din acest azur şi de ce se mai prelungeşte viaţa după aceea?

A iubi aproape că ţine loc de a gândi. Iubirea este o înflăcărată uitare a tot ce te înconjoară. Să nu cerem, aşadar, pasiunii logică. Nu poate fi o asemenea desăvârşită înlănţuire în inima omenească, cum nu poate fi o figură geometrică desăvârşită în mecanica cerească. Pentru Cosette şi Marius nimic nu mai fiinţa în afară de Marius şi Cosette. Universul dimprejurul lor se prăbuşise într-un abis fără fund. Trăiau o clipă de aur. Nimic înainte, nimic înapoi. Lui Marius abia dacă îi trecea prin minte că iubita lui avea un tată. Mintea lui era cufundată în uitarea extazului. Despre ce vorbeau aceşti îndrăgostiţi? Am spus: despre flori, despre rândunele, despre apusul soa-

relui, despre răsăritul lunii, tot lucruri de însemnătate! Îşi spuseseră de toate, afară de tot. Pentru îndrăgostiţi totul este tocmai nimicul. Tatăl ei, cele ce se petrecuseră, maghernița, bandiţii şi acea fioroasă întâmplare, la ce bun? Şi era oare aşa de sigur că acel vis urât existase cu adevărat? Erau împreună, se iubeau, nimic altceva nu mai exista pe lume. Pesemne că pentru a ajunge în rai e nevoie să fi trecut prin chinurile iadului şi să le fi uitat. Ai văzut cumva diavoli? Există aşa ceva? Ai tremurat? Ai suferit? Nu mai ştii nimic. Totul e învăluit într-o ceaţă trandafirie.

Aceste două fiinţe, oricât de împotriva firii ar părea lucrul acesta, trăiau o viaţă înălţătoare, între nadir şi zenit, între om şi înger, deasupra noroiului, dedesubtul eternului, în nori; abia existând în carne şi oase, numai suflet, numai extaz, din creştet până în tălpi, prea adânciţi în altă lume ca să mai fie cu picioarele pe pământ, prea încărcaţi, totuşi, de umanitate, ca să se topească în azur, în suspensie, ca nişte atomi care îşi aşteaptă precipitatul; ca şi cum s-ar fi găsit dincolo de destin, necunoscând făgaşul zilei de ieri, de azi, de mâine; uimiţi, vrăjiţi, uşori; câteodată atât de desprinşi de toate, încât se puteau pierde în infinit; aproape pregătiţi pentru zborul etern.

Dormeau cu ochii deschişi în această legănare. O, somn adânc, realităţi copleşite de ideal!

Adesea, oricât de frumoasă era Cosette, Marius închidea ochii în faţa ei. Când închizi ochii, vezi sufletul mai bine decât oricând.

Marius şi Cosette nu se întrebau unde îi va duce o astfel de viaţă; simţeau că au şi ajuns unde doreau. Ce pretenţie neînţeleasă au oamenii ca iubirea să ducă neapărat undeva!

III – Începe să se întunece

Jean Valjean nu bănuia nimic.

Cosette mai puţin visătoare decât Marius, era veselă, şi atât îi ajungea lui Jean Valjean ca să fie fericit. Gândurile Cosettei, preocupările ei duioase, prezenţa lui Marius, care îi umplea sufletul, nu pătau cu nimic puritatea neasemuită a frumoasei ei frunţi caste şi surâzătoare. Era la vârsta când fecioara îşi poartă dragostea, cum îngerul îşi poartă crinul. Valjean era liniştit. Şi apoi, când doi îndrăgostiţi se înţeleg, lucrurile merg totdeauna de minune, şi un al treilea, oricine ar fi el, care le-ar tulbura dragostea, e ţinut într-o desăvârşită neştiinţă, prin acele mici viclenii, mereu aceleaşi, ale tuturor îndrăgostiţilor. Aşa că niciodată Cosette nu-i spunea „nu” lui Jean

Valjean. Voia să se plimbe? Da, tăticule. Voia să stea acasă? Foarte bine. Voia să-şi petreacă seara lângă Cosette? Era încântată. Şi fiindcă Jean Valjean se ducea la culcare totdeauna la ceasurile zece, Marius nu venea în grădină seara decât după ce o auzea din stradă pe Cosette deschizând uşa cu geamul dinspre curte. Se înțelege de la sine că ziua nimeni nu-l întâlnea pe Marius. Jean Valjean nici nu-şi închipuia că Marius există. O singură dată numai, într-o dimineață, i s-a întâmplat să-i spună Cosettei:

„Uite cât var ai pe spate!” Seara trecută, Marius, într-un elan de dragoste, o cuprinsese pe Cosette lângă un zid.

Bătrâna Toussaint, care se culca devreme, nu aştepta decât să doarmă, după ce-şi isprăvea treaba, şi nu ştia nimic, ca şi Valjean.

Niciodată Marius nu punea piciorul în casă. Când era cu Cosette, se ascundea sub o boltă de lângă scara casei, ca să nu poată fi văzuți, nici auziți din stradă, şi se aşezau acolo, mulțumindu-se adesea să-şi strângă mâinile de douăzeci de ori pe minut, privind în tăcere ramurile pomilor. În acele clipe, de-ar fi căzut trăsnetul la treizeci de paşi de ei, şi tot n-ar fi băgat de seamă, atât de cufundați erau unul în visarea celuilalt. Nevinovății pline de limpezime. Ceasuri fără prihană, aproape toate la fel. Acest fel de iubire e ca o împletire de petale de crin şi pene de porumbei.

Între ei şi stradă se afla toată grădina; de câte ori Marius intra sau ieşea, îndrepta cu grijă drugul grilajului, ca să nu se vadă nicio urmă.

Pleca de obicei spre miezul nopții şi se întorcea la Courfeyrac. Courfeyrac îi spunea lui Bahorel:

— Ce zici de asta? Marius a început să vină acasă pe la unu noaptea.

Bahorel răspundea:

— Ce să-i faci? Orice seminarist are capsa lui.

Câteodată Courfeyrac încrucişa brațele, lua o înfățişare serioasă şi-i spunea lui Marius:

— Ai cam luat-o razna, tinere!

Courfeyrac, om practic, nu vedea cu ochi buni pe chipul lui Marius strălucirea unui paradis fantastic, nu prea era obişnuit cu pasiunile inedite; se îngrijora şi câteodată îl soma pe Marius să se trezească la realitate.

Într-o dimineață îi făcu această mustrare:

— Dragul meu, îmi faci impresia că te afli în lună, în țara visurilor, ținutul iluziei, cu capitala Balon de Săpun. Hai, fii băiat de trea-

bă! Cum o cheamă?

Dar nimic „nu-l putea face să vorbească” pe Marius. Mai degrabă i-ai fi smuls unghiile decât vreuna din cele două silabe care alcătuiau minunatul nume: Cosette. Adevărata dragoste e luminoasă ca zorile şi tăcută ca mormântul. Numai că lui Courfeyrac i se părea ceva schimbat în Marius: tăcerea lui era plină de strălucire.

Cât ţinu dulcea lună mai, Marius şi Cosette cunoscură aceste nemăsurate fericiri:

Să se certe şi să-şi spună „dumneata”, numai şi numai ca să-şi spună pe urmă „tu” cu şi mai multă plăcere.

Să-şi vorbească îndelung, şi cu cele mai neînsemnate amănunte, despre oameni care nu-i interesau defel, o dovadă mai mult că în această încântătoare melodie care se numeşte dragoste textul nu înseamnă mai nimic.

Marius, s-o asculte pe Cosette vorbind de rochii.

Cosette, să-l asculte pe Marius vorbind despre politică.

Să audă, genunchi lângă genunchi, cum huruiau trăsurile pe strada Babylone.

Să se uite la aceeaşi stea în văzduh sau la acelaşi licurici în iarbă.

Să tacă împreună, plăcere cu mult mai mare decât să-şi vorbească.

Etc. etc.

Cu toate astea, îi pândeau multe încurcături.

Într-o seară, Marius se îndrepta spre locul întâlnirii prin bulevardul Invalizilor; mergea de obicei cu capul în jos; tocmai când să cotească pe strada Plumet, auzi lângă el:

— Bună seara, domnule Marius.

Ridică ochii şi o recunoscu pe Éponine.

I se păru ciudat. Nu se mai gândise niciodată la fata asta, din ziua când îl adusese în strada Plumet; n-o mai văzuse deloc şi o uitase cu totul. Nu putea decât să-i fie recunoscător, îi datora fericirea lui de acum şi totuşi se simţea stânjenit întâlnind-o.

E o greşeală să se creadă că iubirea, când e fericită şi curată, îl ridică pe om la o treaptă de desăvârşire; îl duce pur şi simplu, după cum am văzut, la uitare. Îndrăgostitul uită să fie rău, dar uită şi să fie bun. Recunoştinţa, datoria, amintirile esenţiale şi tulburătoare pier.

În orice alt timp, Marius s-ar fi purtat cu totul altfel faţă de Éponine. Absorbit de Cosette, nici nu-şi dăduse seama destul de limpede că această Éponine se numea Éponine Thénardier şi purta un nume înscris în testamentul tatălui său, nume căruia, cu câteva luni

mai înainte, i s-ar fi devotat cu aprindere. Îl arătăm pe Marius aşa cum era. Până şi tatăl lui i se ştersese oarecum din suflet din pricina orbitoarei lumini a acestei iubiri.

Răspunse cam stânjenit:

— Ah, dumneata erai, Éponine?

— De ce îmi spui „dumneata”? Ți-am făcut vreun rău?

— Nu, răspunse el.

Desigur că n-avea nimic împotriva ei. Ba, dimpotrivă. Simțea însă că acum, când îi spunea „tu” Cosettei, nu mai putea să-i spună decât „dumneata” Époninei.

Marius tăcu. Ea izbucni:

— Spune-mi...

Apoi se opri. Se părea că această făptură atât de nepăsătoare şi îndrăzneață altădată nu mai găsea cuvintele. Încercă să zâmbească, dar nu izbuti. Urmă:

— Atunci?...

Apoi tăcu iar şi rămase cu ochii plecați.

— Bună seara, domnule Marius! spuse ea pe neaşteptate şi plecă.

IV – Cab huruie în engleză şi latră în argou[1]

A doua zi era 3 iunie, 3 iunie 1832, dată pe care trebuie s-o însemnăm din pricina evenimentelor grave care în această epocă pluteau deasupra Parisului ca nişte nori negri. Marius, la căderea nopții, mergând pe acelaşi drum ca în ajun, cu inima plină de aceleaşi gânduri vrăjite, o zări între copacii bulevardului pe Éponine, care venea spre el. Două zile la rând era prea mult. Se întoarse iute, părăsi bulevardul, schimbă drumul şi ajunse în strada Plumet prin strada Monsieur.

Éponine, zărindu-l, se hotărî să-l urmărească până în strada Plumet, ceea ce nu mai făcuse până atunci. Se mulțumise numai să-l privească trecând pe bulevard, fără să caute să-l întâlnească. Numai în ajun încercase să-i vorbească.

Aşadar Éponine îl urmări, fără ca Marius să bage de seamă. Îl văzu dând la o parte drugul grilajului şi strecurându-se în grădină.

„Uite, îşi zise ea, intră în casă!”

Se apropie de grilaj, pipăi drugii unul după altul şi găsi uşor pe cel

[1] În englezeşte *cab* e prescurtarea lui *gabriolet*; în argoul francez înseamnă câine.

mişcat din loc de Marius.

Mormăi cu vocea scăzută, cu un accent lugubru:

— Asta nu, Lisette[2]!

Se aşeză pe marginea de piatră a grilajului, alături de drug, ca şi cum l-ar fi păzit. Era locul unde grilajul se învecina cu zidul de alături. În acel ungher întunecat Éponine dispărea de-a binelea.

Rămase aşa mai mult de un ceas, fără să se mişte şi fără să răsufle, muncită de gânduri.

Către ceasurile zece seara, unul dintre cei doi sau trei trecători obişnuiți de pe strada Plumet, un bătrân cetățean întârziat, care se grăbea prin acest loc pustiu şi deocheat, mergând de-a lungul grădinii şi ajungând la colțul pe care grilajul îl făcea cu zidul, auzi o voce înăbuşită şi amenințătoare spunând:

— Nu mă mai mir că vine seară de seară!

Trecătorul îşi plimbă ochii de jur împrejur, nu văzu pe nimeni, nu îndrăzni să se uite în ungherul întunecat şi i se făcu frică. Grăbi pasul.

Avu dreptate să se grăbească, căci după câteva clipe, şase bărbați care mergeau răzleți, la oarecare distanță unul de altul, de-a lungul zidurilor, şi pe care i-ai fi putut lua drept o patrulă de noapte, intrară în strada Plumet.

Cel care ajunse întâi la grilajul grădinii se opri şi-i aşteptă pe ceilalți. După o clipă se adunară toți şase la un loc.

Oamenii aceştia începură să şuşotească.

— Aicişa, spuse unul dintre ei.

— E vreun cab în grădină? întrebă altul.

— Nu ştiu. În orice caz, am adus o găluşcă pe care o să i-o dăm s-o halească.

— Ai chit ca să frânguim vânterna?[3]

— Da.

— Grilajul e rebegit, reluă al cincilea, care avea o voce de ventrilog.

— Cu atât mai bine! zise al doilea care vorbise. N-o să strige cine ştie ce la funberec[4] şi n-o să fie greu de secerat.

Cel de-al şaselea, care încă nu scosese nicio vorbă, începu să cer-

---

[2] *Lisette,* personaj foarte popular din cântecele lui Béranger.

[3] A sparge geamul cu ajutorul unui plasture de chit, care, lipit de geam, reține cioburile şi zgomotul.

[4] N-o să scârțâie sub pilă.

ceteze grilajul, cum făcuse şi Éponine cu un ceas mai devreme, apucând fiecare drug şi clătinându-l încetişor. Ajunse astfel la drugul pe care Marius îl desprinsese. Când să pună mâna pe el, o altă mână ieşi deodată din întuneric şi-i înşfăca brațul. Se simți lovit în coşul pieptului, împins înapoi, şi o voce răguşită îi spuse fără să țipe:

— E un cab în curte.

În acelaşi timp văzu o fată palidă stând în picioare în fața lui.

Omul avu o tresărire, ca totdeauna în fața neaşteptatului. Se zbârli; nimic nu e mai înspăimântător la vedere decât fiarele sălbatice cuprinse de spaimă; înfățişarea lor îngrozită te îngrozeşte. Se dădu înapoi şi bâlbâi:

— Cine e pațachina asta?

— Fie-ta!

Într-adevăr, stăteau față în față, Éponine şi Thénardier.

Când apăruse Éponine, ceilalți cinci, adică Claquesous, Gueulemer, Babet, Montparnasse şi Brujon, se apropiaseră fără zgomot, fără grabă, fără să spună un cuvânt, cu încetineala sinistră proprie acestor oameni ai nopții.

În mâinile lor se zăreau nişte unelte hâde. Gueulemer avea un cleşte încovoiat, din acelea pe care haimanalele le numesc „basma”.

— Ia te uită! Ce faci aici? Ce-ai cu noi? Eşti nebună? țipă Thénardier, atât cât poate cineva să țipe vorbind totuşi în şoaptă. Ce nu ne dai pace să lucrăm?

Éponine începu să râdă şi îi sări de gât.

— Sunt aici, tăticule, fiindcă sunt. Ce, nu mai e voie acum să şezi pe pietre? Dumneata n-ar trebui să fii aici. Ce cauți aici dacă e un pesmet? I-am spus şi lui Magnon. Nu-i nimic de făcut. Hai, sărută-mă tăticule! E mult de când nu te-am văzut! Va să zică nu mai eşti la răcoare?

Thénardier încercă să se descurce din brațele Époninei şi mormăi:

— Gata, m-ai sărutat. Da, sunt afară, nu mai sunt la răcoare. Acu du-te!

Dar Éponine nu-şi desfăcea mâinile de după gâtul lui şi îşi dubla mângâierile:

— Tăticule, cum ai făcut? Trebuie să fii tare iscusit, dacă ai putut ieşi de acolo. Povesteşte-mi! Şi mama? Unde e mama? Spune-mi ce mai e cu mama?

Thénardier răspunse:

— Ei bine, nu ştiu, lasă-mă, hai, du-te!

— Tocmai că nu vreau să mă duc! zise Éponine, fandosindu-se ca

un copil răsfățat. Mă goneşti, după ce că nu te-am văzut de patru luni şi de abia am avut timp să te sărut.

Şi se agăță din nou de gâtul lui.

— Ei, ce de nerozii! zise Babet.

— Să ne grăbim, zise Gueulemer. Poa' să treacă sticleții!

Glasul ventrilogului îngână ritmat:

„Nu suntem în postul mare
Să ne pupăm de iertare!”

Éponine se întoarse către ceilalți cinci bandiți:

— A, domnul Brujon! Bună ziua, domnule Babet! Bună ziua, domnule Claquesous! Nu mă mai recunoşti, domnule Gueulemer? Ce mai faci, Montparnasse?

— Ba da, cum să nu te cunoască? zise Thénardier. Dar bună ziua, bună seara, ia-ți tălpăşița! Lasă-ne-n pace!

— E ceasul vulpilor, nu al pupezelor, spuse Montparnasse.

— Vezi bine că avem de vulpuit p-acilea, adăugă Babet.

Éponine apucă mâna lui Montparnasse.

— Ia seama să nu te tai, am un cosor în palmă.

— Dragă Montparnasse, răspunse mieros Éponine, trebuie să ai încredere în oameni. Oi fi semănând şi eu nițel cu tata. Domnule Babet, domnule Gueulemer, nu m-ați trimis să cercetez ce-i pe aici?

Éponine nu mai vorbea argou. De când îl cunoscuse pe Marius, nu putea să sufere, limba asta îngrozitoare. Strânse în mica ei mână, osoasă şi uscată ca mâna unui schelet, degetele mari, aspre ale lui Gueulemer şi urmă:

— Ştiți voi că nu sunt proastă. De obicei credeți ce spun. V-am fost de folos în împrejurări grele. Ei, am aflat eu tot, vă puneți pielea la bătaie degeaba, mă înțelegeți! Vă jur că nu e nimic de făcut în casa asta.

— Sunt nişte femei singure, zise Gueulemer.

— Nu. S-au mutat.

— Da lumânările nu s-au mutat! rosti Babet.

Si-i arătă Époninei, printre vârfurile copacilor, o lumină care se plimba prin mansarda casei. Era Toussaint, care nu se culcase încă şi întindea rufele la uscat.

Éponine încercă o ultimă sforțare.

— Ei, zise ea, sunt nişte oameni foarte săraci; în cocioaba asta nu găsiți para chioară.

— Du-te dracului! strigă Thénardier. După ce-om răsturna-o cu

fundu-n sus, o să-ți spunem ce e înăuntru, dacă sunt bumăşti, rotițe sau tinichele[5].

Şi-o împinse la o parte ca să treacă.

— Drăguțule, domnule Montparnasse, zise Éponine, te rog, dumneata, care eşti cumsecade, nu intra!

— Ia seama că ai să te tai! răspunse Montparnasse.

Thénardier urmă cu tonul hotărât:

— I-ați valea, îngeraşule, şi lasă bărbații să-şi vază de treburi!

Éponine dădu drumul mâinii lui Montparnasse, pe care o apucase iarăşi, şi zise:

— Va să zică vreți să intrați în casa asta?

— Nițel! spuse ventrilogul rânjind.

Atunci ea se aşeză cu spatele la grilaj, cu fața la cei şase bărbați înarmați până-n dinți, cărora noaptea le da o înfățişare de diavoli, şi zise cu o voce hotărâtă şi groasă:

— Dacă e aşa, atunci nu vreau eu!

Se opriră toți uimiți. Numai ventrilogul continua să rânjească.

Fata spuse din nou:

— Prieteni, ascultați-mă bine! Nu e ce vă trebuie. Acum vorbesc eu. Mai întâi, dacă intrați în grădină, dacă vă atingeți de grilajul ăsta, eu țip, bat la toate uşile, deştept lumea, chem sergenții de stradă, vă dau pe mâna poliției.

— E în stare! spuse încet Thénardier lui Brujon şi ventrilogului.

Ea dădu din cap şi adăugă:

— Începând cu tata.

Thénardier se apropie..

— Mai departe, drăguțule! zise ea.

El se retrase, mormăind între dinți:

— Dar ce dracu are? Şi adăugă: Cățea!

Éponine începu să râdă într-un chip groaznic:

— Fie, dar n-o să intrați! Nu sunt pui de câine, sunt pui de lup. Sunteți şase, dar nu-mi pasă! Sunteți bărbați. Ei bine, eu sunt femeie! Nu mi-e frică de voi, poftim! Vă spun că n-o să intrați în casă, fiindcă n-am eu chef. Dacă vă apropiați, latru. V-am spus, cabul sunt eu. Puțin îmi pasă de voi! Vedeți-vă de drum, mă plictisiți! Duceți-vă unde vreți, dar nu aici, aici nu vă las! Voi puteți să dați cu cuțitul, că eu dau cu picioarele, mi-e totuna, poftiți!

Înaintă un pas către bandiți; era înspăimântătoare. Începu iar să

[5] Franci, gologani sau mărunțiş.

râdă:

— La naiba! Nu mi-e frică. La vară o să-mi fie foame, la iarnă o să-mi fie frig. Ce caraghioşi sunt nătărăii ăştia de bărbați dacă îşi închipuie că înfricoşează o fată! Frică, de ce? Ei, aş, mor de frică! Fiindcă aveți nişte otrepe de muieri care intră sub pat când vă răstiți la ele, aşa credeți? Mie nu mi-e frică de nimic! Îşi aținti privirea asupra lui Thénardier şi zise: Nici chiar de dumneata! Apoi continuă plimbându-şi asupra bandiților pupilele sângerii de stafie: Ce-mi pasă mie dacă o să mă adune mâine de pe caldarâmul străzii Plumet, omorâtă de tată-meu cu bâta, sau dacă o să fiu găsită peste un an între gratiile de la Saint-Cloud, sau în insula Lebedelor, printre dopuri putrede şi câini înecați!

Trebui să se oprească; o apucă o tuse seacă, răsuflarea îi ieşea ca un horcăit din pieptul îngust şi slab.

Continuă apoi:

— N-am decât să strig, şi vine cineva, ehe! Sunteți şase, eu sunt lumea întreagă!

Thénardier făcu un pas spre ea.

— Nu te apropia! strigă ea.

El se opri şi zise cu blândețe:

— Bine, nu. Nu m-apropii, da nu vorbi atât de tare. Fata mea, vrei să ne împiedici să lucrăm? Trebuie să ne câştigăm viața. Nu mai ai niciun pic de dragoste pentru tat-tu?

— Mă plictisiți! zise Éponine.

— Dar trebuie să trăim, să mâncăm…

— Crăpați!

Apoi se aşeză pe postamentul grilajului, îngânând cântecul:

„Tristă amintire,
Chipul meu plăcut,
Glezna mea subțire,
Anii ce-au trecut”.

Sta cu coatele rezemate pe genunchi, cu bărbia în palme şi-şi legăna piciorul cu un aer nepăsător. Rochia ruptă lăsa să i se vadă umerii slabi. Felinarul vecin îi lumina profilul. Era uluitor de hotărâtă.

Cei şase tâlhari, zăpăciți şi supărați că sunt ținuți locului de o fată, se retraseră în întuneric şi se sfătuiră, ridicând din umeri, umiliți şi furioşi.

Ea îi privea potolită şi sălbatică.

— Are ea, zise Babet, o pricină. Să fie îndrăgostită de câine? Păcat că ne scapă pontul. Două femei, un bătrân care cloceşte în fundul curții, perdele bune la ferestre. Bătrânul trebuie să fie vreun perciunat. Bună treabă!

— Atunci intrați voi, izbucni Montparnasse, şi vedeți-vă de treabă! Rămân eu cu fata, şi dacă mişcă…

Făcu să sclipească la lumina felinarului cuțitul pe care-l ținea în mână.

Thénardier tăcea mâlc şi părea gata să facă ce se va hotărî.

Brujon, care era nițel profet şi care, după cum se ştie, „dăduse pontul”, nu scoase încă niciun cuvânt. Părea gânditor. Era cunoscut că nu dădea îndărăt de la nimic şi se ştia că într-o zi jefuise, numai şi numai de dragul primejdiei, un post de sergenți de stradă. Între altele, făcea versuri şi cântece, ceea ce îi dădea un mare prestigiu. Babet îl întrebă:

— Tu nu spui nimic, Brujon?

Brujon tăcu o clipă, dădu din cap în felurite chipuri şi se hotărî în sfârşit să deschidă gura:

— Uite, am întâlnit azi-dimineață două vrăbii care se băteau; astă-seară m-am ciocnit de o femeie cârcotaşă. Semn rău! Hai să ne cărăm!

Plecară.

La plecare, Montparnasse şopti:

— Ei, dacă ați fi fost de părere, aş fi strâns-o de gât.

Babet îi răspunse:

— Eu nu. Nu mă ating de femei.

La colțul străzii se opriră şi schimbară cu glas scăzut aceste vorbe neînțelese:

— Unde ne culcăm astă-seară?

— *Sub Pantin*[6].

— *Ai la tine cheia de la grilaj, Thénardier?*

— Cred şi eu!

Éponine, care nu-i părăsea din ochi, îi văzu întorcându-se pe drumul pe care veniseră. Se ridică în picioare şi începu să se furişeze în urma lor, de-a lungul zidurilor. Se ținu astfel după ei până în bulevard. Acolo îi văzu cum se despart şi se afundă în întunericul în care păreau că se topesc.

---

[6] Paris.

V – Faptele nopții

După plecarea bandiților, strada Plumet îşi recăpătă liniştita ei înfățişare nocturnă. Pădurea nu s-ar fi mirat de cele întâmplate în stradă. Codrii, crângurile, desişurile, crengile de nepătruns, ierburile uriaşe viețuiesc într-un adânc de umbre; furnicarul sălbăticiunilor zăreşte pe neaşteptate năluci ale nevăzutului; lumea mai prejos de om desluşeşte prin ceață lumea de dincolo de om; lucrurile necunoscute de noi, cei vii, se cufundă aici în întuneric. Natura zbârlită şi sălbatică se înspăimântă de unele apropieri în care i se pare că simte supranaturalul. Puterile întunericului se cunosc între ele şi stau într-o cumpănă tainică. Dinții şi unghiile se tem de lumea de dincolo de simțuri. Bestialitatea care se adapă cu sânge, poftele lacome şi nesătule în căutarea prăzii, instinctele înarmate cu gheare şi cu fălci, care nu au ca început şi ca țintă decât pântecul, privesc şi adulmecă cu nelinişte stafia nepăsătoare, cutreierând în giulgiul ei, dreapta şi străvezia rochie fâlfâitoare, şi părând că trăieşte un fel de viață groaznică a morții. Aceste ființe brutale, care nu sunt decât materie, sunt stăpânite de o teamă nelămurită ca nu cumva să dea peste nesfârşita întunecime strânsă într-o ființă necunoscută. Un chip negru care taie drumul opreşte în loc orice fiară sălbatică. Ceea ce iese din cimitir înfricoşează şi descumpăneşte ceea ce iese din peşteră; ferocității îi e teamă de sinistru; lupii dau îndărăt în fața unui strigoi.

VI – Marius coboară pe pământ şi îşi dă adresa Cosettei

În timp ce o cățea cu chip omenesc stătea de pază lângă grilaj şi cei şase bandiți dădeau înapoi în fața unei fete, Marius era lângă Cosette. Niciodată cerul nu fusese mai înstelat şi mai încântător, copacii mai fremătători, mireasma ierburilor mai pătrunzătoare; niciodată păsările nu adormiseră în frunzişuri cu un ciripit mai dulce; niciodată armoniile seninătății universale nu răspunseseră mai potrivit muzicii lăuntrice a iubirii; niciodată Marius nu fusese mai îndrăgostit, mai fericit, mai fermecat. Dar o găsise pe Cosette tristă. Cosette plânsese. Avea ochii roşii.

Era cel dintâi nor în acel vis minunat.

Primul cuvânt al lui Marius a fost:

— Ce ai?

Ea răspunse:

— Iată... S-a aşezat pe banca de lângă scară şi, în timp ce el se

apropia tremurând, a continuat: Tata mi-a spus azi dimineață să mă pregătesc de drum, să fiu gata; pentru că are treburi şi poate o să plecăm.

Marius se înfioră din creştet până-n tălpi.

Când omul e la sfârşitul vieții, a muri înseamnă a pleca; dacă e la început, a pleca înseamnă a muri.

De şase săptămâni, Marius, încetul cu încetul, pe nesimțite, în fiecare zi mai mult punea stăpânire pe Cosette. Stăpânire cu totul ideală, dar adâncă. Cum am mai arătat o dată, în cea dintâi dragoste luăm sufletul cu mult înainte de trup, mai târziu, luăm trupul cu mult înainte de a lua sufletul, şi câteodată nu luăm sufletul deloc; cei de soiul lui Faublas[7] sau Prudhomme adaugă: fiindcă sufletul nu există; dar sarcasmul acesta este, din fericire, o necuviință mincinoasă. Marius o stăpânea pe Cosette, aşa cum stăpânesc sufletele, dar o învăluia cu toată iubirea lui şi o păzea cu gelozie, cu o neînchipuită credință. Îi stăpânea zâmbetul, suflarea, mireasma, strălucirea adâncă a ochilor ei albaştri, dulceața pielii când îi atingea mâna, încântătorul semn de la gât şi toate gândurile. Îşi făgăduiseră să nu doarmă niciodată fără să se viseze unul pe altul, şi se ținură de cuvânt. Stăpânea, aşadar, toate visele Cosettei. Privea fără încetare şi atingea câteodată cu răsuflarea zulufii de pe ceafa ei, şi îşi zicea că nu există niciun firicel acolo care să nu fie al lui, al lui Marius. Privea îndelung şi îi adora îmbrăcămintea, panglicile, mănuşile, mânecile, pantofii cu tocul înalt, ca pe nişte obiecte sfinte al căror stăpân era el. Se gândea că e stăpânul drăgălaşilor ei piepteni de baga pe care-i purta în păr şi îşi zicea cu gângureala nedesluşită şi tainică a voluptății care mijea, că nu există cordon de rochie, fir de ciorap şi cută a rochiei, să nu fie ale lui. Lângă Cosette se simțea lângă bunul, lângă lucrul, lângă stăpânul şi robul său. Se părea că-şi contopiseră atâta sufletele, încât, dacă ar fi vrut să şi le ia înapoi, le-ar fi fost cu neputință să le recunoască. „E al meu”. „Nu, e al meu”. „Şi eu îți spun că te înşeli. Sunt eu.” „Ceea ce crezi că eşti tu, sunt eu.” Marius făcea parte din Cosette, şi Cosette făcea parte din Marius. Marius o simțea pe Cosette trăind în el. A o stăpâni pe Cosette era totuna cu a respira. În mijlocul acestei credințe, al acestei îmbătări, al acestei posesiuni feciorelnice, minunate şi totale, tulburând încrederea acestei stăpâniri, căzură deodată cuvintele: „Vom pleca”. Şi vocea aspră a realității îi

---

[7] Tip de tânăr desfrânat, eroul romanului de mare succes: *Iubirile cavalerului de Faublas (1787–1790)* de Louvet de Couvray.

striga: „Cosette nu-i a ta!”

Marius se trezi. De şase săptămâni Marius trăia, după cum am spus, în afară de viață; dar cuvântul acesta „a pleca”, îl aduse înapoi cu brutalitate.

Rămase mut. Cosette simți numai că mâna lui era înghețată.

Îi zise la rândul ei:

— Ce ai?

El răspunse atât de încet, încât Cosette abia îl auzi:

— N-am înțeles ce-ai zis.

Ea reluă:

— Azi-dimineață tata mi-a spus să-mi pregătesc toate lucrurile şi să fiu gata, că îmi va da rufăria lui s-o pun într-un cufăr, că trebuie să pornească într-o călătorie, că vom pleca şi că ne-ar trebui un cufăr mare pentru mine şi unul mic pentru el. Să pregătesc totul într-o săptămână, pentru că poate vom pleca în Anglia.

— Dar e îngrozitor! izbucni Marius.

Fără nicio îndoială, în acel moment, pentru mintea lui Marius, niciun abuz de putere, nicio lovitură, nicio grozăvie a celor mai cumpliți tirani, nicio faptă a lui Busiris, a lui Tiberiu sau a lui Henric al VIII-lea[8] nu întrecea în cruzime pe aceasta. Domnul Fauchelevent o ia pe fiica sa în Anglia, pentru că are treburi acolo.

Întrebă cu o voce slabă:

— Şi când vei pleca?

— N-a spus când.

— Şi când te vei întoarce?

— N-a spus când.

Marius se ridică în picioare şi zise cu răceală:

— Şi ai să pleci, Cosette?

Cosette îşi întoarse spre el frumoşii ochi plini da spaimă şi răspunse cu o privire rătăcită:

— Unde?

— În Anglia. Dumneata vei pleca?

— Pentru ce îmi zici „dumneata?”

— Te întreb dacă vei pleca?

---

[8] Primul, un personaj legendar, pomenit de mitul eroului grec Heracle: sacrifica pe altarele zeilor săi pe orice străin care pătrundea în Egipt, unde legenda spune că domnea acest despot sângeros. Ceilalți doi sunt personaje istorice. *Tiberiu* – împărat roman (secolul I î.e.n.); *Henric al VIII-lea,* rege al Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a guvernat ca un monarh absolut; a condamnat la moarte pe două dintre cele şase soții ale sale.

— Ce vrei să fac? zise ea împreunându-şi mâinile.
— Aşadar vei pleca?
— Dacă tatăl meu pleacă…
— Va să zică vei pleca?
Cosette apucă mâna lui Marius şi o strânse fără să răspundă.
— Bine, zise Marius. Atunci voi pleca şi eu în altă parte.
Cosette mai mult simți înțelesul acestor vorbe decât le înțelese. Se îngălbeni încet, chipul i se făcu alb în întuneric. Bâlbâi:
— Ce vrei să spui?
Marius o privi, apoi îşi înălță încet privirile la cer şi răspunse:
— Nimic.
Când îşi coborî pleoapele, o văzu pe Cosette surâzându-i. Zâmbetul femeii iubite are o lumină care se vede noaptea.
— Ce proşti suntem! Marius, mi-a venit o idee!
— Ce?
— Pleacă şi tu odată cu noi. Am să-ți spun unde. Vino după mine unde voi fi.
Marius era acum cu totul şi cu totul treaz. Se întorsese la realitate. Izbucni:
— Să plec cu tine? Eşti nebună? Dar mi-ar trebui bani şi n-am o lăscaie. Cum să plec în Anglia? Datorez până acum, nu ştiu, mai bine de zece ludovici lui Courfeyrac, un prieten pe care nu-l cunoşti. N-am decât o pălărie veche, care nu face trei franci, un rând de haine fără niciun nasture, cămaşa mi-e ruptă, sunt ros în coate şi-mi intră apă în ghete. De şase săptămâni nici nu mă mai gândesc la toate astea şi nu ți-am spus. Cosette, sunt un nemernic. Nu mă vezi decât noaptea şi îmi dai dragostea ta; dacă m-ai vedea ziua, m-ai lua drept un cerşetor şi mi-ai da de pomană. Să plec în Anglia! Dar n-am nici cu ce să-mi plătesc paşaportul!
Şi se izbi într-un copac din apropiere, cât era de lung, cu brațele deasupra capului; se lovi cu fruntea de scoarță, fără să simtă lemnul care-i zgâria pielea, nici frigurile care-i zvâcneau în tâmple, nemişcat şi gata să cadă, ca o statuie a deznădejdii.
Stătu multă vreme aşa. Când te cufunzi în asemenea prăpăstii, ai rămâne o veşnicie în ele. În sfârşit, se întoarse. Auzea în spatele lui un zgomot uşor, înăbuşit, domol şi trist.
Cosette suspina.
Plângea de mai bine de două ceasuri lângă Marius, care stătea dus pe gânduri.
Veni lângă ea, căzu în genunchi şi, aplecându-se încet, îi luă vârful

piciorului, care ieşea de sub marginea rochiei, şi îl sărută.

Ea, tăcută, îi îngădui s-o facă. Sunt clipe în care femeia primeşte, ca o zeitate mohorâtă şi resemnată, închinarea dragostei.

— Nu plânge! zise el.

Ea şopti:

— Poate că eu am să plec şi tu n-ai să poți veni.

Marius urmă:

— Mă iubeşti?

Ea îi răspunse suspinând acel cuvânt rupt din rai, care nu e niciodată mai încântător decât atunci când e şoptit printre lacrimi:

— Te ador!

Cu un glas nespus de mângâietor, el urmă:

— Nu plânge! Spune, vrei să faci asta pentru mine, să nu plângi?

— Dar tu mă iubeşti? zise ea.

El îi luă mâna.

— Cosette, niciodată nu mi-am dat cuvântul de cinste nimănui, pentru că mi-e frică de cuvântul meu de cinste, îl simt pe tata lângă mine. Ei bine, îți dau cuvântul meu de cinste cel mai sfânt, că dacă pleci, eu voi muri!

În glasul cu care rosti aceste cuvinte era o tristețe atât de solemnă şi de liniştită, încât Cosette tremură. Simți fiorul pe care îl dă un cuvânt întunecat ca noaptea şi adevărat. Înspăimântată, încetă să plângă.

— Acum ascultă! zise el. Să nu mă aştepți mâine.

— De ce?

— Nu m-aştepta decât poimâine.

— Oh, de ce?

— Vei vedea.

— Să nu te văd o zi! Dar e cu neputință!

— Să jertfim o zi ca să câştigăm o viață. Şi Marius adăugă cu jumătate de glas, ca pentru sine:

— E un om care nu-şi schimbă obiceiurile şi n-a primit pe nimeni niciodată decât seara.

— De cine vorbeşti? întrebă Cosette.

— Eu? N-am spus nimic.

— Atunci la ce te gândeşti?

— Aşteaptă până poimâine. Vrei?

— Da, răspunse Cosette.

Ea îi luă capul în amândouă mâinile, înălțându-se pe vârful picioarelor ca să-l ajungă, şi căută să-i citească nădejdile în ochi.

Marius rosti:

— Mă gândesc că trebuie să-mi cunoşti adresa. Cine ştie ce se poate întâmpla. Stau la un prieten numit Courfeyrac, strada Verrerie, numărul 16.

Căută prin buzunare, scoase un briceag şi zgârie cu vârful lui în tencuiala zidului: *16, strada Verrerie*.

Cosette începuse din nou să-l privească în ochi.

— Spune-mi la ce te gândeşti. Marius, tu te gândeşti la ceva. Spune-mi, la ce? Oh! Spune-mi la ce te gândeşti, ca să pot dormi bine la noapte.

— Uite la ce mă gândesc: că e cu neputinţă ca Dumnezeu să vrea să ne despartă. Aşteaptă-mă poimâine!

— Şi până atunci ce să fac? zise Cosette. Tu pleci de-acasă, te duci, vii… ce fericiţi sunt bărbaţii! Eu o să rămân singură. Oh, ce tristă am să fiu! Ce vrei să faci mâine-seară? Spune!

— Voi face o încercare.

— Dacă e aşa, eu mă voi ruga lui Dumnezeu şi mă voi gândi la tine tot timpul, ca să izbuteşti. Nu te mai întreb, fiindcă nu vrei. Eşti stăpânul meu! Îmi voi petrece seara de mâine cântând muzica aceea din *Euryanthe,* care îţi place ţie şi pe care ai ascultat-o într-o seară sub fereastra mea. Dar poimâine să vii devreme. Te voi aştepta la căderea nopţii, la nouă, nu mai târziu, bagă de seamă! Doamne, ce trist e când zilele sunt lungi! Auzi? Când va bate de nouă voi fi în grădină.

— Şi eu.

Şi fără să spună ceva, deşi duşi de acelaşi gând, străbătuţi de acel curent electric care îi leagă neîntrerupt pe îndrăgostiţi, beţi amândoi de dragoste până şi în suferinţă, căzură unul în braţele celuilalt, fără să bage de seamă că buzele li se împreunaseră, în timp ce privirile lor înălţate, pline de fericire şi de lacrimi se ridicau spre stele.

Când Marius plecă, strada era goală. Aceasta se întâmpla chiar în clipa în care Éponine îi urmărea pe bandiţi pe bulevard. În timp ce Marius visa cu capul rezemat de copac, îi trecuse o idee prin minte, o idee, vai! pe care el însuşi o socotea nebunească şi cu neputinţă de realizat. Luase o hotărâre mare.

VII – O inimă bătrână şi o inimă tânără faţă-n faţă

Bunicul Gillenormand avea în vremea aceea nouăzeci şi unu de ani împliniţi. Locuia tot cu domnişoara Gillenormand în strada

Filles-du-Calvaire nr. 6, în vechea lui casă. Era, cum ne amintim, unul dintre acei bătrâni ai antichității care aşteaptă moartea cu semeție, pe care vârsta îi împovărează fără să-i încovoaie şi pe care nicio suferință nu-i doboară.

Totuşi, de câtva timp, fiică-sa spunea: „Tata începe să se stingă”. Într-adevăr, nu mai pălmuia servitoarele, nu mai lovea cu bastonul atât de voiniceşte în balustrada scării, când Basque întârzia să-i deschidă. Revoluția din iulie îl scosese prea puțin din fire, timp de şase luni. Văzuse aproape cu linişte această împerechere de cuvinte în *Monitor*: D. Humblot-Conté[9], pair al Franței.

În realitate, bătrânul era foarte trist. Nu şovăia, nu se dădea bătut, fiindcă nu se potrivea nici cu ființa lui fizică, nici cu cea morală, dar simțea că slăbeşte înăuntrul lui. De patru ani îl aştepta pe Marius neînduplecat – e chiar cuvântul potrivit – îl aştepta cu convingerea că într-o zi sau alta ştrengarul va bate la uşă; e drept că în unele ceasuri triste i se întâmpla să-şi spună că dacă Marius mai întârzie… Nu moartea îi era de nesuferit, ci gândul că poate nu avea să-l mai vadă pe Marius. În mintea lui, până atunci, nu trecuse niciodată gândul că n-avea să-l mai vadă, dar acum ideea despărțirii începea să-i dea târcoale şi îl îngheța. Despărțirea, aşa cum se întâmplă totdeauna cu sentimentele fireşti şi adevărate, îi mărise dragostea de bunic pentru copilul rău, care plecase. În nopțile de decembrie, când frigul ajunge la zece grade sub zero, oamenii se gândesc mereu la soare. Domnul Gillenormand nu se credea în stare, sau poate era incapabil să facă el, ca bunic, pasul de apropiere înspre nepotul său. „Mai degrabă crăp!” îşi zicea el. Nu-şi găsea nicio vină, dar se gândea la Marius cu o înduioşare adâncă şi cu muta disperare a unui bătrânel care e pe ducă.

Dinții începuseră să-i cadă, ceea ce îi sporea tristețea.

Domnul Gillenormand, fără să şi-o mărturisească, căci s-ar fi înfuriat şi i-ar fi fost ruşine, nu iubise niciodată vreo femeie cum îl iubea pe Marius.

Aşezase în odaia lui, la capătul patului, un portret vechi, pe care să-l poată vedea în orice clipă a deşteptării din somn; era portretul celeilalte fiice a lui, doamna Pontmercy, care murise la optsprezece ani. Privea necontenit acest portret. Într-o zi, pe când se uita la el, i se întâmplă să spună:

---

[9] Un burghez al cărui nume însuşi îi arăta originea modestă *(humble* - umil), numit membru al Camerei nobililor sub Ludovic-Filip.

— Cred că-i seamănă.

— Surorii mele? întrebă domnişoara Gillenormand. Bineînţeles că îi seamănă.

Bătrânul adăugă:

— Şi lui îi seamănă.

Odată, cum sta aşezat cu genunchii strânşi şi cu ochii aproape închişi, abătut, fiică-sa îndrăzni să spună:

— Tată, eşti tot atât de supărat?...

Dar se opri, neîndrăznind să meargă mai departe.

— Pe cine? întrebă el.

— Pe bietul Marius.

Îşi înălţă capul îmbătrânit, îşi puse pumnul slab şi zbârcit pe masă şi strigă cu glasul cel mai mânios şi mai răsunător:

— Bietul Marius, spui? Domnul ăsta e un caraghios, un derbedeu, un orgolios nerecunoscător, fără inimă, fără suflet, un trufaş, un om rău!

Şi îşi întoarse faţa, ca fiică-sa să nu-l vadă că lăcrimează.

A treia zi întrerupse o tăcere care ţinea de patru ceasuri, ca să-i spună deodată fiică-si:

— Am avut onoarea s-o rog pe domnişoara Gillenormand să nu-mi vorbească niciodată despre asta.

Mătuşa Gillenormand renunţă la orice încercare şi puse acest diagnostic adânc: „Tata n-a prea iubit-o pe sora mea de când a făcut prostia. Se înţelege că nu-l poate suferi pe Marius.”

„De când a făcut prostia”, înseamnă de când se măritase cu colonelul.

De altfel, după cum s-a putut presupune, domnişoara Gillenormand nu izbutise în încercarea ei de a-l înlocui pe Marius cu preferatul ei, ofiţerul de lăncieri. Înlocuitorul, Théodule, a pierdut şi el partida. Domnul Gillenormand nu primise această substituire. Golul inimii nu se astupă cu un dop. Théodule, dinspre partea lui, cu toate că adulmeca moştenirea, dispreţuia corvoada de a se face plăcut. Moşneagul îl plictisea pe lăncier, iar lăncierul îl enerva pe moşneag. Locotenentul Théodule era vesel, fără îndoială, dar flecar; uşuratic, însă vulgar; iubitor de petreceri, dar necioplit; e adevărat, avea mai multe amante, şi iarăşi e adevărat că vorbea mult de ele, dar le vorbea numai de rău. Toate calităţile lui aveau câte un cusur. Domnul Gillenormand era sătul ascultându-l cum îşi povesteşte succesele ieftine pe care le culegea în jurul cazărmii din strada Babylone. Şi apoi locotenentul Gillenormand venea câteodată în uniformă, cu

cocarda tricoloră, ceea ce îl făcea de-a dreptul nesuferit., Bunicul Gillenormand spusese în cele din urmă fiicei sale: „M-am săturat de Théodule! Primeşte-l tu, dacă vrei. Mie nu-mi plac războinicii în timp de pace. Nu ştiu dacă nu cumva îmi plac mai mult duelgiii decât un târâie sabie. Zăngănitul săbiilor în timpul luptei este, la urma urmei, mai puţin supărător decât târâitul tecilor pe caldarâm. Şi-apoi, să-ţi umpli pieptul făcând pe grozavul, să-ţi strângi mijlocul ca o muieruşcă, să porţi corset sub platoşă înseamnă să fii de două ori caraghios. Dacă eşti un om întreg, te ţii tot atât de departe de fanfaronadă ca şi de dulcegării. Nici leu-paraleu, nici fante. Păstrează-ţi-l pe Théodule!”

Degeaba îi zicea fiică-sa: „E totuşi nepotul dumitale”. Domnul Gillenormand, care se simţea bunic până-n vârful unghiilor, nu era unchi deloc. Fiindcă era inteligent şi compara, Théodule nu fusese bun decât să-l facă să-l regrete şi mai mult pe Marius.

Într-o seară de vară, în ziua de 4 iunie, ceea ce nu-l împiedicase pe bunicul Gillenormand să facă un foc straşnic în vatră, o trimisese la culcare pe fiică-sa, care cosea într-o odaie de-alături. Era singur în odaia lui tapetată cu scene pastorale şi pusese picioarele pe grătarul vetrei, acoperit pe jumătate de paravanul lui de coromandel cu nouă feţe, ţinând coatele pe masa pe care ardeau două lumânări sub un abajur verde, înfundat în jilţul bine căptuşit, cu o carte în mână, dar fără să citească. Era îmbrăcat după modelul unui *incroyable*[10] şi semăna cu un portret străvechi al lui Garat[11]. Astfel costumat ar fi făcut să se ţină lumea după el pe stradă, dar fiică-sa îl înfăşură totdeauna când ieşea în oraş cu o uriaşă haină episcopală de mătase căptuşită, care îi ascundea îmbrăcămintea. Nu-şi punea halatul decât atunci când se culca sau e scula.

„Te îmbătrâneşte”, zicea el.

Bunicul Gillenormand se gândea la Marius cu dragoste şi cu amărăciune, dar, ca de obicei, amărăciunea era mai mare. Iubirea lui înăcrită se prefăcea totdeauna în furie şi începea să clocotească. Ajunsese pe treapta unde omul caută să se împace cu sine şi să-şi primească de bunăvoie chinul. Căuta să se convingă că nu există niciun motiv ca Marius să se întoarcă; pentru că, dacă ar fi fost să vină, ar fi făcut-o până acum; că trebuia să renunţe la gândul acesta.

---

[10] *Les incroyables:* tineretul reacţionar, extravagant ca îmbrăcăminte şi vorbire, din timpul directoratului (1795–1799).

[11] Primul director al Băncii Franţei înfiinţată de Napoleon I.

Încerca să se obişnuiască cu ideea că se isprăvise şi că va muri fără să-l mai vadă pe „acest domn”. Dar întreaga sa fire se răzvrătea; dragostea de părinte nu se poate împăca cu renunțarea. „Cum adică, se întrebă el, ca un dureros refren, să nu se mai întoarcă niciodată?” Capul pleşuv îi căzuse pe piept şi se uita tulburat la cenuşa căminului, cu o privire dureroasă şi supărată.

Tocmai când era mai adâncit în visare, bătrânul lui servitor, Basque, intră şi întrebă:

— Domnul poate să-l primească pe domnul Marius?

Bătrânul se sculă în capul oaselor, palid ca un cadavru care s-ar ridica străbătut de un curent galvanic. Tot sângele i se îngrămădise la inimă. Îngăimă:

— Cum, domnul Marius?!

— Nu ştiu, răspunse Basque, înfricoşat şi uluit de înfățişarea stăpânului, nu l-am văzut, Nicolette mi-a spus adineauri: „E un tânăr, spune că-i domnul Marius”.

Bunicul Gillenormand bâlbâi, cu voce înceată:

— Să intre!

Şi rămase în aceeaşi atitudine, cu capul tremurător, cu privirea ațintită spre uşă. Uşa se deschise din nou. Un tânăr intră. Era Marius.

Marius se opri mai întâi la uşă, ca şi cum ar fi aşteptat să i se spună să intre. Îmbrăcămintea aproape zdrențuită nu se vedea în întunericul pe care-l făcea abajurul. Nu i se deosebea decât chipul liniştit şi serios, dar ciudat de trist.

Bunicul Gillenormand, zăpăcit de uimire şi de bucurie, nu zări câteva clipe decât o lumină, de parcă ar fi avut o vedenie. Era gata să leşine; desluşea chipul lui Marius printr-o ceață strălucitoare. Era el, în adevăr, era Marius!

În sfârşit, după patru ani! Îl cuprinse pe de-a-ntregul dintr-o singură privire. I se păru frumos, nobil, distins, bărbat împlinit în toată legea, cu o atitudine cuviincioasă şi cu o înfățişare fermecătoare. Îi veni să deschidă brațele, să-l cheme, să se repeadă înaintea lui; simți că se topesc măruntaiele în el de atâta încântare, că vorbele de dragoste îl înăbuşe şi i se revarsă din piept; în sfârşit, toată această iubire ieşi la lumină şi îi ajunse pe buze. Şi printr-o răbufnire care ținea de firea lui plină de contraste, deveni aspru. Spuse deodată:

— Ce cauți aici?

Marius răspunse stânjenit:

— Domnule…

Domnul Gillenormand ar fi vrut ca Marius să i se arunce la piept. Se simţi nemulţumit şi de Marius, şi de el însuşi. Simţi că el era aspru şi că Marius era rece. Pentru bietul moşneag era o durere nesuferită şi supărătoare să se simtă atât de plin de iubire şi de slăbiciune şi să nu poată fi decât dur. Amărăciunea îl cuprinse din nou. Îl întrerupse pe Marius cu un glas morocănos:

— Atunci, de ce-ai venit?...

Acest *atunci* însemna: „... dacă nu vii să mă săruţi”. Marius îşi privi bunicul, căruia paloarea îi dădea un chip de marmură:

— Domnule...

Bătrânul reluă cu o voce severă:

— Vii să-mi ceri iertare? Ţi-ai recunoscut greşeala?

Credea că îl aduce pe Marius pe calea cea bună şi că „copilul” se va îndupleca. Marius se înfioră. I se cerea să-şi renege părintele. Plecă ochii şi răspunse:

— Nu, domnule.

— Atunci, izbucni năprasnic bătrânul, cu o durere sfâşietoare şi plină de mânie, ce vrei de la mine?

Marius îşi împreună mâinile, înaintă un pas şi spuse cu o voce tremurătoare:

— Domnule fie-ţi milă de mine!

Cuvintele acestea îl înverşunară pe domnul Gillenormand: dacă ar fi fost spuse mai înainte, l-ar fi înduioşat, dar veneau prea târziu. Bunicul se ridică, se sprijinea în baston cu amândouă mâinile, buzele îi erau albe, fruntea i se clătina, dar statura lui înaltă îl domina pe Marius, care stătea cu fruntea plecată.

— Să-mi fie milă de dumneata, domnule?! Un băieţandru care cere milă de la un bătrân de nouăzeci şi unu de ani! Dumneata intri în viaţă şi eu ies; dumneata te duci la spectacole, la baluri, la cafenea, joci biliard, eşti deştept, placi femeilor, băiat drăguţ; eu stau acasă în mijlocul verii cu nasu-n gura vetrei; ai toate bogăţiile de pe pământ; eu am toate neajunsurile bătrâneţii, beteşuguri şi singurătate. Ai toţi dinţii în gură, stomac bun, ochiul ager, putere, poftă, sănătate, veselie, o pădure de păr negru; eu nu mai am nici măcar păr alb, mi-au căzut dinţii, picioarele mă lasă, memoria mă părăseşte, încurc mereu numele celor trei străzi, Charlot, Chaume şi Saint-Claude, iată unde am ajuns! Dumneata ai înainte viitorul plin de soare, eu încep să nu mai văd nimic, atât de mult m-am cufundat în noapte; eşti îndrăgostit, bineînţeles; pe mine nu mă mai iubeşte nimeni pe lume; şi *dumneata* îmi ceri *mie* milă! Păcat că Molière a uitat să scrie scena aceas-

ta! Dacă aşa se glumeşte la voi, la palatul de justiție, domnilor avocați, vă felicit din toată inima! Aveți haz! Şi nonagenarul urmă cu glas mâniat şi grav: Ei, ce vrei de la mine?

— Domnule, zise Marius, ştiu că te supără prezența mea, dar am venit să-ți cer un singur lucru, şi apoi plec numaidecât.

— Eşti un prost, zise bătrânul. Cine îți spune să pleci?

Astfel traducea vorbele duioase pe care le avea în fundul inimii: „Dar cere-mi iertare! Aruncă-te la pieptul meu!” Domnul Gillenormand simțea că Marius îl va părăsi peste câteva clipe, că primirea lui rea îl respingea, că îl gonea cu asprimea lui; îşi spunea toate acestea şi durerea îi creştea tot mai mult; dar cum durerea i se schimba îndată în mânie, străşnicia lui creştea. Ar fi vrut ca Marius să înțeleagă. Urmă iar:

— Cum? Te-ai purtat rău cu mine, bunicul dumitale; mi-ai părăsit casa să te duci nu ştiu unde, ți-ai întristat mătuşa, te-ai dus, se înțelege, să trăieşti o viață mai uşoară, de crai, de unul singur, să faci pe filfizonul, să vii acasă la orice oră, să petreci; nu mi-ai dat niciun semn de viață, ai făcut datorii, fără să-mi ceri cel puțin să ți le plătesc, ai ajuns, chefliu şi scandalagiu, şi după patru ani vii la mine şi nu găseşti altceva să-mi spui?

Acest fel nestăpânit de a-şi îndemna nepotul la duioşie nu-l făcu pe Marius să vorbească. Domnul Gillenormand îşi încrucişă brațele, un gest al lui deosebit de poruncitor, şi strigă la Marius, plin de amărăciune:

— Să isprăvim! Zici că ai venit să-mi ceri ceva? Hai spune! Ce-mi ceri? Vorbeşte!

— Domnule, zise Marius cu privirea unui om care simte că e pe cale să cadă într-o prăpastie, vin să-ți cer voie să mă căsătoresc.

Domnul Gillenormand sună. Basque întredeschise uşa.

— Cheamă pe fiică-mea!

După o clipă, uşa se deschise din nou, şi domnişoara Gillenormand se ivi în prag, dar nu intră. Marius sta în picioare, mut, cu brațele căzute, cu o înfățişare de ucigaş. Domnul Gillenormand umbla de colo-colo, în lungul şi în latul odăii. Se întoarse spre fiică-sa şi îi zise:

— Nimic, e domnul Marius. Spune-i bună ziua. Domnul vrea să se căsătorească. Atâta tot. Du-te!

Glasul hotărât şi răguşit al bătrânului dovedea că mânia lui ajunsese la culme. Mătuşa se uită uluită la Marius, păru că abia îl recunoaşte, nu scoase niciun cuvânt şi pieri la suflarea furtunoasă a tată-

lui ei mai repede decât un pai luat de vijelie.

În acest timp, bunicul Gillenormand se rezemase cu spatele de vatră.

— Să te căsătoreşti la douăzeci şi unu de ani! Bine ai potrivit-o! Nu ți-a mai rămas decât să-mi ceri învoirea! O formalitate. Ia loc, domnule! Ei, de când n-am mai avut onoarea să te văd, ați avut o revoluție. Iacobinii au învins. Trebuie să fii mulțumit. Eşti republican şi totodată baron? Dumneata le împaci pe una cu alta. Republica e un fel de sos al baroniei. Ai vreo decorație din iulie? Ai dat o mână de ajutor la cucerirea Luvrului? Acolo, pe aproape, în strada Saint-Antoine, față-n față cu strada Nonaindiéres se află o ghiulea înfiptă în zidul casei, la etajul trei, sub care e o inscripție: *28 iulie 1830.* Du-te de-o vezi! E frumos. A, prietenii dumitale fac lucruri foarte nostime. Bine că mi-am adus aminte, nu se zideşte o fântână în locul statuii domnului duce de Berry? Va să zică vrei să te căsătoreşti? Cu cine? Se poate, fără indiscreție, să te-ntreb cu cine? Se opri o clipă şi, mai înainte ca Marius să aibă timpul să răspundă, adăugă mânios: Ei, ai vreun rost? O situație statornică? Ce câştigi cu meseria dumitale de avocat?

— Nimic, spuse Marius, cu un fel de hotărâre şi îndârjire sălbatică.

— Nimic? N-ai decât cele o mie două sute de livre de la mine?

Marius nu răspunse. Domnul Gillenormand continuă:

— Atunci, înțeleg, fata e bogată.

— Ca şi mine.

— Cum, fără zestre?

— Fără.

— Nici speranțe?

— Nu cred.

— O sărăcie! Şi ce e tată-său?

— Nu ştiu.

— Şi cum se numeşte?

— Domnişoara Fauchelevent[12].

— Fauche, ce?

— Fauchelevent.

— Ptiu! făcu bătrânul.

— Domnule! izbucni Marius.

Domnul Gillenormand îl întrerupse cu tonul unui om care vorbeş-

[12] *Fauchelevent,* textual: coseşte-vânt.

te cu sine însuşi:

— Va să zică douăzeci şi unu de ani, nicio situație, o mie două sute de livre pe an; doamna baroană Pontmercy va pleca la piață să cumpere de doi cenți pătrunjel de la zarzavagiu.

— Domnule, reluă Marius tulburat peste fire, văzând cum i se spulberă ultima nădejde, te rog, te conjur, în numele cerului, cu mâinile împreunate, domnule, îți cad la picioare, dă-mi voie să mă căsătoresc cu ea!

Bătrânul izbucni într-un hohot de râs strident şi lugubru, tuşind şi vorbind în acelaşi timp:

— Ha! Ha! Ce ți-ai zis! Drace! Mă duc să-l caut pe hodorogu' ăla, pe căzătura aia. Păcat că nu am douăzeci şi cinci de ani. Cum i-aş mai trânti o somație respectuoasă, cum m-aş mai lipsi de el! Ei, dar orice-ar fi, îi voi spune: Bătrân tâmpit, să fii prea fericit că mă vezi, mi-a venit pofta să mă însor cu domnişoara cutare, fiica domnului cutare, eu n-am pantofi, ea n-are cămaşă, dar vorba e că mi-a venit aşa, sămi arunc în gârlă cariera, viitorul, tinerețea, viața, mi s-a făcut să mă scufund în mizerie cu o femeie de gât, aşa vreau, trebuie să consimți! Şi fosila va consimți. Bine, băiete, cum vrei, leagă-ți piatra de gât, însoară-te cu Pousselevent, cu Coupelevent[13] a ta… Niciodată, domnule, niciodată!

— Tată!

— Niciodată!

După glasul cu care fusese azvârlit acest „niciodată", Marius pierdu orice nădejde. Străbătu odaia cu paşi înceți, cu capul în pământ, şovăind, semănând mai curând cu un om care moare decât cu unul care pleacă. Domnul Gillenormand îl urmărea din ochi, şi, în clipa când uşa se deschise şi Marius fu gata să iasă, făcu patru paşi cu acea vioiciune senilă a bătrânilor poruncitori şi răsfățați, îl apucă pe Marius de guler, îl aduse din nou cu forța în odaie, îi făcu vânt într-un jeț şi îi zise:

— Spune-mi tot!

Numai vorba „tată", care îi scăpase lui Marius, pricinuise această întorsătură.

Marius îl privea rătăcit. Obrazul frământat al domnului Gillenormand nu mai exprima decât o nedesluşită şi aspră bunătate. Bunicul luase locul strămoşului.

— Hai, vorbeşte, povesteşte-mi amorurile tale, trăncăneşte, spune

[13] *Pousselevent, Coupelevent:* Împinge vântul, Taie vântul.

tot! Drace! Proşti mai sunt tinerii!

— Tată… reluă Marius.

Chipul bătrânului străluci întreg de o lumină negrăită.

— Da, aşa! Spune-mi tată, şi vei vedea!

Era acum ceva atât de bun, de blând, de deschis şi de părintesc în această asprime, încât Marius, trecând pe neaşteptate de la descurajare la speranță, se simți zăpăcit şi uluit. Era aşezat lângă masă, flacăra lumânărilor dădea în vileag starea jalnică a hainelor lui, la care bunicul Gillenormand privea cu mirare.

— Ei bine, tată… zise Marius.

— Care va să zică, îl întrerupse domnul Gillenormand, n-ai cu adevărat niciun ban? Eşti îmbrăcat ca un derbedeu.

Scotoci într-un sertar şi scoase de acolo o pungă pe care o puse pe masă.

— Uite. Ia o sută de ludovici, cumpără-ți o pălărie!

— Tată, urmă Marius, dragă tată, dacă ai şti cât o iubesc! Nici nu-ți închipui, am văzut-o pentru prima oară în grădina Luxembourg. Venea cu tatăl ei. La început nu ne prea luam în seamă: pe urmă, nu ştiu cum s-a făcut, m-am îndrăgostit de ea. Oh, cât de nenorocit m-am simțit câtva timp! În sfârşit, acum o văd în fiecare zi, la ea acasă, tatăl ei nu ştie nimic, închipuie-ți că vor pleca; ne vedem în grădină, seara; tatăl ei vrea s-o ia cu el în Anglia, şi mi-am zis: voi căuta să-l văd pe bunicul şi să-i istorisesc totul. Mai întâi o să înnebunesc, o să mor, mă voi îmbolnăvi, mă voi arunca în apă. Trebuie neapărat să mă căsătoresc cu ea, pentru că altfel îmi voi pierde mințile. În sfârşit, iată adevărul întreg, nu cred să fi uitat ceva. Locuieşte într-o grădină cu grilaj, în strada Plumet. Spre Invalizi.

Bunicul Gillenormand se aşezase fericit lângă Marius. Ascultându-l şi îmbătându-se de glasul lui, se delecta în acelaşi timp cu o lungă priză de tabac. Auzind de strada Plumet, îşi întrerupse trasul pe nas şi restul de tabac îi căzu pe genunchi.

— Strada Plumet! Zici, strada Plumet! Ia stai puțin! Nu e pe-acolo o cazarmă? Da. Da, asta e. Vărul tău, Théodule, mi-a vorbit de ea. Lăncierul, ofițerul. O fetiță, iubitule, o fetiță! Zău, pe strada Plumet. Altădată-i zicea strada Blomet. Uite că-mi aduc aminte! Am mai auzit vorbindu-se de fetița de la grilajul din strada Plumet, dintr-o grădină. O adevărată Pamela[14]. N-ai gust prost. S-ar părea că e curățică.

---

[14] Eroina romanului *Pamela* de Richardson, scriitor englez din secolul al XVIII-lea. Fată de condițiune modestă, Pamela trăieşte într-un mediu mic-burghez, supravegheată îndeaproape şi nemilos exploatată.

Fie vorba între noi, cred că nătăfleţul de lăncier i-a cam făcut curte. Nu ştiu până unde au mers lucrurile. Dar n-are-a face. De altfel, nu trebuie să-l crezi. Se laudă. Marius! e bine ca un bărbat ca tine să fie îndrăgostit. La vârsta ta se şi cuvine. Îmi placi mai mult amorezat decât revoluţionar. Îmi placi mai mult înflăcărat de o fustă, de douăzeci de fuste, zău, decât de domnul Robespierre. Recunosc că mie cel puţin, dintre *sans-culottes*[15], nu mi-au plăcut decât femeile. Fetele nostime, sunt fete nostime, ce naiba! Nimic de zis. Cât despre mititica, zici că te primeşte fără ştirea tatălui ei. E bine. Am făcut şi eu asemenea isprăvi. Nu numai una. Ştii? N-o lua razna, nu da buzna-n tragedie, nu trebuie să ajungi numaidecât la căsătorie şi la domnul primar cu eşarfă! Eşti doar un prostuţ de băiat deştept. Eşti plin de bun-simţ. Alunecă, muritorule, nu te însura! Caută pe bunicul, care de fapt e un om de treabă şi mai are oricând fişicuri de ludovici în vreun sertar uitat; spune-i: Bunicule, uite ce se întâmplă. Şi bunicul zice: E foarte simplu. Tinereţea trebuie să petreacă, şi bătrâneţea să se stingă. Am fost şi eu tânăr, vei fi şi tu bătrân. Bine, băiete, să-l înveţi şi tu la fel pe nepotul tău. Ia două sute de pistoli. Pune-te pe petreceri, dă-i drumul! E tot ce ai mai bun de făcut! Foarte bine! Aşa trebuie să meargă treaba. Nu te însori, dar n-are-a face! Nimic nu te împiedică... Mă înţelegi!...

Marius, împietrit şi fără a mai fi în stare să rostească un cuvânt, clătină din cap că nu.

Bătrânul izbucni în râs, îi făcu un semn cu pleoapa lui zbârcită, îl plesni cu palma peste genunchi, îl privi drept în ochi, misterios şi zâmbitor, şi îi zise cu cea mai drăgăstoasă ridicare din umeri:

— Nătărăule, trăieşte cu ea!

Marius se îngălbeni. Nu înţelesese nimic din tot ceea ce îi spusese bunicu-său. Sporovăiala despre strada Blomet, despre Pamela, despre cazarmă, lăncier, trecuse prin mintea lui Marius ca o fantasmagorie. Nimic din toate acestea nu putea să aibă vreo legătură cu Cosette, care era un crin. Bătrânul bătea câmpii. Dar aiurarea asta sfârşise cu un cuvânt pe care Marius îl înţelesese şi care era o jignire de moarte pentru Cosette. Vorba: „Trăieşte cu ea" intră în inima tânărului cinstit ca o sabie.

Se ridică, îşi culese pălăria de jos şi se îndreptă spre uşă cu pas sigur şi hotărât. Ajuns acolo, se întoarse, se înclină adânc în faţa buni-

---

[15] *Sans-culottes,* poreclă dată de aristocraţi revoluţionarilor de la 1789, care purtau pantaloni lungi în locul pantalonului până la genunchi *(culottes).* Textual: sans-culottes – fără pantaloni.

cului său, înălță capul şi rosti:

— Acum cinci ani l-ai jignit pe tata. Azi o insulți pe nevastă-mea. Nu-ți mai cer nimic, domnule! Adio!

Bunicul Gillenormand, uluit, deschise gura, întinse brațele, încercă să se ridice, dar n-apucă să rostească niciun cuvânt şi uşa se închise din nou; Marius pierise.

Bătrânul rămase câteva clipe nemişcat şi ca trăsnit, fără să poată vorbi, nici respira, ca şi cum un nod cât pumnul i s-ar fi pus în gât. În sfârşit, se smulse din jeț, alergă la uşă, atât cât se poate alerga la nouăzeci şi unu de ani, o deschise şi țipă:

— Ajutor! Ajutor!

Fiică-sa se ivi, apoi ieşiră servitorii. El începu iar cu un horcăit dureros:

— Fuga după el, prinde-ți-l! Ce i-am făcut? E nebun, se duce. Ah, Dumnezeule! Ah, Dumnezeule! De data asta n-o să se mai întoarcă!

Se duse la fereastra dinspre stradă, o deschise cu mâinile lui bătrâne şi tremurătoare, se aplecă mai mult decât cu jumătatea trupului în afară, în timp ce Basque şi Nicolette îl trăgeau înapoi, şi țipă:

— Marius! Marius! Marius! Marius!

Dar Marius nu mai putea să-l audă; tocmai în clipa aceea cotea pe strada Saint-Louis. Bătrânul îşi cuprinse capul cu amândouă mâinile de două-trei ori, cu o expresie de spaimă, dădu îndărăt clătinându-se şi căzu într-un jeț, fără puls, fără glas, fără lacrimi, tremurând din cap şi muşcându-şi buzele, cu o înfățişare năucă, cu ochii şi inima pline de o deznădejde adâncă şi întunecată, care semăna cu noaptea.

CARTEA A NOUA

UNDE SE DUC?

I – Jean Valjean

În aceeaşi zi, către ceasurile patru după masă, Jean Valjean stătea singur pe marginea unuia dintre cele mai singuratice taluzuri de pe Champs-de-Mars. Fie din prudenţă, fie din dorinţa de a se reculege, fie pur şi simplu în urma unei schimbări nesimţite a obiceiurilor lui, ceea ce se întâmplă încetul cu încetul în viaţa oricui, ieşea acum destul de rar cu Cosette. Purta o vestă de muncitor, pantaloni de pânză cenuşie şi o şapcă cu cozoroc lung, care îi ascundea obrazul. Era acum liniştit şi fără griji în ceea ce o priveşte pe Cosette; teama şi tulburarea lui se risipiseră; de o săptămână sau două îl încercau altfel de nelinişti. Într-o zi, plimbându-se pe bulevard, îl zărise pe Thénardier; Thénardier nu-l recunoscuse, aşa cum era deghizat; dar de atunci Jean Valjean îl văzuse de multe ori şi avea convingerea că Thénardier dădea târcoale prin cartier. Era de ajuns ca să-l facă să ia o mare hotărâre. Dimpreună cu Thénardier veneau toate ameninţările.

De altfel, nici Parisul nu era liniştit; tulburările politice deveneau primejdioase pentru cei care aveau ceva de ascuns, pentru că poliţia se arăta foarte activă şi bănuitoare. Căutând să descopere câte un om ca Pépin sau Morey[1], putea foarte bine să dea peste unul ca Jean Valjean.

Toate astea îl îngrijorau.

În sfârşit, un fapt neînţeles, care îl izbise de curând şi stăruia în mintea lui, îl tulburase şi mai mult. În dimineaţa aceleiaşi zile, fiind

[1] Un mic negustor şi un muncitor din Paris, care au luat parte la insurecţia din 1832, după ce luptaseră în zilele din iulie 1830. Implicaţi în atentatul neizbutit asupra lui Ludovic-Filip (1836), au fost executaţi.

singurul treaz în casă şi plimbându-se prin grădină, înainte ca la camera Cosettei să se fi deschis obloanele, zărise aceste câteva cuvinte săpate în zid, pesemne cu un cui: *16, strada Verrerie*.

Se vedea că scrisul era proaspăt, zgârieturile erau albe în vechiul mortar înnegrit, o tufă de urzici, jos, lângă zid, era presărată cu un praf mărunt de var proaspăt. Probabil că acele cuvinte fuseseră scrise în timpul nopții. Ce era? O adresă? Un semnal pentru cineva? O înştiințare pentru el? În orice caz, era limpede că grădina fusese călcată şi că pătrunseseră în ea necunoscuți. Îşi aminti de întâmplările ciudate care îi mai tulburaseră o dată casa. Mintea începu să-i lucreze pe această urzeală. Se feri să spună ceva Cosettei despre cele câteva cuvinte scrise cu cuiul pe zid, de teamă să n-o sperie. Socotind şi cumpănind totul, Jean Valjean se hotărî să părăsească Parisul şi chiar Franța, şi să treacă în Anglia. O înştiințase pe Cosette… Până într-o săptămână voia să fie plecat. Se aşezase pe taluzul de pe Champs-de-Mars, depănând tot felul de gânduri: Thénardier, poliția, acele cuvinte ciudate scrise pe zid, călătoria şi greutatea de a-şi face rost de un paşaport.

În mijlocul acestor griji, observă, după o umbră aruncată de soare, că cineva se oprise pe creasta taluzului, chiar în spatele lui. Era să se întoarcă, dar tocmai atunci o hârtie împăturită în patru îi căzu pe genunchi, ca şi cum o mână i-ar fi dat drumul deasupra capului său. Luă hârtia, o desfăcu şi citi pe ea un cuvânt scris cu creionul, cu litere mari: *MUTĂ-TE!*

Jean Valjean se ridică deodată; nu mai era nimeni în apropiere. Cercetă în jurul lui şi zări o făptură mai mare decât un copil, mai mică decât un bărbat, cu o bluză cenuşie şi cu pantaloni de catifea de bumbac, culoarea nisipului, care sărea parapetul şi îşi da drumul să alunece în şanțul de pe Champs-de-Mars.

Jean Valjean se întoarse numaidecât acasă, foarte îngândurat.

II – Marius

Marius plecase nespus de mâhnit de la domnul Gillenormand. Intrase în casa lui cu o nădejde foarte îndoielnică, ieşea cu o deznădejde nemăsurată. De altfel, cei care au studiat tinerețea inimii omeneşti vor înțelege că lăncierul, ofițerul, nerodul, vărul Théodule nu lăsase nicio umbră în sufletul lui. Nici cea mai mică. Un poet dramatic ar putea în aparență să scoată unele încurcături din destăinuirea făcută pe neaşteptate nepotului de către bunic. Dar ceea ce ar câştiga

drama ar pierde adevărul. Marius era la vârsta la care nu crezi în rău. Mai târziu vine vârsta la care nu vezi decât răul. Bănuielile sunt ca nişte zbârcituri. Prima tinereţe nu le are. Ceea ce îl răscoleşte pe Othello nu-l atinge pe Candid. S-o bănuiască pe Cosette! Marius ar fi făcut mai degrabă o mie de crime.

Porni pe străzi, singura mângâiere a celor care suferă. Nu se gândi la niciun lucru de care şi-ar fi putut aduce aminte mai târziu. La ceasurile două de dimineaţă se întoarse la Courfeyrac şi se aruncă îmbrăcat în pat. Soarele era sus când căzu în somnul greu şi îngrozitor, care lasă totuşi gândurile să-ţi cutreiere mintea. Când se deşteptă, îi văzu în odaie pe Courfeyrac, Enjolras, Feuilly şi Combeferre, în picioare, cu pălăria pe cap, gata să plece şi foarte grăbiţi.

Courfeyrac îi zise:

— Nu vii la înmormântarea generalului Lamarque?

I se păru că Courfeyrac vorbea chinezeşte.

Plecă şi el câtva timp după ei. Vârî în buzunar pistoalele pe care i le încredinţase Javert, când cu întâmplarea de la 3 februarie, şi care rămăseseră la el. Pistoalele erau încărcate. Ar fi greu de spus ce gând ascuns avea în minte luându-le cu el.

Toată ziua rătăci fără să ştie pe unde; ploua din când în când, dar el nici nu băgă de seamă; îşi cumpără pentru prânz o chiflă de un ban de la un brutar, o vârî în buzunar şi uită de ea. Poate că făcu şi o baie în Sena, fără să-şi dea seama. Sunt clipe în care parcă porţi sub creştet o flacără care te arde. Marius se afla într-o asemenea clipă. Nu mai nădăjduia nimic, nu se mai temea de nimic; de ieri până azi ajunsese aici. Aştepta seara cu o nerăbdare înfrigurată, nu mai avea decât o singură idee limpede; că la ceasurile nouă o va vedea pe Cosette. Această ultimă fericire era acum tot viitorul lui; apoi, întunericul. Din când în când, mergând pe bulevardele pustii, i se părea că aude în Paris zgomote ciudate. Scotea capul afară din visarea lui şi-şi zicea: „Oare se încaieră?"

Când veni noaptea, se afla în strada Plumet, exact la orele nouă, aşa cum îi făgăduise Cosettei. Când se apropie de grilaj, uită totul. De patruzeci şi opt de ore n-o văzuse pe Cosette; o va vedea din nou, aşa că orice alt gând se şterse şi nu mai simţi decât o bucurie adâncă şi covârşitoare. Aceste clipe în care trăieşti veacuri întregi au ceva înălţător şi minunat; în clipa când trec îţi umplu în întregime sufletul.

Marius mişcă drugul din loc şi năvăli în grădină. Cosette nu era în locul unde îl aştepta de obicei. Străbătu tufişul şi intră în fundătura de lângă scară. „Mă aşteaptă acolo ", îşi zise el. Dar Cosette nu era

nici acolo. Ridică ochii şi văzu că obloanele de la ferestre erau închise. Cercetă toată grădina. Grădina era pustie. Se întoarse apoi lângă casă şi, nebun de dragoste, beat, înspăimântat, scos din fire de durere şi de nelinişte, bătu la obloane ca un stăpân care vine acasă la o oră târzie. Bătu, mai bătu o dată, cu riscul de a vedea fereastra deschizându-se şi chipul întunecat al tatălui ivindu-se ca să întrebe: „Ce doreşti?” Ar fi fost nimica toată pe lângă ceea ce bănuia. După ce bătu, ridică vocea şi o chemă pe Cosette.

„Cosette! strigă el. Cosette!” repetă poruncitor. Niciun răspuns. Nimic de făcut. Nimeni în grădină, nimeni în casă.

Marius se uită deznădăjduit la această casă lugubră, tot atât de neagră, tot atât de liniştită, dar mai goală decât un mormânt. Privi banca de piatră pe care petrecuse atâtea ceasuri încântătoare lângă Cosette. Atunci se aşeză pe treptele din fața casei cu inima plină de durere şi de hotărâre, îşi binecuvântă dragostea în adâncul sufletului şi îşi zise, că de vreme ce Cosette plecase, nu-i mai rămânea decât să moară.

Deodată auzi o voce care părea că vine din stradă şi strigă printre copaci:

— Domnule Marius!

Se ridică.

— Ce e? zise el.

— Domnule Marius, acolo eşti?

— Da.

— Domnule Marius, reluă vocea, prietenii dumneavoastră, vă aşteaptă la baricada din strada Chanvrerie.

Această voce nu-i era cu totul necunoscută. Semăna cu vocea răguşită şi aspră a Époninei. Marius alergă la grilaj, dădu la o parte drugul care se mişca, băgă capul pe acolo şi văzu pe cineva care părea un băiețandru pierzându-se în goană mare în întuneric.

III – Domnul Mabeuf

Punga lui Jean Valjean nu-i fu de folos domnului Mabeuf. Domnul Mabeuf cu biata lui seriozitate copilărească şi vrednică de cinste, nu primise acest dar al stelelor; nu înțelegea prefacerea aştrilor în galbeni. Nu bănuise că ceea ce îi cădea din cer venea de la Gavroche. Dusese punga la comisariatul de poliție al cartierului, ca un obiect pierdut, lăsat de găsitor la dispoziția păgubaşului. De data aceasta, punga se pierdu de-a binelea. Se înțelege de la sine că nimeni n-a

venit s-o reclame şi nici domnului Mabeuf nu-i fu de folos. Iar domnul Mabeuf continua să se prăbuşească.

Experienţele cu indigoul nu izbutiseră mai bine la Jardin des Plantes decât în grădina lui de la Austerlitz. Anul trecut nu datora decât slujnicei; acum datora şi chiria. Muntele de pietate, după ce trecuseră treisprezece luni, vânduse toate plăcile de aramă ale *Florei* lui. Cine ştie ce căldărar făcuse cratiţe din ele. După pierderea lor, cum nu mai putu să completeze nici măcar exemplarele desperecheate pe care le mai păstra încă, dăduse planşele şi textul pe nimica toată, una peste alta, unui anticar. Nimic nu-i mai rămăsese din opera întregii sale vieţi. Începu să mănânce banii din această vânzare. Când văzu că se risipesc şi ultimele lui mijloace de trai, renunţă la grădină, o lăsă în paragină. Se lipsise de mult, de foarte mult timp de cele două ouă şi de bucăţica de carne pe care o mânca din când în când. Acum se hrănea numai cu pâine şi cartofi. Îşi vânduse cele din urmă mobile, apoi tot ceea ce avea de prisos din rufăria de pat, din îmbrăcăminte şi pături, iar la urmă ierbarele şi stampele; mai avea numai cărţi, acele cărţi la care ţinea mai mult ca la orice, printre care multe de o neobişnuită raritate, între altele: *Les Quadrins historiques de la Bible*[2], ediţia din 1560; *La concordance des Bibles* de Pierre de Besse[3]; *Les Marguerites de la Marguerite*[4] de Jean de la Haye cu o dedicaţie către regina Navarei; cartea *La charge et dignité de l'ambassadeur*[5] de seniorul de Villiers Hotman; un *Florilegium rabbinicum*[6] din 1644; un Tibul[7] din 1567, cu această splendidă in-

---

[2] *Quadrin* era o monetă măruntă din secolul al XVI-lea, a patra parte dintr-o para. Cartea cu titlul de mai sus era o repovestire a *Bibliei* sub formă de „medalioane”, scurte prezentări ale personajelor. A avut multe ediţii chiar şi în secolul următor.

[3] *Pierre de Besse,* confesorul regelui Ludovic al XIII-lea (prima jumătate a secolului al XVII-lea). Cartea menţionată pretindea să dovedească „concordanţa Evangheliilor” între ele şi a datelor de acolo cu cele istorice, strădanie infirmată de istoria ştiinţifică a creştinismului.

[4] Culegere de versuri dedicată reginei Margareta de Navarra, femeie instruită, unanim admirată pentru spiritul şi cultura ei.

[5] Primul tratat francez de diplomaţie, operă a unui scriitor politic de la sfârşitul secolului al XVI-lea.

[6] Antologie rabinică (lat.), culegere de sentinţe morale luate din scrierile teologilor evrei din evul mediu.

[7] Adică o ediţie a operelor lui Tibul, tipărită în 1567, la Veneţia, în tipografia lui Aldo Manuccio. Indicaţia latină *in aedibus Manutianis* înseamnă

scripție: „*Venetiis in aedibus Manutianis*”; în sfârşit un Diogene Laerțiu tipărit la Lyon în 1644[8], în care se găseau faimoasele variante ale manuscrisului 411, veacul al XIII-lea, de la Vatican, precum şi acelea ale celor două manuscrise din Veneția, 393 şi 394, atât de rodnic cercetate de Henri Estienne[9], şi toate fragmentele în dialect doric, care nu se găsesc decât în celebrul manuscris din veacul al XII-lea al Bibliotecii din Napoli. Domnul Mabeuf nu făcea niciodată foc în odaia lui şi se culca de cum se întuneca, ca să nu aprindă lumânarea.

I se părea că nu mai avea vecini; toți îl ocoleau când ieşea din casă; băgase şi el de seamă.

Când un copil e în mizerie, mama se zbate pentru el; când un tânăr e în mizerie, o fată suferă pentru el; numai mizeria unui bătrân nu interesează pe nimeni. Dintre toate nenorocirile e cea mai rece. Cu toate acestea, bătrânul Mabeuf nu-şi pierduse de tot seninătatea de copil. Ochii i se mai aprindeau atunci când îi pleca asupra cărților lui şi zâmbea când se uita la Diogene Laerțiu, exemplar unic. Dulapul lui cu geamuri era singura mobilă pe care o păstrase, în afară de cele strict necesare.

Într-o zi, mătuşa Plutarque îi spuse:

— N-am cu ce să cumpăr mâncare pentru prânz.

Mâncare se numea o pâine şi patru-cinci cartofi.

— Nu poți lua pe datorie? făcu domnul Mabeuf.

— Ştii bine că nu-mi dă.

Domnul Mabeuf deschise biblioteca, îşi privi îndelung cărțile, una după alta, aşa cum şi-ar privi un tată copiii înainte de a alege pe care trebuie să-l ucidă, apoi luă deodată una, o puse sub braț, şi plecă. Se întoarse peste două ceasuri, nemaiavând nimic la subsuoară şi puse treizeci de cenți pe masă, zicând:

— Du-te şi cumpără de mâncare.

Din clipa aceea, mătuşa Plutarque văzu lăsându-se pe chipul nevinovat al moşneagului un văl întunecat, care nu se mai ridică.

„editat de Manuccio”. Această celebră editură şi tipografie a difuzat în ediții elegante cele mai de seamă opere ale antichității greco-latine. Tibul este un elegiac latin de la sfârşitul secolului I î.e.n.

[8] Este vorba de cartea *Viețile filozofilor,* scrisă de eruditul grec Diogene din Laerția (Cilicia, Asia Mică) în secolul al III-lea î.e.n. Opera aceasta este deosebit de utilă, deoarece ne informează asupra unui mare număr de filozofi greci, materialişti îndeosebi, ale căror scrieri n-au ajuns până la noi.

[9] Mare umanist francez, a editat *Viețile filozofilor* de Diogene Laerțiu în 1570.

A doua zi, a treia zi, în toate zilele, trebui s-o ia de la capăt. Domnul Mabeuf pleca cu câte o carte şi se întorcea cu un ban de argint. Anticarii, văzându-l silit să vândă, îi cumpărau cu douăzeci de cenți ceea ce el plătise cu douăzeci de franci. Câteodată erau chiar aceeaşi. Carte cu carte, i se duse toată biblioteca. Îşi spunea uneori: „Am totuşi optzeci de ani”, ca şi cum ar fi avut cine ştie ce nădejde ascunsă de a ajunge la sfârşitul zilelor lui, înainte de a ajunge să sfârşească de vândut toate cărțile. Tristețea i se mărea; totuşi avu o dată o bucurie. Plecă de acasă cu un Robert Estienne[10], pe care îl vându cu treizeci şi cinci de cenți pe cheiul Malaquais, şi se întoarse cu un Aldo[11], pe care îl cumpărase cu patruzeci de cenți de pe strada Grès. „Am rămas dator cinci cenți”, spuse el fericit mătuşii Plutarque. În ziua aceea nu mâncă.

Era membru al Societății de horticultură. Societatea cunoştea sărăcia lui. Preşedintele veni să-l vadă, îi făgădui să vorbească despre el ministrului agriculturii şi comerțului, şi vorbi. „Da cum să nu! izbucni ministrul. Cred şi eu! Un bătrân om de ştiință! Un botanist! Un om cumsecade! Trebuie să facem ceva pentru el!” A doua zi domnul Mabeuf primi o invitație la masă de la ministru. Tremurând de bucurie, îi arătă scrisoarea mătuşii Plutarque. „Suntem salvați! zise el. În ziua hotărâtă se duse la ministru. Băgă de seamă că cravata lui boțită, haina lui veche, cadrilată, pantofii lustruiți cu albuş de ou îi uimeau pe portari. Nimeni nu-i vorbi, nici chiar ministrul. Către ceasurile zece seara, cum aştepta mereu un cuvânt, o auzi pe nevasta ministrului, o femeie frumoasă, cu gâtul gol, de care nu îndrăznise să se apropie, întrebând: „Cine e domnul acela bătrân?” Se întoarse acasă pe jos, la miezul nopții, pe o ploaie grozavă. Vânduse un Elzevir[12] ca să-şi plătească trăsura la dus.

În fiecare seară, înainte de culcare, avea obiceiul să citească două-trei pagini din Diogene Laerțiu. Ştia destul de bine greceşte ca să se bucure de subînțelesurile textului. Acum nu mai avea altă bucurie. Se scurseră câteva săptămâni. Apoi, deodată, mătuşa Plutarque se îmbolnăvi. Există ceva mai trist decât să n-ai cu ce cumpăra pâine de

---

[10] Umanist şi tipograf parizian din secolul al XVI-lea, tatăl lui Henri Estienne. A editat pentru întâia oară, după manuscrise, operele istoricilor greci Dionis din Halicarnas şi Dio Cassius.

[11] Adică o carte din secolul al XV-lea sau al XVI-lea, tipărită luxos, în atelierul familiei lui Aldo Manuccio.

[12] Adică o tipăritură din oficinele Elzevirilor, familie de tipografi olandezi, al căror atelier principal era la Amsterdam (secolele XVI-XVII).

la brutar: să n-ai cu ce cumpăra doctorii de la farmacie, într-o seară, medicul îi prescrisese o rețetă foarte scumpă. Şi apoi, boala se agrava, era nevoie de cineva care să vegheze bolnava. Domnul Mabeuf deschise biblioteca: nu mai era nimic pe rafturi. Zburase şi cea din urmă carte. Nu-i mai rămăsese decât Diogene Laerțiu.

A doua zi, în zori, se aşeză în grădină pe piatra culcată şi, pe deasupra gardului viu, putu fi văzut toată dimineața, nemişcat, cu fruntea plecată, privind în neştire la straturile lui veştejite. Ploua din când în când, dar bătrânul nu părea că-şi dă seama. După-amiază izbucniră nişte zgomote nemaiauzite în Paris. Împuşcături sau strigătele unei mulțimi.

Bătrânul Mabeuf ridică fruntea. Zări un grădinar care trecea pe acolo şi-l întrebă:

— Ce e asta?

Grădinarul, cu cazmaua pe umăr, răspunse cu glasul cel mai liniştit:

— E răscoală.

— Cum răscoală?

— Da, se bat.

— De ce se bat?

— Ei, Doamne! zise grădinarul.

— În ce parte? stărui domnul Mabeuf.

— Înspre Arsenal.

Bătrânul Mabeuf se întoarse acasă, îşi luă pălăria, căută, fără să-şi dea seama, o carte, ca s-o ia la subsuoară, şi, nemaigăsind niciuna, spuse: „A da!” şi plecă năuc.

CARTEA A ZECEA

5 IUNIE 1832

I – Problema privită la suprafaţă

Din ce se înfiripă o răscoală? Din nimic şi din orice. Dintr-un fluid electric care se scurge puţin câte puţin, dintr-o flacără izbucnită fără veste, dintr-o forţă care rătăceşte, dintr-o suflare care trece. Această suflare întâlneşte capete care gândesc, minţi care visează, suflete care suferă, patimi care ard, mizerii care urlă strigătoare la cer, şi duce totul pe aripile ei.

Unde?

La întâmplare. De-a lungul şi de-a latul ţării, peste legi, peste belşugul şi neobrăzarea celorlalţi.

Convingerile jignite, entuziasmul înăcrit, indignarea trezită, instinctele de luptă înăbuşite, înflăcăratele îndrăzneli ale tinereţii, orbirea generoasă, curiozitatea, dorinţa de schimbare, setea de ceva nou, plăcerea de a vedea afişul unui alt spectacol şi aceea de a auzi semnalul ridicării cortinei; urile nedesluşite, pizma, dezamăgirea, orice vanitate care se crede nedreptăţită de soartă; nemulţumirile, visurile goale, ambiţiile stăvilite, nădejdea că printr-o năruire se va deschide poarta, în sfârşit, jos de tot, mizeria, acel noroi care ia foc – iată din ce se alcătuieşte răscoala.

Tot ce e mai mare şi tot ce e mai mărunt, fiinţele care rătăcesc dincolo de orânduirile oamenilor, aşteptând un prilej prielnic, boemii, oamenii fără căpătâi, haimanalele de la răspântii, cei care dorm noaptea sub ziduri dărâmate, fără alt acoperiş decât cerul înnourat şi rece, cei care zi de zi îşi caută pâinea la întâmplare, nu în muncă, necunoscuţi, oameni ai mizeriei şi ai nimănui, cei goi, cei desculţi – toţi aceştia aparţin răscoalei.

Oricine poartă în suflet o revoltă ascunsă împotriva unei fapte a statului, a vieţii sau a soartei, e vecin bun cu răscoala, şi de îndată ce

o simte se înfioară şi se lasă luat de vârtej.

Răscoala e un fel de ciclon uriaş al atmosferei sociale, care se iscă pe neaşteptate, în anumite condiţii de temperatură, şi care, în rotirea lui, se urcă, aleargă, tună, rupe, culcă la pământ, sfărâmă, dărâmă, smulge din rădăcini, târând după el firile puternice, ca şi cele şovăielnice, pe omul tare, ca şi pe cel slab de înger, trunchiul de copac şi firul de pai.

Vai de cel pe care-l ia cu ea, ca şi pe cel pe care-l loveşte! Îi sfărâmă unul de altul.

Răzvrătirea transmite celor pe care îi prinde nu ştiu ce putere neobişnuită. Primul-venit îşi simte sufletul plin de forţa evenimentelor; îşi face proiectile din orice. Dintr-o cărămidă face o ghiulea, şi dintr-un hamal un general.

Dacă trebuie să-i credem pe anumiţi profeţi ai politicii perfide, puţină răscoală în interesul însuşi al cârmuirii e chiar de dorit. Sistemul e acesta: o răscoală întăreşte guvernele pe care nu le răstoarnă. Pune armata la încercare; strânge rândurile burgheziei; încordează musculatura poliţiei. Îngăduie să se pipăie tăria osaturii sociale. Este o gimnastică, aproape un exerciţiu de igienă. Puterea se simte mai bine după o răscoală, ca şi bolnavul după o fricţiune.

Acum treizeci de ani, răscoala era privită din alt punct de vedere. Există pentru orice lucru o teorie, care se proclamă ea însăşi a „bunului-simţ"; Philinte împotriva lui Alceste[1]; o punte de trecere între adevăr şi minciună; explicaţii, mustrări, atenuări consimţite cu trufie, amestec de scuze şi dezaprobare, socotindu-se înţelepciune, ceea ce nu e adesea decât pedanterie. De-aici a ieşit o întreagă şcoală politică, aşa-numita linie de mijloc. Între apa rece şi cea fierbinte e partidul apei călduţe. Această şcoală, cu falsa ei adâncime de gândire, în realitate superficială, cercetând efectele fără a se ridica până la cauză, combate de la înălţimea unei jumătăţi de ştiinţă mişcările de stradă.

Iată ce ne învaţă şcoala asta: „Răscoalele care au complicat actul de la 1830 au răpit acestui mare eveniment o parte din puritatea sa. Revoluţia din iulie fusese o frumoasă furtună populară, urmată numaidecât de un cer senin. Mişcările de stradă au făcut ca orizontul să arate din nou înnegurat, au făcut ca acea revoluţie, atât de vrednică de luare-aminte, la început, prin umanitatea ei, să degenereze

[1] Personaje din comedia *Mizantropul* (1666) de Molière. Lui Alceste, om sincer, căutător al adevărului i se opune Philinte, omul saloanelor, partizan al minciunilor convenţionale şi al complezenţelor utile.

în zâzanie. În revoluția din iulie, ca de altfel în orice progres ieşit din zguduiri repezi, fuseseră şi fracturi ascunse; răscoala le-a făcut dureroase. S-a putut spune: „Ah! Un os frânt”. După revoluția din iulie nu se simțea decât uşurare; după răscoala care a urmat s-a simțit prăpădul. Orice răscoală închide prăvăliile, sperie negoțul, stârneşte panica la bursă, întrerupe schimburile, pune piedici afacerilor, grăbeşte falimentele; aduce lipsă de bani, nelinişte în averile particulare, zdruncină creditul public, dezorganizează industria, fiindcă se retrag capitalurile, munca nu-şi mai găseşte răsplata cuvenită, pretutindeni teamă; contralovituri în toate oraşele. Prăbuşire în prăpastie. S-a socotit că prima zi a răscoalei a costat Franța douăzeci de milioane, a doua – patruzeci, a treia – şaizeci. O mişcare de trei zile a costat o sută douăzeci de milioane, adică, privind doar rezultatul financiar, e echivalat cu un dezastru, cu un naufragiu sau cu o bătălie pierdută, care ar fi nimicit o flotă de şaizeci de vase mari de război.

Fără îndoială, din punct de vedere istoric, răscoalele şi-au avut frumusețea lor. Luptele de stradă nu sunt mai puțin mărețe nici mai puțin eroice decât războiul din hățişuri; într-unul e sufletul pădurii, în celălalt e inima oraşelor. Răscoalele au luminat în roşu, dar în chip strălucit, trăsăturile cele mai originale ale firii pariziene: dărnicia, devotamentul, veselia furtunoasă în desfăşurarea lor, studenții au dovedit că vitejia e o însuşire a inteligenței; garda națională s-a arătat neclintit de credincioasă, au ieşit la iveală bivuacuri de negustori, au apărut fortărețele de ştrengari, s-a vădit nepăsarea trecătorilor în fața morții. Şcolile se războiau cu legiunile. La urma urmei, între luptători nu era decât o deosebire de vârstă; erau de aceeaşi viță; aceiaşi oameni stoici, care la douăzeci de ani mor pentru ideile lor, la patruzeci de ani – pentru familie. Armata, totdeauna cu inima întristată în războaiele civile, răspundea cu prudență la îndrăzneală. Răscoalele, scoțând la iveală vitejia poporului, au făcut educația curajului burghez.

Toate bune. Dar acestea merită atâta sânge vărsat? Şi, pe lângă sângele vărsat, adăugați şi viitorul întunecat, progresul primejduit, neliniştea printre cei mai buni; liberalii cinstiți îşi pierd nădejdea, absolutismul străin se bucură de rănile pe care revoluția şi le face singură; învinşii de la 1830 triumfă şi zic: Am avut dreptate!” Adăugați la acesta Parisul mărit, poate, dar Franța cu siguranță micşorată. Pentru a mărturisi adevărul întreg, țineți seama şi de măcelurile care au necinstit prea adeseori biruința ordinii sălbăticite asupra libertății înnebunite. Prin urmare, răscoalele au fost o nenorocire.

Aşa vorbeşte această aproximativă înțelepciune, cu care burghezia, acest aproximativ popor, se mulțumeşte atât de bucuros. În ce ne priveşte, noi nu primim acest cuvânt prea larg şi deci prea uşor de întrebuințat: răscoalele.

Noi facem deosebire între o mişcare populară şi altă mişcare populară. Nu ne întrebăm dacă o răscoală costă cât o bătălie. Mai întâi, de ce o bătălie? Aici se ridică problema războiului. Oare războiul e mai puțin un flagel decât e răscoala o calamitate? Şi apoi, toate răscoalele sunt calamități? Dar dacă 14 iulie ar fi costat o sută douăzeci de milioane? Înscăunarea lui Filip al V-lea pe tronul Spaniei a costat Franța două miliarde[2]. Chiar la acelaşi preț, preferăm pe 14 iulie. De altfel, noi respingem aceste cifre care par a fi argumente şi nu sunt decât vorbe goale. Judecând o răscoală, noi o cercetăm ca atare. În tot ce susține teoria doctrinară expusă mai sus nu e vorba decât de efect; noi căutăm cauza.

Să precizăm.

II – Miezul problemei

Sunt răscoale şi sunt revoluții: două mânii, una nedreaptă, cealaltă dreaptă. În statele democrate, singurele întemeiate pe justiție, se întâmplă uneori ca cei puțini să răstoarne pe cei mulți. Atunci aceştia se ridică şi, pentru apărarea necesară a drepturilor lor, pot merge până la a pune mâna pe arme. În toate problemele care țin de suveranitatea colectivă, lupta celor mulți împotriva unei fracțiuni e revoluție, a unei fracțiuni contra celor mulți e răscoală. După cum în palatul Tuileriilor se adăposteşte regele sau Convențiunea, el e atacat cu drept sau fără drept. Acelaşi tun îndreptat asupra mulțimii e neîndreptățit la 10 august, şi îndreptățit la 14 vendémiaire. Aparențele sunt asemănătoare, fondul e deosebit. Elvețienii apără minciuna, Bonaparte adevărul[3]. Ceea ce a făcut votul poporului în libertatea şi

---

[2] Acest Filip era unul din nepoții lui Ludovic al XIV-lea. Prin testamentul său, Carol al II-lea l-a lăsat moştenitor. Avea însă drept contracandidat pe arhiducele german Carol (viitorul împărat Carol al VI-lea); această rivalitate a dezlănțuit războiul de succesiune la tronul Spaniei (1702–1713), care a secătuit Franța.

[3] Aluzie la două evenimente din timpul revoluției din Franța; la 10 august 1792, când masele populare conduse de iacobini au atacat Tuileriile, garda elvețiană a lui Ludovic al XVI-lea a tras în mulțime; în vendémiaire (lună a calendarului revoluționar: octombrie 1795), reacțiunea aristocratică

suveranitatea sa, strada nu poate desface. Tot aşa şi în problemele de pură civilizaţie; instinctul maselor, ieri clarvăzător, mâine poate fi tulbure. Aceeaşi furie e îndreptăţită împotriva lui Terray[4] şi nesocotită împotriva lui Turgot. Distrugerea maşinilor, jefuirea magaziilor, smulgerea şinelor, dărâmarea docurilor, rătăcirile mulţimilor, refuzul poporului de a recunoaşte progresul, Ramus ucis de şcolari[5], Rousseau gonit cu pietre din Elveţia[6] înseamnă răscoală. Israelul contra lui Moise[7], Atena împotriva lui Focion[8], Roma contra lui Scipio[9] înseamnă răscoală: Parisul contra Bastiliei e revoluţie. Soldaţii împotriva lui Alexandru[10], marinarii contra lui Cristofor Columb[11], ace-

---

şi regalistă, încurajată de alungarea iacobinilor de la putere, a încercat o lovitură de stat împotriva Convenţiunii Naţionale, încercare zdrobita de artileria lui Napoleon Bonaparte, pe atunci general de brigadă.

[4] Abatele Joseph Terray, ministru de finanţe în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XV-lea (1770–1774). Măsurile luate de el, şi mai ales creşterea impozitelor şi reducerea rentelor de stat, i-au atras ura burgheziei şi a maselor populare, mai ales că plana asupra lui bănuiala de a fi fost amestecat în „pactul foametei”, o uriaşă speculă asupra grâului, care a înfometat populaţia săracă în 1773.

[5] Erudit din secolul al XVI-lea, Pierre de la Ramée, zis Ramus, gânditor şi filolog. Combătea scolastica medievală şi proclama întâietatea raţiunii omeneşti asupra tradiţiei bisericeşti. Detestat de profesorii de la Sorbona – Facultatea de teologie a Universităţii din Paris – pentru aceste idei înaintate, Ramus a fost ucis în noaptea Sfântului Bartolomeu (1572) la instigaţia duşmanilor săi.

[6] Acest trist episod din viaţa lui Rousseau a avut loc în Elveţia, unde scriitorul se refugiase în 1762, pentru a evita închisoarea, în urma publicării la Amsterdam a operelor sale *Emil* şi *Contractul Social.* Deismul expus în cartea a IV-a din *Emil* nefiind pe placul unui pastor, acesta aţâţă populaţia locală împotriva marelui gânditor, a cărui locuinţă fu atacată cu pietre în noaptea de 6 şi 7 septembrie 1765.

[7] După legenda Vechiului Testament, Moise, conducând pe evrei din robia egipteană în Palestina, s-a oprit mai mulţi ani în peninsula Sinai. În deserturile de acolo hrana şi apa lipseau, ceea ce i-a făcut pe evrei să murmure în repetate rânduri împotriva lui Moise

[8] General şi orator atenian. Acuzat pe nedrept de trădare, a fost condamnat să bea cucută în anul 317 î.e.n.

[9] După bătălia de la Zama (202 î.e.n.), care a pus capăt celui de al II-lea război punic, Scipio a fost acuzat pe nedrept că şi-a însuşit o parte din despăgubirile de război la care Cartagina era obligată prin tratatul de pace. Învingătorul lui Hannibal a fost silit atunci să ia drumul exilului.

[10] Când, în 325 î.e.n., Alexandru cel Mare, după înfrângerea lui Porus şi

eaşi răscoală. O răscoală nelegiuită, de ce? Pentru că Alexandru face cu sabia pentru Asia ceea ce Cristofor Columb face cu busola pentru America. Alexandru, ca şi Columb, descoperă o lume. Darul acesta, al unei lumi, adus civilizației, înseamnă atât de multă lumină, încât orice acțiune potrivnică e vinovată. Uneori poporul îşi calcă singur credința față de sine însuşi. Mulțimea trădează poporul. Ce poate fi mai ciudat, de pildă, decât acea lungă, sângeroasă protestare a contrabandiştilor de sare, legitimă revoltă cronică, şi care, în clipa hotărâtoare, în ziua izbăvirii, în ceasul victoriei poporului, trece de partea tronului, se preface în lupta chouanilor[12], şi din revoltă împotriva regelui se preschimbă în răscoală pentru el. Întunecate isprăvi ale neştiinței! Contrabandistul de sare, abia scăpat din spânzurătoarea regelui, cu un crâmpei de funie încă de gât, îşi prinde funda albă la piept. Strigătul de „Jos monopolul sării!” dă naştere la „Trăiască regele!” Ucigaşii din noaptea Sfântului Bartolomeu, cei din septembrie[13], măcelurile din Avignon[14], asasinii lui Coligny[15], cei ai doamnei de Lamballe[16], ai lui Brune, partizanii spanioli[17], „verzii”, cadeneții[18],

---

cucerirea văii Indului, voi să înainteze spre răsărit, pe valea Gangelui, soldații săi refuzară să-l urmeze, speriați de necunoscutul ce li se deschidea în față.

[11] În expediția sa, Columb a avut de înfruntat o răscoală a marinarilor săi, care se temeau să nu ajungă… la capătul lumii.

[12] *Chouani* (citeşte şuani), țărani bretoni fanatizați de preoți şi împinşi la răscoală împotriva Convenției Naționale, pe vremea revoluției burgheze din Franța.

[13] La începutul lui septembrie 1792, nu mult după detronarea lui Ludovic al XVI-lea, când austro-prusacii amenințau Parisul, masele populare au executat vreo mie de reacționari, care umpleau închisorile.

[14] Înapoierea Burbonilor în Franța, după înfrângerea definitivă a lui Napoleon la Waterloo (1815), a fost însoțită de o cumplită teroare albă, dezlănțuită împotriva foştilor revoluționari şi bonapartişti. La Avignon a fost astfel asasinat mareşalul Guillaume Brune, erou al războaielor primei republici împotriva coaliției suveranilor reacționari.

[15] Prima victimă a masacrului din noaptea Sfântului Bartolomeu.

[16] Prințesa de Lamballe, prietenă a reginei Maria-Antoneta, a fost ucisă în septembrie 1792, la Paris, de răsculați.

[17] Corp de soldați spanioli, partizani ai francezilor, format de Napoleon îndată după ocuparea Spaniei (1806); prin extensiune, soldați din bandele unui regim reacționar trimis să asuprească poporul.

[18] *Verzii, cadeneții* – numele unor formații reacționare teroriste din 1815.

tovarăşii lui Jehu[19], cavalerii brasardei[20], iată răscoala. Vendeea e o mare răscoală catolică.

Zgomotul pe care îl stârneşte dreptul în mişcare se recunoaşte; şi el nu iese totdeauna din cutremurul maselor răscolite; sunt furii turbate, sunt clopote sparte; nu orice clopot de alarmă e de bronz. Imboldul patimilor şi al neştiinței e altceva decât saltul progresului. Ridicați-vă, fie, dar pentru a vă înălța. Arătați-mi încotro mergeți. Revoluția nu merge decât înainte. Orice altă răzvrătire e rea, orice pas înapoi al silniciei e o răzvrătire. A merge înapoi e un act săvârşit împotriva omenirii. Revoluția e accesul de mânie al adevărului; răscolite de revoluție, pietrele de pe stradă scapără scânteia dreptății. Ele nu lasă răzvrătirii decât noroiul de pe ele. Danton împotriva lui Ludovic al XVI-lea e revoluție; Hébert contra lui Danton e răscoală[21].

De aici reiese că, în anumite împrejurări, după cum a spus Lafayette, revoluția poate fi cea mai sfântă datorie, răscoala poate fi un atentat cu cele mai grele urmări.

Mai este oarecare deosebire între ele şi în ceea ce priveşte căldura lor. Revoluția e adeseori un vulcan, răscoala e prea de multe ori un foc de paie. Răscoala ia naştere câteodată, precum am mai spus-o, între cei de la putere. Polignac e un răzvrătit[22]; Camille Desmoulins un conducător.

Uneori revoluția e o reînviere[23].

Dezlegarea tuturor problemelor prin votul universal e un fapt absolut modern, după cum toată istoria dinaintea lui, de patru mii de ani încoace, e plină de încălcarea dreptului şi de suferința popoarelor: fiecare epocă istorică aduce cu sine protestarea de care e în sta-

---

[19] Formațiuni militare regaliste din sudul Franței, apărute îndată după căderea lui Robespierre (iulie 1794); mulți iacobini au căzut victime ale acestor bande.

[20] Trupă regalistă formată din nobili emigrați, debarcată la Bordeaux în 1814, în vreme ce Napoleon bătea în retragere în fața trupelor aliate pătrunse în Franța pe la nord-est.

[21] Danton s-a pronunțat hotărât în procesul lui Ludovic al XVI-lea pentru moartea acestuia. El reprezenta pe atunci burghezia împotriva monarhiei feudale. Victor Hugo, luând partea lui Danton, nu cunoştea documente descoperite de atunci încoace, din care reiese că Danton devenise în 1794 contrarevoluționar.

[22] Paradoxul lui Victor Hugo vrea să zică următoarele: prin ordonanțele reacționare din iulie1830 acest feudal se răzvrătise împotriva poporului.

[23] Joc de cuvinte: insurrection, résurrection.

re.

Sub Cezari nu se putea face o revoluție, dar, scria Iuvenal, *Facit indignatio* înlocuieşte pe Grahi[24]. Sub Cezari trăieşte surghiunitul de la Syene[25] şi tot pe atunci autorul *Analelor*[26]. Nu mai vorbim de marele exilat de la Patmos[27] care şi el copleşeşte lumea reală cu un protest în numele lumii ideale, făcând din viziunea lui o satiră uriaşă şi aruncând asupra Romei-Ninive, asupra Romei-Babilon, asupra Romei-Sodoma[28] răsfrângerea flăcărilor Apocalipsului.

Sfântul Ioan, pe stânca sa, e Sfinxul pe soclul lui. Se poate să nu-l înțelegem, e un evreu şi vorbeşte în ebraică; dar omul care a scris *Analele* e un latin; mai mult chiar, e un roman.

După cum Neronii domnesc în felul lor întunecat, tot astfel trebuie zugrăviți. Lucrul săvârşit numai cu stiletul gravorului ar fi prea palid; trebuie să torni pe placa de aramă o proză concentrată, care muşcă.

Despoții îşi au partea lor în opera gânditorilor. Cuvântul încătuşat e un cuvânt cumplit. Scriitorul îşi cercetează de două ori şi de trei ori scrisul când un stăpân impune poporului tăcerea. Din această tăcere se desprinde o pornire misterioasă, care se strecoară şi se întăreşte,

---

[24] Pe vremea imperiului roman elocvența politică fiind înăbuşită, nu mai puteau apărea tribuni democrați ca frații Titus şi Tiberius Gracchus. Acum nu rămânea decât satira pentru a biciui moravurile. Este ceea ce a întreprins poetul latin Iuvenal (secolul I-II) în satirele sale violente împotriva viciilor aristocrației romane. În *Satira I* rezumă poetica prin emistihul *facit indignatio versum* (indignarea este suficientă ca să-ți inspire versuri).

[25] E vorba tot de poetul satiric Iuvenal, care, sub pretextul unei misiuni militare, a fost trimis Ia Syene, pe Nilul mijlociu.

[26] În *Anale* istoricul roman Tacit ia atitudine hotărâtă împotriva despotismului Cezarilor.

[27] Este vorba de evanghelistul Ioan, exilat în insula grecească Patmos de către autoritățile romane, sub domnia lui Domițian. Acolo, apostolul ar fi avut, chipurile, o viziune, pe care o povesteşte în *Apocalipsul* său, scriere obscură, plină de metafore şi simboluri, în care este condamnată societatea vremii, cufundată în păcate, şi se fac preziceri asupra soartei viitoare a lumii.

[28] Mari metropole din antichitate, celebre prin luxul şi desfrânarea lor, cu care *Apocalipsul* evanghelistului Ioan compară Roma imperială; Ninive a fost capitala imperiului asirian; Babilon – a Caldeei; ambele au avut existență istorică. După legenda biblică, Sodoma ar fi fost un oraş nu departe de Marea Moartă, distrus de un foc ceresc, drept pedeapsă pentru depravarea locuitorilor săi.

ca bronzul, prin puterea gândirii. Asuprirea în istorie dă naştere la stilul concis al istoricului. Tăria de granit a oricărei fraze celebre nu e altceva decât apăsarea tiraniei.

Tirania constrânge pe scriitor să-şi scurteze frontul şi aceasta înseamnă o creştere a forţei. Elocvenţa lui Cicero, de-abia simţită de Verres, ar luci ca tăişul asupra lui Caligula[29]. Cu cât o frază e mai scurtă, cu atât lovitura e mai puternică. Gândirea lui Tacit e ca un braţ încordat.

Onestitatea unei inimi mari, care luptă pentru adevăr şi dreptate, loveşte fără cruţare.

În treacăt fie zis, trebuie să observăm că Tacit, din punct de vedere istoric, nu coincide cu Cezar. Lui îi sunt rezervaţi oameni ca Tiberiu. Cezar şi Tacit sunt două fenomene succesive a căror întâlnire a fost evitată în chip misterios de acel care, în punerea în scenă a veacurilor, orânduieşte intrările şi ieşirile. Cezar este mare; Tacit la fel. Dumnezeu cruţă pe aceşti doi oameni mari şi nu-i aruncă unul împotriva altuia.

Dătătorul de dreptate, lovindu-l pe Cezar, ar putea lovi prea tare şi ar putea fi nedrept. Dumnezeu nu vrea. Marile războaie din Africa şi din Spania, nimicirea piraţilor din Cilicia, civilizarea Galiei, a Britaniei şi a Germaniei, toată această glorie ar putea ierta Rubiconul[30]. E un fel de cruţare a dreptăţii dumnezeieşti care şovăie să asmuţă pe năprasnicul istoric asupra uzurpatorului strălucit, scutindu-l pe Cezar de Tacit[31] şi acordând astfel geniului circumstanţe uşurătoare.

Negreşit că despotismul rămâne despotism chiar sub un despot de geniu. Corupţia există şi sub tiranii străluciţi, dar ciuma morală e mult mai hâdă sub tiranii ticăloşi. Sub domniile acestea niciun văl nu mai acoperă neruşinarea, şi bunii pilduitori, ca Tacit şi Iuvenal, pălmuiesc cu mai mult folos, în faţa omenirii întregi, mârşăvia lor fără seamăn.

---

[29] *Verres*, proconsul al Siciliei (secolul I î.e.n.), pe care a jefuit-o îngrozitor. Jafurile sale au fost date la iveală de Cicero într-o serie de discursuri care au atras condamnarea vinovatului. Caligula, al treilea împărat roman (37–41), ar fi fost cu totul insensibil la oratoria lui Cicero, fiind smintit.

[30] Adică activitatea pozitivă, realizările politice măreţe ale lui Iuliu Cezar fac să i se ierte dictatura inaugurată odată cu trecerea ilegală a râului Rubicon.

[31] Dacă Tacit ar fi trăit cu un secol mai devreme, ar fi condamnat, scriind istoria timpului său, lovitura de stat a lui Iuliu Cezar, precum şi dictatura acestuia.

Roma miroase mai urât sub Vitellius[32] decât sub Sulla. Sub Claudiu şi sub Domiţian josnicia e pe măsura urâţeniei tiranului[33]. Mişelia sclavilor izvorăşte din aceea a tiranului; o miasmă se ridică din aceste suflete clocite în care se răsfrânge stăpânul; puterea obştească e scârnavă; inimile sunt mici, conştiinţele se târăsc, sufletele sunt ploşniţe. Aşa e sub Caracalla[34], aşa e sub Commodus[35], aşa e sub Heliogabal[36]. În timp ce sub Cezar nu iese din senatul roman decât duhoarea cuibului de acvilă.

Aşa se explică apariţia, ce pare târzie, a unui Tacit şi a unui Iuvenal; cel chemat se iveşte numai când îi sună ceasul.

Dar Iuvenal, ca şi Tacit, ca şi Isaiia[37], în timpurile biblice, ca şi Dante în evul mediu, reprezintă omul; răzvrătirea şi revoluţia înfăţişează mulţimea, care o dată e vinovată, altă dată are dreptate.

De cele mai multe ori răscoala se iscă dintr-un fapt material, pe când insurecţia e totdeauna un fenomen moral. Răscoala e Massaniello, insurecţia e Spartacus[38]. Insurecţia e vecină cu gândirea, răscoala cu stomacul. Gaster[39] se supără; dar e sigur că Gaster nu greşeşte întotdeauna. Când e vorba de foamete, răscoala, de pildă cea din Buzançais[40] are un punct de plecare adevărat, patetic şi

---

[32] Împărat roman, care a domnit numai câteva luni, în anul 69, înainte de înscăunarea lui Vespasian. Era crud şi cinic. I se atribuie o frază feroce: „Cadavrul unui duşman miroase totdeauna frumos”

[33] „Urâţenia tiranului” înseamnă hidoşenia morală.

[34] Împărat roman de la începutul secolului al III-lea, fiul lui Septimius Sever; a lăsat un renume trist în istorie pentru cruzimile lui. A ucis chiar pe propriul său frate, Geta.

[35] Împărat roman de la sfârşitul secolului al II-lea, fiul lui Marcus Aurelius; renumit prin crime şi acte de demenţă.

[36] Împărat roman (secolul al II-lea şi al III-lea) sub a cărui domnie tiranică a înflorit linguşirea şi delaţiunea.

[37] Prorocul evreu Isaiia (secolul al VIII-lea î.e.n.) şi-a scris profeţiile întrun stil plin de imagini, valorificate de procedee retorice.

[38] Massaniello a conclus răscoala populară din Napoli (1647) împotriva dominaţiei spaniole. A fost lipsită de baza socială largă pe care o avusese insurecţia sclavilor din republica romană, condusă de gladiatorul trac Spartacus (71 î.e.n.).

[39] Acest cuvânt înseamnă „stomac” în limba latină. La Victor Hugo simbolizează răscoalele populare provocate de foame.

[40] Orăşel din Franţa. În timpul restauraţiei, locuitorii sai s-au împotrivit pretenţiilor marelui proprietar local de a impune unele redevenţe feudale, desfiinţate de revoluţia din 1789.

drept. Totuşi, ea rămâne răscoală. De ce? Pentru că având dreptate în fond, a greşit în formă. Fiindcă, deşi avea dreptul de partea ei, a fost sălbatică; deşi puternică, a fost violentă şi a lovit la întâmplare. A mers ca elefantul orb care zdrobeşte. A lăsat în urma ei cadavre de bătrâni, de femei şi de copii; a vărsat fără să ştie pentru ce, sângele celor nevinovați şi al celor inofensivi. A hrăni poporul e o țintă nobilă. A-l măcelări e un mijloc rău.

Toate protestările cu arma în mână, chiar cele mai legitime, chiar 10 august, chiar 14 iulie, încep prin aceleaşi tulburări. Înainte de a se desprinde dreptul, pe valuri e tumult şi e spumă. La început insurecția e răscoală, întocmai cum fluviul e puhoi. De obicei răscoala se varsă în oceanul revoluției. Uneori, totuşi, pornită din munții înalți care domină orizontul moral: justiția, înțelepciunea, rațiunea şi dreptul; plămădită din cea mai curată zăpadă a idealului; după un îndelung coborâş din stâncă în stâncă; după ce a răsfrânt cerul şi limpezimea lui; după ce s-a lărgit, sporit de sutele-i de afluenți, în măreţul curs al triumfului, insurecția se pierde deodată în cine ştie ce băltoacă burgheză, ca Rinul într-o mlaştină.

Toate acestea țin de trecut. Viitorul e altul. Votul universal are această minunată putere de a dizolva răscoala în principiul ei şi, votând pentru revoluție, de a-i lua arma din mână. Dispariția războaielor, celor de stradă ca şi a celor duse de granițe – iată inevitabilul progres. Oricum ar fi ziua de astăzi, ziua de mâine e pacea.

De altfel, revoluție, răscoală, prin ce anume se deosebeşte cea dintâi de cea de-a doua? Burghezul, la drept vorbind, îşi dă prea puțin seama de aceste nuanțe. Pentru el totul e răzvrătire, rebeliune pur şi simplu, revolta dulăului împotriva stăpânului, încercarea de a muşca, ce trebuie pedepsită cu lanțul şi cu cuşca; e lătrat, hămăit până în ziua când acel cap de câine, dintr-odată mărit, începe să aducă parcă, nedesluşit, în întuneric, cu un cap de leu.

În acel moment burghezul strigă: „Trăiască poporul!”

Acum, ca încheiere, ce înseamnă pentru istorie mişcarea din iunie 1832? E o răzvrătire? E o insurecție?

Este o insurecție.

S-ar putea ca în punerea în scenă a acestui eveniment îngrozitor să întrebuințăm câteodată cuvântul răscoală, dar numai pentru a califica faptele de la suprafață, păstrând totdeauna deosebirea între forma – răscoală şi fondul – insurecție. Mişcarea din 1832 a avut în izbucnirea ei neaşteptată şi în stingerea ei lugubră atâta măreție, încât chiar acei care nu văd în ea decât o răscoală, vorbesc despre ea

cu respect, considerând-o ca pe o rămăşiţă a lui 1830. Minţile aprinse, spun ei, nu se potolesc într-o singură zi. O revoluţie nu se înăbuşă dintr-odată. Ea are totdeauna, fără doar şi poate, câteva unduiri înainte de a se întoarce în starea ei de linişte, întocmai ca un munte ce coboară spre câmpie. Nu există Alpi fără Jura nici Pirinei fără Asturii.

Această criză patetică a istoriei contemporane, pe care parizienii o numesc „epoca răscoalelor”, este fără îndoială o oră caracteristică printre cele mai furtunoase ale acestui veac.

Un ultim cuvânt înainte de a începe povestirea.

Faptele care vor fi arătate fac parte din acea realitate dramatică şi vie pe care istoria o trece cu vederea câteodată, din lipsă de timp sau de spaţiu. Dar tocmai aci, şi stăruim asupra acestui lucru, tocmai aci este viaţa, zbuciumul, freamătul omenesc. Micile amănunte, credem că am mai spus-o, alcătuiesc, ca să zicem aşa, frunzişul marilor evenimente şi ele se pierd în depărtarea răscoalelor istoriei. Epoca numită „a mişcărilor de stradă” e plină de amănunte de acest fel. Nici cercetările judecătoreşti, din alte motive decât istoria, nu au dat totul în vileag şi poate nici nu au mers destul de adânc. Vom scoate la lumină deci, printre faptele cunoscute şi publicate, unele care au rămas neştiute; fapte peste care a trecut uitarea unora, moartea altora. Cea mai mare parte dintre actorii acestei gigantice drame au dispărut; ei au intrat în tăcere chiar de a doua zi; dar despre cele ce vom povesti noi putem spune: le-am văzut. Vom schimba unele nume, căci istoria povesteşte, nu denunţă, dar vom zugrăvi lucrurile adevărate. În această carte nu vom putea arăta decât o parte şi un episod, desigur mai puţin cunoscute, din zilele de 5 şi 6 iunie 1832; dar vom face în aşa fel ca cititorul să întrevadă, sub vălul întunecat pe oare îl vom ridica, adevărata înfăţişare a acestei cumplite întâmplări obşteşti.

III – O înmormântare: prilej de a renaşte

În primăvara anului 1832, cu toate că de trei luni holera îngheţase sufletele şi aruncase asupra frământării lor un linţoliu de posomorâtă şi aparentă linişte, Parisul era demult pregătit pentru o zguduire puternică. După cum am spus, marele oraş semăna cu o gură de tun; când e încărcată ajunge o scânteie şi lovitura porneşte. În iunie 1832

această scânteie a fost moartea generalului Lamarque[41].

Lamarque era un om al faptelor care se bucura de mare faimă. Rând pe rând, sub imperiu şi sub restauraţie, făcuse dovada celor două vitejii necesare celor două epoci: vitejia pe câmpul de luptă şi vitejia la tribună. Era tot atât de elocvent pe cât fusese de curajos; în cuvântul lui se simţea ascuţişul săbiei. Foy, înaintaşul lui, după ce se dovedise un comandant strălucit, era acum un strălucit apărător al libertăţii. Îşi avea locul între stânga şi extrema stângă, iubit de popor deoarece credea în izbânda nădejdilor lui şi iubit de mulţime pentru că slujise bine pe împărat. Era, împreună cu conţii Gérard şi Drouet[42], unul dintre mareşalii *in petto* ai lui Napoleon. Tratatele din 1815 îl indignau ca o jignire personală. Îl ura pe Wellington – o ură făţişă care plăcea mulţimii – şi de şaptesprezece ani, abia luând în seamă tot ce se mai întâmplase între timp, păstrase cu mândrie tristeţea înfrângerii de la Waterloo. În agonia sa, în ceasul din urmă, a strâns la piept o sabie ce-i fusese dăruită de ofiţerii celor „o sută de zile”. Napoleon murise spunând cuvântul *armată,* Lamarque, cuvântul *patrie.*

Moartea sa, care era de aşteptat, era temută de popor ca o pierdere şi de guvern ca un prilej de tulburare. Moartea aceasta a fost cu adevărat un doliu. Ca tot ce e amar, doliul poate duce la revoltă. Ceea ce s-a şi întâmplat.

În ajunul şi în dimineaţa zilei de 5 iunie, hotărâtă pentru înmormântarea lui Lamarque, cartierul Saint-Antoine, pe unde trebuia să treacă convoiul, luă o înfăţişare îngrijorătoare. Această, reţea gălăgioasă de străzi s-a umplut de murmure înăbuşite. Oamenii se înarmau cum puteau. Tâmplarii îşi luau bancaizenul[43] din atelier pentru „a sparge uşile”. Unul dintre ei îşi făcuse un pumnal dintr-un cârlig de la maşina de ţesut ciorapi, rupându-i vârful şi ascuţindu-i mânerul. Altul, înfrigurat la gândul de a se bate, se culca îmbrăcat de trei

---

[41] Maximilian Lamarque, general al imperiului şi deputat cu tendinţe liberale, era foarte popular. Mort la începutul lui iunie 1832, înmormântarea lui a luat proporţiile unei mari manifestaţii ale opoziţiei republicane, sprijinită de masele muncitoreşti, şi s-a transformat în insurecţia descrisă de Victor Hugo.

[42] Generalii Foy, Gérard şi Drouet d’Erion se distinseseră în ultimele războaie ale imperiului şi luptaseră la Waterloo. Napoleon se gândea să-i înainteze mareşali *(in petto* înseamnă în limba latină „în piept”, adică „în cuget”).

[43] Linie de metal, drug de fier, rangă mică.

zile. Un dulgher numit Lombier întâlni pe un tovarăş, care îl întrebă: „Unde te duci?” „Ce să fac, nu am arme.” „Ei, şi?” „Mă duc la şantier să-mi iau compasul.” „Ce să faci cu el?” „Nu ştiu”, îi răspunse Lombier. Un anume Jaqueline, om dintr-o bucată, întâmpina pe orice lucrător care trecea şi-i spunea: „Hai cu mine!” îl cinstea cu un pahar de vin şi-l întreba: „Ai de lucru?” „Nu”. „Du-te la Filspierre, între bariera Montreuil şi bariera Charonne; acolo o să găseşti de lucru.” La Filspierre se găseau gloanțe şi arme. Câțiva şefi cunoscuți „făceau pe poştaşii”, adică alergau de la unul la altul pentru a-şi strânge oamenii. La Barthélemy, lângă bariera Trône, la Capel, la Petit Chapeau, muşterii de prin cârciumi se întâmpinau cu chipuri îngrijorate. Îi auzeai vorbind între ei: „Unde ți-e pistolul?” „Sub bluză. Dar al tău?” „Sub cămaşă.” În strada Traversière, în fața atelierului Roland, şi în curtea Casei-Arse, în fața atelierului de scule al lui Bernier, oamenii se strângeau câte doi-trei şi şuşoteau. Cel mai aprins dintre ei era un anume Mavot, care nu sta niciodată mai mult de o săptămână într-un atelier, fiind mereu dat afară de patron, pentru că „toată ziua trebuia să te cerți cu el”. Mavot fu ucis a doua zi pe baricada din strada Ménilmontant. Pretot, sortit să moară şi el în luptă, îl însoțea pe Mavot, şi la întrebarea: „Ce doreşti?” răspundea: „Insurecția”. Muncitorii strânşi în colțul străzii Bercy aşteptau pe un anume Lemarin, agent revoluționar pentru cartierul Saint-Marceau. Cuvântul de ordine se rostea aproape în gura mare.

Aşadar, la 5 iunie, pe o zi schimbătoare, cu ploaie şi cu soare, alaiul de înmormântare al generalului Lamarque străbătu Parisul cu onorurile militare cuvenite, întrucâtva sporite, ca măsură de prevedere. Două batalioane cu doliu la tobe, puştile cu țeava în jos, zece mii de oameni din garda națională cu sabia la şold, bateriile de artilerie ale gărzii naționale urmau sicriul. Dricul era tras de tineri. După ei veneau ofițerii de la Invalizi, purtând ramuri de laur. Apoi urma o mulțime nenumărată, neliniştită, ciudată, membrii diferitelor secții ale Prietenilor poporului. Şcoala de drept, Şcoala de medicină, refugiați din toate țările, drapele spaniole, italieneşti, nemțeşti, poloneze, drapele tricolore orizontale, toate steagurile cu putință, copii fluturând ramuri verzi, pietrari şi dulgheri care erau tocmai atunci în grevă, tipografi cu tichiile lor de hârtie, mergând doi câte doi, trei câte trei, scoțând strigăte, agitând aproape toți bastoane, unii dintre ei săbii, fără ordine dar cu acelaşi suflet, aci gloată, aci coloană. Plutoanele îşi alegeau şefii; un bărbat, înarmat cu două pistoale în văzul tuturor, părea că trece în revistă pe ceilalți, ale căror rânduri se dă-

deau la o parte dinaintea lui. Pe aleile bulevardelor, pe crengile copacilor, pe balcoane, la ferestre, pe acoperişurile caselor, un furnicar de bărbați, femei, copiii; ochii tuturora erau plini de teamă. O mulțime înarmată trecea, o mulțime înspăimântată privea.

La rândul său, guvernul era cu ochii în patru. Privea cu mâna pe sabie. În piața Ludovic al XV-lea aşteptau gata să pornească, patru escadroane de carabinieri călări, cu trâmbițaşi în frunte, cu cartuşierele pline şi cu puştile încărcate: în Cartierul Latin şi în jurul Grădinii Botanice, garda oraşului înşirată pe străzi; la hala de vinuri un escadron de dragoni, în piața Grève jumătate din Regimentul 12 cavalerie uşoară, cealaltă jumătate în piața Bastiliei, Regimentul 6 de dragoni la Célestins, iar curtea Luvrului plină de artilerie. Restul trupelor era consemnat în cazărmi, fără să mai punem la socoteală regimentele din împrejurimile Parisului. Guvernul neliniştit ținea suspendate deasupra mulțimii amenințătoare armele a douăzeci şi patru de mii de soldați în oraş şi treizeci de mii în împrejurimi.

Fel de fel de zvonuri se răspândeau prin mulțimea care alcătuia cortegiul. Se vorbea de uneltirile regaliştilor, se vorbea de ducele de Reichstadt, pe care Dumnezeu îl sortise morții tocmai în clipa când mulțimea se gândea să-l facă împărat[44]. Un personaj rămas necunoscut împrăştia vestea că la ora hotărâtă doi meşteri trecuți de partea poporului vor deschide porțile unei fabrici de arme. Peste capetele descoperite ale celor mai mulți dintre cei de față trecea un val de entuziasm amestecat cu o mare tristețe, în această mulțime zguduită de emoții violente, dar nobile, se vedeau ici-colo adevărate chipuri de răufăcători şi mutre mârşave care spuneau: „Să jefuim!” Anumite frământări răscolesc fundul smârcurilor şi ridică la fața apelor nori întregi de noroi. Un fenomen care nu e necunoscut sunt polițiile „bine organizate”.

Cortegiul înainta cu o încetineală plină de încordare dinspre casa răposatului, de-a lungul bulevardelor, spre piața Bastiliei. De câteva ori ploaia se năpusti asupra pământului, dar mulțimea nu se sinchisea. Câteva incidente: sicriul purtat în jurul coloanei Vendôme[45], pie-

---

[44] Fiul lui Napoleon I şi al Mariei-Luiza a murit de tuberculoză la 22 iulie 1832, deci la o lună şi jumătate după insurecția pariziană.

[45] Coloana, înălțată în 1810, se numea atunci „coloana Austerlitz”, fiindcă basoreliefurile ei metalice fuseseră fabricate din tunurile austriece capturate în acea bătălie (1805). Deasupra coloanei se afla o statuie a lui Napoleon, doborâtă la începutul restaurației, repusă în timpul monarhiei din iulie. Comuna din Paris a doborât la pământ acest simbol al militarismului fran-

trele aruncate în ducele de Fitz-James[46], zărit într-un balcon cu pălăria pe cap; cocoşul galic smuls de la un steag popular şi târât în noroi; un gardian rănit de o lovitură de sabie la poarta Saint-Martin[47]; un ofiţer din Regimentul 12 cavalerie uşoară spunând în gura mare: „Sunt republican", Şcoala politehnică apărând pe neaşteptate în cortegiu cu toate că fusese consemnată, strigătele de „Trăiască Şcoala politehnică, trăiască republica!" – acestea toate însoţiră parcursul convoiului. În piaţa Bastiliei, şirurile lungi şi ameninţătoare de curioşi, care coborau din cartierul Saint-Antoine, se alăturară cortegiului, şi o fierbere cumplită cuprinse mulţimea. Cineva auzi pe un băiat spunând altuia: „Îl vezi pe cel cu barbişon roşu? El o să ne spună când trebuie să tragem". Se pare că acelaşi barbişon roşu a fost întâlnit mai târziu având acelaşi rol cu prilejul altei răzvrătiri: afacerea Quènisset[48]!

Dricul depăşi piaţa Bastiliei, o luă de-a lungul canalului, trecu podul cel mic şi ajunse pe esplanada podului Austerlitz. Acolo se opri. În această clipă, mulţimea privită de sus ar fi oferit înfăţişarea unei comete al cărei cap s-ar fi aflat pe esplanadă şi a cărei coadă, desfăşurată pe cheiul Bourdon, ar fi acoperit piaţa Bastiliei şi s-ar fi prelungit pe bulevard până la poarta Saint-Martin. Se făcu un cerc în jurul dricului. Gloata uriaşă tăcu. Lafayette vorbi şi îşi luă rămas bun de la Lamarque. A fost o clipă mişcătoare şi plină de măreţie; toate capetele se descoperiră, toate inimile băteau. Deodată, un om călare, îmbrăcat în negru, îşi făcu loc şi ajunse în mijlocul grupului, în mână cu un steag roşu, alţii spun cu o suliţă care avea în vârf o bonetă roşie. Lafayette întoarse capul. Exelmans[49] părăsi cortegiul.

Acest steag roşu dezlănţui o furtună şi pieri în ea. Din bulevardul Bourdon şi până la podul Austerlitz mulţimea fu zguduită de unul

---

cez, dar republica a III-a a reaşezat coloana pe soclul ei. Cortegiul generalului Lamarque nu putea ocoli acest altar al bonapartismului.

[46] Aristocrat francez, coborâtor dintr-un bastard al lui Iacob al II-lea Stuart, regele Angliei, afişa ideile cele mai reacţionare.

[47] Punct din centrul Parisului, numit astfel fiindcă la origine a fost un arc de triumf, înălţat în 1674 de municipalitatea pariziană în amintirea cuceririi provinciei Franche-Comté.

[48] Numele sub care guvernul lui Ludovic-Filip a încercat să bagatelizeze una din răscoalele muncitoreşti din timpul acela.

[49] General al lui Napoleon. Exilat în timpul restauraţiei, a căpătat din nou comandamente superioare sub Ludovic-Filip. Lamarque îi fusese camarad de arme.

din acele vuiete care semănau cu urletul mării. Două strigăte uluitoare se ridicară: „Lamarque la Panthéon!” „Lafayette la primărie!” Câțiva tineri, în aclamațiile mulțimii, se înhămară să tragă pe Lamarque în dric peste podul Austerlitz şi pe Lafayette într-o trăsură pe cheiul Morland.

În mulțimea care-l înconjura şi-l aclama pe Lafayette se afla şi un neamț, numit Ludwig Snyder, ajuns deodată celebru şi care a murit în vârstă de o sută de ani. Neamțul luase parte la războiul din 1776, luptase la Trenton sub comanda lui Washington şi la Brandy-wine[50] sub a lui Lafayette.

Între timp, pe malul stâng, cavaleria municipală se pusese în mişcare şi venea să stăvilească podul, în vreme ce pe malul drept dragonii ieşiră din Célestins şi se desfăşurară de-a lungul cheiului Morland. Poporul care-l târa pe Lafayette îi zări deodată la cotul cheiului şi strigă: „Dragonii!” Dragonii înaintau la pas, în tăcere, cu pistoalele în tocuri, cu săbiile în teacă, cu carabina la umăr, cu un aer de aşteptare încruntată.

La doua sute de paşi de podul cel mic se opriră. Trăsura în care se găsea Lafayette îi ajunsese din urmă. Deschiseră rândurile, lăsară să treacă trăsura, apoi le strânseră din nou. Dragonii şi mulțimea se aflau acum față în față. Femeile fugeau înspăimântate.

Ce s-a întâmplat în această clipă nenorocită? Nimeni n-ar şti să spună. Sunt clipe întunecate în care doi nori se întâlnesc şi se amestecă. Unii povestesc că dinspre Arsenal s-ar fi auzit o fanfară sunând atacul; alții spun că un copil a dat o lovitură de pumnal unui dragon. Fapt este că deodată porniră trei împuşcături; cea dintâi ucise pe şeful de escadron Cholet, a doua pe o bătrână surdă din strada Contrescarpe, care tocmai închidea fereastra, a treia pârli epoletul unui ofițer. O femeie strigă: „Nu începeți prea devreme!” Şi deodată, din partea opusă cheiului Morland se revărsă în galop, cu sabia scoasă, un escadron de dragoni ce rămăsese în cazarmă şi care, trecând prin strada Bassompierre şi pe bulevardul Bourdon, mătură totul în calea lui.

Într-o asemenea situație nu mai e nimic de făcut: furtuna se dezlănțuie, plouă cu pietre, focul armelor izbucneşte; unii se repeziră la mal, trecură brațul cel mic al Senei, astăzi acoperit; şantierele din insula Louviers, această întinsă cetățuie naturală, se umplură de

---

[50] Lupte din timpul războiului de independență al Statelor Unite din America. Lafayette, voluntar în armata insurgenților, a participat la această din urmă luptă.

combatanți; smulgeau parii, trăgeau cu pistolul, ridicau prima baricadă; tinerii zvârliți înapoi trecură în goană dricul peste podul Austerlitz şi atacară garda municipală; carabinierii sosiră în fugă, dragonii loveau cu sabia, mulțimea s-a împrăştiat în toate părțile şi un vuiet de război zbură spre cele patru unghiuri ale Parisului; de pretutindeni izbucnea strigătul: „La arme!” Toți alergau, se poticneau, fugeau.

Mânia ațâța răscoala cum vântul ațâță focul.

IV – Furtuni de altădată

Nimic nu e mai uluitor decât întâiul vălmăşag al răscoalei. Se dezlănțuie de la început cu toată puterea pretutindeni, dintr-odată. Era de prevăzut? Da. Era pregătită? Nu. De unde a răsărit? Din pământ. De unde a căzut? Din cer. Uneori insurecția e premeditată ca un complot; alteori izbucneşte pe nepregătite. Primul-venit puse stăpânire pe revărsarea mulțimii şi o mână unde vrea. În începutul plin de spaimă se amestecă un fel de veselie năprasnică. Mai întâi izbucnesc strigătele, prăvăliile se închid, tarabele negustorilor se fac nevăzute; apoi focuri de armă răzlețe; oamenii fug, paturile de puşcă izbesc în porțile boltite; auzi prin curți servitoarele râzând şi spunând: „O să fie alai mare!”

Nu trecuse niciun sfert de oră, şi iată ce se petrecea aproape în aceeaşi clipă în douăzeci de locuri deosebite ale Parisului.

Pe strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie vreo douăzeci de tineri, purtând barbă şi plete intrară într-o cârciumioară şi ieşiră îndată cu un drapel tricolor, învelit într-un crep negru; în fruntea lor trei oameni înarmați; unul cu o sabie, altul cu o puşcă, al treilea cu o suliță.

Pe strada Nonaindières, un burghez bine îmbrăcat, rotofei şi chel, cu un glas puternic, cu o frunte înaltă, cu barba neagră şi cu mustața zbârlită, împărțea gloanțe trecătorilor în văzul tuturor.

Pe strada Saint-Pierre-Montmartre oameni cu brațul gol plimbau încoace şi încolo un steag negru, pe care se puteau citi, scrise cu litere albe, cuvintele: *Republica sau moartea!* Pe strada Jeuneurs, pe străzile Cadran, Montorgueil, Mandar se iveau pâlcuri-pâlcuri, fluturând drapele pe care era scris cu litere de aur cuvântul *Secție,* însoțit de un număr. Unul dintre aceste drapele era roşu şi albastru, cu o foarte subțire dungă albă la mijloc.

În bulevardul Saint-Martin mulțimea jefuia o fabrică de arme şi în străzile Beaubourg, Michel-le-Comte şi Temple prăvăliile armurieri-

lor. În câteva minute miile de mâini ale mulțimii apucară şi luară cu ele două sute treizeci de puşti, aproape toate cu câte două țevi, şaizeci şi patru de săbii, optzeci şi trei de pistoale. Ca să fie cât mai mulți purtători de armă, unul lua puşca, altul baioneta.

Peste drum de cheiul Grève, tineri înarmați cu flinte intrau în casele femeilor ca să tragă de acolo. Unul din ei avea o flintă cu amnar. Sunau, intrau şi începeau să umple cartuşe. Una din aceste femei povestea: „Eu nu ştiam ce sunt alea cartuşe. Am aflat-o de la bărbatu-meu.”

În strada Vieilles-Haudriettes un grup de oameni spărsese o prăvălie de antichități, luând iatagane şi arme turceşti. În strada Perle zăcea cadavrul unui zidar ucis de gloanțe.

Apoi, pe malul drept, pe malul stâng, pe cheiuri, pe bulevarde, în Cartierul Latin, în cartierul Halelor, oameni gâfâind, muncitori, studenți, membrii diferitelor secții citeau manifeste, strigau: „La arme!”, sfărâmau felinarele, deshămau caii de la trăsuri, scoteau pietrele caldarâmului, spărgeau porțile caselor, scoteau arborii din rădăcină, scotoceau prin pivnițe, rostogoleau butoaiele, grămădeau pavele, cărămizi, mobile, scânduri, ridicau baricade.

Îi sileau pe burghezi să-i ajute. Intrau prin case şi sileau femeile să le dea sabia şi puşca soților absenți, apoi scriau cu creta pe uşă: *Armele au fost predate.* Câte unii iscăleau cu numele lor adeverința de primire a puştilor şi a săbiei şi spuneau: „Trimiteți după ele mâine la primărie”. Erau dezarmate pe străzi santinelele răzlețe şi gărzile naționale în drum spre primărie. Ofițerilor li se smulgeau epoleții. În strada Cimetière-Saint-Nicolas un ofițer din garda națională, urmărit de un grup înarmat cu bastoane şi florete, se ascunse cu mare greutate într-o casă, de unde nu putu ieşi decât pe întuneric şi cu haine schimbate.

În cartierul Saint-Jacques studenții ieşeau roiuri-roiuri din căminurile lor şi o luau pe strada Saint-Hyacinthe în sus, la cafeneaua *Progresul,* sau coborau la cafeneaua *Şapte Biliarde* din strada Mathurins. Acolo, dinaintea uşilor, erau alți tineri, suiți pe scările cafenelei, şi împărțeau arme. Jefuiau şantierul din strada Transnonain pentru a ridica baricade. Numai într-un singur loc burghezii opuneau rezistență, în strada Saint-Avoye, colț cu Simon-le-Franc, unde s-au apucat să dărâme ei înşişi baricada. Şi într-un singur punct răzvrătiții au dat îndărăt; au părăsit o baricadă neterminată, în strada Temple, după ce trăseseră asupra unui detaşament al gărzii naționale, şi s-au refugiat prin strada Corderie. Detaşamentul

culese de pe baricadă un steag roşu, un pachet de cartuşe şi trei sute de gloanțe de pistol. Soldații sfâşiară steagul şi-şi agățară câte o fâşie în vârful baionetei.

Toate cele povestite de noi aici, pe-ndelete şi pe rând, se petreceau în acelaşi timp în toate colțurile oraşului, în mijlocul unui vuiet uriaş, ca nişte fulgere nenumărate, într-o singură bubuitură de tunet.

În mai puțin de un ceas, au răsărit ca din pământ numai în cartierul Halelor, douăzeci şi şapte de baricade.

Drept în mijloc se afla faimoasa casă cu numărul 50, care a fost cetatea muncitorului Jeanne şi a celor o sută şase tovarăşi ai săi. Casa, mărginită într-o parte de baricada ce da spre Saint-Merry şi de cealaltă de baricada dinspre strada Maubuée, domina trei străzi – strada Arcis, strada Saint-Martin şi strada Aubry-le-Boucher – cărora le făcea față. Două baricade în formă de echer treceau una din strada Montorgueil în strada Grande-Truanderie şi cealaltă din strada Geoffroy-Langevin în strada Saint-Avoye. Nu mai vorbim de nenumăratele baricade din alte douăzeci de cartiere ale Parisului, în Marais, pe dealul Sainte-Geneviève; una în strada Ménilmontant, unde se vedea o poartă smulsă din țâțâni; o alta lângă podul cel mic de la Hôtel-Dieu, făcută dintr-o trăsură deshămată, la trei sute de paşi de prefectura poliției.

Pe baricada din strada Ménétriers un bărbat bine îmbrăcat împărțea bani muncitorilor. La baricada din strada Grenetat un călăreț se ivi şi întinse celui care părea să fie şeful baricadei un sul ce semăna a fişic de bani. „Iată, spuse el, pentru acoperirea cheltuielilor, a vinului şi a celorlalte”. Un tânăr blond, fără cravată, alerga de la o baricadă la alta purtând cuvântul de ordine. Un altul, cu sabia scoasă, cu o tichie albastră pe cap, aşeza santinele. Înăuntrul baricadelor, cârciumile şi odăile de jos ale portarilor erau transformate în corpuri de gardă. De altfel, răscoala se călăuzea după cele mai înalte principii de tactică militară. Erau alese cu mare dibăcie străzi strâmte, inegale, întortocheate, pline de unghere şi cotituri; mai cu seamă împrejurimile Halelor, cu o rețea de străzi mai încâlcită decât o pădure. Se spunea că Societatea Prietenii Poporului luase comanda insurecției în cartierul Saint-Avoye. S-a găsit asupra unui om ucis în strada Ponceau un plan al Parisului.

Ceea ce îndruma într-adevăr răscoala era un fel de furie nestăpânită care plutea pretutindeni în aer. Răscoala ridicase dintr-odată baricadele cu o mână, pe când cu cealaltă cuprinsese aproape toate posturile garnizoanei. În mai puțin de trei ore, ca o dâră de praf de

puşcă ce ia foc, răzvrătiţii năvăliseră şi ocupaseră pe malul drept Arsenalul, primăria din piaţa Regală, tot cartierul Marais, fabrica de arme Popincourt, la Galiole, le Château-d'Eau, toate străzile din apropierea Halelor; iar pe malul stâng, cazarma Veteranilor, Sainte-Pélagie, piaţa Maibert, pulberăria de la Deux-Moulins, toate barierele. La ora cinci după-amiază erau stăpâni pe piaţa Bastiliei, pe Lingerie, pe Blancs-Manteaux; patrulele lor ajunseseră în piaţa Victoire şi ameninţau banca şi cazarma Petits-Péres, palatul poştelor. O treime din Paris se răsculase.

Lupta luase pretutindeni proporţii uriaşe, iar după dezarmarea soldaţilor, percheziţiile domiciliare şi jefuirea magazinelor de arme, bătălia începută cu pietre urma acum cu împuşcături.

Pe la şase seara pasajul Saumon devenise câmp de bătaie. La un capăt erau răsculaţii, la celălalt armata. Se trăgea de la un grilaj la altul. Un observator, un visător, autorul acestei cărţi, care se dusese să privească vulcanul de aproape, se găsi în pasaj prins între cele două focuri. Ca să se apere de gloanţe nu avea la îndemână decât grosimea jumătăţilor de coloane care despart prăvăliile între ele; stătu aproape o jumătate de oră în această situaţie destul de primejdioasă.

Între timp a sunat adunarea: gărzile naţionale se îmbrăcau şi se înarmau în grabă, legiunile ieşeau din primării, regimentele ieşeau din cazărmi. În faţa pasajului Ancre un toboşar a fost străpuns de o lovitură de pumnal, un altul, în strada Cygne, fu asaltat de vreo treizeci de tineri, care-i sparseră toba şi-i luară sabia. Altul fu ucis în strada Grenier-Saint-Lazare. În strada Michel-le-Comte trei ofiţeri căzură morţi, unul după altul. Câţiva oameni din garda municipală, răniţi în strada Lombards, dăduseră înapoi.

În faţa curţii Batave un detaşament din garda naţională găsise un steag roşu cu următoarea inscripţie: *Revoluţia republicană, nr. 127.* Era într-adevăr o revoluţie?

Răscoala îşi făcuse din centrul Parisului un fel de cetate încâlcită, întortocheată, uriaşă.

Acolo era focarul, acolo era, fără îndoială temeiul. Toate celelalte nu erau decât hărţuieli. Şi dovadă că acolo avea să se hotărască totul era tocmai faptul că în acest loc lupta nu începuse încă. În câteva regimente soldaţii se arătau nehotărâţi, ceea ce sporea necunoscutul îngrozitor al acestei frământări. Ei îşi aminteau de ovaţiile cu care poporul, în iulie 1830, salutase neamestecul Regimentului 53 infanterie. Doi oameni hotărâţi şi încercaţi în marile războaie, mareşalul

Lobau şi generalul Bugeaud, comandau. Patrule numeroase alcătuite din batalioane de infanterie, încadrate în companii întregi din garda națională, în frunte cu câte un comisar de poliție cu eşarfa pe piept, plecau în recunoaştere prin străzile răsculate. Răsculații îşi puneau şi ei santinele la răspântii şi trimiteau cu îndrăzneală patrule dincolo de baricade. Amândouă părțile se pândeau una pe alta. Având o armată întreagă la îndemână, guvernul şovăia; se înnopta şi începea să se audă clopotul de la Saint-Merry[51]. Ministrul de război de atunci, mareşalul Soult, care fusese la Austerlitz, privea posomorât la tot ce se întâmplă.

Aceşti bătrâni lupi-de-mare deprinşi cu manevre ordonate şi neavând alt ajutor şi călăuză decât tactica, această busolă a bătăliilor, sunt cu totul dezorientați în fața furtunii clocotitoare care se cheamă mânia poporului. Vântul revoluționar nu se poate mânui. Gărzile naționale din împrejurimi soseau în grabă şi neorânduială. Un batalion din Regimentul 12 de infanterie uşoară venea în pas alergător din Saint-Denis; Regimentul 14 infanterie sosea din Courbevoie; tunurile coborau de la Vincennes.

La Tuilerii domnea singurătatea. Ludovic-Filip era plin de seninătate.

V – Originalitatea Parisului

În ultimii doi ani, după cum spuneam, Parisul văzuse destule răscoale. De obicei, în afară de cartierele răzvrătite, nimic nu e atât de ciudat de potolit ca înfățişarea Parisului în vreme de răscoală – Parisul are atâtea treburi, încât nu se tulbură pentru atâta lucru. Numai oraşele mari pot oferi asemenea privelişti. În aceste cetăți uriaşe pot încăpea în acelaşi timp şi războiul civil, şi o linişte neînțeleasă şi stranie. De obicei, când începe răscoala, când se aude toba sunând adunarea, mobilizarea, micul negustor se mărgineşte să spună:

„Mi se pare că s-au cam încăierat pe strada Saint-Martin”.

Sau:

„În cartierul Saint-Antoine”.

Adesea adaugă cu nepăsare:

„Pe undeva, pe-acolo”.

Mai târziu, când începe larma cumplită şi sfâşietoare a împuşcă-

---

[51] Mânăstirea Saint-Merry din centrul Parisului a fost principalul centru de rezistentă al răsculaților din 1832. Aceştia, baricadați înăuntru, au sunat clopotul în tot timpul luptelor.

turilor şi a salvelor de foc, negustorul zice: „Se îngroaşe gluma, care va să zică. Se îngroaşă gluma.”

În clipa următoare, dacă răscoala se apropie şi se întinde până la el, îşi închide în grabă prăvălia şi tot atât de repede îşi îmbracă uniforma, adică îşi pune marfa le adăpost, iar viața în primejdie.

Oamenii se împuşcă pe la colțuri de străzi, prin ulicioare, prin fundături; baricadele sunt cucerite, pierdute şi cucerite din nou; sângele curge, focul mitraliilor ciuruie fațadele caselor, gloanțele ucid pe cetățeni în paturile lor, străzile sunt pline de cadavre. Iar pe o stradă vecină se aude ciocănitul bilelor de biliard în cafenele.

La doi paşi pe străzile prinse în viitoarea luptei flecarii vorbesc şi râd. Teatrele îşi deschid porțile şi joacă vodeviluri. Trăsurile circulă, trecătorii se duc să ia masa în oraş; uneori chiar în cartierul unde se dă lupta. În 1831, împuşcăturile s-au oprit pe o stradă ca să treacă o nuntă.

În timpul răscoalei din 12 mai 1839, în strada Saint-Martin, un moşneag infirm, împingând un cărucior acoperit cu o pânză tricoloră, ducea sticle pline cu băutură, de la baricadă la trupă şi de la trupă la baricadă, servind nepărtinitor pahare cu răcoritoare când stăpânirii, când anarhiei.

Nimic nu pare mai ciudat; dar e caracterul specific al mişcărilor de stradă din Paris, şi el nu mai poate fi găsit în nicio altă capitală. Pentru aceasta e nevoie de două lucruri: de măreția Parisului şi de veselia lui. Şi nu se găsesc laolaltă decât în oraşul lui Voltaire şi al lui Napoleon.

De data aceasta totuşi, în încăierarea din 5 iunie 1832, marele oraş simți ceva care era poate mai tare decât el. Îi fu frică. Peste tot, în cartierele cele mai îndepărtate şi cele mai „neutre”, uşile, ferestrele şi obloanele caselor rămâneau închise în plină zi. Cei curajoşi puseseră mâna pe arme, cei fricoşi se ascunseseră. Trecătorul nepăsător şi grăbit dispăruse. Multe străzi erau pustii cum sunt de obicei la patru dimineața. Amănunte îngrijorătoare treceau din gură în gură şi se răspândeau veşti groaznice. Că erau stăpâni pe Bancă; că numai în mânăstirea Saint-Merry, erau şase sute, adăpostiți în biserică şi baricadați; că regimentele de infanterie şovăiau, că Armand Carrel se dusese să-l vadă pe mareşalul Clausel[52] şi că mareşalul spusese:

---

[52] Pamfletar de un deosebit talent, Armand Carrel era unul din cei mai de seamă conducători ai partidului republican sub Ludovic-Filip. Bertrand Clausel, fost ofițer al lui Napoleon, deținea sub Ludovic-Filip un comandament în armată. Făcuse opoziție în Cameră lui Polignac şi trecea drept de-

„Să aveți mai întâi un regiment”; că Lafayette era bolnav, dar le spusese totuşi: „Sunt al vostru. O să vă urmez peste tot unde veți putea aşeza un scaun ”; că trebuie să fii cu ochii în patru; că la noapte cete răzlețe vor jefui casele singuratice din colțurile pustii ale Parisului (aici se vedea imaginația poliției, această Anne Radcliffe[53], amestecată în treburile guvernului); că o baterie fusese aşezată în strada Aubry-le-Boucher; că Lobau şi Bugeaud puneau la cale atacul şi că la miezul nopții, sau cel mai târziu în zorii zilei, patru coloane se vor îndrepta în acelaşi timp asupra focarului răscoalei – cea dintâi venind din piața Bastiliei, a doua de la Porte-Saint-Martin, a treia din piața Grève, a patra de la Hale – dar că s-ar putea ca trupele să evacueze Parisul, şi să se retragă la Champs-de-Mars; că nu se putea şti ce se va întâmpla, dar că de astă-dată, fără îndoială, era vorba de ceva serios. Unii erau îngrijorați de şovăielile mareşalului Soult. „De ce întârzie să atace?” „Se vede bine că stă în cumpănă.” Leul bătrân părea că adulmecă în această umbră o fiară necunoscută.

Se făcu seară. Teatrele nu se mai deschiseră; patrulele cutreierau oraşul, cu o înfățişare cruntă, operau şi scotoceau pe trecători; arestau pe suspecți. Până la ora nouă fuseseră ridicați mai bine de opt sute de inşi. Prefectura poliției era ticsită, închisoarea palatului de justiție ticsită, închisoarea La Force ticsită. La închisoarea palatului de justiție, mai cu seamă în gangul cel lung şi subteran, numit strada Paris, zăceau pe paie împrăştiate o mulțime de prizonieri, pe care omul de la Lyon, Lagrange[54], îi îmbărbăta plin de curaj. Paiele frământate de mulțimea de oameni, făceau un zgomot de parcă ar fi plouat cu găleata. În alte părți deținuții dormeau sub cerul liber, unii peste alții, în curțile închisorilor. Peste tot domnea teama, şi un fel de tremur de spaimă puțin obişnuită la Paris.

Lumea se baricada în case; soțiile şi mamele oftau îngrijorate; nu auzeai decât: „Of, Doamne! Încă nu s-a întors!” De-abia se desluşea în depărtare, din când în când, câte un huruit de trăsură. Din pragul

---

mocrat.

[53] Scriitoare engleză din secolul al XVIII-lea, autoarea unor romane de groază.

[54] Republican şi socialist utopic, unul din organizatorii răscoalei muncitoreşti din Lyon (1837), ceea ce i-a atras o condamnare de douăzeci de ani închisoare. Eliberat în timpul revoluției de la 1848, Lagrange este, puțin după aceea, ales deputat în Constituantă, unde îl cunoaşte pe Victor Hugo. Ludovic Bonaparte îl exilează după lovitura de stat din 12 decembrie 1851. Moare în exil, în Olanda.

uşilor oamenii ascultau ecoul vuietelor, strigătele, zgomotele surde şi nedesluşite, şi spuneau: „E cavaleria”, sau: „Sunt chesoane; trec în galop”. Se auzeau trompetele, tobele, împuşcăturile şi mai cu seamă jalnicul clopot de la Saint-Merry. Toți aşteptau să bubuie tunul. Oamenii răsăreau înarmați, pe la colțurile străzilor şi dispăreau strigând: „Intrați în casă!” Şi lumea se grăbea să-şi zăvorască porțile. Pretutindeni plutea întrebarea: „Cum o să se sfârşească?” Din clipă în clipă, cu cât se lăsa noaptea, Parisul se înroşea mai cumplit de vâlvătaia uriaşă a răscoalei.

CARTEA A UNSPREZECEA

ATOMUL FRATERNIZEAZĂ CU URAGANUL

I – Câteva lămuriri asupra originilor poeziei lui Gavroche. Înrâurirea unui academician asupra acestei poezii

În clipa când răzmerița, dezlănțuită de ciocnirea poporului cu armata în fața Arsenalului, sili să se retragă mulțimea care mergea după dric şi care apăsa în tot lungul bulevardelor, asupra capului convoiului, se iscă o învălmăşeală înspăimântătoare. Mulțimea se cutremură, rândurile se rupseră, toți o luară la goană, se risipiră – unii cu strigăte de luptă, alții galbeni de groază. Fluviul cel mare care acoperea bulevardele se despică într-o clipă, se revărsă în dreapta şi-n stânga, şi se răspândi în şuvoaie pe două sute de străzi deodată ca apele scăpate din stăvilar. În vremea aceasta, un copil zdrențăros, care cobora strada Ménilmontant ținând în mână o ramură înflorită de bobițel pe care o culesese de la Belleville, zări în geamul unui negustor de vechituri un pistol mare, din cele pe care le poartă călăreții la oblânc. Aruncând ramura înflorită pe jos strigă:

— Mătuşă Cum-îți-zice, îți iau chestia asta!

Şi o şterse cu pistolul.

Peste două minute, un val de cetățeni înspăimântați, care fugeau pe strada Amelot şi pe strada Basse, se întâlni cu un copil care cânta, învârtind pistolul:

„Noaptea cine vede? cine?
Ziua văd cu toții bine;
C-o scrisoare ticluită
Pe burghez îl arzi pe plită;
Bat mătănii fac o mie,
Mă lovişi în pălărie!”

Era micul Gavroche care pornise la război.

Pe bulevard băgă de seamă că pistolul nu avea cocoş.

Cine era autorul acelui cuplet, care îi servea să ţie cadenţa? Cine scrisese celelalte cântece, pe care le cânta bucuros în diferite ocazii! Nu ştim. Poate chiar el. De altfel, Gavroche cunoştea toate refrenele populare mai răspândite, la care adăuga ciripitul lui.

Spiriduş şi ştrengar făcea un potpuriu din vocile naturii şi ale Parisului. Îmbina repertoriul păsărilor cu al atelierelor. Cunoştea câţiva ucenici ai vopselei, tagmă vecină cu a sa. Fusese, după cât se pare, trei luni de zile ucenic de tipografie. Într-o zi făcuse un comision pentru domnul Baour-Lormian, unul dintre cei Patruzeci[1]. Gavroche era un ştrengar de litere.

De altfel, nici nu i-ar fi trecut prin minte lui Gavroche că în noaptea aceea urâtă şi ploioasă, în care găzduise pe cei doi copilaşi în elefant, ţinuse loc de providenţă chiar fraţilor săi. Pentru fraţi seara, pentru tatăl său dimineaţa. Aşa îşi petrecuse noaptea. Plecând în zori din strada Ballets, se înapoiase în goană la elefant, scosese cu îndemânare din burta lui pe cei doi puşti, împărţise cu ei un prânz de care făcuse rost; pe urmă plecase, lăsându-i în grija străzii, maica cea bună, care în mare măsură îl crescuse şi pe el. La despărţire le dăduse întâlnire seara în acelaşi loc, şi drept rămas bun le ţinuse această cuvântare: „O iau din loc, adică o tulesc, sau, aşa cum se zice la curte, am spălat putina. Puştilor, dacă nu vă găsiţi tăticu' şi mămica, întoarceţi-vă aici diseară! Vă dau eu haleală şi vă culc". Cei doi copilaşi, culeşi de vreun sergent de stradă, vârâţi la arest, furaţi de vreun saltimbanc, sau numai rătăciţi în labirintul nesfârşit de străzi al Parisului, nu mai veniseră înapoi. Străfundurile societăţii de azi sunt pline de asemenea urme pierdute. Gavroche nu-i mai văzuse; zece sau douăsprezece săptămâni trecuseră din noaptea aceea. De multe ori i se întâmplase să se scarpine-n cap şi să întrebe: „Unde ciorile mi-or fi umblând cei doi copilaşi?"

Între timp, ajunsese, cu pistolul în mână, în strada Pont-aux-Choux. Băgă de seamă că pe toată strada nu mai era deschisă decât o prăvălie şi, lucru vrednic de luat în seamă, o plăcintărie. Un prilej căzut din cer, să mănânce plăcintă cu mere înainte de a păşi în necunoscut. Gavroche se opri, îşi pipăi coastele, scotoci prin buzunarele vestei, le întoarse pe cele de la pantaloni, dar negăsind nimic, nici

[1] Acesta era numărul membrilor Academiei Franceze.

măcar un gologan, începu să strige: „Ajutor!”

E foarte dureros când trebuie să te lipseşti de bucăţica din urmă.

Totuşi Gavroche îşi continuă drumul; peste două minute era în strada Saint-Louis. Străbătând strada Parc Royal, simţi nevoia să se despăgubească de plăcinta la care nu putuse ajunge şi îşi dărui plăcerea nemăsurată de a rupe ziua în amiaza mare afişele de teatru.

Ceva mai departe, văzând un grup de oameni rotofei, care după părerea lui trebuie să fi fost nişte proprietari, ridică din umeri şi scuipă la întâmplare, drept în faţa lui acest dumicat de fiere filosofică:

— Graşi mai sunt rentierii ăştia! Se îndoapă zdravăn. Se lăfăiesc în mâncăruri bune. Întreabă-i ce fac cu banii. Habar n-au. Îi mănâncă, ce să facă! Cât le încape în burtă.

II – Gavroche la drum

Să ai în mână un pistol fără cocoş, să-l învârteşti în mijlocul străzii e o slujbă atât de însemnată, încât Gavroche simţea cum îi creşte însufleţirea la fiecare pas. Striga printre crâmpeie din *Marseieza* pe care o cânta:

— Merge bine! Mă doare al naibii laba stângă, mi-am scrântit reumatismul, dar sunt mulţumit, cetăţeni! Să se ţină burghezii, am să le strănut în faţă nişte cuplete incendiare! Ce sunt agenţii? Nişte cocoşi caraghioşi. Cucurigu! S-avem tot respectul faţă de cocoşi! La o adică, mi-ar prinde bine unul pentru pistol! Vin de pe bulevard, prieteni! Acolo se îngroaşă gluma. Dă în clocot: fierbe înăbuşit. E vremea să luăm spuma de pe fiertură, înainte, băieţi! Un sânge spurcat să curgă pe ogoare! Viaţa mea o jertfesc pentru patrie şi n-o să-mi mai văd ţiitoarea! Gata fata, ga-ta! Plata! Nu-i nimic, trăiască veselia! Să ne luptăm, ce ciorile! M-am săturat de tiranie!

În clipa aceea, calul unui lăncier din garda naţională care trecea se prăbuşi; Gavroche îşi puse pistolul pe caldarâm, sculă omul de jos şi îi dădu ajutor să-şi ridice calul. După aceea, luându-şi pistolul, porni iar la drum.

Strada Thorigny era numai tăcere şi linişte. Calmul acesta, obişnuit cartierului Marais, se deosebea izbitor de vuietul dimprejur. Patru cumetre stăteau de vorbă în pragul unei uşi. Scoţia are un terţet de vrăjitoare[2], Parisul are cuartete de cumetre, şi tot aşa de lugubru ar

[2] Aluzie la scena vrăjitoarelor din *Macbeth* de Shakespeare.

suna „Vei fi rege” aruncat lui Bonaparte la răspântia Baudoyer, ca şi profeţia făcută lui Macbeth în hăţişul de la Armuyr[3]. Ar fi acelaşi croncănit.

Cumetrele din strada Thorigny vorbeau de treburile lor. Erau trei portărese şi o peticărească cu coşul şi cârligul ei.

Aşa cum stăteau câteşipatru, în picioare, păreau aşezate la cele patru colţuri ale bătrâneţii, care sunt: istovirea, decăderea, neputinţa şi tristeţea.

Peticăreasa stătea smerită. În lumea aceasta bătută de vânturi, peticăreasa se ploconeşte, portăreasa ocroteşte. De ce? Din pricina gunoiului de la marginea trotuarului, care poate fi cum vor portăresele, îmbelşugat sau sărăcuţ, după silinţa celei care îl strânge grămadă. Chiar şi în mătură poate fi bunătate.

Peticăreasa era ca un coş de recunoştinţă şi surâdea – ce mai surâs! – celor trei portărese.

Vorbeau cam aşa:

— Va să zică, pisica dumitale e tot aşa de rea?

— Doamne, ştii că pisicile sunt din fire duşmancele câinilor. Aşa se plâng câinii.

— Şi oamenii la fel.

— Cu toate astea, de la pisică nu iei purici.

— N-am ce zice, câinii sunt mai primejdioşi. Mi-aduc aminte că într-un an se înmulţiseră aşa de grozav, că s-a scris şi la gazetă. Pe vremea aceea erau la Tuilerii nişte berbeci mari, care trăgeau căruciorul regelui Romei. Vă aduceţi aminte de regele Romei?

— Eu ţineam la ducele de Bordeaux.

— Eu l-am apucat pe Ludovic al XVII-lea[4]. Mai mult îmi place Ludovic al XVII-lea.

— Se scumpeşte carnea, madam Patagon!

— Ce să mai vorbim! Măcelăria e o adevărată pacoste. O nenorocire. Numai bucurii pe capul nostru!

Se amestecă în vorbă şi peticăreasa:

— Doamnelor, nu merge negustoria deloc. Grămezile de gunoi, să le plângi de milă. Nimeni nu mai aruncă nimic. Toată lumea mănâncă tot.

---

[3] Aluzie la aceeaşi scenă din *Macbeth* de Shakespeare, în care vrăjitoarele prezic eroului dramei domnia Scoţiei şi-i trezesc ambiţia.

[4] Ludovic al XVII-lea era fiul lui Ludovic al XVI-lea şi al Mariei-Antoaneta, mort în închisoarea Temple din Paris. Ducele de Bordeaux era fiul postum al ducelui de Berry.

— Las’ că sunt alții şi mai săraci decât dumneata, cumătră Vargoulême.

— Asta aşa e răspunse peticăreasa cu respect. Eu am o stare.

Se făcu o mică tăcere, apoi peticăreasa din nevoia care zace în inima omului de-a se lăuda, adăugă:

— Dimineața când vin acasă, îmi puric coşul şi aleg. Odaia se umple de grămezi. Pun zdrențele într-un coş, cocenii într-o găleată, rufăria în dulap, bucățile de stofă în scrin, hârtiile mototolite în colțul de la fereastră, lucrurile de mâncat în strachină, bucățile de sticlă în sobă, papucii după uşă şi oasele sub pat.

Gavroche care se oprise în spatele lor asculta.

— Ce v-ați apucat, babelor, să vorbiți politică?

O ploaie de ocări îl întâmpină, şi toate patru îl huiduiră deodată:

— Uită-te la el, ticălosul!

— Ce mai pui de golan!

— Ce-o avea în mâna ciuntă? Un pistol?

— Nu poate trăi până nu răstoarnă guvernul!

Gavroche disprețuitor, se mărgini, drept orice răzbunare, să-şi ridice vârful nasului cu degetul mare, deschizându-şi palma întreagă. Peticăreasa se răsti:

— Desculțule!

Aceea care răspundea la numele de madam Patagon, bătu din palme cu zgomot:

— Să ştii că are să se întâmple o nenorocire! Pe băietanul cu bărbuță de alături, îl vedeam trecând în fiecare dimineață la braț cu o fetişcană cu bonetică roz; l-am văzut şi azi; trecea cu o puşcă. Madam Bacheux zicea că săptămâna trecută a fost o revoluție la… la… la… unde a dus mutul iapa… la Pontoise. Şi-acum, uită-te la licheaua asta blestemată, cu pistolul lui! Am auzit că la Célestins e plin de tunuri. Cum vrei s-o mai scoată la capăt stăpânirea cu haimanalele astea care nu ştiu ce să mai născocească ca să tulbure lumea, tocmai acum când abia începusem să ne liniştim după toate nenorocirile prin care-a trecut, Dumnezeule bun, biata regină, pe care am văzut-o dusă în căruță spre ghilotină. Şi să vezi, că iar o să se scumpească tutunul. E o ticăloşie! O să mă duc să văd cum îți taie şi ție capul, tâlharule!

— Nu te mai smiorcăi, bătrânico! spuse Gavroche. Şterge-ți contrabasul.

Şi trecu mai departe.

Când ajunse în strada Pavée îşi aduse aminte de peticăreasă şi

vorbi cu sine însuşi:

— Rău faci că înjuri pe revoluționari, lele Ladă-de-gunoi! Pistolul care-l vezi vrea binele tău. O să aduni în coş mai multe lucruri bune de mâncat.

Deodată auzi un zgomot îndărătul lui; era portăreasa Patagon, care se luase după el şi care, de departe, îi arăta pumnul strigând:

— Eşti un copil lepădat!

— Puțin îmi pasă! Absolut!

Puțin mai târziu trecea prin fața palatului Lamoignon. Acolo dădu un strigăt de chemare:

— Hai la bătălie!

Şi deodată se întristă. Îşi privi pistolul cu un fel de mustrare, de parcă ar fi vrut să-l înduplece.

— Eu pornesc, îi zise, şi tu, ba!

Un câine te poate face să uiți de cocoş. Un cățelandru jigărit trecu strada. Gavroche se înduioşă.

— Cuțule dragă, se vede că ai înghițit un butoi, de ți se văd cercurile.

Apoi se îndreptă spre Orme-Saint-Gervais.

III – Îndreptățita mânie a unui bărbier

Onorabilul bărbier care gonise pe cei doi copii, ocrotiți de Gavroche în primitorul pântec al elefantului, se afla în prăvălie, îndeletnicindu-se cu bărbieritul unui bătrân soldat legionar, care servise pe timpul imperiului. Stăteau de vorbă. Bineînțeles că bărbierul vorbise veteranului despre răscoală, apoi despre generalul Lamarque, iar de la Lamarque au trecut la împărat. Aşa începu între ei o convorbire de la bărbier la soldat, pe care Prudhomme, dacă ar fi fost de față, ar mai fi împodobit-o cu ceva floricele şi i-ar fi pus titlul: *Dialogul briciului cu sabia*.

— Domnule, întrebă bărbierul, cum călărea împăratul?

— Prost. Nu ştia să cadă de pe cal. De aceea nici nu cădea niciodată.

— Avea cai frumoşi? Trebuie să fi avut cai frumoşi.

— În ziua în care mi-a dat crucea, m-am uitat la calul lui. Era o iapă bună de fugă, albă toată. Avea urechile foarte depărtate, greabănul vânjos, un cap gingaş, țintat cu o steluță neagră, gâtul foarte lung, genunchii bine legați, coastele arcuite, umerii piezişi, crupa vânjoasă, ceva mai înaltă de cincisprezece palme.

— Frumos cal! spuse bărbierul.
— Era calul majestății-sale.
Bărbierul simți că după acest cuvânt se cuvenea o clipă de tăcere. Se opri şi apoi începu iar:
— Împăratul n-a fost rănit decât o singură dată, nu-i aşa, domnule?
Bătrânul ostaş răspunse cu glasul liniştit şi sigur al aceluia care a fost de față.
— În călcâi. La Ratisbonne. Niciodată nu l-am văzut atât de frumos îmbrăcat ca în ziua aceea. Era curat ca un ban de argint.
— Dar dumneata, domnule veteran, îmi închipui că ai fost de multe ori rănit?
— Eu? exclamă soldatul. Oh! Nu mare lucru. La Marengo am primit două lovituri de sabie în ceafă, un glonț în brațul drept la Austerlitz, altul în şoldul stâng la Iéna; la Friediand m-a împuns o baionetă colea, la Moscova şapte sau opt lănci, cam peste tot, la Lutzen o schijă de obuz mi-a sfărâmat un deget... Ah! Şi pe urmă la Waterloo m-am ales cu ditamai glonțul în coapsă. Atâta tot.
— Ce frumos e să mori pe câmpul de luptă! rosti bărbierul cu un accent demn de Pindar. Eu, pe cuvântul meu, decât să crăp pe un pat nenorocit, de boală, încetul cu încetul, câte puțin în fiecare zi, cu leacuri, cu oblojeli, cu seringi şi cu doctorii aş vrea mai bine să-mi intre în burtă o ghiulea de tun.
— N-ai gust prost! zise ostaşul.
Abia isprăvise vorba, când un zăngănit asurzitor zgudui toată frizeria. Un geam al vitrinei se înstelă deodată.
Bărbierul îngălbeni.
— Doamne, strigă el, a şi intrat una!
— Ce anume?
— O ghiulea de tun.
— Uite-o! zise ostaşul şi ridică de jos ceva care se rostogolea.
Era o piatră.
Bărbierul alergă la geamul spart şi-l văzu pe Gavroche care fugea cât îl țineau picioarele spre piața Saint-Jean. Trecând prin fața prăvăliei bărbierului, Gavroche, căruia îi stătea pe inimă purtarea acestuia față de cei doi țânci, nu putuse să reziste plăcerii de a-i da bună ziua şi zvârli o piatră în geam.
— Vezi, urlă bărbierul, care din galben devenise vânăt, face rău numai ca să facă rău. Ce-are cu mine ştrengarul ăsta?

IV – Copilul se miră de bătrân

În vremea aceasta, Gavroche ajungând în piața Saint-Jean unde soldații din post fuseseră dezarmați, se unise cu o ceată condusă de Enjolras, Courfeyrac, Combeferre şi Feuilly. Erau oarecum înarmați. Bahorel şi Jean Prouvaire îi regăsiseră, întregind grupul. Enjolras avea o puşcă de vânătoare cu două focuri Combeferre, una de-a gărzilor naționale, purtând un număr de legiune, iar la brâu două pistoale, care se vedeau sub haina descheiată. Jean Prouvaire, o flintă veche de cavalerie. Bahorel, o carabină. Courfeyrac învârtea un baston cu şişul scos din teacă. Feuilly, cu o sabie în mână, mergea înainte şi striga: „Trăiască Polonia[5]".

Veneau dinspre cheiul Morland, fără cravate, fără pălării, gâfâind, uzi de ploaie, cu fulgere în ochi. Gavroche îi întâmpină liniştit.

— Încotro mergem?

— Hai! spuse Courfeyrac.

În spatele lui Feuilly mergea, sau mai curând sălta Bahorel, ca un peşte în apele răscoalei. Avea o vestă stacojie şi arunca vorbe din acelea care zăpăcesc. Vesta lui sperie pe un trecător, care strigă pierdut de emoție:

— Uite roşii!

— Roşul, roşii! i-o întoarse Bahorel. Caraghioasă frică, cetățene! În ce mă priveşte, nu tremur în fața unui mac, şi scufița roşie nu mă sperie deloc. Crede-mă, cetățene, să lăsăm frica de roşu pe seama dobitoacelor cu coarne!

Zări un colț de zid pe care era lipită cea mai paşnică foaie de hârtie din lume, o încuviințare de a mânca ouă, o dezlegare de post a arhiepiscopului de Paris, adresată turmei sale de credincioşi.

Bahorel strigă:

— Turmă, un fel politicos de a zice gâşte![6]

Şi smulse de pe zid hârtia.

Gavroche fu cucerit. Din acea clipă, Gavroche începu să-l studieze pe Bahorel.

— Bahorel, îi atrase atenția Enjolras, nu faci bine! Ar fi trebuit să laşi în pace dezlegarea arhiepiscopului; nu cu ea avem treabă noi. Îți cheltuieşti mânia degeaba. Păstrează-ți încărcătura. Afară din rând

---

[5] Strigătul afirma solidaritatea răsculaților francezi din 1832 cu cei ai Poloniei din 1830.

[6] *Ouailles* – oi, credincioşi: *oie* – gâscă. Joc de cuvinte.

nu trebuie să tragi nici cu arma, nici cu mintea.

— Fiecare în felul lui, Enjolras, îi răspunse Bahorel. Proza asta episcopală nu-mi place deloc; eu vreau să mănânc ouă fără să cer dezlegarea bisericii. Tu eşti de felul tău şi rece, şi fierbinte; eu fac haz. De altfel, nu vreau să mă cheltuiesc, îmi iau numai avânt. Am sfâşiat scrisoarea arhiepiscopului, Hercle[7]! ca să-mi ascut colţii.

Cuvântul acesta, *Hercle*, îl izbi pe Gavroche. El căuta toate prilejurile să se instruiască şi începu să-l stimeze pe sfâşietorul acesta de afişe. Îl întrebă:

— Ce înseamnă Hercle?

— Înseamnă să fie al dracului, pe latineşte.

Bahorel recunoscu în clipa aceea la o fereastră pe un tânăr palid cu barbă neagră, care îi privea trecând; era de bună seamă un prieten de la A.B.C. şi îi strigă:

— Repede, cartuşe! *Para bellum*[8].

— Frumos bărbat, n-am ce zice! a întărit Gavroche care acum înţelegea latineşte.

Îi întovărăşea o ceată zgomotoasă: studenţi, artişti, tineri înscrişi în Cugurda[9] din Aix, lucrători, hamali din port înarmaţi cu bastoane şi baionete, unii ca şi Combeferre, cu pistoale vârâte în pantaloni. Un unchiaş care părea foarte bătrân mergea şi el cu ceata. N-avea nicio armă şi se grăbea să nu rămână în urmă, cu toate că părea dus pe gânduri. Gavroche îl zări.

— Cine e ăsta? îl întrebă pe Courfeyrac.

— Un bătrân.

Era domnul Mabeuf.

V – Unchiaşul

Să spunem ce se întâmplase.

Enjolras şi prietenii lui se aflau pe bulevardul Bourdon, lângă magazia de grâu, când dragonii porniseră şarja.

Enjolras, Courfeyrac şi Combeferre erau dintre cei care o luaseră pe strada Bassompierre, strigând: „La baricade!” Pe strada Lesdiguières întâlniseră un bătrân care mergea agale.

---

[7] Denumirea lui Hercules în Plaut şi Terentius.

[8] Pregăteşte-te de război (lat.). Expresie pe care francezii o pronunţă astfel încât *bellum* se aude *bel homme* - bărbat frumos.

[9] Cuvântul înseamnă „tărtăcuţă” în limba provensală; era, pe atunci, o asociaţie revoluţionară din sud-estul Franţei.

Îi izbise că moşneagul mergea pe două cărări, de parcă ar fi fost beat. Mai ţinea şi pălăria în mână, cu toate că plouase toată dimineaţa; chiar la acea oră ploua destul de tare. Courfeyrac îl recunoscuse pe moş Mabeuf. Îl cunoştea pentru că adesea îl întovărăşise pe Marius până la poarta casei lui. Ştiind cât de liniştite şi mai mult decât sfioase erau obiceiurile acestui epitrop bătrân, iubitor de cărţi, şi uimit că-l vede în mijlocul zarvei aceleia, la doi paşi de şarja cavaleriei, aproape între focuri, cu capul gol în ploaie, şi plimbându-se printre gloanţe, se apropie de el; răzvrătitul de douăzeci şi cinci de ani şi unchiaşul de optzeci vorbiră între ei aşa:

— Domnule Mabeuf, duceţi-vă acasă!

— De ce?

— O să fie tărăboi mare.

— Bine.

— Lovituri de sabie, împuşcături, domnule Mabeuf.

— Bine.

— Lovituri de tun.

— Bine. Şi voi unde vă duceţi?

— Ne ducem să punem la pământ guvernul.

— Bine.

Şi se luă după el. De atunci nu mai scoase nicio vorbă. Pasul lui se înviorase dintr-odată; lucrătorii veniseră să-l sprijine de braţ, el făcuse semn că n-are nevoie. Mergea aproape în fruntea coloanei, cu pasul omului care înaintează şi cu chipul omului care doarme.

— Straşnic bătrânel! şopteau studenţii.

Se zvonise printre cei din ceată că era un bătrân revoluţionar din timpul Convenţiunii, unul dintre cei care votaseră moartea regelui.

O luaseră prin strada Verrerie. Gavroche mergea în frunte, cântând cât îl ţinea gura cântecul acesta care făcea din el un fel de trâmbiţaş:

„Priveşte luna cum se-arată.
Când mergem la pădure-odată?
Charlot, întreabă pe-o Charlottă.
Tu, tu, tu,
Hai la Chatou!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.

Voind să facă chef cu rouă,
În iarbă două vrăbii, două,

Din zori s-au pus să bea din botă.
Zi, zi, zi,
Hai la Passy!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.

De lupii ăştia nătăfleţi.
Şi care sunt atât de beţi,
Un tigru râde într-o grotă.
Don, don, don,
Hai la Meudon!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi o ciubotă.

Vor să se-nchine şi să-njure.
Când o să mergem în pădure?
Charlot întreabă pe-o Charlottă.
Tin, tin, tin,
Hai la Pantin!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.”

Se îndreptau spre Saint-Merry.

VI – Recruţi

Ceata se îngroşa la fiecare pas. Aproape de strada Billets li se alătură un bărbat înalt, cărunt. Courfeyrac, Enjolras şi Combeferre observaseră înfăţişarea lui aspră şi îndrăzneaţă, dar niciunul dintre ei nu-l cunoştea. Gavroche, care se ţinea de cântat, de fluierat, de zbârnâit, mergând înainte şi bătând în obloanele prăvăliilor cu mânerul pistolului lui fără cocoş, nici nu-l luă în seamă.

În strada Verrerie trecură din întâmplare prin faţa casei lui Courfeyrac.

— Se potriveşte de minune! zise Courfeyrac. Mi-am uitat punga şi am rămas fără pălărie.

Părăsi ceata şi urcă scările în goana mare. Găsi punga şi o pălărie veche. Luă şi o lădiţă pătrată destul de mare, cam cât un geamantan, care era ascunsă printre rufele murdare. Pe când alerga pe scări în jos, portăreasa îl strigă.

— Domnule de Courfeyrac!

— Chelăreasă, cum te cheamă? răspunse Courfeyrac.

Portăreasa rămase cu gura căscată.

— Dar ştiţi prea bine că sunt portăreasă şi îmi zice mama Veuvain.

— Ei bine, dacă mai spui o dată domnule de Courfeyrac, îţi spun şi eu mama *de* Veuvain. Acum spune, ce e? Ce s-a întâmplat?

— Vrea cineva să vă vorbească.

— Cine?

— Nu ştiu.

— Unde-i?

— În odaia mea.

— Să-l ia dracu! rosti Courfeyrac.

— Dar vă aşteaptă să vă întoarceţi de mai bine de un ceas, zise portăreasa.

Între timp, un soi de lucrător, tânăr, slab, galben la faţă, mărunţel, pistruiat, purtând o bluză ruptă şi nişte pantaloni de catifea peticiţi, semănând mai mult a fată îmbrăcată băieţeşte decât a bărbat, ieşi din odaia portăresei şi-l întrebă pe Courfeyrac cu un glas care, ce să spun, nu era deloc un glas de fată:

— Domnul Marius, vă rog?

— Nu e acasă.

— Se întoarce astă-seară?

— Habar n-am! Şi Courfeyrac adăugă: Cât despre mine, nu mă întorc. Tânărul se uită ţintă la el şi-l întrebă:

— De ce?

— D-aia!

— Dar unde vă duceţi?

— Ce-ţi pasă?

— Nu vreţi să vă duc eu cufăraşul?

— Mă duc pe baricade.

— Vreţi să merg şi eu cu dumneavoastră?

— Dacă vrei! răspunse Courfeyrac. Strada e liberă. Pietrele caldarâmului sunt ale tuturor.

Se depărtă, alergând să-şi ajungă prietenii. Când îi ajunse, dădu cufăraşul unuia dintre ei să-l ducă. Abia după mai mult de un sfert de oră băgă de seamă că tânărul îl urmase în adevăr. Mulţimea nu merge totdeauna unde vrea. Am mai spus că merge încotro o poartă vântul. Trecură de Saint-Merry şi se pomeniră, fără să-şi dea seama cum, în strada Saint-Denis.

CARTEA A DOUĂSPREZECEA

CORINTUL

I – Istoria corintului de la întemeierea lui

Parizienii care trec astăzi dinspre Hale, pe strada Rambuteau, zăresc pe dreapta, în fața străzii Mondétour, o prăvălie de coşuri împletite, iar deasupra prăvăliei drept firmă, un paner având forma împăratului Napoleon cel Mare, cu inscripția:

„Napoleon este făcut
în întregime din nuiele”,

nu bănuiesc scenele îngrozitoare pe care le-a văzut locul acesta acum treizeci de ani.

Acolo era strada Chanvrerie, care pe vremuri se scria Chanverrerie, şi vestita cârciumă *Corint*.

Vă aduceți aminte tot ce am spus despre baricada ridicată în acest loc, şi pe care n-a întrecut-o decât baricada Saint-Merry. Asupra baricadei din strada Chanvrerie, rămasă azi în noaptea uitării, vom încerca să aruncăm puțină lumină.

Să ni se îngăduie să întrebuințăm, pentru claritatea povestirii, mijlocul simplu, folosit de noi altădată pentru Waterloo. Cei care ar voi să-şi închipuie într-un fel destul de exact grupurile de case care se ridicau pe atunci pe lângă unghiul nord-estic al Halelor Parisului, lângă Saint-Eustache, unde este astăzi intrarea străzii Rambuteau, n-au decât să-şi închipuie un N care ar atinge cu vârful său strada Saint-Denis şi cu baza Halele, cele două picioare verticale fiind străzile Grande-Truanderie şi Chanvrerie, iar strada Petite-Truanderie linia lui transversală. Vechea stradă Mondétour tăia aceste trei linii făcând cele mai întortocheate colțuri. Aşa încât încâlcirea de labirint a acestor patru străzi izbutea să adune pe o suprafață de o sută de stânjeni pătrați între Hale şi strada Saint-Denis pe de o parte, între strada Cygne şi strada Prêcheurs pe de altă parte, şapte grupuri de

case ciudat întocmite, de felurite mărimi, aşezate strâmb şi la întâmplare, despărţite între ele întocmai ca blocurile de piatră ale unui şantier, prin nişte crestături înguste.

Am spus crestături înguste, căci nu puteam da o definiţie mai potrivită acestor ulicioare întunecoase, înghesuite, întortocheate, mărginite de hardughii înalte de opt caturi. Aceste dărăpănături erau atât de şubrede, încât pe străzile Chanvrerie şi Petite-Truanderie faţadele erau susţinute de grinzi aşezate între case. Uliţa era strâmbă şi băltoacele de apă, largi. Trecătorul mergea pe un caldarâm veşnic ud; trecând pe lângă dughene care semănau a pivniţe, pe lângă stâlpi mari de piatră prinşi în cercuri de fier, pe lângă grămezi întregi de gunoaie, pe lângă porţi de trecere ferecate cu zăbrele uriaşe străvechi. Pe toate acestea le-a nimicit strada Rambuteau.

Numele acesta, Mondétour[1], zugrăveşte de minune şerpuirea tuturor acestor ulicioare. Puţin mai departe făceau o adevărată piruetă în strada Pirouette, care dă în strada Mondétour. Ieşind din strada Saint-Denis în strada Chanvrerie, trecătorul o vedea îngustându-se din ce în ce în faţa lui, ca şi cum ar fi intrat într-o pâlnie. La capătul străzii, care era foarte scurtă, găsea trecerea închisă înspre Hale printr-un şir înalt de case şi s-ar fi crezut într-o fundătură, dacă n-ar fi văzut la dreapta şi la stânga două şleauri adâncite şi întunecoase prin care se putea ieşi. Era strada Mondétour, care la un capăt răzbea în uliţa Prêcheurs, iar la celălalt în strada Cygne şi Petite-Truanderie. La capătul acestui fel de fundătură, la cotitura şleaului din dreapta, se vedea o casă mai puţin înaltă decât celelalte, cu un ieşind care înainta în stradă.

În această casă, numai cu două caturi, fiinţa de vreo trei sute de ani o cârciumă veselă şi faimoasă. Această cârciumă aducea un zvon de voioşie chiar în locul despre care bătrânul Théophile[2] spusese în aceste două versuri:

„Aici se leagănă scheletul
Unui ibovnic spânzurat.”

Vadul fiind bun, cârciumarii se perindau din tată-n fiu.

Pe timpul lui Mathurin Régnier, această cârciumă se numea *Pot-*

---

[1] *Détour* – înconjur.

[2] Théophile de Viau (secolul al XVII-lea), numit „bătrânul” spre a-l deosebi de Théophile Gautier, contemporan şi prieten cu Victor Hugo. Versurile citate nu aparţin însă lui Théophile de Viau, ci discipolului acestuia, Girard de St. Amant (poemul *Singurătatea).*

aux-Roses[3] şi, cum pe atunci rebusurile erau la modă, avea drept firmă un stâlp vopsit trandafiriu[4]. Acum un veac, respectabilul Natoire, unul dintre maeştrii fantasticului, dispreţuiţi astăzi de o şcoală înţepenită în tipicuri, şi care chefuise de câteva ori în această cârciumă chiar la masa unde se îmbătase Régnier, zugrăvise din recunoştinţă pe stâlpul trandafiriu un ciorchine de struguri de Corint. Cârciumarul foarte încântat schimbase firma şi pusese să se scrie sub chiorchine aceste cuvinte aurite: LA STRUGURELE DE CORINT. De-aici numele de *Corint*. Nimic mai natural pentru beţivi decât prescurtările. Elipsa este zigzagul frazei. *Corint* detronase pe *Pot-aux-Roses*. Ultimul vlăstar al acestei dinastii de cârciumari, tata Hucheloup, necunoscându-i nici măcar tradiţia, puse să vopsească stâlpul în albastru.

Jos, o sală unde era tejgheaua; sus, la etajul întâi, o sală unde era biliardul; o scară de lemn răsucită urca prin tavan; era vin pe mese, fum pe pereţi, lumânări aprinse în plină zi, aşa arăta cârciuma. O scară având chepengul în sala de jos ducea la pivniţă. La etajul al doilea era locuinţa familiei Hucheloup. Suiai o scară fără balustradă, la care ajungeai printr-o uşă ascunsă într-un perete din sala cea mare de la primul etaj. Sub acoperiş, două poduri mansardate, cuiburi pentru servitoare. Încăperea de jos era împărţită în două, sala cu tejgheaua şi bucătăria.

Tata Hucheloup se născuse poate chimist, în realitate însă era bucătar. În cârciuma lui nu numai se bea, se şi mânca. Hucheloup născocise un fel de mâncare minunată care nu se găsea decât la el: crapi umpluţi, pe care el îi numea *carpes au gras*. Se mânca la lumina unor lumânări de seu şi a unei lămpi cu ulei de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea, pe nişte mese pe care era bătută în cuie, în loc de faţă de masă, o bucată de muşama. Veneau muşterii de departe. Într-o zi, Hucheloup găsise cu cale să aducă la cunoştinţa trecătorilor „specialitatea” sa. Vârâse o pensulă într-o oală cu vopsea neagră şi, deoarece îşi avea ortografia lui, după cum şi bucătăria, improvizase pe perete această inscripţie atrăgătoare:

CARPES HOGRAS

Într-o iarnă, ploile şi lapoviţa apucaseră să şteargă litera S, cu care se sfârşea primul cuvânt, şi G, cu care începea cel de al doilea, şi

[3] *Pot-aux-Roses* – ghiveci cu trandafiri.
[4] *Poteau rose* – stâlp trandafiriu.

astfel rămăsese:

CARPE HO RAS[5]

Cu ajutorul timpului şi al ploii, un modest afiş de birt devenise un sfat înţelept.

Aşa se întâmplase că Hucheloup, neştiind franţuzeşte, ştiuse latineşte, că scosese din bucătărie filosofie şi, vrând să-l distrugă pe Carême[6], se pusese pe aceeaşi treaptă cu Horaţiu[7]. Şi, ce e mai surprinzător, că voia să spună: „Intraţi în cârciumă la mine!”

Nimic din toate acestea nu mai există astăzi. Labirintul Mondétour a fost tăiat şi larg deschis în 1847 şi probabil că nu mai există în momentul de faţă. Strada Chanvrerie şi *Corint* au fost îngropate sub caldarâmul străzii Rambuteau.

După cum am mai spus, *Corint* era unul dintre locurile de întâlnire, dacă nu de întrunire, ale lui Courfeyrac şi ale prietenilor lui. Grantaire descoperise cârciuma *Corint*. Intrase pentru *carpe ho ras* şi se întorsese pentru *carpes gras*. La *Corint* se bea, se mânca, se striga în gura mare; plăteai puţin, plăteai greu sau nu plăteai deloc, erai totdeauna binevenit. Tata Hucheloup era un om cumsecade.

Hucheloup, om cumsecade, după cum am spus, era un birtaş cu mustăţi; varietate hazlie. Era întotdeauna încruntat, parcă ar fi vrut să-şi sperie muşteriii, îi bombănea pe cei care intrau, de parc-ar fi fost mai dispus să le caute pricină decât să le servească supa. Şi totuşi, o spunem încă o dată, erai totdeauna binevenit. Această ciudăţenie făcuse vad prăvăliei şi îi aducea mult tineret care spunea: „Hai să-l vezi tunând şi fulgerând pe tata Hucheloup!” Fusese maestru de scrimă. Izbucnea în râs pe neaşteptate. Glas gros înseamnă om de treabă. Avea un fond comic sub o înfăţişare tragică. Se mulţumea să te sperie, ca tabacherele în formă de pistol. Bubuitura lor e un strănut.

Avea de nevastă pe mama Hucheloup, o femeie cu barbă, foarte urâtă.

Pe la 1830, bătrânul Hucheloup muri. Odată cu el s-a dus şi secretul crapilor umpluţi. Văduva lui nemângâiată a ţinut mai departe cârciuma. Dar mâncarea era din ce în ce mai proastă şi cu timpul ajunsese să nu te mai poţi atinge de ea; iar vinul, care totdeauna lă-

---

[5] Nu lăsa să treacă orele (lat.).

[6] Bucătar vestit din secolul al XIX-lea.

[7] Poetul latin scrisese: *Carpe diem* (nu lăsa să treacă ziua).

sase de dorit, era oțet curat. Courfeyrac şi prietenii lui se mai duceau totuşi la *Corint* – de milă, cum zicea Bossuet.

Văduva Hucheloup gâfâia şi era cumplit de grasă şi avea apucături de țărancă. Datorită felului de a le rosti, vorbele, ei păreau mai puțin neroade. Avea un fel de a spune lucrurile, care adăuga un sos picant amintirilor din primăvara vieții ei trăită la țară. Fusese odinioară plăcerea ei, zicea, să asculte „cum cântă bot-groşii prin răsuri".

Sala de la etaj, „restaurantul", era o încăpere mare şi largă, în care se îngrămădeau de-a valma taburete, scăunaşe, scaune, bănci, mese şi un biliard vechi şi şchiop. Te urcai pe o scară răsucită care dădea într-un colț al sălii, pătrunzând printr-o deschizătură pătrată, asemenea unui tambuchi[8] de corabie.

Sala aceasta, luminată de o singură fereastră îngustă şi de o lampă cu ulei, în permanență aprinsă, era o adevărată cocioabă. Toate mobilele cu patru picioare se clătinau de parcă ar fi avut numai trei. Pereții văruiți nu aveau altă podoabă decât acest catren făcut în cinstea doamnei Hucheloup:

La zece paşi te miră, la doi, te îngrozeşte,
Pe nasul ei gigantic un neg se lăfăieşte,
Să nu ți-l sufle-n față ți-e teamă la tot pasul,
Şi că-ntr-o zi în gură îi va cădea tot nasul".

Versurile erau scrise pe perete cu cărbune.

Madam Hucheloup, care semăna foarte bine cu portretul de mai sus, umbla încoace şi încolo, de dimineață până seara, în fața acestui catren, cu o linişte netulburată. Două slujnice, Matelote şi Gibelotte, cărora niciodată nu li s-a spus altfel, ajutau pe madam Hucheloup să aşeze pe mese ulcelele de vin şi feluritele ciorbe, care se serveau muşteriilor flămânzi în strachină de lut. Matelote, mătăhăloasă, rotundă, roşcovană şi gălăgioasă, fostă sultană favorită a răposatului Hucheloup, era urâtă, mai urâtă decât orice balaur din mitologie. Totuşi, dat fiind că slujnica se ținea într-una pe lângă stăpână, alături de madam Hucheloup era mai puțin urâtă. Gibelotte, înaltă, plăpândă, albă, de o albeață limfatică, cu cearcăne la ochi, cu pleoapele căzute, totdeauna sleită de puteri şi istovită suferind de ceea ce s-ar putea numi oboseală cronică, sculându-se cea dintâi, culcându-se cea din urmă, slujea pe toată lumea, chiar şi pe cealaltă slujnică, în tăcere şi cu blândețe, surâzând în osteneala ei cu un vag zâmbet ador-

[8] Deschizătură prin care, de pe puntea unei corăbii, se pătrunde în cală.

mit.

Înainte de a intra în restaurant, citeai pe uşă, scris cu creta, versul acesta de Courfeyrac:

„Petrece dacă poţi şi mănâncă dacă ai curaj.”

II – Veselie premergătoare

Laigle de Meaux, după cum se ştie, locuia mai mult la Joly decât în altă parte. Avea o locuinţă cum are pasărea o cracă. Amândoi prietenii trăiau împreună, dormeau împreună. Toate le aveau pe din două, şi într-o oarecare măsură chiar şi pe Musichette. Erau ceea ce la călugării pelerini se chema *bini*. În dimineaţa de 5 iunie se duseră să prânzească la *Corint*. Joly răcise cumsecade şi avea un guturai straşnic, pe care începuse să-l împartă cu Laigle. Laigle purta o haină răpănoasă, iar Joly era bine îmbrăcat.

Era aproape nouă dimineaţa când deschiseră uşa *Corintului*.

Se urcară la etaj.

Îi primiră Matelote şi Gibelotte.

— Stridii, brânză şi şuncă! ceru Laigle.

Şi se aşezară la masă.

În cârciuma goală nu erau decât ei doi.

Gibelotte, recunoscând pe Joly şi pe Laigle, puse o sticlă de vin pe masă.

Pe când erau la primele stridii, în gârliciul scării se ivi un cap, apoi se auzi un glas:

— Treceam pe-aici. Am simţit din stradă un miros minunat de brânză de Brie. Şi iată-mă!

Era Grantaire.

Grantaire luă un scăunel şi se aşeză la masă.

Gibelotte, văzându-l pe Grantaire, puse încă două sticle de vin pe masă.

Se făcură trei.

— O să bei tu două sticle? întrebă Laigle pe Grantaire.

— Oricine se pricepe la una ca asta; numai tu eşti un nevinovat, îi răspunse Grantaire. N-am mai văzut bărbat să se sperie de două sticle.

Ceilalţi începuseră cu mâncarea. Grantaire începu cu băutura. O jumătate de sticlă alunecă pe gât la repezeală.

— Ai gaură în burtă? continuă Laigle.

— Parcă tu n-ai una în cot! zise Grantaire. Şi, după ce-şi goli paha-

rul, adăugă: Ei, Laigle, tu, omul discursurilor funebre, ți-e haina ponosită.

— Te cred, răspunse Laigle, ducem casă bună haina mea şi cu mine. S-a dat după toate năravurile mele, nu mă supără cu nimic, e turnată pe diformitățile mele, e plină de gentilețe în toate mişcările mele, nu o simt decât numai fiindcă îmi ține cald. Hainele vechi sunt ca şi prietenii vechi.

— Adevărat! strigă Joly intrând în vorbă. O haină veche e un prieten vechi.

— Mai ales, zise Grantaire, pentru cineva care are guturai.

— Grantaire, întrebă Laigle. Vii de pe bulevard?

— Nu.

— Joly şi cu mine am văzut trecând capul coloanei.

— E o privelişte minunată, spuse Joly.

— Ce liniştită e strada asta! grăi Laigle. Cine şi-ar putea închipui că Parisul e răsturnat cu dosul în sus? Cum se cunoaşte că pe vremuri erau numai mânăstiri pe-aici. Lista lor au făcut-o du Breul, Sauval şi părintele Lebeuf. Era de jur-împrejur un adevărat furnicar! Şi încălțați, şi descălțați, şi tunşi, şi bărboşi, cenuşii, albi, negri franciscani, minimi, capucini, carmeliți, augustini mici, augustini mari, augustini vechi… Mişunau.

— Să nu mai vorbim de călugări, întrerupse Grantaire că-mi vine să mă scarpin. Apoi strigă. „Ptiu! Înghiții o stridie stricată. Iar o să m-apuce ipohondria. Stridiile sunt stricate, chelnerițele sunt urâte. Urăsc specia umană. Treceam adineauri pe strada Richelieu, prin fața bibliotecii publice. Grămada asta de capace de stridii, căreia i se spune bibliotecă, mă dezgustă să mai gândesc Ce de hârtie! Câtă cerneală, câte mâzgălituri! Ce de file scrise! Care e mârlanul care a spus că omul e un biped fără pene[9]? Pene de gâscă! Apoi am întâlnit o fată pe care o cunosc, frumoasă ca primăvara, vrednică să i se zică Floreal[10], încântată, plutind în nori, fericită, în al şaptelea cer, ticăloasa, pentru că ieri un bancher dezgustător, ciupit de vărsat a binevoit s-o dorească. Vai, femeia pândeşte pe zaraful bogat ca şi pe junele sclivisit; pisicile vânează şi şoareci şi păsărele. N-au trecut nici două luni de când dumneaei şedea cuminte într-o mansardă potrivind copci de aramă la chiotoarele corsetelor. Ei, ce ziceți de asta? Cosea, avea un

[9] Joc de cuvinte: *sans plume* – fără pană, fără condei.

[10] Numele unei luni în calendarul republican din 1792, luna florilor (corespunde în parte lui aprilie).

pat cu chingi, visa lângă un ghiveci cu flori, era mulțumită. Acum iat-o banchereasă. Transformarea s-a făcut astă-noapte. Am întâlnit-o pe victimă azi-dimineață; nu-şi mai încăpea în piele de bucurie. Ceea ce mi se pare îngrozitor e că ticăloasa era tot atât de frumoasă astăzi ca şi ieri. Bancherul nu i se vedea pe față. Trandafirii se deosebesc de femei, în bine sau în rău, prin aceea că pe ei urmele de omizi se văd. Vai! Nu există moralitate pe pământ, iau ca mărturie mirtul, simbol al dragostei, laurul, simbol al războiului, măslinul, acest prostănac simbol al păcii, mărul, cu al cărui sâmbure era să se înece Adam, şi smochinul, strămoşul fustelor. Cât despre drept, vrei să ştii ce este dreptul? Galii râvnesc cetatea Clusium, Roma o ocroteşte şi îi întreabă: ce rău le-a făcut Clusium? Brennus răspunde: „Răul pe care vi l-a făcut vouă Alba, răul pe care vi l-au făcut ecvii, Fidena, volscii şi sabinii[11]. Ei erau vecinii voştri. Clusienii ne sunt nouă vecini. Avem despre vecinătate aceeaşi părere ca şi voi. Voi ați răpit Alba, noi luăm Clusium.” Roma zice: „N-o să luați Clusium”. Şi Brennus luă Roma. Apoi strigă: *„Vae victis!”* (Vai de cei învinşi!) Asta e dreptul! Ah! Câte animale de pradă sunt pe lume! Ce de vulturi! Mi se înfioară pielea!

Întinse lui Joly paharul, pe care acesta i-l umplu; bău şi vorbi mai departe, aproape fără să fi fost întrerupt de paharul cu vin, pe care nimeni nu-l luă în seamă, nici chiar el:

— Brennus care ia Roma e un vultur. Bancherul care ia o lucrătoare uşurică e şi el un vultur. Tot atâta neruşinare şi la unul şi la altul. Aşadar, să nu mai credem în nimic! Nu există decât un adevăr: să bei! Oricare ar fi părerea voastră, că sunteți pentru cocoşul slab, cum e cantonul Uri, sau pentru cocoşul cel gras, cum e cantonul

---

[11] Cetăți, personaje şi populații din Italia mijlocie, în primele timpuri ale istoriei Romei. Clusium era o cetate din Etruria, asediată de gali la începutul secolului al IV-lea î.e.n. Romanii i-au dat ajutor şi au izgonit pe năvălitori. Aceştia se înapoiară însă după un an şt cuceriră Roma, prădând-o groaznic şi înapoindu-se cu o pradă bogată în patria lor (câmpia Padului). *Brennus* însemna în limba galilor „conducător de oaste”. Este vorba aici de brenul care a cucerit Roma în 390 şi i-a impus condiții grele pentru a consimți să se retragă. Ecvii, volscii şi sabinii sunt urmele unor vechi triburi înrudite cu romanii. Volscii locuiau chiar în Latium; ceilalți, mai la nord, în Apeninii mijlocii. Au fost cu toții supuşi de romani în secolul al V-lea î.e.n. Alba era capitala albanilor, tribul latin care a avut întâietatea în Latium înaintea romanilor; au fost supuşi de regele Tullus Hostilius. Fidena era o cetate sabină la nord de Roma, supusă – după legendă – de însuşi Romulus.

Glaris[12], n-are a face, beți! Îmi vorbiți de bulevard, de cortegiu *et cetera.* Ce? O să mai fie o revoluție? Mă mir de atâta sărăcie de mijloace din partea bunului Dumnezeu. Trebuie să ungă tot mereu jgheabul vechi pe care alunecă evenimentele. S-a împiedicat? Nu mai merge? Repede, o revoluție. Bunul Dumnezeu are mereu mâinile murdare de unsoarea asta urâcioasă. În locul lui aş lua-o mai simplu, n-aş mai zăbovi să schimb roțile maşinii zi şi noapte, aş mânca mai voiniceşte neamul omenesc, aş împleti de-a rândul faptele, fără să rup firul, n-aş lăsa nimic pe mâine şi nici măcar nu mi-aş bate capul prea mult să creez modele noi. Ceea ce voi numiți progres e pus în mişcare de două motoare: oamenii şi întâmplările. Dar şi mai trist e că din când în când se simte nevoie de ceva excepțional. Pentru evenimente, ca şi pentru oameni, formele obişnuite nu-s de ajuns. Printre oameni e nevoie de genii, printre evenimente de revoluții. Marile accidente sunt legea şi ordinea lucrurilor, alcătuirea lumii nu se poate lipsi de ele. Văzând apariția cometelor, eşti ispitit să crezi că însuşi cerul are nevoie de actori în reprezentație. În clipa când te aştepți mai puțin, Dumnezeu afişează un meteor pe zidul firmamentului. Apare câte o stea ciudată, scoasă în evidență de o coadă uriaşă. Şi iată ce-l ucide pe Cezar. Brutus îi dă o lovitură de cuțit şi Dumnezeu una de cometă. Hait, iată o aureolă boreală, iată o revoluție, iată un om mare: ’93 cu litere groase, Napoleon ca vedetă şi cometa din 1811 în fruntea distribuției. Ah! Ce afiş frumos, albastru, înstelat de văpăi neaşteptate! Bum! Bum! Spectacol extraordinar! Holbați ochii şi priviți, voi, gură-cască! Toate sunt cu părul vâlvoi, astrul ca şi drama. Doamne, Dumnezeule, e prea mult şi nu e de ajuns! Mijloacele acestea luate din excepțional par măreața dărnicie şi sunt sărăcie. Dragii mei providența e pe drojdie. Revoluția? Ce dovedeşte revoluția? Că Dumnezeu e la ananghie. El pune la cale o lovitură de stat pentru că există o ruptură între prezent şi viitor, şi el, Dumnezeu, n-a putut s-o scoată la capăt. Scurt, am început să am îndoieli despre bogăția lui Iehova. Când văd atâta lipsă sus şi jos, atâta calicie, zgârcenie murdară, atâta restrişte în cer şi pe pământ, de la păsărica ce n-are un bob de mei, până la mine, care n-am o sută de mii de franci venit; când mă uit la soarta omenirii, care e atât de hărțuită şi la soarta regalității, căreia i s-a apropiat funia[13] de par, dovadă că prințul

[12] Aluzie la neînțelegerile religioase din Elveția în secolul al XVI-lea. În cantonul Uri se ținea încă postul catolic; în Glaris, în schimb, nu se mai ținea, odată cu primirea fără rezerve a reformei lui Zwingli.

[13] Joc de cuvinte: *qui montre la corde* – care îşi arată coarda, şi *la corde*

Condé s-a spânzurat[14]; când văd iarna care nu e altceva decât o spărtură în zenit, pe unde suflă vântul, când văd atâtea zdrenţe chiar în purpura cu totul nouă a dimineţii pe vârfurile dealurilor, când văd picăturile de rouă, aceste mărgăritare false, când văd promoroaca, imitaţie de diamant, când văd omenirea descusută şi evenimentele cârpăcite, atâtea pete în soare, şi atâtea găuri în lună, când văd peste tot atâta mizerie, îmi vine a crede că Dumnezeu nu e bogat. Încearcă şi el s-o scoată la capăt, adevărat, dar simt că e strâmtorat... Face o revoluţie aşa cum dă un bal negustorul cu tejgheaua goală. Nu trebuie să judecăm pe zei după aparenţe. Sub poleiala cerului întrezăresc un univers sărac. În creaţia lumii e ceva falimentar. De aceea sunt un nemulţumit. Iată, suntem în ziua de 5 iunie. S-a înnoptat aproape. De azi dimineaţă aştept să se facă ziuă. Nu s-a făcut şi m-aş prinde că nici n-o să se facă astăzi. Neglijenţă de băiat de prăvălie prost plătit. Da, totul e rău întocmit. Nicio încheietură nu se potriveşte cu alta, lumea e veche, s-a scorojit de tot; eu trec le partea opoziţiei. Toate merg de-a-ndoaselea, universul are toane. Aşa e şi eu copiii: cei care vor să aibă nu-i au; cei care nu-i vor îi au. În încheiere, sunt mâhnit şi furios. Pe lângă toate, şi chelbosul ăsta de Laigle de Meaux îmi face rău când mă uit la el. Mă simt umilit la gândul că sunt de aceeaşi vârstă cu chelia lui. De altfel, eu critic, nu insult. Universul este aşa cum este. Vorbesc fără gând rău şi numai ca să fiu cu conştiinţa împăcată. Primiţi, veşnice părinte, asigurarea deosebitei mele consideraţiuni. Ah! Pe toţi sfinţii Olimpului şi pe toţi zeii paradisului! nu eram făcut să fiu parizian, adică să fiu veşnic aruncat dintr-o rachetă într-alta, din grupul haimanalelor în cel al zurbagiilor. Eram făcut să fiu turc, să mă uit toată ziua la femeiuşti orientale dansând acele delicioase dansuri egiptene, neruşinate ca visele unui om cucernic, sau ale unui ţăran din Beauce[15], sau ale unui nobil din Veneţia, înconjurat de nobile doamne, sau ale unui prinţişor german, care aduce confederaţiei germane o jumătate de soldat, şi care-şi petrece timpul liber uscându-şi ciorapii pe gard, adică pe hotarul său. Iată destinul pentru care am fost eu făcut. Da! Turc. Am zis şi nu-mi iau vorba înapoi. Nu înţeleg de ce turcii sunt rău văzuţi de obicei. Mahomet are şi el partea lui bună: cinste lui, inventator al haremului plin de cadâne şi al paradisului plin de odalisce. Să nu insultăm

---

du pendu – funia spânzuratului.

[14] Este vorba de ultimul prinţ Condé, tatăl ducelui d'Enghien, executat din ordinul lui Napoleon în 1804. Bătrânul s-a spânzurat în 1832.

[15] Câmpie din Franţa de nord.

mahomedanismul singura religie împodobită cu o poiată[16]. Aşa fiind vă îndemn să bem. Pământul e o prostie mare. Şi se pare că nătărăii ăştia vor să se mai şi bată, să se pocească, să se căsăpească în mijlocul verii, în luna lui cireşar, când s-ar putea duce la braț cu o făptură a firii să miroasă pe câmp uriaşa ceaşcă de ceai a fânului cosit. Nu zău, se fac prea multe nerozii! Un felinar ruginit şi stricat pe care l-am văzut adineauri la un negustor de vechituri îmi sugerează o idee: Ar fi vremea să luminăm omenirea. Da, iată-mă iarăşi trist! Ce înseamnă să înghiți strâmb o stridie şi o revoluție! Sunt iarăşi jalnic Ce groaznică e lumea noastră bătrână! Ne căznim, ne urâm, ne târâm, ne omorâm şi ne obişnuim cu toate!

Şi Grantaire, după acest acces de elocvență, avu şi unul, binemeritat, de tuse.

— Fiindcă veni vorba de revoluție, zise Joly, se pare că Marius e într-adevăr îndrăgostit.

— Se ştie de cine?

— Nu.

— Nu?

— Nu, ți-am spus!

— Dragostea lui Marius! strigă Grantaire. Am înțeles. Marius e ceața şi sunt sigur că a întâlnit un abur. Marius e viță de poet. Cine zice poet, zice nebun. *Tymbracus Apollo*[17]. Marius şi Maria lui, sau Marieta sau Mimi a lui – ce îndrăgostiți caraghioşi trebuie să fie! Îmi cam dau seama cum stau lucrurile. Sunt atât de fericiți, încât uită să se mai sărute! Nevinovați pe pământ, îmbrățişându-se în cer. Nişte suflete cu simțuri. Se culcă împreună între stele!

Pe când Grantaire începea a doua sticlă şi poate şi a doua predică, prin gaura pătrată a scării se ivi un băiat mai mic de zece ani, zdrențăros, pipernicit, galben, cu un botişor ascuțit, cu ochi vioi, cu o claie de păr, ud de ploaie şi foarte mulțumit. Fără să stea pe gânduri, copilul, alegând din cei trei – cu toate că nu cunoştea pe nimeni – pe Laigle de Meaux, îl întrebă:

— Dumneata eşti domnul Bossuet?

— Mi se mai zice şi aşa, răspunse Laigle. Ce ai cu mine?

— Iată ce e! Unul înalt şi blond mi-a spus pe bulevard: „Cunoşti pe bătrâna Hucheloup?” Eu i-am zis: „Da, din strada Chanvrerie, vădu-

---

[16] Joc de cuvinte: *poulailler* – poiată; *une poule* – o femeie uşoară.

[17] Joc de cuvinte întemeiat pe o interpretare glumeață a epitetului latin al zeului Apollo: *avoir le timbre un peu fêlé* înseamnă, în limba franceză „a fi cam într-o parte”.

va moşului”. El mi-a zis: „O să găseşti acolo pe domnul Bossuet, să-i spui din partea mea A.B.C.”. E vorba de o păcăleală, nu-i aşa? Mi-a dat cincizeci de bani.

— Joly, împrumută-mi cincizeci de bani! zise Laigle. Şi întorcându-se spre Grantaire: Grantaire, împrumută-mi cincizeci de bani!

Aşa se făcu un franc, pe care Laigle îl dădu copilului.

— Mulțumesc, domnule! zise băiețelul.

— Cum te cheamă?

— Navet, prietenul lui Gavroche.

— Rămâi cu noi, zise Laigle.

— Stai să mănânci cu noi, îl îndemnă Grantaire.

Copilul răspunse:

— Nu pot. Fac parte din cortegiu. Eu sunt ăla care strigă: „Jos Polignac!”

Şi trăgându-şi mult îndărăt piciorul, ceea ce era semnul celui mai respectuos salut, plecă.

După ce plecă băiatul, Grantaire luă cuvântul.

— Ăsta e adevăratul ştrengar. Sunt multe şi diferite soiuri de ştrengari: ştrengarul notar, numit *trepăduş,* ştrengarul ospătar, numit *picolo,* ştrengarul brutar, numit *mitron,* ştrengarul lacheu, numit *groom,* ştrengarul marinar numit *mus,* ştrengarul soldat numit *copil de trupă,* ştrengarul pictor, numit *mâzgălici,* ştrengarul negustor, numit *jarcalete,* ştrengarul curtean, numit *puşti* şi ştrengarul rege, numit *delfin.* Ştrengarul Dumnezeu se numeşte *prunc.*

Între timp, Laigle se gândea; spuse cu jumătate voce:

— A.B.C., înseamnă înmormântarea lui Lamarque.

— Blondul înalt care-ți trimite veste, zise Grantaire, e Enjolras.

— Mergem? întrebă Bossuet.

— Plouă, răspunse Joly. Am jurat să intru în foc, nu în apă! Nu vreau să capăt un guturai.

— Eu rămân aici, hotărî Grantaire. Decât un dric, mai bine o masă.

— Prin urmare, rămânem, întări Laigle. Atunci hai să bem! De altfel, putem lipsi de la înmormântare fără să lipsim de la răscoală.

— Ah! La răscoală merg şi eu! strigă Joly.

Laigle îşi frecă mâinile.

— Iată că putem să dregem puțin revoluția din 1830. Adevărul e că strânge oleacă poporul pe la subsuori.

— Pe mine nu mă prea interesează revoluția voastră, zise Grantaire. Eu nu urăsc guvernul. E o coroană vătuită cu o scufie de

bumbac. E un sceptru care se termină cu o umbrelă. Mi-a venit în gând că pe ploaia asta Ludovic-Filip va putea să dea regalității două întrebuințări: capătul-sceptru să-l întindă împotriva poporului, şi capătul-umbrelă să-l deschidă împotriva ploii.

Sala era întunecoasă. Încetul cu încetul, norii grei goniră lumina zilei. În cârciumă nu era nimeni; nici pe stradă. Toată lumea se dusese „să urmărească mersul evenimentelor”.

— E amiază sau e miezul nopții? strigă Bossuet. Nu se vede nimic, Gibelotte adu lumină!

Grantaire, trist, bea.

— Enjolras mă disprețuieşte, murmură el. Enjolras şi-a zis: „Joly e bolnav, Grantaire e beat”. Iar pe Navet l-a trimis la Bossuet. Dacă ar fi venit să mă ia, l-aş fi urmat. Cu atât mai rău pentru Enjolras! N-o să mă duc la înmormântarea lui.

Odată luată această hotărâre, Bossuet, Joly şi Grantaire nu se mai urniră din cârciumă. Pe la două după amiază, masa la care şedeau era plină de sticle goale. Pe masă ardeau două lumânări, una într-un sfeşnic de alamă coclită, alta în gâtul unei carafe ciobite. Grantaire îi antrenase pe Bossuet şi Joly la băutură, Bossuet şi Joly îl întorseseră pe Grantaire la veselie.

Cât despre Grantaire, încă de la amiază depăşise măsura vinului, izvor sărac în visuri. În fața adevăratului bețiv, vinul se bucură numai de un succes de stimă. Există şi în materie de beție magie albă şi magie neagră. Vinul e numai magie albă. Grantaire era un băutor de vinuri cutezător. Departe de a-l opri, prăpastia unei beții cumplite deschisă înaintea lui îl atrăgea. Lăsase la o parte sticlele şi luase în mână stacana. Stacana e prăpastia. Neavând la îndemână nici opium, nici haşiş, şi vrând să-şi umple mintea cu amurg, căutase să le înlocuiască cu un înfiorător amestec de rachiu, de bere tare şi de absint, care produce letargii de-a dreptul îngrozitoare. Plumbul din suflete e făcut din aburii acestor trei băuturi, bere, rachiu şi absint. Sunt trei întunecimi în care se îneacă fluturele ceresc, şi dintr-o ceață fumurie nelămurită, închegată în chip de aripă de liliac, se plăsmuiesc trei furii mute, visul rău, noaptea şi moartea, care zboară alene pe deasupra sufletului adormit.

Grantaire nu ajunsese încă nici pe departe în această stare lugubră. Era nemaipomenit de vesel, iar Bossuet şi Joly îi dădeau replica. Felului său ciudat de a accentua cuvintele şi ideile, Grantaire îi mai adăuga şi divagația gesturilor. Cu brațul frânt în unghi şi cu cravata desfăcută, proptindu-şi cu demnitate pumnul stâng pe genunchi,

călare pe un scăunel şi cu paharul plin în mâna dreaptă, arunca Matelotei, servitoarea cea grasă, aceste îndemnuri solemne:

— Să se deschidă porţile palatului! Toată lumea să intre în Academia Franceză şi să îmbrăţişeze pe doamna Hucheloup! Să bem! Şi întorcându-se spre mama Hucheloup, adăugă: Femeie străveche şi consacrată prin folosinţă, apropie-te să te contemplu!

Şi Joly striga:

— Matelote şi Gibelotte, nu-i mai daţi de băut lui Grantaire! Mănâncă banii cu lingura. De azi-dimineaţă a risipit nebuneşte doi franci şi nouăzeci şi cinci de cenţi.

Şi Grantaire începea iar:

— Cine a scos din cui stelele fără voia mea şi le-a pus pe masă în chip de lumânări?

Bossuet, beat turtă, îşi păstrase liniştea.

Se aşezase pe marginea ferestrei deschise, cu spatele în bătaia ploii de afară, şi-i privea pe cei doi prieteni. Deodată auzi îndărătul lui zarvă, paşi grăbiţi şi strigăte: „La arme!” Se întoarse şi zări în strada Saint-Denis, la capătul străzii Chanvrerie, pe Enjolras, care trecea cu arma în mână, pe Gavroche cu spada, pe Jean Prouvaire cu flinta, pe Combeferre cu puşca, pe Bahorel cu o carabină lungă şi toată mulţimea înarmată şi înfuriată care-i urma.

Strada Chanvrerie nu era mai lungă decât o bătaie de puşcă. Bossuet îşi duse mâinile pâlnie la gură şi strigă:

— Courfeyrac! Hei, Courfeyrac!

Courfeyrac auzi chemarea, îl zări pe Bossuet şi făcu câţiva paşi în strada Chanvrerie, strigând: „Ce vrei?” care se încrucişă cu: „Unde te duci?”

— Să fac o baricadă, răspunse Courfeyrac.

— Atunci aici! Locul e bun! Fă-o aici!

— Ai dreptate, Aigle! strigă Courfeyrac.

Şi la un semn al lui Courfeyrac, mulţimea se repezi în strada Chanvrerie.

III – Se lasă noaptea asupra lui Grantaire

Într-adevăr, locul se potrivea de minune: strada era larg deschisă la intrare, apoi, îngustându-se, se înfunda, sugrumată de *Corint*, iar strada Mondétour fiind uşor de închis la dreapta şi la stânga, niciun atac nu se putea da decât prin strada Saint-Denis, adică numai din faţă, şi complet descoperit. Bossuet, beat turtă, avusese ochiul lui

Hannibal pe nemâncate.

La năvala mulțimii, spaima cuprinse toată strada. N-a rămas niciun trecător care să n-o fi luat la sănătoasa. Într-o clipă, în fund, la dreapta, la stânga, prăvălioarele, atelierele, porțile gangurilor, ferestrele, jaluzelele, mansardele, obloanele de toate mărimile se închiseră începând de la parter până la acoperişuri. O bătrână înspăimântată îşi proptise o saltea la fereastră, cu două prăjini de rufe, ca să mai ia puterea gloanțelor. Numai porțile şi uşile cârciumii rămaseră deschise, din pricina binecuvântată că mulțimea dăduse buzna înăuntru.

— Vai, Doamne! vai, Doamne! suspina doamna Hucheloup.

Bossuet coborâse în întâmpinarea lui Courfeyrac.

Joly, care se dusese la fereastră, strigă:

— Courfeyrac, trebuia să-ți iei o umbrelă, ai să răceşti!

Între timp, în câteva minute, fuseseră smulşi douăzeci de drugi de fier din fațada de zăbrele a cârciumii şi zece stânjeni pătrați de piatră din caldarâmul străzii; în treacăt, Gavroche şi Bahorel puseseră mâna pe căruța unui fabricant de var, un anume Anceau, şi o răsturnaseră. În căruță, erau trei butoaie pline de var, pe care le aşezară sub grămezile de pietre. Enjolras ridicase chepengul de la pivniță, şi toate butoaiele goale ale văduvei Hucheloup se rostogoliră lângă cele cu var. Feuilly, cu degetele lui deprinse să coloreze lamele gingaşe ale evantaielor, grămădise lângă butii şi căruță, ca să le sprijine, două grămezi de bolovani. Erau pietre culese cine ştie de unde. Bârnele fuseseră smulse din fața unei case învecinate şi culcate pe butoaie. Când Bossuet şi Courfeyrac se întoarseră, jumătate de stradă se şi închisese cu un meterez mai înalt decât înălțimea omului. Nimic nu se poate asemăna cu mâna poporului când e vorba să clădească din ceea ce dărâmă.

Matelote şi Gibelotte se amestecaseră printre lucrători, Gibelotte, moleşită ca totdeauna, ajuta la baricadă, umblând de colo-colo, şi cărând moloz. Servea pietrele de caldarâm cum ar fi servit vinul, cu acelaşi aer somnoros.

Un omnibus cu doi cai trecu pe la capătul străzii.

Bossuet sări peste caldarâm, opri vehiculul, îi dădu jos pe călători, ajutând „doamnele” să coboare, trimise la plimbare pe conductor şi se întoarse cu omnibusul, trăgând caii de dârlogi.

— Omnibusurile, spuse el, nu trec prin fața *Corintului*. *Non licet*

omnibus adire Corinthum[18].

O clipă mai târziu, caii deshămaţi plecau la întâmplare pe strada Mondétour şi omnibusul răsturnat pe o coastă completa barajul străzii.

Madam Hucheloup, buimăcită, se refugiase la etajul întâi. Avea privirea rătăcită şi se uita în jurul ei fără să vadă, strigând pe şoptite. Răcnetele ei înspăimântate nu îndrăzneau să-i iasă din gâtlej:

— E sfârşitul lumii, murmura ea.

Joly depuse o sărutare pe gâtul gros, roşu şi zbârcit al doamnei Hucheloup şi-i spuse lui Grantaire:

— Dragul meu, întotdeauna am socotit gâtul unei femei ca ceva nespus de gingaş.

Dar Grantaire atingea cele mai înalte culmi ale ditirambei[19]. Întorcându-se Matelote la etaj, Grantaire o prinse de mijloc în dreptul ferestrei şi râse cu hohote.

— Matelote e urâtă! striga el. Matelote e un vis al urâţeniei! Matelote e o himeră! Iată care e taina naşterii ei: un Pygmalion[20] gotic, care împodobea jgheaburile catedralelor cu capete de hidră se îndrăgosti într-o bună zi. Se rugă fierbinte de zeul Amor s-o însufleţească, şi aşa se născu Matelote. Priviţi-o, cetăţeni! Are părul de culoarea cromatului de plumb, ca şi iubita lui Tizian[21], şi e fată bună! Răspund eu că se va bate bine. În orice fată bună zace un erou! Cât despre madam Hucheloup e o bătrână vitează. Uitaţi-vă ce mai mustăţi are. Le-a moştenit de la bărbatul ei. O adevărată femeie-husar! Are să se bată şi ea. Ele două vor băga mahalaua-n sperieţi. Camarazi, vom răsturna guvernul, adevăr zic vouă, aşa cum e adevărat că între acidul margaric şi cel formic sunt încă alţi cincisprezece acizi intermediari! De altfel, mie mi-e totuna Domnilor, tatăl meu nu mă putea suferi pentru că nu mă pricepeam la matematică. Nu mă pri-

---

[18] „Nu se cade oricui să ajungă până la Corint.” Expresie în limba latină cu înţelesul de stăvilire a pretenţiilor celor nechemaţi. Joc de cuvinte: *omnibus* – tuturor (lat.).

[19] Poem liric dedicat zeului Dionysos. Prin extensiune, elogiu exagerat adus unei persoane.

[20] Sculptor grec care – după legendă – s-a îndrăgostit de statuia Galateii, propria sa operă, şi a luat-o de soţie după ce a fost însufleţită de Venus-Afrodita.

[21] Mare pictor veneţian din vremea Renaşterii (1477–1576), la V. Hugo, aluzie la portretul unei tinere cu parul castaniu deschis pictat de el şi cunoscută sub numele de „logodnica pictorului “.

cep decât la dragoste şi libertate. Eu sunt Grantaire, băiat bun! Pentru că n-am avut niciodată bani, nu m-am obişnuit cu ei. De aceea nici nu le-am dus lipsa vreodată, dar dacă aş fi fost bogat, n-ar mai fi fost săraci; ați fi văzut voi! Ei, dacă inimile bune ar avea şi pungile doldora, ce bine-ar merge toate! Mi-l închipui pe Isus cu averea lui Rotschild[22]. Ce mult bine ar face? Sărută-mă Matelote! Eşti plină de voluptate şi sfioasă! Obrajii tăi cheamă un sărut de soră şi buzele cer sărutarea unui iubit!

— Taci, bolobocule! îl întrerupse Courfeyrac.

Grantaire continuă:

— Sunt capitul[23] şi membru premiat al Academiei din Tuluza.

Enjolras, care sta cu puşca în mână, în picioare pe creasta meterezului, îşi ridică frumosu-i chip serios şi aspru. Enjolras avea în el ceva spartan şi puritan totodată. Murise la Thermopile cu Leonida[24] şi dăduse foc Droghedei cu Cromwell[25].

— Grantaire, strigă el, du-te şi te culcă în altă parte. În beția luptei nu e loc pentru bețivi. Nu dezonora baricada!

Acest cuvânt mânios avu un efect ciudat asupra lui Grantaire. Ai fi zis că cineva îi aruncase un pahar cu apă rece în obraz. Părea că s-a trezit deodată. Se aşeză, se sprijini de o masă lângă fereastră, privi pe Enjolras cu o nespusă duioşie şi îi spuse:

— Eu cred în tine.

— Pleacă!

— Lasă-mă să dorm aici!

— Du-te şi dormi în altă parte! strigă Enjolras.

Dar Grantaire, privindu-l mereu cu ochii lui galeşi şi tulburi, răspunse:

— Lasă-mă să dorm aici, aşteptând moartea.

Enjolras se uită la el cu o privire dispreţuitoare.

---

[22] Bancher francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea, supranumit „bancherul regilor şi regele bancherilor”, a cărui avere trecea drept fabuloasă. A finanțat în mai multe rânduri guvernele monarhiei din iulie.

[23] Nume vechi al consilierilor comunali din Tuluza.

[24] Ca unul dintre cei trei sute de spartani care au pierit împreună cu regele lor, Leonida, apărând trecătoarea Thermopile din munții Tesaliei, împotriva armatei persane a lui Xerxes (480 î.e.n.).

[25] Comparația evocă un episod sălbatic din campania de înăbuşire a răscoalei irlandeze în timpul revoluției burgheze din Anglia. Cromwell, luând cu asalt cetatea Drogheda din Irlanda (1649), a ordonat nimicirea garnizoanei odată cu populația oraşului, sub pretext că irlandezii sunt catolici.

— Grantaire, tu nu eşti în stare să crezi, să gândeşti, să trăieşti şi să mori.

Grantaire răspunse cu glasul serios:

— Ai să mă vezi!

Mai bâlbâi câteva cuvinte neînțelese, apoi capul îi căzu greoi pe masă şi, cum se întâmplă de obicei în a doua parte a beției, spre care Enjolras îl împinsese cu asprime, adormi cât ai bate din palme.

IV – Încercare de a aduce mângâiere văduvei Hucheloup

La vederea baricadei, Bahorel strigă încântat:

— Iată strada cu gâtul gol! Ce bine-i stă!

Tot devastând câte puțin cârciuma, Courfeyrac încerca în acelaşi timp s-o mângâie pe văduva cârciumăreasă.

— Doamnă Hucheloup, nu te plângeai dumneata mai zilele trecute că ți s-a încheiat un proces-verbal de contravenție pentru că Gibelotte a scuturat un covoraş pe fereastră?

— Da, bunule domn Courfeyrac. Dar vai, Dumnezeule! Vrei să-mi vâri şi masa în grozăvia dumitale? Şi tot ca şi pentru covoraş, guvernul m-a mai altoit cu o amendă de o sută de franci pentru un ghiveci cu flori căzut de la mansardă în stradă. Spune, nu-i o adevărată batjocură?

— Lasă, doamnă Hucheloup, te răzbunăm noi!

Văduva Hucheloup nu părea să priceapă prea bine ce-o să câştige din acest fel de despăgubire.

Era răzbunată la fel ca femeia arabă din poveste, care, pălmuită de soț, s-a dus să se plângă tatălui ei ca s-o răzbune şi i-a spus: „Tată, trebuie să plăteşti soțului meu jignirea cu aceeaşi monedă”. Tatăl o întrebă: „Pe care obraz te-a pălmuit?” „Pe cel stâng, tată.” El îi dădu o palmă pe cel drept şi îi spuse: „Te-am răzbunat. Acum du-te şi spune bărbatului tău că, deoarece el mi-a pălmuit fata eu i-am pălmuit soția”.

Ploaia încetase. Sosiseră noi recruți. Luptătorii aduseseră pe sub haine un butoiaş cu praf de puşcă, un coş cu sticle de vitriol, două sau trei torțe de carbaval[26] şi o coşarcă plină cu lampioane „rămase de la sărbătoarea regelui”, sărbătoare care avusese loc la 1 mai. Se vorbea că aceste muniții veneau din partea unui băcan din cartierul Saint-Antoine, pe care-l chema Pépin. Singurul felinar din strada

---

[26] Materie inflamabilă cu bază de cărbune.

Chanvrerie, lanterna din Saint-Denis, precum şi toate lanternele din străzile învecinate: Mondétour, Cygne, Prêcheurs, la Grande şi la Petite-Traunderie, fură sparte.

Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac aveau grijă de toate. Se ridicau în acelaşi timp două baricade, amândouă rezemate pe clădirea cârciumii *Corint* şi făcând un unghi; cea mai mare închidea strada Chanvrerie, cealaltă strada Mondétour, dinspre strada Cygne. Aceasta din urmă baricadă, foarte îngustă, nu era construită decât din butoaie şi pietre din pavaje. Baricada era apărată de cincizeci de muncitori, dintre care vreo treizeci înarmați cu puşti, reprezentând un împrumut forțat din prăvălia unui armurier.

Nimic mai ciudat şi mai pestriț decât mulțimea aceasta. Unul purta un veston, o sabie de cavalerie şi două pistoale de cavalerie; altul era în jiletcă, purtând o pălărie rotundă şi o ploscă cu pulbere atârnată la şold; un al treilea era căptuşit în chip de zale cu nouă foi de mucava şi înarmat cu o sulă de şelar. Era unul care striga: „Să-i nimicim până la unul şi să murim cu baioneta în mână!” Omul n-avea însă baionetă. Un altul îşi încinsese peste redingotă un centiron cu diagonală şi o raniță de guard național, a cărei învelitoare era împodobită cu următoarea inscripție cusută cu lână roşie: *Ordinea publică.* O mulțime de puşti purtau numere de legiuni: cei mai mulți n-aveau nici pălărie, nici cravată, aveau brațele goale şi ici-colo câteva sulițe. Veți mai şti că erau de toate vârstele, cu înfățişări de tot felul, băieți tineri, gălbejiți şi pirpirii, lucrători din porturi, cu pielea bronzată, şi alții. Toți se grăbeau şi, ajutându-se unul pe altul, vorbeau de sorții de izbândă ce i-ar putea avea, vorbeau că pe la trei dimineața le vor veni ajutoare, că erau siguri că se pot bizui pe nu ştiu care regiment, că Parisul ar fi gata să se răscoale. Vorbe cumplite, în care se amesteca un fel de voie bună. Ai fi zis că sunt frați. Nu-şi ştiau numele. Frumusețea marilor primejdii stă în aceea că pune în lumină înfrățirea între necunoscuți.

La bucătărie se aprinsese focul şi într-un tipar de gloanțe se topeau linguri, furculițe, toate tacâmurile şi vasele de cositor ale cârciumii. Iar în timpul acesta se şi bea. Capsele şi alicele stăteau risipite pe mese la un loc cu paharele de vin. În sala de biliard, madam Hucheloup, Matelote şi Gibelotte, schimbate de spaimă fiecare într-alt fel, una îndobitocită, alta gâfâind, cealaltă trezită de-a binelea, rupeau cârpe şi făceau scame; trei răsculați le ajutau, nişte vlăjgani cu părul mare, bărboşi şi mustăcioşi, care destrămau pânza cu degete de lenjereasă şi le făceau pe cele trei femei să tremure.

Omul înalt, pe care-l văzuse Courfeyrac, Combeferre şi Enjolras în clipa când se apropiau de mulțime la colțul străzii Billettes, lucra la baricada cea mică. Dând o mână de ajutor, Gavroche lucra la cea mare. Cât despre tânărul care-l aşteptase pe Courfeyrac acasă şi întrebase de domnul Marius, se făcuse nevăzut când cu răsturnarea omnibusului. Gavroche, fericit de parcă avea aripi, îşi luase sarcina să-i înveselească pe toți. Se ducea, venea, se urca, cobora, fremăta strălucea. Părea pus acolo pentru încurajarea tuturor. Avea el un imbold? Da, negreşit, mizeria lui. Avea aripi? Da, ale veseliei lui. Gavroche era un vârtej. Îl vedeai şi îl auzeai peste tot, mereu îl auzeai. Umplea locul, aflându-se pretutindeni în acelaşi timp. Era un fel de omniprezență aproape supărătoare, nu-ți dădea răgaz să te opreşti. Uriaşa baricadă îl simțea în spinarea ei. Stânjenea pe gură-cască, îmboldea pe leneşi, înviora pe cei osteniți, scotea din răbdări pe cei care cădeau pe gânduri, pe unii îi înveselea, pe alții îi îndemna, pe alții îi înfuria, pe toți îi punea în mişcare, înțepa pe un student, muşca pe un muncitor, se aşeza, se oprea, pornea din nou, zburătăcea pe deasupra zgomotului şi sforțărilor, sărea de la unii la alții şi-i sâcâia ca o muscă pe toți cei înhămați la această uriaşă diligență a revoluției[27].

Era o mişcare neîntreruptă în brațele lui mici şi strigăte neîntrerupte în plămânii lui plăpânzi.

— Haideți! Mai multe pavele, mai multe butoaie, mai multe chestii dintr-alea! Unde mai sunt? Un coş de moloz, să-mi astupați gura! E prea mică baricada voastră; trebuie înălțată! Puneți de toate, băgați de toate, vârâți de toate! Dărâmați casa! O baricadă e ca ceaiul maicii Gibou. Uite, acolo e o uşă cu geamuri!

Un lucrător a strigat:

— O uşă cu geamuri! Ce vrei să facem cu o uşă cu geamuri, ageamiule?

— Geamgiu eşti dumneata! i-o întoarse Gavroche. O uşă cu geamuri la o baricadă e un lucru minunat. Nu împiedică să fie atacată, dar stânjeneşte când e vorba să fie luată. N-ați şterpelit niciodată mere trecând peste un zid împănat pe creastă cu funduri de sticle sparte? O uşă cu gemuri taie bătăturile gărzii naționale când o vrea să se cațere pe baricadă. Vezi bine! Sticla e înşelătoare. Ei, tovarăşi nu prea aveți mintea ageră!

Gavroche era furios pe pistolul lui fără cocoş. Trecea de la unul la

---

[27] Aluzie la fabula lui La Fontaine: *Diligența şi musca.*

altul cerând:

— O puşcă, vreau o puşcă! De ce nu-mi daţi o puşcă?

— Puşcă îţi trebuie ţie? îl luă peste picior Combeferre.

— Ia uite! i-o întoarse Gavroche. Şi de ce nu? N-am avut una în 1830, când ne-am răfuit cu Carol al X-lea?

Enjolras dădu din umeri.

— Când vom avea destule pentru bărbaţi o să dăm şi copiilor.

Gavroche se întoarse mândru şi-i răspunse:

— Dacă te omoară înaintea mea, o iau pe-a ta.

— Puştiule! zâmbi Enjolras.

Un filfizon rătăcit care căsca gura în colţul străzii, îi făcu să schimbe vorba.

Gavroche strigă:

— Hai cu noi tinere! Ce? Noi nu facem nimic pentru ţărişoara asta?

Filfizonul o luă la fugă.

V – Pregătirile

Ziarele timpului s-au înşelat spunând că baricada din strada Chanvrerie – această cetate aproape inexpugnabilă, cum o numeau ele – ajungea la înălţimea primului etaj. Adevărul e că nu era mai înaltă de şase sau şapte picioare Era clădită însă în aşa fel încât luptătorii puteau, după cum voiau, fie să se ascundă după ea, fie să supravegheze de sus închiderea sau chiar să-i încalece creasta cu ajutorul unui împătrit rând de pavele aşezate unele peste altele, ca nişte trepte în partea dinăuntru. În afară, faţada baricadei, alcătuită din grămezi de pietre şi din butoaie legate între ele cu grinzi şi scânduri vârâte printre roţile căruţei lui Anceau şi ale omnibusului răsturnat, avea o înfăţişare zbârlită şi părea de nepătruns. Între zidul caselor şi capătul baricadei cel mai îndepărtat de cârciumă fusese lăsată o trecere largă de-un lat de om, loc de ieşire. Oiştea omnibusului era ridicată drept în sus şi înţepenită cu funii; un steag roşu, prins în vârful ei, flutura pe baricadă.

Mica baricadă Mondétour, ascunsă în dosul cârciumii, nu se vedea. Cele două baricade alcătuiau o adevărată redută.

Enjolras şi Courfeyrac socotiseră că nu mai era nevoie să baricadeze şi celălalt capăt al străzii Mondétour, care avea o ieşire spre Hale, prin strada Prêcheurs, voind de bună seamă să păstreze cât de cât o legătură cu cei din afară şi temându-se prea puţin să fie atacaţi

prin primejdioasa şi anevoioasa ulicioară Prêcheurs.

Lăsând la o parte această ieşire, care în stilul strategic al lui Polard[28] s-ar fi numit şanț de legătură, şi ținând seama de trecerea îngustă lăsată pe strada Chanvrerie, interiorul baricadei, în care cârciuma semăna cu un adevărat pinten, avea forma unui patrulater neregulat, închis din toate părțile. Între baricadă şi casele înalte din fundul străzii erau cam douăzeci de paşi, aşa încât se putea spune că baricada se rezema pe aceste case locuite, dar ferecate de sus până jos. Toată munca aceasta s-a îndeplinit fără greutate în mai puțin de o oră, şi fără ca vreunul din acei oameni îndrăzneți să fi văzut ivindu-se un chipiu sau o baionetă. Burghezii, puțini la număr, care se mai încumetau să treacă în acele momente ale răscoalei prin strada Saint-Denis, îşi aruncau ochii în lungul străzii Chanvrerie, zăreau baricada şi iuțeau pasul.

Când cele două baricade fură gata şi drapelul înălțat, oamenii scoaseră din cârciumă o masă, şi Courfeyrac se urcă deasupra. Enjolras aduse cufăraşul pătrat şi Courfeyrac îl deschise. Cufăraşul era plin de cartuşe. Când văzură cartuşele, un fior trecu printre cei mai curajoşi şi o clipă se făcu tăcere.

Courfeyrac împărți cartuşele surâzând.

Fiecare primi câte treizeci. Mulți aveau pulbere şi începuseră să mai facă altele cu gloanțele pe care le topeau. Cât despre butoiaşul cu praf de puşcă, fu aşezat pe o masă, lângă uşă, la păstrare.

Semnalul de adunare, care străbătea tot Parisul şi care nu contenea, sfârşise prin a nu mai fi decât un zgomot monoton căruia nu-i mai dădea nimeni atenție. Zgomotul acesta se auzea când mai îndepărtat, când mai apropiat, cu ondulări lugubre.

Astfel pregătiți, încărcară toți puştile şi carabinele, fără grabă, cu o gravitate solemnă. Enjolras se duse să aşeze trei santinele dincolo de baricade: una în strada Chanvrerie, a doua în strada Prêcheurs, a treia în colțul străzii Petite-Truanderie.

Apoi, după ce au ridicat baricadele, au hotărât posturile. Şi-au încărcat puştile şi au pus santinelele la locul lor, oamenii aceştia au rămas singuri pe străzile temute, pe unde nimeni nu mai trecea; şi înconjurați de casele mute, moarte parcă, unde nu se mai simțea nicio mişcare omenească, învăluiți în umbrele din ce în ce mai mari ale amurgului care se aşternea, în mijlocul unui întuneric şi al unei tăceri care avea un nu ştiu ce tragic şi înspăimântător, şi prin care se

---

[28] Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea.

simțea ceva înaintând, izolați, înarmați, hotărâți, liniştiți, aşteptară.

VI – În aşteptare

Ce-au făcut în acele ceasuri de aşteptare? Trebuie s-o spunem, pentru că e o pagină de istorie.

Pe când bărbații făceau cartuşe şi femeile scamă, pe când pe o plită fumega o tingire mare plină cu plumb topit şi cositor destinat tiparului de gloanțe, pe când pe baricadă vegheau santinele cu arma în mână, iar Enjolras, neclintit, păzea santinelele, Combeferre, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Feuilly, Bossuet, Joly, Bahorel şi încă vreo câțiva s-au căutat unii pe alții şi s-au adunat ca în cele mai liniştite vremuri ale taifasurilor lor studențeşti; într-un colț al cârciumii, transformată în cazemată, la doi paşi de reduta ridicată de ei, cu armele încărcate şi cu capsa pusă, rezemate de spătarul scaunelor, tinerii aceştia frumoşi, în pragul orei supreme, începură a spune versuri de dragoste.

Ce versuri? Iată-le.

„Îți mai aduci aminte de zâmbitoarea viață,
De anii noştri tineri ca pomii înfloriți,
Când ascultând fierbinte de-a inimii povață,
N-aveam decât o grijă: să fim îndrăgostiți?

Când vârsta mea-mpreună cu vârsta ta întreagă
Nu dau la adunare nici patruzeci de ani,
De se-arăta chiar iarna în casa noastră dragă,
Credeam că-i primăvara cu umbra de castani!

O, zilele frumoase! cu Manuel cuminte,
Şi c-un Paris puternic şi vesel ca un zeu,
Cu Foy, cel care-ntr-una ne fulgera-nainte,
Şi cu agrafa-aceea ce mă-nțepa mereu!

Toți te priveau în juru-mi sub farmecul uimirii,
Când la Prado vreodată puteam mânca şi noi.
Mi se părea că până şi-n urmă trandafirii
Îşi întorceau spre tine învoaltele lor foi.

O, cât e de frumoasă! şopteau atunci în pripă.

Şi ce frumos miroase, cu părul ei în vânt!
Sub pelerină are pesemne o aripă
Ce pare că n-aşteaptă decât să-şi ia avânt.

Când unul lângă altul, pe ulița bătrână,
Noi rătăceam adesea, în legănat sfios,
Ar fi putut oricine să spună că se-ngână
Aprilie şăgalnic cu maiul cel frumos.

Stam fericiți în casă, cu uşa încuiată,
Muşcând cu lăcomie din bunul fruct oprit,
Iar gura mea o vorbă dacă-ți şoptea, îndată
A ta îi da răspunsul atât de mult dorit.

Sorbonna era locul fermecător în care
Te adoram din noapte şi până-n zori, deplin;
Iar hărțile iubirii găseau o aplicare
În dragostele noastre pe un ținut latin.

O, piețele iubite, Maubert, Dauphine, o casă
Scăldată-n soare proaspăt şi cu ferestre mici!
Când îți trăgeai ciorapul pe un picior de rasă
Vedeam o stea în umbră, sau poate-un licurici.

Eu am citit pe Platon, pe Lamennais, dar iată
Că tu cu mult mai bine dumnezeiescul rai
Îmi demonstrai că este, dar nu ca învățată,
Ci doar prin floarea mică pe care-o dăruiai.

Ți-eram supus în toate şi tu supusă-n toate…
O! casă aurită în care te vedeam,
Umblând doar în cămaşă şi rezemată-n coate,
Privindu-ți tinerețea în ciobul unui geam!

Şi cine poate-acuma să nu-şi aducă-aminte
De timpurile-acelea c-un cer mereu senin,
De panglici, flori, mătase, de-acele dulci cuvinte
Cu care-amorul nostru venea cu sacul plin!

Grădina noastră toată: ghiveciul cu laleaua,

Acopereai fereastra în grabă c-un jupon;
Iar ceaşca de argilă care era luleaua
Ți-o prezentam drept ceaşcă de porțelan nipon.

Şi-atâtea mari necazuri de care-am râs cât nouă,
Manşonul ars şi blana pierdută de la gât,
Când am vândut portretul lui Shakespeare, cel drag nouă,
Ca să uităm, o seară, de tot ce-a fost urât.

Eu îți cerşeam într-una, iar tu erai miloasă,
Îți sărutam pe fugă un cald şi fraged braț,
Divina Comedie ne folosea drept masă
La suta de castane mâncate cu nesaț.

Când pentru-ntâia oară, în mica mea odaie,
Ți-am smuls o sărutare din gura ta de foc,
Tu ai plecat zbârlită şi toată o văpaie,
Eu, palid şi cucernic, am stat uimit pe loc.

Îți mai aduci aminte de-atâta fericire,
De şalurile-acelea ajunse cârpe-acum?
O, lacrimile noastre de vis şi de iubire
Au luat şi ele astăzi al veşniciei drum!...”

Ceasul serii, locul şi acele amintiri care reînviau icoana din tinerețe, câteva stele care străluceau sfioase pe cer, liniştea de moarte a străzilor pustii, apropierea de neînlăturat a marii aventuri ce se pregătea, dădea un farmec nespus versurilor murmurate în amurg, cu glasul pe jumătate, de Jean Prouvaire, care, cum am spus, era un poet delicat.

Între-timp, în baricada cea mică se aprinsese un lampion, iar în cea mare o făclie de ceară, cum sunt cele care luminează drumul trăsurilor încărcate cu oameni mascați, mergând spre *Courtille,* în seara de lăsata secului. Făcliile acestea, după cum am văzut, veneau din cartierul Saint-Antoine.

Făclia fusese aşezată într-un fel de colivie înjghebată din pavele şi închisă de trei părți, ca să fie la adăpost de vânt şi îndreptată în aşa fel ca toată lumina să cadă pe drapel. Strada şi baricada rămâneau cufundate în întuneric şi nu se vedea decât drapelul roşu, luminat puternic ca de-o uriaşă lanternă ascunsă.

Această lumină răsfrângea asupra steagului roşu reflexe de purpură înfiorătoare.

VII – Omul recrutat în strada Billettes

Se făcuse noapte de-a binelea, dar încă nu se întâmplase nimic. Nu se auzeau decât zgomote nelămurite şi din când în când, împuşcături rare, slabe şi îndepărtate. Acest răgaz care se prelungea era un semn că guvernul nu se grăbea şi îşi aduna forțele. Cei cincizeci de oameni aşteptau şaizeci de mii.

Enjolras se simți stăpânit de acel neastâmpăr care cuprinde totdeauna sufletele tari în preajma unor evenimente de temut. Se duse să-l caute pe Gavroche, care, în sala de jos, la lumina slabă a două lumânări aşezate din prevedere pe tejghea, ca să ferească pulberea risipită pe mese, începuse să umple cartuşe. Cele două lumânări nu aruncau nicio rază în afară şi răsculații avuseseră grijă, de altfel, să nu aprindă lumina nici în caturile de sus.

Gavroche era foarte preocupat în acele clipe. Dar nu numai de cartuşele lui.

Omul din strada Billettes intrase în sala de jos şi se dusese să se aşeze la masa cea mai puțin luminată. I se dăduse o puşcă model mare, pe care o ținea între picioare. Gavroche, absorbit până atunci de o mulțime de lucruri „distractive”, nu apucase să-i vadă fața.

Când intrase, Gavroche l-a urmărit fără să vrea cu privirea, admirându-i puşca, apoi, deodată, când omul se aşeză, băiatul se ridică. Cel ce l-ar fi pândit până în acea clipă l-ar fi văzut pe omul acesta uitându-se cu o ciudată luare-aminte peste tot, la baricadă, la grupul de răsculați; dar de când a pătruns în sală părea cuprins de gânduri, şi nu mai vedea nimic din ce se întâmplă. Băiatul se apropie de acest personaj îngândurat şi începu a-i da târcoale, în vârful picioarelor, cum umbli pe lângă cineva pe care te temi să nu-l trezeşti. În acelaşi timp, pe chipul lui copilăresc, aşa de obraznic şi de cuminte totodată, aşa de uşuratic şi aşa de serios, aşa de vesel şi aşa de întristător, se perindau, ca pe fața unui om bătrân, toate acele strâmbături care înseamnă! „Ei drăcie! Nu se poate! Am orbul găinilor! Visez! Nu cumva e?… Nu, nu e! Ba da! Ba nu!” Gavroche se legăna pe călcâie, îşi strângea pumnii în buzunare, îşi mişca gâtul ca o pasăre, îşi punea la grea încercare buza lui de jos, răsfrângând-o cât putea mai tare. Era uimit, nesigur, nu-şi putea crede ochilor, era convins, era orbit. Avea mutra unui vătaf de eunuci, care la târgul de sclave

ar fi găsit o Veneră printre grăsane şi avea aerul unui amator de artă în clipa când ar fi descoperit un tablou de Rafael într-o grămadă de mâzgălituri. Toate rotiţele sufletului lui se puseseră în mişcare: instinctul care adulmecă şi inteligenţa care tălmăceşte. Era evident că lui Gavroche i se întâmplă ceva deosebit.

Era cu totul furat de aceste preocupări, când Enjolras se apropie de el.

— Tu eşti mititel, zise Enjolras, n-au să te vadă. Ieşi din baricadă, strecoară-te de-a lungul caselor, ia-o pe străzi cam peste tot şi întoarce-te să-mi spui ce se petrece!

Gavroche se înălţă din şale.

— Va să zică tot sunt buni la ceva şi cei mici! Slavă Domnului! Mă duc. Până atunci, încredeţi-vă în cei mici şi feriţi-vă de cei mari!...

Şi Gavroche, ridicând capul şi coborând glasul, adăugă, făcând un semn spre omul din strada Billettes:

— Îl vezi pe ăla mare de-acolo?

— Ei, şi?

— E un spion.

— Eşti sigur?

— Nu sunt nici cincisprezece zile de când m-a ridicat de urechi de pe marginea podului Royal, unde mă dusesem să stau la aer.

Enjolras părăsi în grabă pe ştrengar şi şopti, foarte încet, câteva cuvinte unui lucrător de pe cheiul vinurilor, care se afla acolo. Lucrătorul ieşi din sală şi se înapoie aproape numaidecât, însoţit de alţi trei. Fără să întreprindă nimic ce ar fi putut trezi vreo îngrijorare, cei patru bărbaţi, patru hamali laţi în spate, se postară în dosul mesei la care şedea rezemat omul din strada Billettes. Se vedea că erau gata să sară asupra lui.

După ce luă aceste măsuri, Enjolras se apropie de el şi-l întrebă:

— Cine eşti dumneata?

La întrebarea aceasta neaşteptată, omul tresări, îşi adânci privirea până în fundul ochilor senini ai lui Enjolras şi păru că-i ghiceşte gândul. Surâse, cu surâsul cel mai dispreţuitor, mai energic şi mai hotărât de pe lume, şi îi răspunse de sus, cu gravitate.

— Am înţeles despre ce e vorba. Ei, da, aşa e!

— Eşti spion?

— Sunt agentul autorităţii.

— Te cheamă?

— Javert.

Enjolras făcu semn celor patru oameni. Într-o clipă, înainte ca Ja-

vert să fi apucat să se întoarcă, fu luat de ceafă, pus la pământ, legat cobză şi scotocit prin buzunare.

S-a găsit la el un carton rotund lipit între două geamuri, având pe o parte gravată stema Franței, cu această inscripție: *Supraveghere şi control,* şi pe cealaltă mențiunea: JAVERT, *inspector de poliție, vârsta 52 de ani,* cu semnătura prefectului de poliție de atunci, domnul Gisquet.

Mai avea asupra lui un ceasornic şi o pungă în care erau câteva monede de aur. Îi lăsară ceasul şi punga. Pipăind în fundul buzunăraşului, unde-şi ținea ceasul, au găsit-o hârtie într-un plic, pe care Enjolras o desfăcu şi unde citi aceste cinci rânduri scrise chiar de mâna prefectului de poliție:

„Îndată ce-şi va fi îndeplinit misiunea sa politică, inspectorul Javert se va încredința, printr-o supraveghere specială, dacă într-adevăr răufăcătorii cutreieră malul drept al Senei pe lângă podul Iéna".

După ce-l scotociră cu de-amănuntul, îl ridicară în picioare, îl legară cu brațele la spate, în mijlocul sălii de jos, de faimosul stâlp care dăduse numele lui cârciumii.

Gavroche, care fusese de față la toată întâmplarea aceasta şi îşi dăduse aprobarea mişcând tăcut din cap, se apropie de Javert şi îi spuse:

— Şoarecele a prins pisica.

Totul se făcuse aşa de repede, încât se şi isprăvise până să-şi dea seama cei din jurul cârciumii. Javert nu scoase niciun strigăt. Văzându-l pe Javert legat de stâlp, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Combeferre şi oamenii risipiți prin cele două baricade veniră în goană.

Javert, cu spatele la stâlp, şi legat în frânghii atât de strâns, încât nu putea face nicio mişcare, îşi înălță capul cu seninătatea îndrăzneață a omului care nu a mințit niciodată.

— E un spion, zise, Enjolras. Şi întorcându-se spre Javert: Vei fi împuşcat cu două minute înainte de căderea baricadei.

Javert întrebă, cu glasul cel mai poruncitor cu putință:

— De ce nu îndată?

— Facem economie de pulbere.

— E destul un cuțit.

— Spionule, zise frumosul Enjolras, noi suntem judecători, nu ucigaşi. Apoi chemă pe Gavroche: Tu du-te la treaba ta. Fă ce ți-am spus!

— Mă duc, strigă Gavroche. Şi, oprindu-se în clipa când să plece: Să nu uit! Să-mi dați puşca lui! Şi adăugă: Vă las cântărețul, eu îi iau

fluierul.

Băiatul salută milităreşte şi trecu voios prin despicătura baricadei celei mari.

VIII – Câteva semne de întrebare cu privire la numitul Le Cabuc, care poate că nu se numea aşa

Tragica descriere nu ar fi întreagă, iar cititorul nu ar vedea în adevărata lor lumină aceste mari clipe de zămislire a unei zguduiri sociale la început revoluţionar, între frământări sufleteşti şi încordări de voinţă, dacă n-am pomeni în schiţa aşternută aici, din fuga condeiului, un incident străbătut de o groază epică şi de o măreţie sălbatică, care s-a produs aproape îndată după plecarea lui Gavroche.

Vom aminti un lucru ştiut: mulţimea se strânge laolaltă aşa cum creşte un bulgăre de zăpadă rostogolit pe o vale ninsă, târând în vălmăşagul ei tot alte şi alte cete zgomotoase de oameni. Aceşti oameni nu se întreabă niciodată unii pe alţii de unde vin şi unde se duc. Printre trecătorii care se alăturaseră grupului condus de Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac, se afla unul îmbrăcat cu o bluză de hamal, roasă la umeri, care da din mâini şi făcea gălăgie mai rău ca un chefliu pornit pe gâlceavă. Acest om, numit sau supranumit Le Cabuc, cu desăvârşire necunoscut chiar celor care pretindeau că-l cunosc, beat sau prefăcându-se numai, se aşezase cu alţi câţiva inşi la o masă, pe care o scoseseră afară din cârciumă. În timp ce îndemna la băutură pe cei care se mai împotriveau, acest Cabuc părea că cercetează cu luare-aminte casa cea mare din fundul baricadei, care cu cele cinci etaje ale ei domina tot cartierul, făcând faţa străzii Saint-Denis.

Deodată necunoscutul strigă:

— Ştiţi ce, tovarăşi! De aici, din casa asta, ar fi nimerit să tragem. Dacă ne aşezăm la ferestre, nici dracu n-o să mai poată înainta de-a lungul străzii.

— Da, dar casa e închisă, obiectă unul dintre băutori.

— Să batem la uşă.

— Nu ni se va deschide.

— Atunci să spargem uşa.

Le Cabuc dădu fuga spre poarta casei şi bătu în ea cu ciocanul. Dar poarta nu se deschise. Bătu a doua oară, nu răspunse nimeni. O a treia lovitura rămase tot fără ecou.

— Nu e nimeni aici? strigă Le Cabuc.

Nicio mişcare.

Atunci luă o puşcă şi începu să izbească puternic cu patul. Era o poartă veche, boltită, joasă, îngustă, ferecată, trainică, toată în stejar şi căptuşită înăuntru cu tablă groasă şi cu o armătură de fier; adevărată poartă de cetate. Loviturile zguduiră casa, dar poarta rămase neclintită.

S-ar fi părut, totuşi, că locatarii se treziseră, căci o ferestruică pătrată de al treilea etaj se lumină şi se deschise. În cadrul ei apăru o lumânare aprinsă şi capul speriat al unui om cu părul cărunt.

Era portarul.

Bătăile în poartă încetară.

— Ce doriți, domnilor? întrebă portarul.

— Deschide! strigă Le Caduc.

— Nu se poate, domnilor!

— Deschide, îți spun!

— Cu neputință, domnilor!

Le Cabuc ridică arma şi ținti spre portar. Dar din pricina depărtării şi a întunericului cerberul nu-l văzu.

— Deschizi ori ba?

— Nu, domnilor!

— Nu?

— Nu, dragilor…

Portarul nu sfârşi vorba. Glonțul porni şi intrându-i pe sub bărbie îi ieşi prin ceafă. Bătrânul se prăbuşi fără să scoată un suspin. Lumânarea căzu şi se stinse. Nu se mai vedea decât un cap nemişcat atârnând pe marginea ferestrei şi o fâşie de fum albicios care se ridica spre acoperiş.

— Aşa! făcu Le Cabuc, lăsând să cadă patul puştii cu zgomot pe pavaj.

Dar nu pronunță bine acest cuvânt, când simți, pe umăr apăsându-l o mână grea ca o gheară de vultur. Un glas poruncitor îi strigă:

— În genunchi!

Ucigaşul se întoarse brusc şi văzu în fața lui obrazul palid şi hotărât al lui Enjolras.

La zgomotul detunăturii, Enjolras sosise în grabă, ținând pistolul în mâna dreaptă. Stânga şi-o înfipse în gulerul lui Le Cabuc, prinzând între degete bluza, cămaşa şi breteaua derbedeului.

— În genunchi! repetă el.

Şi cu un gest poruncitor, plăpândul tânăr de douăzeci de ani îl sili pe hamalul noduros şi voinic să se plece ca o trestie şi apoi să îngenunche în noroi. Le Cabuc încercă să se împotrivească; dar mâna tânărului părea că avea o putere supraomenească.

Palid, cu gâtul gol, cu părul răvăşit şi cu obrazul lui de fată, Enjolras avea în acea clipă ceva din măreția zeiței Themis[29]. Nările dilatate şi ochii plecați dădeau profilului său grec tiparul mâniei şi în acelaşi timp al castității care, după cei vechi, era întruchiparea dreptății însăşi.

Întreaga baricadă alergase şi se aşezase în jur la oarecare distanță, simțind că orice cuvânt e de prisos în fața celor ce se vor întâmpla.

Învins, Le Cabuc nu mai încerca să se zbată şi tremura din toate mădularele. Enjolras îi dădu drumul şi scoase ceasornicul.

— Reculege-te! zise el. Roagă-te sau gândeşte-te! Nu mai ai decât un minut!

— Iertare! murmură ucigaşul; apoi plecă fruntea şi îngăimă câteva jurăminte fără şir.

Enjolras râmase cu privirile ațintite pe acele ceasornicului. Lăsă să treacă un minut, băgă ceasul în buzunarul de la vestă, apoi îl luă de păr pe Le Cabuc, care se zvârcolea urlând la picioarele sale, şi îi apropie revolverul de ureche. Mulți din oamenii aceia îndrăzneți care intraseră liniştiți în cea mai năprasnică aventură, întoarseră capul.

Se auzi o detunătură; asasinul căzu pe pavaj cu fruntea înainte, iar Enjolras se ridică şi îşi roti privirea hotărâtă şi severă.

Apoi împinse cadavrul cu piciorul şi zise:

— Zvârliți-l de-aci!

Trei oameni ridicară trupul nemernicului, scuturat încă de ultimele pâlpâiri de viață, şi îl aruncară pe deasupra baricadei, în ulicioara Mondétour.

Enjolras râmase pe gânduri. Cine ştie ce adânc întuneric umbrea tragica lui seninătate!

Deodată glasul lui răsună din nou. Se făcu tăcere.

— Cetățeni! zise el. Ceea ce a făcut acest om e groaznic, iar ceea ce am făcut eu nu e mai puțin înspăimântător. El a ucis. Şi-am fost nevoit să-l ucid şi eu pe el. Nu s-a putut să n-o fac, căci revoluția trebuie să aibă o disciplină. În aceste clipe, uciderea unui om e o crimă mai

[29] Zeița justiției în mitologia greacă.

mult ca oricând. Ne aflăm sub faldurile revoluţiei. Suntem preoţi ai republicii, sacrificaţi ai datoriei, şi lupta noastră nu trebuie să fie pângărită de nimeni. Am judecat şi am osândit la moarte pe acest om. La rândul meu, constrâns să fac ceea ce am făcut, m-am judecat eu însumi şi veţi vedea îndată la ce m-am condamnat.

Cei ce ascultau tresăriră.

— Vom împărtăşi soarta ta! strigă Combeferre.

— Fie! reluă Enjolras. Încă un cuvânt. Executând pe acest om m-am supus nevoii. Nevoia însă este un monstru al vechii lumi. Nevoia se numeşte fatalitate. Dar legea progresului spune că monştrii vor dispărea în faţa îngerilor şi că fatalitatea se va spulbera în faţa fraternităţii. Nu e bine ales momentul pentru a rosti cuvântul iubire. Dar mi-e totuna; îl rostesc şi îl preamăresc. Iubire, al tău e viitorul! Moarte, mă slujesc de tine, dar te urăsc! Cetăţeni, în viitor nu va fi nici întuneric, nici fulgere, nici sălbatica neştiinţă, nici răzbunări sângeroase. Nu vor mai fi nici diavoli şi nici arhangheli. Nimeni nu va mai fi ucis, pământul va străluci de lumină, iar omenirea va iubi. Va suna ceasul, cetăţeni, când totul va fi înţelegere, armonie, lumină, bucurie şi viaţă. Ceasul acesta va veni! Şi pentru ca să vină, ne vom da viaţa.

Enjolras tăcu. Buzele sale de fecioară se strânseră. Rămase câtva timp în picioare, într-o nemişcare de statuie, pe locul unde vărsase sânge omenesc. Privirea lui neclintită făcuse să amuţească glasurile celor din jur.

Jean Prouvaire şi Combeferre îşi strângeau mâinile în tăcere şi, sprijinindu-se unul de altul, în unghiul baricadei, priveau cu admiraţie şi cu oarecare compătimire pe acest tânăr grav, călău şi preot, limpede cum e cleştarul şi neclintit ca o stâncă.

Putem adăuga de altfel, că mai târziu, când, după cele petrecute, cadavrele au fost duse la morgă şi cercetate cu de-amănuntul, în buzunarul lui Le Cabuc s-a găsit o legitimaţie de agent de poliţie. Autorul acestei cărţi a avut în mână, în 1848, raportul special, datat: anul 1832, adresat în această privinţă prefectului de poliţie.

Să mai spunem că după un zvon ciudat, dar pare-se întemeiat, Le Cabuc nu era altul decât Claquesous. Fapt e că după moartea lui Le Cabuc nu s-a mai vorbit niciodată de Claquesous. El nu a lăsat după dispariţia sa nicio urmă; parcă intrase în pământ. Viaţa îi fusese întunecată, iar sfârşitul i s-a pierdut în noapte.

Ceata răsculaţilor era încă adânc mişcată de această judecată tragică, atât de repede hotărâtă şi atât de grabnic îndeplinită, când

Courfeyrac zări din nou pe baricadă pe tânărul care de dimineață întrebase de Marius.

Băiatul acesta, având o înfățişare îndrăzneață şi nepăsătoare, venise în toiul nopții pentru a intra în rândul răsculaților.

CARTEA A TREISPREZECEA

MARIUS INTRĂ ÎN UMBRĂ

I – Din strada Plumet până în cartierul Saint-Denis

Glasul care, în amurg, îl chemase la baricada din strada Chanvrerie, i se păruse lui Marius însuşi glasul destinului. Voia să moară, prilejul se ivea. Bătea la poarta mormântului, o mână din umbră îi întindea cheia. Aceste lugubre căi care se deschid în întuneric în fața deznădejdii sunt ispititoare. Marius dădu la o parte grilajul care îl lăsase de atâtea ori să treacă, ieşi din grădină şi zise: „Haidem!”

Nebun de durere, fără un gând călăuzitor în mintea lui pustiită, incapabil să mai aştepte ceva de la soartă, după cele două luni petrecute în beția tinereții şi a iubirii, copleşit totodată de toate închipuirile deznădejdii, Marius nu mai avea decât o dorință: un cât mai grabnic sfârşit.

Începu să meargă repede. Era înarmat cu pistoalele pe care i le dăduse Javert.

În furnicarul străzilor îl pierduse din ochi pe tânărul pe care crezuse o clipă că-l zărise.

Ieşind din strada Plumet prin bulevard, străbătu Esplanada şi podul Invalizilor, şoseaua Champs-Élysées, apoi piața Ludovic al XV-lea şi pătrunse în strada Rivoli. Aici magazinele erau deschise, iar sub arcade erau aprinse lămpile de gaz. Femeile îşi făceau cumpărăturile prin prăvălii; lumea lua înghețată la cafeneaua *Laiter* şi mânca prăjituri la cofetăria engleză. Câteva diligențe porneau în galop de la Hôtel des Princes şi de la Hôtel Meurice.

Marius trecu prin pasajul Delorme şi ieşi în strada Saint-Honoré. Aici prăvăliile fuseseră închise; negustorii stăteau de vorbă în fața uşilor întredeschise, trecătorii îşi vedeau de drum, felinarele se aprinseră şi, începând cu primul etaj, lumina ardea la toate ferestre-

le ca de obicei. În piața Palais-Royal zări câteva trupe de cavalerie.

Marius o luă de-a lungul străzii Saint-Honoré. Pe măsură ce se depărta de Palais-Royal ferestrele luminate erau tot mai rare, prăvăliile își trăseseră obloanele și nimeni nu mai stătea de vorbă în prag. Trecătorii alcătuiau o mulțime în care nu vedeai pe nimeni vorbind, dar din rândurile ei se ridica un vuiet surd și adânc.

Spre fântâna de la Arbre-Sec se alcătuiseră „cete”, un fel de grupuri nemișcate și încruntate, care în forfoteala străzii semănau cu niște pietre în albia unei ape curgătoare.

La intrarea străzii Prouvaires mulțimea nu mai înainta. Era un bloc neclintit, greu de mișcat, puternic și dens, aproape de nepătruns, de oameni care, îndesați unii în alții, vorbeau pe șoptite. Aproape că nu se mai vedeau haine negre și pălării rotunde, numai straie țărănești, bluze de lucrători, șepci, capete zbârlite și pământii. Această mulțime tălăzuia nedeslușit în pâcla deasă a nopții. Șoapta ei se deslușea răgușit ca un foșnet. Cu toate că nimeni nu înainta, se auzea un tropot surd de pași în noroi. Dincolo de această mulțime încleștată, în strada Roule, în strada Prouvaires și în prelungirea străzii Saint-Honoré, nu mai era nicio fereastră luminată. Se zăreau, pierzându-se tot mai adânc în aceste străzi, șirurile singuratice și descrescânde ale felinarelor.

Felinarele din vremea aceea semănau cu niște stele mari roșii, spânzurate de sfoară, și aruncau pe caldarâm umbre care aveau forma unui păianjen uriaș. Străzile însă nu erau pustii. Se vedeau puști așezate în piramidă, sclipiri de baionete și trupe în bivuac. Niciun trecător curios nu depășea această margine. Acolo înceta circulația. Acolo se sfârșeau valurile mulțimii și începea armata. Marius avea în suflet hotărârea omului care și-a pierdut orice nădejde. Fusese chemat și trebuia să se ducă. Izbuti să treacă prin mulțime și prin bivuacul trupelor, se strecură printre patrule și ocoli santinelele. Făcu un ocol, ajunse în strada Béthisy și se îndreptă spre Hale. În colțul străzii Bourdonnais nu se mai vedea nicio lanternă.

După ce trecuse de hotarul mulțimii și depășise zona armatei, se găsea acum într-un loc înspăimântător. Niciun trecător, niciun soldat, nicio lumină. Nimeni... Singurătate, tăcere, noapte, un fel de frig care te cuprindea... Să intre într-o stradă era ca și cum ar fi coborât într-o pivniță.

Marius continuă să înainteze.

Făcu câțiva pași. Cineva trecu în goană pe lângă el. Era un bărbat? O femeie? Erau mai mulți? N-ar fi putut să spună. Fantoma trecuse și

pierise în noapte.

Din ocol în ocol ajunse într-o uliță, pe care o luă drept ulița Olarilor. Cam pe la jumătatea ei dădu de un obstacol. Întinse mâinile. Era o căruță răsturnată. Intră cu piciorul în nişte băltoace, gropi şi pietre de pavaj îngrămădite sau risipite. Era o baricadă începută şi părăsită. Marius escaladă mormanul de pietre şi trecu de cealaltă parte. Îşi continuă drumul mergând pe lângă trotuare şi călăuzindu-se după zidurile caselor. Puțin mai departe de baricadă i se păru că zăreşte în fața lui o umbră albă. Apropiindu-se, umbra începu să capete formă. Erau doi cai albi – cai de la omnibusul deshămat dimineața de Bossuet – care rătăciseră la întâmplare din stradă în stradă şi sfârşiseră prin a se opri în locul acela, cu răbdarea aceea trudnică a vitelor care nu înțeleg faptele omului, aşa după cum omul nu le înțelege pe cele mai presus de el.

Marius trecu de cei doi cai. În clipa când dădea într-o stradă care i se părea că este strada Contrat-Social, un glonț de puşcă venit cine ştie de unde, străpungând întunericul la întâmplare, şuieră pe lângă el şi găuri, drept deasupra capului său, farfuria de alamă atârnată în fața dughenei unui bărbier. Se mai vedea încă, în 1845, pe strada Contrat-Social, în colțul stâlpilor de la Hale, talgerul acesta găurit.

Acel foc de armă mai fusese încă un semn de viață. După aceea nu mai întâlni nimic.

Drumul pe care mergea îi păru o coborâre pe trepte negre, Marius nu pregetă, totuşi, de a merge înainte.

II – Parisul noaptea, văzut din zbor

Cineva care, în clipele acelea, ar fi plutit deasupra Parisului, cu aripi de liliac sau de bufniță, ar fi avut în fața ochilor o priveliştе întunecată.

Vechiul cartier al Halelor, un fel de oraş în oraş, străbătut de străzile Saint-Denis şi Saint-Martin, cu mii de ulicioare încrucişate, şi din care răsculații îşi făcuseră reduta şi fortăreața lor, i-ar fi apărut, în întregul lui ca o groapă neagră şi enormă, săpată în mijlocul Parisului. În locul acela, privirea i s-ar fi afundat într-o prăpastie. Din pricina felinarelor sparte şi a ferestrelor închise, încetase orice licărire de viață, orice zgomot, orice mişcare. Nevăzuta poliție a revoltei veghea pretutindeni şi menținea ordinea, adică noaptea. Să îneci micul număr într-un vast întuneric, să înmulțeşti fiece luptător prin toate posibilitățile pe care le oferă acest întuneric, e tactica necesară insu-

recției. La căderea nopții, orice fereastră la care se aprindea o lumină primise un glonț. Lumina fusese stinsă, câteodată locatarul ucis. În chipul acesta, nimeni nu mişca. Iar pe străzi, un fel de groază tainică.

Nu se zăreau nici lungile şiruri de ferestre şi etaje, nici arhitectura dantelată a coşurilor şi a acoperişurilor, nici răsfrângerile nelămurite lucind pe caldarâmul ud şi noroios. Ochiul care ar fi privit de sus această îngrămădire de umbră ar fi întrezărit poate, ici şi colo, din loc în loc, lumini nedesluşite, făcând să iasă în evidență linii frânte, ciudate, profilul unor construcții curioase, ceva ce s-ar asemui unor făclii rătăcitoare prin ruine. Erau baricadele. Restul alcătuia un lac imens de bezne, cețos, apăsător, funebru, deasupra căruia se înălțau siluetele nemişcate şi lugubre, turnul Saint-Jacques, biserica Saint-Merry şi alte două sau trei din acele mari edificii, din care oamenii fac uriaşi şi din care noaptea face fantome.

În jurul acestui labirint pustiu şi neliniştitor, prin cartierele unde circulația pariziană nu era suprimată şi unde tot mai licăreau câteva felinare, observatorul aerian ar fi putut prinde scânteierea metalică a săbiilor şi baionetelor, huruiala surdă a artileriei şi forfota batalioanelor tăcute îngroşându-se din clipă în clipă, brâu năprasnic care se strângea şi se încheia încet în jurul răscoalei.

Cartierul împresurat nu mai era decât un fel de peşteră monstruoasă. Totul părea adormit sau nemişcat şi, precum am spus, străzile ce duceau acolo erau numai beznă.

O beznă sălbatică, plină de capcane, de primejdii necunoscute şi de temut, unde nu puteai pătrunde fără să te îngrozeşti şi să stai fără să te cuprindă spaima, unde cei ce intrau se înfiorau dinaintea celor ce îi aşteptau, unde cei ce aşteptau tresăreau dinaintea celor ce urmau să vină. Luptători nevăzuți ascunşi la fiecare colț de stradă, guri lacome, ale mormântului pândind în întunericul nopții. Totul era sfârşit. Pe aceste locuri nu mai puteai nădăjdui altă lumină decât fulgerele armelor de foc, decât ivirea neîncetată şi fără de veste a morții. Unde? Când? Cum? Nu se ştia, dar era sigur şi de neînlăturat. Acolo, în acel loc hotărât pentru luptă, guvernul şi insurecția, garda națională şi societățile populare, burghezia şi răscoala, veneau să se înfrunte. Pentru unii, ca şi pentru ceilalți, una şi aceeaşi necesitate. Biruința sau moartea era singura ieşire cu putință. Situația era atât de încordată şi apăsarea întunericului atât de puternică, încât până şi cei mai sfioşi se simțeau plini de hotărâre, iar cei îndrăzneți plini de spaimă.

De altfel în amândouă taberele aceeaşi furie, aceeaşi înverşunare, aceeaşi hotărâre. Pentru unii a înainta însemna a muri, şi nimeni nu se gândea să dea înapoia. Pentru alţii a rămâne pe loc însemna a muri, şi nimeni nu se gândea să fugă. Era neapărat necesar ca până a doua zi totul să ia sfârşit, ca izbânda să fie sau de o parte sau de alta, ca răscoala să fie o revoluţie sau să rămână o încăierare. Guvernul înţelegea acest lucru, ca şi partidele. Cel mai mărunt burghez o simţea şi el. De aici pornea acel gând de groază care se amesteca în întunericul de nepătruns al acestui cartier, unde trebuia să se hotărască totul. De aici pornea şi acea îngrijorare şi mai mare din jurul acestei tăceri din care avea să iasă o catastrofă. Nu se auzea decât un singur zgomot, un zgomot sfâşietor ca un horcăit, ameninţător ca un blestem: clopotul de la Saint-Merry. Nimic nu era mai înfiorător decât vaietul prelung al acestui clopot pierdut, deznădăjduit, care se tânguia în întuneric.

Şi cum se întâmplă adeseori, natura părea că era de acord cu ceea ce oamenii puneau la cale. Nimic nu stânjenea armoniile aducătoare de nenorociri ale acestui concert. Stelele dispăruseră. Nori grei acopereau tot orizontul în faldurile lor triste. Era un cer negru deasupra acestor străzi moarte, de parcă un zăbranic uriaş se desfăşura peste acest uriaş mormânt.

În vreme ce o bătălie, încă politică, se pregătea pe acest loc, care văzuse şi în trecut atâtea evenimente revoluţionare; în vreme ce tineretul, asociaţiile secrete, şcolile, în numele ideilor, şi clasa de mijloc în numele intereselor, se apropiau pentru a se ciocni, a se încleşta, şi a se trânti la pământ; în timp ce fiecare dorea şi chema ceasul cel din urmă şi hotărâtor al crizei, în depărtare şi dincolo de acest cartier blestemat, în adâncul hrubelor de nepătruns ale acestui bătrân Paris mizerabil, care dispărea sub strălucirea Parisului fericit şi bogat, se auzea, urlând înăbuşit glasul ca din adâncuri al poporului.

Glas înspăimântător şi sfânt, în care se îmbină răcnetul fiarei şi cuvântul lui Dumnezeu, glasul care îngrozeşte pe cei slabi şi dă de veste celor înţelepţi, glasul care vine deopotrivă, de jos, ca răcnetul leului, şi de sus, ca bubuitul tunetului.

III – Pe marginea prăpastiei

Marius ajunse la Hale.

Aici totul era şi mai liniştit, şi mai întunecos, şi mai nemişcat decât în străzile vecine. S-ar fi zis că pacea îngheţată a mormântului

ieşise din pământ şi se răspândise sub cer.

O pată roşie se desena în acest fond negru pe acoperişul înalt al caselor care mărginea strada Chanvrerie dinspre Saint-Eustache. Era lumina răsfrântă a făcliei care ardea în baricada din strada Corint. Marius se îndreptase spre această pată roşiatică. Licărirea ei îl dusese până la Marché-aux-Poirées, de unde se zărea capătul întunecat al străzii Prêcheurs. Mereu înainte. Santinela răsculaţilor, care pândea la celălalt capăt, nu-l văzu. Simţea că-i aproape de ceea ce căuta şi mergea în vârful picioarelor. Ajunse astfel la colţul străzii Mondétour, acel crâmpei de stradă care era, după cum ne amintim, singura legătură de trecere păstrată de Enjolras cu lumea din afară. În colţul ultimei case, în stânga, întinse capul şi privi spre străduţa Mondétour. Puţin mai departe de unghiul pe care-l făcea ulicioara cu strada Chanvrerie, aruncând o largă fâşie de întuneric pe locul ce-l cuprindea şi pe el, zări o licărire de lumină pe caldarâm, care venea cam dinspre cârciumă, mai îndărăt o lanternă care pâlpâia într-un fel de zidărie neisprăvită şi oameni stând ghemuiţi, cu puştile pe genunchi. Toate acestea la vreo zece stânjeni de el. Era interiorul baricadei.

Casele care mărgineau strada dinspre dreapta ascundeau restul cârciumii, baricada cea mare şi drapelul.

Marius nu mai avea decât un pas de făcut.

Nefericitul tânăr se aşeză pe o piatră, îşi încrucişă braţele şi se gândi la tatăl său.

Se gândi la viteazul colonel Pontmercy, acel soldat mândru, care păzise, sub republică, hotarele Franţei şi atinsese, sub împărat, graniţa Asiei; care văzuse Genova, Alexandria, Milanul, Torino, Madridul, Viena, Dresda, Berlinul, Moscova; care lăsase pe toate câmpurile de biruinţă ale Europei picături din acelaşi sânge care curgea şi în vinele lui; care albise înainte de vreme în disciplină şi ierarhie; care îşi trăise viaţa cu sabia încinsă, cu epoleţii pe umăr, cu cocarda înnegrită de pulbere, cu fruntea încruntată sub cască, prin corturi, în tabere, în bivuac, în ambulanţe, şi care, după douăzeci de ani, se reîntorsese din marile războaie cu obrazul crestat, cu faţa zâmbitoare, simplă, liniştită, admirabilă, nevinovat ca un copil, după ce făcuse totul pentru Franţa şi nimic împotriva ei.

Îşi zise că venise şi ziua lui, că ceasul lui sunase în sfârşit, că după tatăl său îi venise şi lui rândul să fie viteaz, întreprinzător, îndrăzneţ, să înainteze sub ploaie de gloanţe, să întâmpine cu pieptul baionetele, să-şi verse sângele, să înfrunte pe duşman, să stea în faţa morţii, să meargă la rându-i şi el la război, să coboare pe câmpul de

bătaie, că acest câmp de bătaie pe care avea să coboare era strada, şi că acest război la care avea să ia parte era războiul civil. Văzu războiul civil deschis ca o prăpastie în fața lui şi simți că în această prăpastie îşi va găsi moartea.

Gândul acesta îl înfiora.

Îşi aduse aminte de sabia tatălui său, pe care bunicul o vânduse unui negustor de vechituri şi la care se gândea cu atâta părere de rău. Îşi zise că bine făcuse această vitează şi curată sabie fugind de el şi pierzându-se mânioasă, în întuneric; că, dacă fugise astfel, o făcuse pentru că era o sabie fermecată care prevăzuse viitorul şi presimțise răscoala: războiul prin noroaiele străzilor, războiul pietrelor, al împuşcăturilor prin ochiuri de pivniță, al loviturilor date şi primite pe la spate; pentru că venind de la Marengo la Friedland, nu voia să lupte în strada Chanvrerie, pentru că nu mai voia să fie pentru el ceea ce fusese pentru tatăl lui. Îşi zise că dacă această sabie ar fi fost aici, dacă, ridicând-o de la căpătâiul tatălui său mort, ar fi îndrăznit s-o ia şi s-o poarte în această luptă de noapte între francezi, la o răspântie, desigur că i-ar fi ars mâinile şi s-ar fi învăpăiat deodată în fața lui, ca sabia de foc a arhanghelului, îşi zise că se socotea fericit că nu o mai avea, că o pierduse fără urme, că era bine, că era drept aşa, că bunicul său, care o vânduse, fusese adevăratul păzitor al gloriei tatălui său; că mai bine să fi fost strigată la licitație, vândută la vechituri, aruncată la fier vechi, decât să facă să sângereze trupul patriei.

Şi Marius se porni pe un plâns amar.

Era îngrozitor. Dar ce să facă? Nu putea trăi fără Cosette. De vreme ce Cosette plecase, el trebuia să moară. Nu-i dăduse cuvântul lui de onoare că va muri? Ea plecase, cu toate că ştia aceasta. Ea voise ca Marius să moară. Era limpede că nu-l mai iubea, de vreme ce plecase, fără să-i dea de ştire, fără un cuvânt, fără o scrisoare, cu toate că îi ştia adresa. Şi apoi cum? Să fi venit până aci şi să dea înapoi? Să se fi apropiat de primejdie şi să fugă? Să fi venit să se uite la baricadă şi să se dea la o parte tremurând şi spunând: sunt sătul. Am văzut şi mi-e destul; e un război civil şi-mi văd de drum. Să-şi părăsească prietenii care îl aşteptau, care aveau poate nevoie de el, prietenii lui care erau o mână de oameni în fața unei armate? Să păcătuiască în acelaşi timp împotriva dragostei, a prieteniei, a cuvântului dat? Să-şi scuze mişelia prin patriotism? Era cu neputință, şi dacă fantoma tatălui său s-ar fi ivit în întuneric, şi l-ar fi văzut dând înapoi, l-ar fi lovit cu latul sabiei şi i-ar fi strigat; „Mergi înainte, mişelule!”

În prada acestui vălmăşag de gânduri, îşi lăsă capul în jos.

Deodată însă îşi înălţă fruntea. Era ca şi cum s-ar fi aprins o lumină în mintea lui. Gândirea lui deveni larg cuprinzătoare, ca a celor care se află pe pragul mormântului. Apropierea morţii te face să vezi adevărul. Viziunea faptelor la care avea să ia parte nu i se mai părea jalnică, ci măreaţă. Lupta de stradă se preschimbă deodată, prin nu se ştie ce zbucium lăturalnic, în faţa ochilor minţii sale. Tot zbuciumul întrebărilor tumultoase ale visării lui îi cotropi sufletul din plin, dar fără să-l tulbure. Şi nu lăsă niciuna fără răspuns. Oare de ce s-ar indigna tatăl său? Nu sunt şi împrejurări când răscoala se ridică până la înălţimea datoriei? Cu ce l-ar micşora pe fiul colonelului Pontmercy lupta la care e gata să ia parte? Nu mai era vorba de Montmirail sau de Champaubert[1]. Era altceva. Nu mai era vorba de un pământ sfânt, ci de o idee sfântă. Patria plânge, fie! dar omenirea aplaudă. Să fie adevărat, de altfel, că patria plânge? Franţa sângerează, dar libertatea zâmbeşte; şi în faţa zâmbetului libertăţii, Franţa îşi uită durerile. Şi privind lucrurile şi mai sus, ce se poate spune despre războiul civil? Războiul civil? Ce înseamnă război civil? Există vreun război între străini? Au nu e fiecare luptă între oameni o luptă între fraţi? Războiul nu se poate califica decât prin scop. Nu există decât război nedrept şi război drept. Până în ziua când marea înţelegere între oameni va fi încheiată, războiul care înseamnă sforţarea viitorului grăbind trecutul care întârzie, poate fi necesar. Ce i se poate imputa acestui război? Războiul nu devine o ruşine, spada nu devine un pumnal decât atunci când asasinează dreptul, progresul, raţiunea, civilizaţia, adevărul. Atunci, fie că e vorba de război civil sau de război împotriva străinului, e nedrept şi se cheamă crimă. În afară de acest lucru sfânt: dreptatea, pentru ce o formă de război ar dispreţui pe alta? Cu ce drept spada lui Washington ar renega suliţa lui Camille Desmoulins? Leonida împotriva străinului, Timoleon[2] împotriva tiranului. Care e mai mare? Unul e apărătorul, celălalt e liberatorul. Să veştejim, fără a ţine seamă de scop, orice acţiune înarmată în interiorul cetăţii? Atunci să socotim ca o ticăloşie fapta unui Brutus, a unui Marcellius, a unui Arnold de Blankenheim, a unui Coligny? Război de hăţişuri, război de stradă?

[1] Ultimele victorii ale lui Napoleon I (februarie 1814) împotriva aliaţilor, care pătrunseseră în Franţa de nord.

[2] Personaj din istoria Greciei antice. A comandat armata care a eliberat Siracuza (Sicilia) de tiranii săi, lăsând amintirea unui democrat convins, scrupulos în respectarea legalităţii.

De ce nu? E războiul lui Ambiorix[3], al lui Artevelde[4], al lui Marnix[5], al lui Pelage[6]. Dar Ambiorix lupta împotriva Romei, Artevelde împotriva Franței, Marnix împotriva Spaniei, Pelage împotriva Maurilor; toți împotriva străinilor. Ei bine, monarhia este străinul; asuprirea este străinul; dreptul divin este străinul. Despotismul violează frontiera morală, după cum invazia violează frontiera geografică. A goni pe tiran sau a goni pe englez este, în ambele cazuri, a libera teritoriul. Vine ceasul când a protesta nu mai e de ajuns. După gândire trebuie să urmeze fapta. Forța vie desăvârşeşte ceea ce a schițat ideea; *Prometeu înlănțuit* începe, Aristogiton sfârşeşte. Enciclopedia luminează sufletele.

10 august le electrizează. După Eschyl, Thrasybul[7], după Diderot, Danton. Mulțimile înclină să-şi primească stăpânul. Masele suflă prea des de nepăsare. O mulțime se integrează cu uşurință în supunere. Trebuie să pui mulțimile în mişcare, să le îmboldeşti; trebuie să tratezi cu asprime oamenii, chiar în avantajul propriei lor eliberări; ochii lor trebuie să fie străfulgerați de adevăr, să li se dăruie lumina cu o mână care nu pregetă. Trebuie să fie ei înşişi întrucâtva cutremurați de propria lor izbăvire – orbiți de lumină, se trezesc. Să sune clopote de alarmă, să se dezlănțuie războaie! Trebuie să se ridice marii luptători şi să lumineze popoarele prin îndrăzneala lor; să zgâlțâie această tristă omenire învăluită de întunericul dreptului divin, de gloria împărătească, de forță, de fanatism, de puterea ires-

---

[3] Căpetenie a partidului național şi popular din Galia pe timpul lui Cezar. În anul 53 î.e.n. a răsculat împreună cu Induciomar cele mai multe triburi galice din nord, abia supuse.

[4] Căpetenie a răsculaților burghezi din Gand (Belgia) împotriva contelui de Flandra.

[5] Nobil belgian din secolul al XVI-lea, calvinist şi agent diplomatic al lui Wilhelm de Orania în timpul răscoalei Țărilor de Jos împotriva dominației spaniole. Prins în două rânduri de spanioli, n-a trădat interesele poporului său. A luptat şi cu pana împotriva spaniolilor, scriind pamflete politice, în care le demasca intoleranța şi cruzimea.

[6] Suveran vizigot al unei regiuni din nordul Spaniei, care a dat semnalul luptei de recucerire a Peninsulei Iberice ocupată de arabi (sec. VIII).

[7] *Prometeu înlănțuit,* tragedie de Eschyl; conține tirade însuflețite împotriva tiraniei. Aristogiton, martir al libertății în Atena antică (secolul al VI-lea î.e.n.). Thrasybul a trăit la Atena un secol şi jumătate mai târziu, când „cei 30 de tirani” (un grup de aristocrați ajunşi cu forța la putere) persecutau partidul popular. Thrasybul a strâns o armată şi i-a gonit, restabilind astfel regimul democratic.

ponsabilă şi de maiestăţile absolutiste; gloata îndobitocită care stă să privească, în scăpătata lor splendoare, aceste întunecate biruinţe ale nopţii. Jos tiranul! Care? De cine vorbiţi? Numiţi tiran pe Ludovic-Filip? Nu. Şi nici pe Ludovic al XVI-lea. Amândoi sunt ceea ce istoria obişnuieşte să numească regi buni; dar principiile nu se fărâmiţează, logica adevărului e rectilinie; adevărul nu urmăreşte să placă. Nicio concesie, deci. Orice încălcare a drepturilor omului trebuie să fie înfrântă. Dreptul divin există şi în Ludovic al XVI-lea, există, fiindcă e Burbon, şi în Ludovic-Filip. Amândoi reprezintă într-o oarecare măsură confiscarea dreptului şi, pentru a înlătura de pretutindeni uzurparea, trebuie să fie combătuţi. Franţa e întotdeauna ceea ce începe. Când în Franţa stăpânul se prăbuşeşte, el cade peste tot. Aceasta înseamnă a restabili adevărul social, a restitui libertăţii tronul ei, a reda poporul poporului, a reda omului suveranitatea, a reaşeza coroane pe creştetul Franţei, a restaura în deplinătatea lor raţiunea şi echitatea, a nimici orice sâmbure de învrăjbire, redând fiecăruia propria sa fiinţă, a sfărâmă piedicile pe care regalitatea le pune în calea atotcuprinzătoarei înţelegeri universale, a pune din nou neamul omenesc la înălţimea dreptului său – ce cauză poate fi mai dreaptă şi, prin urmare, ce război poate fi mai mare? Sunt războaie care făuresc pacea. O fortăreaţă uriaşă de prejudecăţi, de privilegii, de superstiţii, de minciuni, de jecmăniri, de abuzuri, de violenţe, de nedreptăţi, de întuneric stă încă în picioare pe lume, cu turnurile ei de ură. Trebuie s-o dărâmăm. Trebuie să dărâmăm această cetate monstruoasă. A învinge la Austerlitz e mult, a lua Bastilia e o faptă uriaşă. Nu e nimeni care să nu fi observat asupra lui însuşi că sufletul – şi în aceasta constă minunea unităţii sale întregită de omniprezenţă – are însuşirea ciudată de a păstra o judecată aproape rece în situaţiile cele mai grele, şi se întâmplă adesea ca patima întristătoare şi deznădejdea adâncă, chiar în orele de tragică şi întunecată frământare, când omul stă de vorbă cu sine însuşi, să dezvolte şi să discute fel de fel de teze şi subiecte. Logica şi zbuciumul se amestecă necontenit, iar firul silogismului pluteşte fără să se rupă în furtuna lugubră a gândirii. Aceasta era starea de spirit a lui Marius.

Astfel gândind, copleşit dar hotărât, şovăind totuşi şi, într-un cuvânt, fremătând în faţa întâmplărilor la care avea să ia parte, privirea sa rătăcea prin lăuntrul baricadei. Răsculaţii vorbeau cu voce înceată, fără să facă vreo mişcare, şi fiecare simţea acea cvasităcere care marchează ultima fază a aşteptării. Deasupra lor, la o ferestrui-

că de la etajul trei, Marius zări un fel de martor sau de spectator care i se părea ciudat de atent. Era portarul ucis de Le Cabuc. Privit de jos, sub răsfrângerea luminii pornite din făclia înfiptă în mormanul de bolovani, capul acesta se vedea nedesluşit. Nimic mai straniu în bătaia razelor palide, şovăitoare, decât această faţă galbenă, nemişcată, sfâşiată, cu părul zbârlit, cu ochii holbaţi, încremeniţi şi cu gura căscată, aplecată spre stradă şi părând că priveşte totul cu o curiozitate încordată. Ai fi zis că mortul se uită la cei ce aveau să moară. O lungă dâră de sânge scurs din creştetul lui se prelingea răsfirându-se în şuviţe subţiri, roşiatice, de la ferestruică până la înălţimea primului etaj, unde se oprea.

CARTEA A PAISPREZECEA

MĂREȚIA DISPERĂRII

I – Drapelul: Primul Act

Nimic nu se întâmplase încă. La Saint-Merry sunase, ora zece. Enjolras şi Combeferre se postaseră cu carabinele în mâini, aproape de curmătura baricadei celei mari. Nu-şi vorbeau; ascultau cu încordare, căutând să prindă chiar cel mai surd şi depărtat zgomot de paşi.

Deodată, în mijlocul acestei linişti de mormânt, o voce limpede, tânără, veselă, care părea că vine dinspre strada Saint-Denis, începu să cânte desluşit un fel de parodie glumeață pe vechea arie populară *La lumina lunii*, această poezie terminată printr-un fel de strigăt semănând cu cântecul cocoşului:

„Nasul meu e-n lacrimi,
Tu, Bugeaud, de-ai vrea,
Să-mi trimiți jandarmii
Să le spun ceva:
Îmbrăcată puica
Pe cap cu covrigu',
Uite bariera,
Cucu-cucurigu!"

Îşi strânseră mâna.

— E Gavroche, zise Enjolras.

— Ne dă de ştire, adăugă Combeferre.

Un tropot de paşi grăbiți, tulbură liniştea străzii pustii. O ființă mai sprintenă ca o paiață se cațără pe deasupra omnibusului şi Gavroche sări gâfâind în baricadă.

— Dați-mi puşca, zise el şi adăugă: Vin!

Un fior electric străbătu toată baricada Apoi se auzi mişcarea în-

frigurată a mâinilor care-şi luau puştile.

— Vrei carabina mea? întrebă Enjolras pe Gavroche.

— Vreau puşca cea mare, răspunse Gavroche.

Şi luă puşca lui Javert.

Două santinele se retrăseseră şi se întorseseră odată cu Gavroche. Era santinela de la capătul străzii şi cea de la Petite-Truanderie. Santinela din ulicioara Prêcheurs rămăsese la postul său, ceea ce însemna că dinspre poduri şi Hale nu se apropia nimeni. Strada Chanvrerie, din care abia se vedeau câteva pavele la lumina proiectată asupra drapelului, părea în ochii răsculaţilor ca o uriaşă poartă boltită şi neagră, întredeschisă într-un nor de fum.

Fiecare îşi luă poziţia de luptă.

Patruzeci şi trei de răsculaţi, printre care Enjolras, Combeferre, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Bahorel şi Gavroche, stăteau îngenuncheaţi în baricada cea mare. Cu capul la înălţimea meterezului, cu ţevile puştilor şi carabinelor sprijinite pe parapetul de piatră, ca de crenelurile unei cetăţi, atenţi, tăcuţi, gata să tragă. Şase dintre ei, comandaţi de Feuilly, se postaseră, cu puşca la ochi, la ferestrele celor două etaje ale *Corintului.*

Mai trecură câteva clipe, apoi un zgomot de paşi măsuraţi, numeroşi, grei, se auzi desluşit dinspre strada Saint-Leu. Zgomotul acesta, mai întâi slab, pe urmă tot mai apăsat, mai sonor, mai puternic, se apropia încet, fără opriri şi întreruperi, cu o stăruinţă liniştită şi ameninţătoare. Nu se mai auzea altceva. Ai fi zis că se aud deopotrivă şi tăcerea, şi zgomotul paşilor statuii Comandorului lui *Don Juan* de Molière, dar acest pas de piatră avea ceva uriaş şi fără de număr, deşteptând laolaltă ideea unei mulţimi şi a unui strigoi. Parcă ar fi pornit în marş cumplita statuie a Legiunii. Acest pas se apropie, se apropie tot mai mult, apoi se opri. Părea că se aude, la capătul străzii, suflarea unei mulţimi. Nu se zărea nimic, totuşi se desluşea tot mai în fund, în întunericul gros, o puzderie de fire metalice, subţiri ca nişte ace şi aproape de nevăzut, care se agitau ca acele reţele de scânteieri care nu se pot descrie şi pe care în clipa când adormi le urmăreşti pe sub pleoapele închise, în prima ceaţă a somnului. Erau baionetele şi ţevile armelor sub lumina şovăitoare a razelor depărtate ale făcliei.

Se făcu tăcere, ca şi cum şi de o parte şi de alta toată lumea ar fi fost în aşteptare. Deodată, însă din fundul întunericului, un glas, cu atât mai sinistru cu cât nu vedeai pe nimeni şi-ţi părea că însuşi întunericul vorbeşte, se auzi:

— Cine-i acolo?
În acelaşi timp armele zăngăniră ameninţător.
Enjolras răspunse mândru:
— Revoluţia franceză!
— Foc! răsună glasul.
Un fulger înroşi faţadele locuinţelor, ca şi cum uşa unui cuptor s-ar fi deschis şi s-ar fi închis deodată.
O detunătură îngrozitoare se auzi pe baricadă. Steagul roşu căzu. Descărcătura fusese atât de năprasnică, încât retezase prăjina drapelului, cu alte cuvinte capătul oiştii omnibusului. Gloanţele care ricoşaseră de pe ciubucurile caselor pătrunseră în baricade şi răniră câţiva oameni.
Impresia pricinuită de această primă salvă îngheţase pe toţi oamenii. Atacul era brutal şi pusese pe gânduri până şi pe cei mai curajoşi. Era vădit că aveau de-a face cu cel puţin un regiment.
— Camarazi! strigă Courfeyrac. Să nu irosim pulberea. Să nu răspundem decât atunci când vor intra în stradă.
— Dar mai înainte de toate, spuse Enjolras, să ridicăm steagul!
Şi ridică drapelul care căzuse la picioarele sale.
Din depărtare se auzea zgomotul metalic al vergelelor în ţevile armelor. Soldaţii guvernului îşi încărcau puştile din nou.
Enjolras întrebă iar:
— Cine are curajul? Cine înfige din nou steagul pe baricadă?
Nu răspunse nimeni. A urca pe baricadă tocmai în clipa când armele erau îndreptate asupra ei, însemna moarte sigură. Omul cel mai viteaz şovăie să se osândească singur.
Enjolras, el însuşi, se înfioră. Apoi repetă:
— Nu se prezintă nimeni?

II – Drapelul: Actul doi

De la sosirea la *Corint* şi în timpul cât se construia baricada, nimeni nu se mai gândise la moş Mabeuf, deşi acesta nu părăsise mica trupă. El intrase în cârciumă şi se aşezase după tejghea. Acolo se lăsase în prada unei adevărate prăbuşiri lăuntrice. Părea că nu mai vedea şi nu mai auzea nimic. De câteva ori, Courfeyrac şi ceilalţi îi dăduseră de ştire că se apropie primejdia şi-l îndemnaseră să se pună la adăpost. Dar el rămăsese nepăsător. Chiar când nimeni nu-i adresa un cuvânt, buzele sale se mişcau ca şi cum ar fi voit să răspundă, dar de îndată ce-i vorbea cineva, ele rămâneau nemişcate, iar

privirea i se ațintea în gol, moartă, fără expresie. Cu câteva ore înainte de atacul baricadei, încremenise într-o poziție din care n-a mai ieşit: pumnii sprijiniți pe genunchi şi capul puțin înclinat înainte, ca şi cum ar fi privit într-o prăpastie. Nimic nu l-a putut scoate din starea aceasta. Gândul lui nu părea să fie la baricadă. Când fiecare îşi luase postul în primire, în sala de jos nu mai rămăseseră decât Javert, legat de stâlp, un muncitor cu sabia scoasă păzindu-l pe Javert, şi Mabeuf. În clipa atacului, când se auzise detunătura, zguduitura fizică îl zdruncinase şi, ca deşteptat din somn, se ridicase deodată, străbătuse sala şi, pe când Enjolras îşi repeta chemarea: „Nimeni nu se prezintă?” bătrânul se ivi în pragul cârciumii.

Prezența lui îi cutremură pe cei de față. Se ridică un strigăt:

— E votantul! E convenționalul[1]! E reprezentantul poporului!

El, pesemne, nu auzea.

Se duse drept la Enjolras şi, în vreme ce răzvrătiții, cu o tainică teamă, se dădeau la o parte din fața lui, îi smulse drapelul din mână. Enjolras, încremenit, dăduse un pas înapoi. Apoi, fără ca cineva să îndrăznească a-l opri sau a-l ajuta, bătrânul de optzeci de ani, cu capul tremurând, cu mersul sigur, începu să urce încet scara de pietre ridicată în baricadă. Era ceva aşa de întunecat şi de înălțător, încât toți cei din jurul lui strigară: „Descoperiți-vă!” Cu fiecare treaptă pe care o urca era mai înspăimântător: părul lui alb, fața zbârcită, fruntea largă, pleşuvă şi plină de crețuri, ochii adânciți în orbite, gura deschisă parcă de uimire, brațele lui slabe ridicând drapelul roşu se iveau din umbră, mărite de lumina însângerată a torței: părea spectrul marii revoluții de la ’93 ieşind din pământ, cu steagul Teroarei în mână.

Iar când ajunse sus, pe ultima treaptă, când această cumplită fantomă se înălță, clătinându-se, pe maldărul de dărâmături, în fața celor o mie două sute de puşti din umbră, în fața însăşi a morții, ca şi când el ar fi fost mai tare decât ea, întreaga baricadă luă, în întuneric, o înfățişare supranaturală şi măreață.

Se făcu tăcere ca înaintea unei minuni.

În mijlocul acestei tăceri, bătrânul flutură drapelul roşu şi strigă:

— Trăiască revoluția! Trăiască republica! Fraternitate! egalitate! şi moartea!

Cei din baricadă auziră o şoaptă înceată şi repezită ca murmurul

---

[1] Adică: fost membru al Convențiunii din 1792, care a votat moartea lui Ludovic al XVI-lea.

unui preot când spune o rugăciune în pripă. Era, pesemne, comisarul de poliție, care făcea somațiile legale la celălalt capăt al străzii:

Apoi aceeaşi voce răsunătoare care strigase: „Cine-i acolo?” strigă:

— Înapoi!

Domnul Mabeuf, palid, cu privirea rătăcită, cu ochii luminați de flăcările lugubre ale nebuniei, ridică drapelul deasupra capului şi strigă încă o dată:

— Trăiască republica!

— Foc! comandă vocea.

O a doua salvă, ca de mitralie, se abătu asupra baricadei.

Bătrânul căzu în genunchi, apoi se ridică scăpă drapelul din mână şi căzu înapoi, pe spate, pe caldarâm, ca o scândură, întins cu brațele în cruce.

Sângele i se scurse în şuvoaie. Fața lui bătrână, palidă şi tristă părea că priveşte la cer.

Cuprinşi de una din acele emoții care sunt mai presus de om şi îl fac să uite chiar să se apere, răsculații se apropiară de cadavru cu o spaimă plină de respect.

— Ce oameni, regicizii ăştia! spuse Enjolras.

Courfeyrac se plecă la urechea lui:

— Fie vorba între noi, fiindcă nu vreau să stric entuziasmul celorlalți, dar omul ăsta nu era deloc un regicid. L-am cunoscut. Se numea moş Mabeuf. Nu ştiu ce-a avut azi. Dar era un prostănac cumsecade. Uită-te la capul lui!

— Cap de prostănac şi inimă de Brutus, răspunse Enjolras. Apoi ridică vocea: Cetățeni! Acesta e exemplul pe care bătrânii îl dau celor tineri. Noi şovăiam, el a îndrăznit. Noi dam înapoi, el a mers înainte! Iată învățătura pe care o dau cei ce tremură de bătrânețe celor care tremură de frică. Bătrânul acesta e mare în fața patriei. El a avut o viață lungă şi o moarte strălucită. Să adăpostim cadavrul; fiecare dintre noi să apere pe bătrânul acesta mort, ca şi cum ar apăra viața tatălui său şi prezența lui în mijlocul nostru să facă baricada de necucerit!

Un murmur de încuviințare, posomorât şi hotărât urmă acestor cuvinte.

Enjolras se plecă, luă între mâini capul bătrânului şi, sălbatic, îl sărută pe frunte, apoi, desfăcându-i brațele şi umblând cu acest mort cu o duioasă băgare de seamă ca şi când s-ar fi temut să nu-i facă vreun rău, îi scoase haina, arătă tuturor celor de față găurile ei însângerate şi spuse:

— Iată drapelul nostru!

III – Gavroche ar fi făcut mai bine să primească carabina lui Enjolras

Aruncară peste taica Mabeuf un şal lung şi negru al văduvei Hucheloup. Şase oameni făcură o targă din puştile lor, întinseră cadavrul pe ea, îl duseră, cu capetele descoperite, în pas rar şi solemn, în sala de jos şi-l puseră pe masa cea mare.

Oamenii aceştia, cu totul absorbiți de pioasa lor faptă, nu se mai gândeau la primejdia în care se aflau.

Când trecură cu cadavrul pe lângă Javert, rămas nepăsător ca până acum, Enjolras zise spionului:

— Îți vine rândul şi ție.

În timpul acesta, micului Gavroche, care singur nu-şi părăsise postul şi rămase de veghe, i se păru că vede nişte oameni apropiindu-se pe furiş de baricadă. El strigă deodată:

— Băgați de seamă!

Courfeyrac, Enjolras, Jean Prouvaire, Combeferre, Joly, Bahorel, Bossuet ieşiră în goană din cârciumă. Era prea târziu. Deasupra baricadei se vedeau unduind în rânduri strânse baionete ce scânteiau la lumină. Ostaşi din garda municipală, înalți la statură, pătrundeau, unii sărind peste omnibus, ceilalți prin deschizătură, împingând înaintea lor pe băiat, care da înapoi, dar nu fugea. Momentul era critic. Era prima clipă de temut a revărsării, când fluviul se ridică la nivelul digului şi când apa începe să se strecoare prin crăpături. Un minut încă, şi baricada era luată. Bahorel se năpusti asupra celui dintâi soldat din gardă care intra şi, punându-i carabina în piept, îl ucise dintr-o lovitură; cel de-al doilea soldat îl ucise pe Bahorel cu o lovitură de baionetă. Un altul îl trântise la pământ pe Courfeyrac, care striga: „Ajutor!” Cel mai înalt dintre toți, un fel de uriaş, se îndreptă spre Gavroche cu baioneta întinsă. Băiatul luă în brațele lui mici puşca cea mare a lui Javert, ochi cu hotărâre în uriaş şi trase. Dar puşca nu luă foc. Javert nu şi-o încărcase. Soldatul izbucni în râs şi ridică baioneta asupra copilului. Înainte ca baioneta să-l fi atins pe Gavroche, puşca scăpă din mâinile soldatului; un glonț îl lovise drept în frunte şi căzu pe spate. Un al doilea glonț îl lovi în piept pe celălalt soldat, care-l atacase pe Courfeyrac, şi-l trânti la pământ.

Trăsese Marius în clipa când intrase în baricada.

IV – Butoiul cu pulbere

Marius ascuns în cotul străzii Mondétour, fusese de față la începuturile luptei, nehotărât şi înfiorat. Totuşi, nu se putuse împotrivi multă vreme acelei ispite misterioase şi atotputernice, pe care am putea-o numi chemarea prăpastiei. În fața primejdiei ce se apropia, în fața morții de taină întunecată a domnului Mabeuf, în fața lui Bahorel ucis, a lui Courfeyrac strigând „Ajutor”, în fața viteazului copil amenințat, în fața prietenilor săi, care trebuiau ajutați sau răzbunați, nu mai stătuse pe gânduri şi se aruncase în luptă cu pistoalele în mâini. Cu prima lovitură îl salvase pe Gavroche, cu cea de a doua îl eliberase pe Courfeyrac.

La zgomotul împuşcăturilor, la strigătele soldaților răniți, asediatorii se aruncaseră pe întărituri, pe al cărei vârf se vedea acum ceva mai mult de jumătatea trupelor. Erau mulți la număr, soldați din garda municipală, soldați de infanterie, soldați din garda națională, toți cu puştile în mâini. Stăpâneau mai mult de două treimi din baricadă, dar nu săreau înăuntrul ei, ca şi când ar fi stat în cumpănă, temându-se de vreo capcană. Priveau în baricada întunecată cum ai privi într-o vizuină de lei. Flacăra torței nu lumina decât baionetele, chipiurile şi partea de sus a fețelor neliniştite şi întărâtate.

Marius nu mai avea arme, îşi aruncase pistoalele descărcate, dar zărise în sala de jos, lângă uşă, butoiaşul cu pulbere.

Pe când se întorcea pe jumătate, uitându-se într-acolo, un soldat îl luă la ochi. În clipa în care se pregătea să tragă, o mână se lipi de capătul țevii şi o astupă. Era tânărul lucrător cu pantaloni de catifea. Glonțul porni, străpunse mâna, şi poate şi pe lucrător, căci el căzu. Dar nu-l atinse pe Marius. Toate acestea se petreceau în mijlocul fumăriei şi mai degrabă erau întrezărite decât văzute. Marius, care intra în sala de jos, abia băgă de seamă ce se întâmplase. Zărise totuşi nelămurit, țeava de puşcă îndreptată spre el şi mâna care o astupase; auzise împuşcătura.

Dar în clipe ca acelea, tot ceea ce vezi pâlpâie, tremură şi dispare iar. Nimic nu e în stare să te oprească. Te simți împins tot mai mult spre haos şi totul e învăluit în neguri.

Răsculații, surprinşi, dar nu înspăimântați, se regrupaseră. Enjolras strigase: „Stați, nu trageți la întâmplare!” Într-adevăr, în prima clipă de zăpăceală s-ar fi putut răni unii pe alții. Cei mai mulți se urcaseră la fereastra primului etaj şi la mansarde, de unde dominau pe asediatori. Cei mai hotărâți, ca Enjolras, Courfeyrac, Jean

Prouvaire şi Combeferre, se lipiseră îndârjiți cu spatele de casele din fund şi, fără nicio adăpostire, făceau față rândurilor de soldați şi de oameni din gardă care invadaseră baricada.

Toate acestea se petrecuseră fără grabă, cu acea gravitate stranie şi amenințătoare de dinaintea luptei.

Amândouă părțile se luau la ochi, cu puştile aproape piept la piept; erau atât de aproape unii de alții, încât şi-ar fi putut vorbi fără să ridice glasul. În clipa când prima scânteie era gata să scapere, un ofițer cu apărătoare de oțel la gât şi cu epoleți mari îşi întinse sabia şi spuse:

— Jos armele!

— Foc! zise Enjolras.

Cele două detunături izbucniră în acelaşi timp şi totul se învălui în fum.

Un fum acru şi înăbuşitor, în ceața căruia se târau cu gemete slabe şi surde muribunzi şi răniți.

Când fumul se risipi, au apărut de amândouă părțile combatanții cu şirurile rărite, dar pe acelaşi loc, încărcându-şi în tăcere armele, din nou.

Deodată se auzi o voce tunătoare, care striga:

— Fugiți, sau arunc baricada în aer!

Toate capetele se întoarseră spre partea de unde venise acel strigăt.

Marius intrase în sala de jos, luase butoiaşul cu pulbere, apoi folosindu-se de fum şi de ceața întunecată care umplea baricada, se strecurase de-a lungul ei până la grămada de pietre în care era înfiptă torța. O smulse de la locul ei, aşeză acolo o grămadă de pavele sub butoiaş, care se desfundase imediat, cu un fel de supunere cumplită. Marius le săvârşise pe toate cât ai clipi din ochi; iar acum toată lumea, ostaşi din garda națională, din cea municipală, ofițeri, soldați, grămădiți la celălalt capăt al baricadei, se uitau încremeniți la el, cum, cu piciorul pe pietre, cu torța în mână, cu fața smeadă luminată de o hotărâre neînduplecată, înclina flacăra torței spre mormanul de temut în care se vedea butoiaşul de pulbere spart şi strigă cuvintele înspăimântătoare:

— Fugiți, sau arunc baricada în aer!

Chipul lui Marius pe baricadă, după acela al bătrânului octogenar, era viziunea tinerei revoluții, după apariția celei de altădată.

— Arunci în aer baricada, zise un sergent, şi pe tine împreună cu ea.

Marius răspunse:
— Şi pe mine cu ea!
Şi apropie facla de butoiaşul cu pulbere.
Dar pe meterez nu mai era nimeni. Asediatorii, părăsindu-şi morții şi răniții, se retraseră, unii peste alții şi-n dezordine, spre capătul străzii, unde se pierdură din nou în întuneric. Fugiră până la unul. Baricada era eliberată.

V – Sfârşitul versurilor lui Jean Prouvaire

Cu toții se adunară în jurul lui Marius. Courfeyrac se aruncă de gâtul lui.
— Iată-te!
— Ce noroc! exclamă Combeferre.
— Ai venit la vreme! făcu Bossuet.
— Fără tine aş fi fost mort, reluă Courfeyrac.
— Fără dumneavoastră aş fi pățit-o! adăugă Gavroche.
Marius întrebă:
— Unde e şeful?
— Şeful eşti tu, spuse Enjolras.
Toată ziua capul lui Marius fusese o vatră de jăratec, acum era un vârtej. Vârtejul acesta care îl cuprinsese i se părea că vine din afară şi îl poartă fără voia sa. I se părea că se depărtase cu totul de viață. Cele două luni atât de luminoase, pline de bucurie şi dragoste, şi care se sfârşeau în acea prăpastie îngrozitoare, pierderea Cosettei, baricada, domnul Mabeuf murind pentru republică, faptul ca ajunsese şef de răsculați, toate i se păreau un vis urât. Trebuia să facă o sforțare pentru a-şi aminti că ceea ce-l înconjura era aievea. Marius trăise încă prea puțin pentru a putea şti că nimic nu e mai aproape să ți se întâmple decât ceea ce ți se pare cu neputință, şi că ceea ce trebuie să prevezi totdeauna e tocmai neprevăzutul. Era de față la propria lui dramă ca la o piesă pe care n-o înțelegea.
În ceața care îi învăluia mintea, nu-l recunoscu pe Javert. Legat de stâlp, Javert, în tot timpul atacului nici nu clipise din ochi şi se uita la revolta ce clocotea în jurul lui cu resemnarea unui martir şi cu măreția unui judecător. Marius nici nu-l văzu.
Între timp, asediatorii încetaseră orice mişcare. Se auzeau umblând şi forfotind la capătul străzii, dar nu mai înaintau, fie că aşteptau ordine, fie că aşteptau întăriri, înainte de a năvăli din nou asupra acelei redute de necucerit. Răzvrătiții puseseră santinele, şi câți-

va dintre ei, studenți în medicină, se grăbiseră să panseze pe răniți.

Fuseseră scoase afară din cârciumă toate mesele, rămânând numai două: una pentru scamă şi cartuşe şi alta pe care zăcea Mabeuf; răsculații le folosiseră la baricadă şi le înlocuiseră, în sala de jos, cu saltelele din paturile văduvei Hucheloup şi ale celor două servitoare. Pe aceste saltele fură întinşi răniții. Cât despre cele trei sărmane făpturi omeneşti care locuiau la *Corint*, nimeni nu ştia ce se întâmplase cu ele. Până la sfârşit le găsiră ascunse în pivniță.

O emoție cumplită sfâşiase inimile tuturor şi întunecase bucuria baricadei eliberate.

Se făcu apelul. Unul dintre răzvrătiți lipsea. Şi cine? Unul dintre cei mai dragi, unul dintre cei mai viteji: Jean Prouvaire. Îl căutară printre răniți, nu era. Îl căutară printre morți, nu era. Sigur că fusese făcut prizonier. Courfeyrac îi spuse lui Enjolras:

— L-au prins pe prietenul nostru. Dar şi noi avem în mâna noastră pe un agent al lor. Ții să moară acest spion?

— Da, răspunse Enjolras, dar țin mai mult să-l scap cu viață pe Jean Prouvaire.

Aceasta se petrece în sala de jos, lângă stâlpul lui Javert.

— Ei bine, reluă Combeferre, îmi pun batista în vârful bastonului şi mă duc, în solie, să le ofer pe omul lor în schimbul omului nostru.

— Ascultă! îl făcu atent Enjolras, punându-i mâna pe braț.

La capătul străzii se auzea un zăngănit de arme, plin de înțeles.

Se auzi o voce bărbătească strigând:

— Trăiască Franța! Trăiască viitorul!

Recunoscură vocea lui Jean Prouvaire.

Sclipi un fulger şi se auzi o detunătură.

Se făcu din nou tăcere.

— L-au ucis! strigă Combeferre.

Enjolras îl privi pe Javert şi-i spuse:

— În clipa aceasta prietenii tăi te-au împuşcat.

VI – Agonia morții după agonia vieții

O caracteristică a acestui fel de război e că atacul baricadelor se dă totdeauna din față şi că, de obicei, asediatorii se feresc să întoarcă pozițiile, fie că se tem de trupe ascunse la pândă, fie că nu se încumetă să se aventureze pe străzi întortocheate. Toată atenția răzvrătiților s-a îndreptat spre baricada cea mare, care, fireşte, era punctul cel mereu amenințat şi unde, fără greş, trebuia să reînceapă lupta.

Marius cu toate acestea, se gândi şi la baricada cea mică şi se duse acolo. Era pustie şi păzită doar de lampionul care se clătina între pietrele caldarâmului. De altfel în ulicioara Mondétour, ca şi la răspântiile la Petite-Truanderie şi Cygne domnea cea mai adâncă linişte.

Tocmai când Marius, după ce-şi făcuse inspecția, se pregătea să plece, îşi auzi numele rostit de o voce slabă în întuneric.

— Domnule Marius!

Tresări, căci recunoscu glasul care îl chemase cu două ore mai înainte prin grilajul din strada Plumet.

Glasul acesta nu mai era acum decât o suflare.

Privi în jurul său şi nu mai văzu pe nimeni.

Marius crezu, că se înşelase şi că era numai o părere născocită de mintea lui printre realitățile uluitoare ce se ciocneau în jurul său. Făcu un pas ca să iasă din înfundătura retrasă, unde era baricada.

— Domnule Marius! repetă glasul.

De astă dată nu se mai putea îndoi, auzise limpede: se uită şi nu văzu nimic.

— La picioarele dumneavoastră, zise glasul.

El se aplecă şi văzu în întuneric o formă omenească târându-se spre el. Se târa pe caldarâm şi vorbea.

La lumina slabă a lampionului putu desluşi o bluză, un pantalon rupt de catifea groasă, picioarele goale şi ceva ce semăna cu o baltă de sânge.

Marius întrezări o față palidă care se ridica spre el.

— Nu mă recunoşti?

— Nu.

— Éponine.

Marius se plecă repede. Era în adevăr acea copilă nenorocită, îmbrăcată în haine bărbăteşti.

— Cum ai ajuns aici? Ce faci acolo?

— Mor, îi spuse ea.

Sunt cuvinte şi întâmplări care trezesc şi pe cei mai copleşiți. Marius strigă ca tresărind din somn:

— Eşti rănită! Stai puțin, să te duc în sală. Să te panseze. E grav? Cum să te iau ca să nu-ți fac rău? Unde te doare? Ajutor! Doamne, Dumnezeule! Ce căutai aici? Şi încercă să-şi treacă brațul sub ea ca s-o ridice.

Ridicând-o, îi atinse mâna.

Ea dădu un strigăt slab.

— Te-a durut? întrebă Marius.

— Puțin.
— Nu ți-am atins decât mâna.
Ea îşi ridică mâna spre ochii lui, şi Marius văzu în mijlocul palmei o gaură neagră.
— Dar ce ai la mână? spuse el.
— E străpunsă.
— Străpunsă?
— Da.
— De ce?
— De un glonț.
— Cum?
— N-ați văzut o puşcă îndreptându-se spre dumneavoastră?
— Da, şi o mână care i-a astupat țeava.
— Eu eram.
Marius se cutremură.
— Ce nebunie! Biata copilă! Dar cu atât mai bine. Dacă nu-i decât asta, nu-i nimic. Lasă-mă să te duc pe pat. O să te panseze, n-ai să mori dintr-un glonț în palmă.
Ea şopti:
— Glonțul a trecut prin palmă, dar mi-a ieşit prin spate. Degeaba mă luați de aci. O să vă spun cum mă puteți pansa mai bine ca un doctor. Aşezați-vă lângă mine, pe piatra asta.
El îi dădu ascultare; ea îşi puse capul pe genunchii lui Marius şi, fără să-l privească, zise:
— O, ce bine! Ce bine mă simt! Uite! Nu mă mai doare! Tăcu o clipă, apoi îşi întoarse anevoie fața şi se uită la Marius. Ştiți ceva, domnule Marius? De câte ori intrați în grădina aceea, eu sufeream puțin… era o prostie, de vreme ce eu vă arătasem casa, şi apoi, la urma urmei, trebuia să-mi spun că un tânăr ca dumneavoastră… Tăcu o clipă şi, trecând peste şirul întunecat al gândurilor care se desfăşurau în mintea ei, reluă cu un surâs sfâşietor: Sunt urâtă, nu-i aşa? Apoi urmă: Vă dați seama, sunteți pierdut! Nimeni n-are să mai poată ieşi din baricadă. Eu v-am adus aici, şi iată… O să muriți. Nu-mi pare rău. Şi totuşi, când am văzut că vă lua la ochi, am pus mâna pe gura țevii. Ce caraghios! Voiam să mor înaintea dumneavoastră! Când m-a lovit glonțul, m-am târât până aici, nu m-au văzut, nu m-au ridicat. Vă aşteptam şi-mi spuneam: „Nu mai vine odată?” Oh, dacă ați şti! Îmi muşcam buza. Mă durea aşa de tare… Acum mi-e bine. Vă aduceți aminte de ziua când am intrat în camera dumneavoastră şi când m-am privit în oglindă? Şi de ziua când v-am întâlnit pe bule-

vard lângă spălătorese? Cum cântau păsărelele! Nu e mult de-atunci. Mi-ați dat cinci franci. Eu v-am spus: „N-am nevoie de banii dumneavoastră”. Ați ridicat cel puțin banii de pe jos? Nu sunteți bogat. Nu m-am gândit să vă spun să-i ridicați. Era o zi cu soare, nu era frig. Vă amintiți, domnule Marius? Oh, sunt fericită! Toată lumea o să moară.

Avea un aer rătăcit, grav şi sfâşietor. Bluza ruptă îi dezvelea pieptul gol. Vorbind, îşi apăsa mâna străpunsă pe piept, unde era o altă gaură din care țâşnea din când în când un val de sânge, cum țâşneşte vinul dintr-o vrană deschisă.

Marius se uita la această ființă nenorocită cu o compătimire adâncă.

— Oh, reluă ea deodată, iar începe! Mă înăbuş!

Îşi apucă bluza şi şi-o muşcă; picioarele i se întindeau țepene pe pavaj.

În clipa aceasta, glasul de cocoşel al micului Gavroche răsună în baricadă. Copilul se urcase pe o masă pentru a-şi încărca puşca şi cânta vesel cântecul aşa de popular pe-atunci:

„Cum îl văd pe Lafayette,
Ca jandarm viteaz repet:
Hai să fugim! Hai să fugim! Hai să fugim!

Éponine îşi săltă capul şi ascultă; apoi şopti:

— El e! Şi întorcându-se spre Marius: Fratele meu e-acolo. Nu trebuie să mă vadă. Are să mă certe.

— Fratele dumitale? întrebă Marius, care se gândea cu toată amărăciunea şi durerea inimii sale la obligațiile față de Thénardier, pe care tatăl său i le lăsase moştenire. Cine e fratele dumitale?

— Băiatul.

— Cel care cântă?

— Da.

Marius făcu o mişcare.

— Oh! Nu plecați! se rugă ea. N-o să mai dureze.

Cu picioarele întinse pe pavaj, se ridicase aproape pe jumătate, dar glasul îi era slab şi întretăiat de sughițuri. Din când în când era întrerupt de un horcăit. Îşi apropia cât putea mai mult fața de a lui Marius. Adăugă cu o expresie ciudată:

— Ascultați. Nu vreau să fac o glumă. Am în buzunar o scrisoare pentru dumneavoastră. De ieri. Mi se spusese să o pun la poştă. Am păstrat-o. Nu voiam să ajungă la dumneavoastră. Dar nu vreau să-mi

purtați pică, în curând o să ne revedem. O să ne revedem, nu-i aşa? Iată scrisoarea!

Apucă cu înfrigurare mâna lui Marius cu mâna ei străpunsă, dar părea că nu mai simte durerea. Puse mâna lui Marius în buzunarul bluzei ei. Marius simți acolo, într-adevăr, o hârtie.

— Luați-o! spuse ea.

Marius luă scrisoarea.

Ea făcu un semn de mulțumire.

— Acum, pentru osteneala mea, făgăduiți-mi...

Şi se opri.

— Ce? întrebă Marius.

— Făgăduiți-mi!

— Îți făgăduiesc!

— Făgăduiți-mi să mă sărutați pe frunte după ce voi muri. O să simt.

Îşi lăsă din nou capul să-i cadă pe genunchii lui Marius şi pleoapele i se închiseră. Marius crezu că bietul ei suflet o părăsise. Éponine zăcea nemişcată. Deodată, în clipa când Marius o socotea adormită pentru vecie, deschise încet ochii în care se oglindea adâncul întunecat al morții şi spuse cu un glas a cărui blândețe părea că vine din altă lume:

— Şi-apoi, domnule Marius, cred că eram puțin îndrăgostită de dumneavoastră.

Mai încercă o dată să surâdă şi îşi dădu sufletul.

VII – Gavroche priceput calculator al distanțelor

Marius îşi ținu făgăduiala. Sărută fruntea aceea învinețită sub broboanele de sudoare rece. Nu era o trădare față de Cosette. Era un rămas bun îngândurat şi blând față de un suflet fără noroc.

Tresărise fără voie, luând scrisoarea pe care i-o dăduse Éponine. Presimțise o întâmplare neobişnuită. Era nerăbdător s-o afle. Aşa e făcută inima omenească. Nefericita copilă abia închisese ochii şi Marius se şi gândea să desfacă scrisoarea şi s-o citească. O aşeză uşor pe Éponine din nou pe pământ şi se depărtă. Ceva îi spunea că nu trebuia să citească scrisoarea în fața acelui trup neînsuflețit. Se apropie de o lumânare din sala de jos. Era un bilețel îndoit şi pecetluit cu grija plină de gingăşie a femeilor. Adresa era scrisă de o femeie şi suna:

„Domniei-sale domnului Marius Pontmercy,
la domnul Courfeyrac, strada Verrerie, nr. 16 ”.

Desfăcu pecetea şi citi:

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaidecât.
Astă-seară vom fi în strada l’Homme-Armé, nr. 7.
Peste opt zile vom la Londra.
Cosette. 4 iunie.”

Atât de nevinovată era dragostea aceasta, încât Marius nici nu cunoştea scrisul Cosettei.

Cele întâmplate pot fi spuse în câteva cuvinte. Éponine le făcuse pe toate. După seara de 3 iunie, îşi pusese în gând două lucruri: să zădărnicească urzelile tatălui său şi ale bandiților asupra casei din strada Plumet şi să-l despartă pe Marius de Cosette.

Schimbase zdrențele de pe ea cu primul derbedeu întâlnit, căruia i se păru lucru de haz să se îmbrace femeieşte în timp ce Éponine se deghiza în bărbat. Ea fusese aceea care-i dăduse lui Jean Valjean pe Champs-de-Mars, sfatul şi îndemnul: „Mută-te!”. Jean Valjean se întorsese într-adevăr acasă şi spusese Cosettei: „Plecăm astă-seară şi ne ducem cu Toussaint în strada l’Homme-Armé. Săptămâna viitoare vom fi la Londra.” Cosette, doborâtă de această lovitură neaşteptată, îi scrisese în grabă câteva rânduri lui Marius. Dar cum să ducă scrisoarea la poştă? Ea nu ieşea niciodată singură, şi Toussaint, surprinsă de o astfel de însărcinare, ar fi arătat cu siguranță scrisoarea domnului Fauchelevent. În neliniştea aceasta Cosette o zărise prin grilaj pe Éponine în haine bărbăteşti, care dădea târcoale grădinii. Cosette îl chemase pe „tânărul lucrător”, îi dăduse cinci franci, spunându-i: „Du numaidecât scrisoarea aceasta la adresa ei”. Éponine pusese scrisoarea în buzunar. A doua zi, în ziua de 5 iunie, se dusese la Courfeyrac să întrebe de Marius nu pentru a-i da scrisoarea, ci – lucru pe care orice inimă geloasă şi îndrăgostită l-ar înțelege – „numai aşa de curiozitate”. Acolo îl aşteptase pe Marius, sau cel puțin pe Courfeyrac, tot numai „aşa”. Când Courfeyrac îi spusese: „Ne ducem la baricade”, un gând îi trecuse prin minte. Să se arunce în moartea aceea cum s-ar fi aruncat în oricare alta şi să-l împingă în ea şi pe Marius. Îl urmase pe Courfeyrac, văzuse locul unde se ridica baricada şi, încredințată – deoarece Marius nu primise nicio înştiințare, iar ea oprise scrisoarea – că la căderea nopții el va veni la întâlnirea din fiecare seară, se dusese în strada Plumet, îl aşteptase

acolo pe Marius şi îi trimisese în numele prietenilor lui acea chemare care, socotea ea, trebuia să-l ducă la baricadă. Ea se bizuia pe deznădejdea lui Marius când n-o va mai găsi pe Cosette şi nu se înşela.

Apoi se întoarse şi ea în strada Chanvrerie. Am văzut ce făcuse acolo. Murise cu bucuria aceea tragică a inimilor geloase, care târăsc în moartea lor ființa iubită, spunând: „Nimeni nu-l va avea!”

Marius acoperi cu sărutări scrisoarea Cosettei. Îl iubea deci! O clipă se gândi că nu mai trebuia să moară. Apoi îşi spuse. „Ea pleacă. Tatăl ei o duce în Anglia, şi bunicul meu e împotriva căsătoriei noastre. Soarta nu s-a schimbat cu nimic.” Visătorii ca Marius sunt supuşi acestor descurajări supreme, care duc la hotărâri deznădăjduite. Povara vieții e neîndurătoare, moartea e mai uşoară. Atunci se gândi că îi mai rămân două datorii de îndeplinit: s-o înştiințeze pe Cosette despre moartea lui, trimițându-i un ultim rămas bun, şi să-l salveze de la prăbuşirea de neînlăturat, care se pregătea, pe acest biet copil, fratele Époninei şi fiul lui Thénardier. Avea la el un carnet, acelaşi în care aşternuse atâtea gânduri de dragoste pentru Cosette. Desprinse din el o foaie şi scrise cu creionul aceste câteva rânduri:

„Căsătoria noastră era cu neputință. Am cerut bunicului meu încuviințarea şi el a refuzat. Eu sunt sărac şi tu la fel. Am alergat acasă la tine şi nu te-am mai găsit. Ştii cuvântul pe care ți-l dădusem. Îl țin. Mor. Te iubesc. Când vei citi aceste rânduri, sufletul meu se va întoarce lângă tine şi-ți va zâmbi.”

Neavând cu ce pecetlui scrisoarea, se mulțumi s-o îndoaie în patru şi puse această adresă:

„Domnişoarei Cosette Fauchelevent,
la dl. Fauchelevent, strada l’Homme-Armé, nr. 7”.

După ce împături scrisoarea, rămase o clipă pe gânduri, îşi scoase din nou carnetul, îl deschise şi scrise cu acelaşi creion, pe prima pagină, aceste patru rânduri:

„Mă numesc Marius Pontmercy.
Duceți-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand,
strada Filles-du-Calvaire nr. 6,
cartierul Marais.”

Puse carnetul la loc, în buzunarul hainei, apoi chemă pe Gavro-

che. La glasul lui băiatul veni în fugă, cu fața lui veselă şi credincioasă.

— Vrei să-mi faci un bine?

— Orice, spuse Gavroche. Doamne, Dumnezeule, fără dumneavoastră eram pierdut!

— Vezi scrisoarea asta?

— Da.

— Ia-o! Ieşi îndată din baricadă (Gavroche, neliniştit începu să se scarpine pe după ureche) şi mâine dimineață o duci la adresa ei, domnişoarei Cosette la domnul Fauchelevent, strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Viteazul copil răspunse:

— Bine, dar până atunci vor lua baricada şi eu nu voi fi aici.

— Baricada nu va fi atacată, după cum se vede, decât în zorii zilei şi nu va putea să cadă decât cel mult mâine la amiază.

Asediatorii dăduseră într-adevăr un nou răgaz baricadei.

Era la mijloc una din acele pauze care intervin adesea în luptele de noapte, urmate totdeauna de o înverşunare sporită.

— Ei bine, făcu Gavroche, dacă m-aş duce să duc scrisoarea dumneavoastră mâine dimineață?

— Va fi prea târziu. Baricada poate că va fi blocată, toate străzile vor fi păzite şi nu vei putea ieşi. Du-te numaidecât!

Gavroche nu găsi niciun răspuns; sta pe loc, nehotărât şi scărpinându-se trist după ureche. Deodată, cu una din mişcările lui de ființă zburătoare, luă scrisoarea:

— Bine! spuse el.

Şi plecă alergând prin ulicioara Mondétour.

Lui Gavroche îi venise deodată un gând care îl şi hotărî, dar pe care nu-l spusese, de teamă că Marius să nu se împotrivească.

Iată gândul acesta:

„Abia e miezul nopții, strada l'Homme-Armé nu e departe, mă duc să duc scrisoarea de îndată şi am să fiu înapoi la vreme".

CARTEA A CINSPREZECEA

STRADA L'HOMME-ARMÉ

I – Sugativa trădătoare

Ce înseamnă zvârcolirile unui oraş pe lângă răzvrătirile unui suflet? Omul e mai adânc decât poporul. În acea clipă, Jean Valjean era pradă unei revolte înspăimântătoare. Se deschideau din nou într-însul prăpăstii fără fund. Tremura şi el ca şi Parisul, în pragul unei răscoale uriaşe şi întunecate. Câteva ore fuseseră de ajuns. Soarta şi conştiința lui se învăluiseră dintr-odată în întuneric. Despre el, ca şi despre Paris, se putea spune: Două puteri stau față-n față. Îngerul alb şi îngerul negru se vor lua la trântă pe puntea de peste prăpastie. Care din ei îl va prăvăli pe celălalt? Cine va învinge?

În ajunul aceleiaşi zile de 5 iunie, Jean Valjean, însoțit de Cosette şi de Toussaint, se mutase în strada l'Homme-Armé. O întâmplare neprevăzută îl aştepta acolo.

Cosette nu părăsise strada Plumet fără o oarecare împotrivire. Pentru prima oară de când trăiau unul lângă altul voința Cosettei şi voința lui Jean Valjean fuseseră deosebite: chiar dacă nu se ciocniseră, avuseseră altă țintă. De o parte împotrivirea față de o propunere, de cealaltă hotărâre nestrămutată. Sfatul neaşteptat: „Mută-te", aruncat de un necunoscut lui Jean Valjean, îl speriase până într-atât încât îl făcuse neînduplecat. Se credea descoperit şi urmărit. Cosette a fost nevoită să se supună.

Amândoi sosiseră în strada l'Homme-Armé fără să-şi descleşteze dinții şi fără să-şi spună un cuvânt, adâncit fiecare în grijile sale proprii. Jean Valjean atât de neliniştit, încât nu vedea tristețea Cosettei, Cosette atât de tristă, încât nu vedea neliniştea lui Jean Valjean.

Jean Valjean luase cu ei pe Toussaint, ceea ce nu mai făcuse niciodată în călătoriile de până atunci. Se gândise că ar fi fost cu putință să nu se mai întoarcă în strada Plumet şi nu putea nici s-o lase pe

Toussaint singură, nici să-i dezvăluie taina lui. De altfel, o simțea credincioasă şi sigură. De la slugă la stăpân trădarea începe prin curiozitate. Iar Toussaint, ca şi cum ar fi fost sortită să fie slujnica lui Jean Valjean, nu era curioasă. Ea spunea gângăvind şi în graiul ei de țărancă din Barneville: „Eu sunt în fel şi fel; trebăluiesc ce-mi dă, nu mă amestec în tărâțe...” (Aşa sunt eu; îmi fac treaba mea; celelalte nu mă privesc).

Cu prilejul acestei plecări din strada Plumet – care semăna cu o fugă – Jean Valjean nu luase nimic altceva decât micul cufăraş cu arome, botezat de Cosette *inseparabilul.* Cuferele ar fi trebuit duse de hamali, şi hamalii înseamnă martori.

Trimiseseră după o trăsură la poarta din strada Babylone şi plecaseră.

Cu mare greutate îi dăduse Jean Valjean lui Toussaint învoirea de a împacheta puțină rufărie, câteva haine şi unele lucruri de toaletă. Cosette nu-şi luase decât hârtia de scris şi mapa cu hârtie sugativă.

Pentru a spori taina acestei plecări, Jean Valjean făcuse în aşa fel încât să nu părăsească pavilionul din strada Plumet decât în amurg, ceea ce dăduse Cosettei răgaz ca să scrie biletul către Marius. Când ajunseră în strada l'Homme-Armé se înnoptase de tot.

Se culcaseră în tăcere.

Locuința din strada l'Homme-Armé, într-o curte din fund, la etajul al doilea, era alcătuită din două camere de culcare, o sufragerie şi o bucătărie alăturată sufrageriei, cu o cămăruță de scânduri deasupra, în care se afla un pat de campanie pentru Toussaint.

Sufrageria era totodată anticameră şi despărțea cele două odăi de dormit. Apartamentul era înzestrat cu toate lucrurile de trebuință.

Aşa e firea omului: se potoleşte aproape tot atât de nebuneşte după cum se alarmează. Abia se văzu Jean Valjean în strada l'Homme-Armé, că îngrijorarea începu a se potoli şi, încet-încet, se risipi. Sunt unele lucruri care te îmbie la odihnă şi au o înrâurire oarecum mecanică asupra sufletului. O stradă obscură, oameni paşnici. Jean Valjean simți că se molipseşte de liniştea acestei ulicioare a vechiului Paris, atât de strâmtă încât e închisă pentru trăsuri printr-o grindă pusă pe doi stâlpi de-a curmezişul; mută şi surdă în mijlocul oraşului zgomotos, întunecoasă în plină zi, paşnică şi ferită de frământările lumii, între cele două şiruri de case înalte, vechi de o sută de ani şi care tac ca nişte bătrâne ce sunt. În această stradă dăinuia parcă o uitare încremenită. Jean Valjean răsuflă uşurat. Cum mai putea fi găsit aici?

Prima lui grijă fu să-şi pună *inseparabilul* lângă el.

Dormi bine. Noaptea te sfătuieşte; putem adăuga: noaptea te linişteşte. A doua zi dimineața se deşteptă aproape vesel. Sufrageria urâtă, mobilată cu o masă veche, rotundă, cu un bufet scund, deasupra căruia atârna o oglindă înclinată, cu un fotoliu ciuruit de carii şi câteva scaune pline cu pachetele lui Toussaint, i se păru plină de farmec. Într-unul din acele pachete se zărea printr-o ruptură a hârtiei, uniforma de guard național a lui Jean Valjean.

Cosette ceruse lui Toussaint să-i aducă o supă în camera ei şi nu apăru decât seara.

Către ora cinci, Toussaint, care umbla de colo până colo, găsindu-şi felurite treburi prin mica ei gospodărie, aşezase pe masa din sufragerie o friptură rece de pasăre, la care Cosette, din respect pentru tatăl ei, binevoise să se uite.

După aceea Cosette, născocind o durere de cap îndărătnică, spusese bună seara lui Jean Valjean şi se închisese în camera ei de dormit. Jean Valjean mâncase cu poftă o aripă de pui, înseninându-se treptat. Stătea cu coatele sprijinite de masă şi simțea cum liniştea pune tot mai mult stăpânire pe el.

În timpul acestei mese cumpătate, i se păru că auzise, în două-trei rânduri, glasul gângav al lui Toussaint, care îi spunea: „Domnule, e zarvă mare, în Paris se lasă cu răzmeriță". Dar, adâncit în tot felul de gânduri care-l frământau, n-o luase în seamă. La drept vorbind, nici n-o auzise.

Se ridică şi începu să se plimbe de la fereastră la uşă şi de la uşă la fereastră, din ce în ce mai împăcat.

Pe măsură ce se liniştea, îi răsărea din nou în minte grija lui de căpetenie, Cosette. Nu doar că l-ar fi îngrijorat acea migrenă, o mică criză de nervi, nazuri de fată tânără, un nor trecător care se risipeşte grabnic, într-o zi sau două; dar se gândea la viitor şi, ca de obicei, se gândea cu duioşie. La urma urmei, nu vedea nicio piedică pentru ca viața lor fericită să-şi reia cursul. Sunt ceasuri când toate par cu neputință, alteori totul pare uşor. Jean Valjean era într-unul din aceste ceasuri bune. Ele vin de obicei după cele rele, ca ziua după noapte, prin acea lege de succesiune şi contrast care este însuşi fondul naturii şi pe care cei cu o judecată grăbită o numesc antiteză. În strada liniştită în care se adăpostise, Jean Valjean se desprindea de tot ceea ce îl neliniştise în timpul din urmă. Tocmai pentru că văzuse atâta întuneric, începuse să zărească acum puțin cer albastru. Faptul că părăsise strada Plumet fără încurcături şi piedici era un pas bun îna-

inte. Poate că ar fi înțelept să părăsească țara, chiar pentru câteva luni, şi să plece la Londra. Ei bine, vor pleca. A fi în Franța, a fi în Anglia, îi era totuna, numai s-o aibă pe Cosette lângă el. Cosette era țara lui. Cosette era de ajuns pentru fericirea lui. Gândul că el poate nu era de ajuns pentru fericirea Cosettei, gândul acesta, care altădată îi pricinuise zbucium şi nesomn, nici nu-i mai trecea prin minte. Pierduse cu totul conştiința durerilor lui trecute şi se afla într-o stare de optimism deplin. Fiindcă era lângă el, Cosette i se părea a lui; o iluzie optică pe care toată lumea a încercat-o. Acum pregătea în gând, cu tot felul de înlesniri posibile plecarea în Anglia împreună cu Cosette şi, în depărtările visului, îşi vedea fericirea reclădindu-se oriunde.

În timp ce se plimba domol, de la un capăt la altul al camerei, privirea lui întâlni deodată un lucru ciudat.

Zări în fața lui, în oglinda înclinată care atârna deasupra bufetului, şi citi limpede aceste patru rânduri:

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaidecât.

Astă-seară vom în strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Peste opt zile vom la Londra.

Cosette. 4 iunie."

Jean Valjean se opri cu privirea rătăcită.

Cosette pusese la sosire mapa de scris pe bufet, în fața oglinzii şi, stăpânită de liniştea ei dureroasă, o uitase acolo, fără să-şi dea seama că o lăsase deschisă tocmai la pagina pe care apăsase pe sugativă, pentru a le usca, cele patru rânduri scrise de ea şi încredințate tânărului lucrător ce trecea pe strada Plumet. Scrisul ei se întipărise pe sugativă. Oglinda răsfrângea rândurile scrise.

Era ceea ce în geometrie se numeşte imagine simetrică; astfel încât scrisul inversat pe sugativă se răsfrângea în oglindă îndreptat, înfățişându-se în starea lui de la început; Jean Valjean avea în fața ochilor biletul scris în ajun de Cosette lui Marius.

Era simplu şi fulgerător.

Jean Valjean se apropie de oglindă. Reciti cele patru rânduri, dar nu-şi crezu ochilor. Era ca şi când ele ar fi apărut în lumina de fulger. O halucinație. Un lucru absurd. Nu se putea.

Puțin câte puțin, mintea i se limpezi. Se uită la mapa Cosettei şi se trezi la realitate. Luă sugativa şi spuse: „Aici e tot secretul". Cercetă cu înfrigurare cele patru rânduri întipărite pe sugativă; răsturnarea literelor făcea din ele o mâzgălitură ciudată şi nu le găsi niciun înțe-

les. Îşi spuse: „Scrisul acesta nu înseamnă nimic, nu scrie nimic”. Şi răsuflă adânc, cu o uşurare nespusă. Cine nu a avut astfel de bucurii neroade în clipele lui de chin? Sufletul nu se lasă pradă deznădejdii înainte de a fi epuizat toate iluziile. Ținea sugativa în mână şi o privea îndelung, cu o fericire prostească, aproape gata să râdă de halucinația care îl amăgise. Deodată privirea îi căzu din nou pe oglindă şi încă o dată avu aceeaşi vedenie. Cele patru rânduri se desenau acolo cu o claritate neînduplecată. De astă dată nu mai era un miraj. Revenirea acelei vedenii era o realitate, era ceva care se putea pipăi, era scrisul îndreptat în oglindă. Înțelese.

Jean Valjean se clătină, scăpă sugativa din mână şi se prăbuşi în fotoliul de lângă bufet, cu capul în piept, cu privirea sticloasă, rătăcit. Îşi spuse că nu mai rămânea nicio îndoială şi că lumina lumii se întunecase pentru totdeauna; acele cuvinte le scrisese Cosette cuiva. Atunci îşi auzi sufletul sălbăticit din nou, scoțând din umbră un răcnet. Încercați să smulgeți leului câinele pe care îl ține în peştera lui.

Lucru ciudat şi trist; în clipa aceea Marius nu avea încă scrisoarea Cosettei; hazardul trădător i-o adusese lui Jean Valjean înainte de a o înmâna lui Marius.

Până în ziua aceea Jean Valjean nu fusese doborât de suferință. Fusese pus la încercări îngrozitoare. Nicio lovitură a nenorocului nu-l cruțase; sălbăticia soartei, înarmată cu toate răzbunările şi tot disprețul societății, pusese stăpânire şi se îndârjise împotriva lui. Dar nimic nu-l făcuse să dea înapoi sau să îngenuncheze. Îndurase, ori de câte ori a trebuit, orice violență, îşi jertfise drepturile lui de om cucerite prin luptă, îşi dăruise libertatea, îşi riscase viața, pierduse totul, suferise totul şi rămăsese dezinteresat şi stoic în aşa măsură, încât în unele clipe l-ai fi putut crede străin de el însuşi, ca un martir. Conştiința sa, călită în toate asalturile posibile ale nenorocirilor, putea să pară pentru totdeauna de neînvins. Ei bine, dacă cineva ar fi privit în sufletul lui, ar fi fost silit să recunoască adevărul: de data aceasta îşi pierduse curajul.

Din toate chinurile la care fusese supus în lunga mucenicie la care îl osândise ursita, acesta era cel mai de temut. Niciodată nu fusese strâns într-un asemenea cleşte, încerca tulburarea tainică a tuturor simțirilor care dormeau în el. Simți zvâcnirea unei fibre necunoscute. Vai, încercarea cea de pe urmă, mai bine spus singura încercare adevărată, e pierderea ființei iubite!

Jean Valjean, bietul bătrân, n-o iubea desigur pe Cosette altfel decât un tată; dar cum am arătat mai sus, în golul vieții lui, această iu-

bire părintească cuprinsese toate iubirile; o iubea pe Cosette ca pe copilul său, o iubea ca pe o mamă şi o iubea ca pe o soră. Cum nu avusese niciodată o amantă nici soție, şi cum natura e un creditor care nu îngăduie niciun protest, acest sentiment, cel mai tare dintre toate, era amestecat cu celelalte, nelămurit, neştiut, fără prihană din pricina neprihănitei lui orbiri, nevinovat, ceresc, îngeresc, dumnezeiesc; mai mult un instinct decât un sentiment, mai mult un farmec decât un instinct, nesimțit şi nevăzut, dar adevărat – iubirea căreia nu i se spune decât astfel, făcea şi ea parte din nemărginita şi duioasa lui dragoste pentru Cosette, precum filonul de aur face parte din munte, întunecat şi neatins de mâna omului.

Să ne amintim de această stare sufletească de care am mai vorbit. Nicio căsătorie nu era cu putință între ei; nici măcar aceea a sufletelor, şi totuşi e sigur că ursita îi însoțise. În afară de Cosette, adică în afară de un copil, Jean Valjean nu cunoscuse în lunga sa viață nimic din ceea ce poate fi iubit. Patimile şi iubirile care se perindă una după alta nu izvodiseră în el acele nuanțe de verde care se suprapun, verdele fraged peste verdele întunecat, sumbru ca pe frunzele plantelor de iarnă şi din sufletele bărbaților trecuți de cincizeci de ani.

Într-un cuvânt, şi am spus-o nu numai o dată, toată această contopire lăuntrică, tot acest vălmăşag de simțiri a cărui urmare era o înaltă virtute, făceau din Jean Valjean un părinte pentru Cosette. Părinte neobişnuit, întruchipat din bunicul, din fratele şi din soțul care se contopeau în Jean Valjean; părinte care era şi mamă, părinte care o iubea pe Cosette, care o adora, părinte pentru care acest copil era lumina, căminul, familia, patria şi raiul.

De aceea, când văzu că totul se sfârşise cu adevărat, că o pierdea pe Cosette, că îi scăpa din mâini, că nu mai era decât un nor, decât un talaz; când avu în fața ochilor adevărul zdrobitor şi de netăgăduit, că un altul e alesul inimii ei, altul este dorința vieții ei, când nu mai putu pune nimic la îndoială, îşi zise: „Are un iubit, eu nu-i sunt decât tatăl! Eu nu mai sunt pe lume!” Când nu mai putu să se îndoiască, când îşi spuse: „Va pleca de la mine!”, durerea pe care o simți trecu peste puterile sale. Să fi făcut tot ce făcuse ca să ajungă aici! Şi la ce? Pentru nimic! Atunci, după cum am spus-o, avu din creştet până-n tălpi o cutremurare de revoltă. Simți până şi în fiecare fir de păr, uriaşa trezire a egoismului şi toată ființa lui fu numai un urlet în abisurile sufletului.

Sunt unele prăbuşiri lăuntrice. O convingere deznădăjduită nu pătrunde în inima omului fără a înlătura şi fărâma unele temelii

adânci, care sunt uneori omul însuşi. Durerea, când ajunge la culme, este o destrămare a tuturor forțelor conştiinței. Acestea sunt răspântii primejdioase. Puțini dintre noi ies din ele asemenea lor înşişi şi neclintiți față de datoria lor. Când limita suferinței e depăşită, virtutea cea mai statornică îşi pierde cumpătul. Jean Valjean reluă sugativa şi se convinse încă o dată; rămase aplecat şi ca împietrit, cu privirea ațintită asupra celor patru rânduri neîndurătoare; şi în el se lăsă o negură atât de deasă, încât îi păru că sufletul i se surpă din temelii.

Cercetă această descoperire peste învolburarea gândurilor, cu acea linişte aparentă şi înspăimântătoare, care a ajuns până la nemişcarea statuii.

Măsură pasul groaznic pe care soarta sa îl făcuse fără ca el să bănuiască; îşi aminti de temerile din vara trecută, risipite atât de uşuratic; recunoscu prăpastia; era aceeaşi, numai că Jean Valjean nu se mai afla pe margine, ci în adâncul ei.

Lucru cumplit şi uimitor: se prăbuşise fără să-şi dea seama. Toată lumina vieții lui pierise, pe când credea că vede mereu soarele.

Instinctul său înțelese îndată. Apropie anumite întâmplări, anumite date, anumite îmbujorări şi anumite palori ale Cosettei şi îşi spuse: „El e". Darul de a ghici al deznădejdii e un fel de arc misterios care nu-şi greşeşte niciodată ținta. De la prima sa bănuială puse ochii pe Marius. Nu-i cunoştea numele, dar găsi îndată omul. Îi apăru limpede în fundul necruțătoarei evocări a amintirii, plimbărețul necunoscut din grădina Luxembourg, acel ticălos căutător de iubiri uşoare, acel pierde-vară romanțios, nătărăul, mişelul acela, căci este o mişelie să vii să faci ochi dulci fetelor care au lângă ele un tată care le iubeşte.

După ce se încredință că în miezul acestei situații era tânărul acela şi că totul venea de la el, iată că Jean Valjean, omul renăscut, omul care se trudise atâta să-şi lumineze sufletul, omul care făcuse atâtea sforțări pentru a topi toată viața, toată mizeria şi toată nenorocirea în dragoste, privi în el însuşi şi zări acolo un strigoi: Ura.

Durerile mari sunt istovitore. Îți taie curajul de a trăi. Omul în sufletul căruia se cuibăreşte suferința simte că ceva îl părăseşte. În tinerețe ivirea ei e tristă, mai târziu e înspăimântătoare. Vai! Dacă atunci când sângele e fierbinte, când părul e negru, când capul stă drept pe umeri ca flacăra pe faclă, când fuiorul soartei e încă aproape întreg, când inima, plină de dragoste pătimaşă, are încă bătăi cărora li se poate răspunde, când omului îi mai e dat răgazul de a-şi îndrepta greşelile, când toate femeile îl înconjoară, şi toate zâmbete-

le, şi tot viitorul, când toată zarea e deschisă şi puterea vieții întreagă, dacă şi atunci deznădejdea e un lucru îngrozitor, ce poate fi la bătrânețe, când anii se grămădesc din ce în ce mai searbezi, în ceasul de amurg, când încep să se zărească stelele mormântului!

În timp ce sta dus pe gânduri, intră Toussaint. Jean Valjean se ridică şi o întrebă:

— În ce parte e? Ştii?

Toussaint, încremenită, nu-i putu răspunde decât:

— Poftim?

Jean Valjean continuă:

— Nu mi-ai spus adineauri că se bat?

— Ah! Da, domnule, răspunse Toussaint. Spre Saint-Merry.

Există un fel de mişcare automată, pornită fără ştirea noastră din străfundul cel mai adânc al gândurilor noastre. Sub îndemnul unei astfel de puteri, fără îndoială, de care abia îşi dădea seama, Jean Valjean se afla după cinci minute în stradă.

Cu capul gol, se aşezase pe stâlpul din poarta casei sale. Părea că ascultă.

Se înnoptase.

II – Ştrengarul, duşman al luminilor

Câtă vreme trecu astfel? Care au fost fluxurile şi refluxurile acestei tragice meditații?

Îşi veni în fire? Rămase copleşit sub povară? Să fi fost lovitura atât de grea, încât îl zdrobise cu totul? Se putea încă ridica şi găsi un punct de sprijin în conştiința lui? Poate că nici el n-ar fi putut-o spune.

Strada era pustie. Câțiva cetățeni îngrijorați, care se întorceau în grabă acasă, abia îl zăriră. Fiecare îşi poartă grija lui în vremuri de restrişte. Lampagiul de noapte veni ca de obicei să aprindă felinarul din fața porții cu nr. 7 şi plecă. Cine l-ar fi privit pe Jean Valjean în umbra aceasta ar fi jurat ca nu-i om viu. Stătea acolo, aşezat pe piatra de la poartă, încremenit în deznădejde, ca o arătare de gheață. Se auzea clopotul de alarmă şi zgomote nedesluşite ca de furtună. La zbuciumul clopotului şi la vuietul răscoalei se adăugă sunetul orniciului de la Saint-Paul, care bătu de unsprezece ori, grav, fără să se grăbească. Căci clopotul de alarmă e omul: ceasul e Dumnezeu. Trecerea vremii îl lăsa rece pe Jean Valjean; rămase nemişcat. Deodată, aproape în aceeaşi clipă, o detunătură scurtă răsună dinspre Hale; o

a doua urmă şi mai puternică. Era pesemne atacul asupra baricadei din strada Chanvrerie care, după cum am văzut, fusese respins de Marius. La auzul acestor îndoite salve, a căror furie părea sporită în încremenirea nopții, Jean Valjean tresări; se ridică, întorcându-se înspre partea de unde venea zgomotul; apoi se prăbuşi din nou lângă stâlp, îşi încrucişă brațele şi capul îi căzu iarăşi încet pe piept.

Şi din nou începu a tăinui cu sine însuşi.

Deodată ridică ochii. Cineva trecea pe stradă. Auzi paşi în apropiere şi, la lumina felinarului care străjuia partea străzii dinspre arhive, zări o față palidă, tânără şi plină da voioşie.

Era Gavroche, care ajunsese în strada l'Homme-Armé.

Băiețelul privea pe sus şi părea să caute ceva. Îl vedea bine pe Jean Valjean, dar nu-l lua în seamă.

După ce se uită o vreme în sus, îşi îndreptă privirile cu atenție în jos; ridicându-se în vârful picioarelor, începu să pipăie uşile şi ferestrele de jos ale caselor; toate erau închise, încuiate, ferecate. După ce a cercetat cinci sau şase fațade baricadate astfel, ştrengarul dădu din umeri şi intră în vorbă cu sine însuşi cam în felul acesta:

— Drace!

Apoi începu din nou să privească pe sus.

Jean Valjean care, cu o clipă mai înainte, în starea sufletească în care se afla, n-ar fi vorbit, nici n-ar fi răspuns măcar nimănui, se simți împins să vorbească acestui copil.

— Puştiule, zise el, ce ai?

— Am că mi-i foame, răspunse tăios Gavroche şi adăugă: Puşti eşti dumneata!

Jean Valjean vârî mâna în buzunarul vestei şi scoase o piesă de cinci franci.

Dar Gavroche, care era un neam de codobatură şi care trecea repede de la un gest la altul, ridicase o piatră de jos. Zărise felinarul.

— Ia te uită! Pe aici aveți încă felinare! Nu sunteți în regulă, dragii mei! Asta se cheamă dezordine. Ia să le spargem!

Şi aruncă piatra în felinarul al cărui geam căzu cu un zgomot atât de mare, încât câțiva cetățeni, ghemuiți după perdele în casa din față, strigară: „S-a întors '93!"

Felinarul se clătină şi se stinse.

Strada se întunecă deodată.

— Aşa, uliță bătrână, făcu Gavroche, pune-ți scufia de noapte! Şi întorcându-se spre Jean Valjean: Cum îi ziceți monumentului ăluia uriaş pe care-l aveți colo, la capătul străzii? Sunt Arhivele, nu? Co-

loanele ălea barosane, dacă le-am mototoli nițel, ce mai baricadă am face din ele!

Jean Valjean se apropie de Gavroche.

— Sărmanul de el, zise cu vocea pe jumătate, vorbind pentru sine, îi e foame!

Şi îi puse în mână piesa de cinci franci.

Gavroche ridică nasul, mirat de mărimea acelui gologan: se uită la el pe întuneric şi strălucirea lui îi luă ochii. Cunoştea piesele de cinci franci numai din auzite; se bucurau de o mare faimă; fu încântat să vadă una de aproape şi exclamă:

— Ia să vedem pataca! Câteva clipe se uită la ea ca vrăjit, apoi, întorcându-se spre Jean Valjean, îi întinse moneda şi îi spuse cu demnitate: Burghezule, prefer să sparg felinare. Luați-vă pataca înapoi! Pe mine nu mă cumpără nimeni. O fi având ea cinci gheare, dar pe mine nu mă zgârie.

— Ai mamă? întrebă Jean Valjean.

Gavroche răspunse:

— Poate mai mult ca dumneavoastră.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, păstrează banul pentru maica-ta.

Gavroche se simți înduioşat. De altfel, tocmai băgase de seamă că omul care îi vorbea era cu capul gol, şi aceasta îi inspirase încredere.

— Adevărat? spuse el. Nu mi-l dați ca să nu mai sparg felinarele?

— Sparge câte vrei.

— Sunteți un om cumsecade, zise Gavroche. Şi puse piesa de cinci franci într-unul din buzunare. Încrederea lui crescând, adăugă: Sunteți de pe strada asta?

— Da, de ce?

— Ați putea să-mi arătați unde e numărul şapte?

— Ce ai cu numărul şapte?

Aici copilul se opri, temându-se că a spus prea mult; îşi înfipse cu putere degetele în păr şi se mulțumi să răspundă:

— Aşa!

Un gând trecu prin mintea lui Jean Valjean. Neliniştea are sclipiri de felul acesta. El spuse copilului:

— Tu îmi aduci scrisoarea pe care o aştept?

— Dumneavoastră! zise Gavroche. Dumneavoastră nu sunteți femeie.

— Scrisoarea este pentru domnişoara Cosette, nu-i aşa?

— Cosette… mormăi Gavroche. Da, cred că e chiar numele ăsta caraghios.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, eu trebuie să-i predau scrisoarea. Dă-mi-o!

— Atunci trebuie să ştiţi că sunt trimis de la baricadă?

— Fără îndoială, zise Jean Valjean.

Gavroche îşi vârî mâna în fundul celuilalt buzunar al său şi scoase din el o hârtie împăturită în patru.

Apoi salută milităreşte.

— Onorul la depeşă! spuse el. Vine de la guvernul provizoriu.

— Dă-o încoace! zise Jean Valjean:

Gavroche ţinea scrisoarea ridicată deasupra capului.

— Să nu vă închipuiţi că e vorba de un bileţel dulce. E pentru o femeie, dar e pentru popor. Noi ne batem şi respectăm femeile. Noi nu suntem ca cei din lumea mare, unde domnişorii trimit răvaşe dulci puicuţelor.

— Dă-mi-o!

— Într-adevăr, păreţi un om cumsecade.

— Dă-mi-o repede!

— Poftiţi! Şi dădu scrisoarea lui Jean Valjean. Şi grăbiţi-vă, domnule Cutare, pentru că domnişoara Cutărică aşteaptă.

Gavroche fu încântat de spiritul pe care îl făcuse. Jean Valjean întrebă:

— La Saint-Merry trebuie să duc răspunsul?

— Ai face o boroboaţă din cele mai mari! strigă Gavroche. Scrisoarea vine de la baricada din strada Chanvrerie şi eu mă întorc acolo. Bună seara, cetăţene!

După ce spuse acestea, Gavroche plecă, sau mai bine zis îşi reluă zborul său de păsărică scăpată din colivie spre locul de unde venise. Se scufundă iarăşi în întuneric, ca şi când ar fi făcut o gaură în el, cu iuţeala unui proiectil; uliţa l'Homme-Armé fu din nou tăcută şi pustie; cât ai clipi din ochi, copilul acesta ciudat, plămădit din umbră şi vis, intrase în negura acestor şiruri de case întunecate şi se pierduse ca fumul în noapte. L-ai fi putut crede risipit şi împrăştiat, dacă peste câteva clipe un zgomot răsunător de geamuri sparte şi bufnetul straşnic al unui felinar prăbuşindu-se pe pavaj n-ar fi trezit din nou, dintr-odată pe burghezii mânioşi. Gavroche trecea pe strada Chaume.

III – În vreme ce Cosette şi Toussaint dorm

Jean Valjean se întoarse în casă cu scrisoarea lui Marius.

Urcă scara pe dibuite, bucuros de întuneric, ca bufniţa care îşi ţine prada, deschise şi închise încet uşa camerei sale, ascultă dacă nu se aude vreun zgomot, se încredinţă că, după cât se părea, Cosette şi Toussaint dormeau. Mâna îi tremura atât de tare, încât trebui să strice trei sau patru beţe până să aprindă bricheta *Fumade*; ceea ce făcuse el era un fel de furt. În sfârşit, aprinse lumânarea, se aşeză cu coatele rezemate de masă, deschise hârtia şi citi.

Când eşti foarte tulburat nu citeşti, chinuieşti hârtia pe care o ţii în mână, o sugrumi ca pe o victimă, o mototoleşti, îţi înfigi în ea unghiile mâniei sau bucuriei tale; te repezi la sfârşitul ei, sari la început; mintea ţi-e cuprinsă de friguri, înţelege una peste alta cam despre ce e vorba, prinde o parte şi tot restul îl pierde. În biletul lui Marius către Cosette, Jean Valjean nu văzu decât aceste cuvinte:

„… Mor. Când vei citi acestea, sufletul meu va fi lângă tine.”

În faţa acestor două rânduri, avu o clipă de ameţeală groaznică; rămase un moment ca zdrobit de prefacerea ce se ivea în tulburarea lui. Se uita la biletul lui Marius, uluit, ameţit; avea în faţa ochilor lucrul acesta minunat, moartea fiinţei pe care o ura.

Scoase un groaznic strigăt lăuntric de bucurie. Aşadar, se sfârşise. Deznodământul sosea mai repede decât ar fi îndrăznit el să nădăjduiască. Fiinţa care se aşezase în calea destinului său dispărea. Pleca singur, liber, din propria sa voinţă. Fără ca el, Jean Valjean să fi făcut ceva pentru asta, fără să se fi făcut vinovat cu nimic, omul „acela” avea să moară. Poate că şi murise. Înfrigurat, începu să socotească. Nu, nu a murit încă. Era vădit că scrisoarea a fost scrisă ca să fie citită de Cosette a doua zi de dimineaţă; după cele două salve ce s-au auzit între orele unsprezece şi miezul nopţii n-a mai urmat nimic; baricada nu va fi atacată decât în zorii zilei; dar n-are a face, din moment ce „omul acela” e amestecat în viitoarea răscoalei e pierdut; e prins în vârtej, fără scăpare. Jean Valjean se credea mântuit. O să fie deci iarăşi singur cu Cosette. Vrăjmaşul dispărea; viitorul începea din nou. N-avea decât să păstreze biletul în buzunar. Cosette nu va şti niciodată ce s-a întâmplat cu „omul acela”. „Ajunge să laşi lucrurile să se împlinească. Nu poate scăpa. Dacă nu a murit încă, e sigur că va muri. Ce fericire!”

După ce-şi spuse toate acestea, se întunecă din nou.

Coborî şi-l trezi pe portar.

Cam după o oră, Jean Valjean ieşea pe poartă, în uniformă de guard naţional şi înarmat. Portarul îi găsise cu uşurinţă prin vecini

cu ce să-şi completeze echipamentul. Avea o puşcă încărcată şi o cartuşieră plină. Se îndreptă spre Hale.

IV – Excesele de zel ale lui Gavroche

În timpul acesta, lui Gavroche i se întâmplase ceva neobişnuit.

După ce spărsese, cu toată conştiinciozitatea, felinarul din strada Chaume, Gavroche o luă pe strada Vieilles-Haudriettes şi, nevăzând „ţipenie de om”, găsi prilejul bun ca să intoneze toate cântecele pe care le ştia. Pasul lui, în loc să se încetinească prin cântec, se iuţea în ritmul lui. Şi începu să semene de-a lungul caselor adormite sau înspăimântate aceste cuplete incendiare:

„Bârfea pe-aleile umbroase
O pasăre pe Atala:
C-ar fi plecat un rus cu ea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Spui vorbe, Pierrot, geloase,
Fiindcă-alaltăieri Mila,
În geam bătându-mi mă striga.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Stricatele sunt graţioase,
Otrava lor ce mă-mbăta
L-au ameţit şi pe Orfila.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Vreau dragostele năzuroase
Pe Agnès şi pe Paméla,
Pe Lise ce s-a aprins şi ea,
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Văzându-ţi haina de mătase,
Tot sufletu-mi, o, Zéila,
În cutele ei se pierdea.

O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Amorul cu mâini luminoase
Îți pune flori în păr, Lola,
În locul lui m-aş blestema.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Privea-n oglinda cea lucioasă,
Când o zării pe Jeana mea,
Şi-acum mi-e inima la ea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

În serile misterioase
Cu stelele vorbeam aşa:
Priviți şi voi la Stela mea:
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.”

Gavroche cânta cu mimică şi gesturi. Gestul e punctul de sprijin al refrenului. Chipul său, nesecat repertoriu de măşti, se schimonosea făcând strâmbături mai ciudate şi mai zbuciumate decât găurile unei rufe zdrențuite în bătaia unui vânt turbat. Din nenorocire, fiind singur şi pe întuneric, nici n-au fost văzute, nici nu se puteau vedea. Sunt şi astfel de bogății pierdute.

Deodată se opri.

— Să întrerupem romanța, spuse el.

Ochii lui de pisică descoperiseră în fundătura unei porți mari ceea ce în pictură se numeşte o compoziție, adică o ființă şi un lucru: lucrul era un cărucior, iar ființa era un auvergnat[1] care dormea în el.

Brațele căruciorului se sprijineau de pavaj, şi capul auvergnatului pe marginea căruciorului. Trupul i se ghemuia pe acest plan înclinat, şi picioarele îi atingeau pământul.

Gavroche, cu experiența sa în ce priveşte lucrurile acestei lumi, recunoscu în el un bețiv.

---

[1] Locuitor din provincia Auvergne.

Era vreun comisionar din colț, care băuse prea mult şi care dormea prea bine.

„Iată la ce sunt de folos nopțile de vară, se gândi Gavroche. Auvergnatul doarme în căruciorul lui. Luăm căruciorul pentru republică şi lăsăm pe auvergnat monarhiei”.

Un gând năstruşnic îi fulgeră prin minte:

„Căruciorului i-ar sta foarte bine pe baricada noastră!”

Auvergnatul sforăia.

Gavroche trase încetişor căruciorul înapoi şi pe auvergnat înainte, adică pe picioare; şi după o clipă, auvergnatul netulburat se odihnea de-a dreptul pe pavaj.

Căruciorul căzuse în mâinile lui Gavroche.

Obişnuit să întâmpine în orice fel neprevăzutul, ştrengarul avea întotdeauna asupra lui tot ce-i trebuia. Căută într-unul din buzunare şi scoase un petic de hârtie, apoi un capăt de creion roşu, şterpelit de la vreun dulgher şi scrise:

„Republica franceză,

Primit căruciorul.”

Şi iscăli: *Gavroche.*

Puse hârtia în buzunarul vestei de catifea a auvergnatului, care sforăia înainte, apucă hulubele cu amândouă mâinile şi plecă spre Hale, împingând înaintea lui, în galop, căruciorul, cu o larmă asurzitoare.

Primejdia era serioasă. La Imprimeria regală se afla un post de santinelă. Gavroche neglijase acest amănunt, postul era ocupat de guarzii naționali aduşi de la periferie. Căprăria începuse să se trezească neliniştită şi capetele se ridicau pe paturile de campanie. Două felinare sparte unul după altul, cântecul intonat în gura mare erau prea mult pentru nişte străzi atât de fricoase, care se culcă odată cu asfințitul şi care suflă în lumânări devreme. De un ceas, ştrengarul făcea în acest cartier gălăgia unei musculițe într-o sticlă. Sergentul asculta. Aştepta. Era un om prevăzător.

Huruitul turbat al căruciorului întrecu măsura aşteptării şi-l hotărî pe sergent să încerce o recunoaştere.

— Trebuie să fie o ceată întreagă! spuse el. Să înaintăm cu băgare de seamă.

Era limpede că hidra anarhiei ieşise din ascunzătoarea ei şi-şi făcea de cap prin cartier.

Şi sergentul îndrăzni să iasă din post cu paşi înăbuşiți.

Deodată, Gavroche, împingând căruciorul, în clipa când era gata să iasă din strada Vieilles-Haudriettes, se pomeni față în față cu o uniformă, un chipiu, un pampon şi o puşcă.

Pentru a doua oară, se opri.

— Uite, zise Gavroche, ea e! Salut, ordine publică!

Mirările lui Gavroche erau scurte şi se lămureau repede.

— Unde te duci, pungaşule? strigă sergentul.

— Cetățene, zise Gavroche, eu încă nu ți-am zis burghez. De ce mă insulți?

— Unde te duci, caraghiosule?

— Domnule, reluă Gavroche, poate că ieri ai fost un om de duh, dar ai fost destituit azi-dimineață.

— Te întreb unde te duci, derbedeule?

Gavroche i-o întoarse:

— Ce drăguț vorbeşti. Drept să-ți spun, nimeni nu ți-ar da vârsta pe care o ai. Ar trebui să-ți vinzi părul cu o sută de franci firul. Ai face rost de cinci sute de franci.

— Unde te duci? Unde te duci? Unde te duci, banditule?

Gavroche nu se lăsă intimidat:

— Ce vorbe urâte! Prima oară când ți s-o da să sugi, să te şteargă mai bine la gură!

Sergentul îndreptă baioneta spre el.

— Nu-mi spui odată unde te duci, ticălosule?

— Domnule general, zise Gavroche, mă duc să caut doctorul pentru soția mea, care e în durerile facerii.

— La arme! strigă sergentul.

Să te salvezi tocmai prin ceea ce te-a pierdut, iată meşteşugul oamenilor tari! Dintr-o ochire, Gavroche îşi dădu seama de situație. Căruciorul îl pusese în primejdie, căruciorul trebuia să-l apere.

În clipa când sergentul era gata să se năpustească asupra lui Gavroche, căruciorul, preschimbat în proiectil şi aruncat cu toată puterea, se rostogolea cu furie, şi sergentul, lovit drept în pântece, cădea pe spate în şanț, în timp ce puşca se descărca în aer.

La strigătul sergentului, oamenii din post ieşiră grămadă; împuşcătura stârni o salvă generală, la întâmplare; oamenii încărcări armele din nou şi începură iarăşi.

Tragerea aceasta de-a baba-oarba ținu un sfert de oră şi sparse câteva ochiuri de geam.

Între timp, Gavroche, care se întorsese din drum, fugind cât îl țineau picioarele, se opri la cinci-şase străzi mai departe şi se aşeză

gâfâind sub stâlpul de la colțul Enfants-Rouges.

Ciuli urechile.

După ce răsuflă puțin, se întoarse înspre partea unde împuşcăturile continuau cu furie, îşi ridică mâna stângă la înălțimea nasului şi şi-o avântă de trei ori înainte, pe când cu dreapta se lovea în țeasta capului, mai sus de ceafă; gest atotcuprinzător în care ştrengarul din Paris a concentrat ironia franceză, gest fără îndoială priincios, deoarece dăinuie de o jumătate de veac.

Veselia aceasta fu tulburată de o cugetare amară:

„Da, îşi zise el, eu pufnesc, mă strâmb de râs nu mai pot de bucurie, dar mă rătăcesc şi va trebui să fac un ocol. Numai de-aş ajunge la timp la baricadă!”

Şi o luă iarăşi la goană.

„Ei, unde rămăsesem?” se întrebă el alergând. Şi începu din nou să-şi cânte cântecul, pierzându-se repede în furnicarul străzilor, în vreme ce cântecul lui se auzea din ce în ce mai slab, în întuneric:

„Mai sunt Bastilii ticăloase,
Dar mâine tot se va schimba
În ordinea de astăzi rea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Nu-mi plac popicele bățoase,
Şi lumea veche va cădea
Când va intra o bilă-n ea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

O, bun popor cu cârji gheboase,
Să spargem Luvru-n care, da,
Monarhia se-nzorzona.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Am rupt zăbrele şi mai groase;
Azi Carol cel al zecelea
Se simte rău şi va zbura.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.”

Fapta de armă a postului de pază n-a rămas fără urmări. Căruciorul a fost cucerit şi bețivul făcut prizonier. Cel dintâi fu vârât în depozit şi cel de-al doilea fu, mai târziu, urmărit puțin de consiliul de război pentru complicitate. Ministerul public de atunci dădu dovadă, în această împrejurare, de zelul său neobosit întru apărarea societății.

Isprava lui Gavroche, rămasă în tradiția cartierului Temple, e una din cele mai groaznice povestiri ale bătrânilor burghezi din Marais, şi în amintirea lor poartă numele: Atacul nocturn asupra postului de la Imprimeria regală.

Sfârşitul părții a patra

CUPRINSUL

CARTEA ÎNTÂI 5
I – Croială bună 5
II – Cusătură proastă 10
III – Ludovic-Filip 14
IV – Crăpături sub temelie 21
V – Fapte din care izvorăşte istoria şi pe care istoria nu le cunoaşte 28
VI – Enjolras şi locotenenții lui 38

CARTEA A DOUA 43
I – Câmpul ciocârliei 43
II – Cum se nasc crimele în cloaca închisorilor 47
III – Tata Mabeuf are vedenii 51
IV – Vedenia lui Marius 54

CARTEA A TREIA 59
I – Casa tainelor 59
II – Jean Valjean în Garda Națională 63
III – *Foliis ac frondibus* 65
IV – Grațiile se schimbă 68
V – Trandafirul îşi dă seama ce e o armă de luptă 72
VI – Bătălia începe 75
VII – O tristețe mai adâncă decât alta 78
VIII – Cătuşele 82

CARTEA A PATRA 91
I – Răni pe dinafară, vindecare pe dinăuntru 91
II – Mătuşa Plutarque poate explica o întâmplare fără să se încurce 93

CARTEA A CINCEA 100
I – Singurătatea şi uniformele 100
II – Temerile Cosettei 101
III – Toussaint are părerile ei 104
IV – O inimă sub piatră 106
V – Cosette după scrisoare 110

VI – Bătrânii sunt făcuți ca să plece când trebuie 112

CARTEA A ŞASEA 115
I – O poznă a vântului ştrengar 115
II – În care micul Gavroche trage foloase de pe urma lui Napoleon Cel Mare 118
III – Peripețiile evadării 138

CARTEA A ŞAPTEA 151
I – Originile 151
II – Rădăcinile 158
III – Argoul care plânge şi argoul care râde 165
IV – Cele două datorii: a veghea şi a spera 169

CARTEA A OPTA 174
I – În plină lumină 174
II – Beția fericirii depline 178
III – Începe să se întunece 180
IV – Cab huruie în engleză şi latră în argou 183
V – Faptele nopții 190
VI – Marius coboară pe pământ şi îşi dă adresa Cosettei 190
VII – O inimă bătrână şi o inimă tânără față-n față 195

CARTEA A NOUA 207
I – Jean Valjean 207
II – Marius 208
III – Domnul Mabeuf 210

CARTEA A ZECEA 215
I – Problema privită la suprafață 215
II – Miezul problemei 218
III – O înmormântare: prilej de a renaşte 226
IV – Furtuni de altădată 232
V – Originalitatea Parisului 236

CARTEA A UNSPREZECEA 240
I – Câteva lămuriri asupra originilor poeziei lui Gavroche. Înrâurirea unui academician asupra acestei poezii 240
II – Gavroche la drum 242
III – Îndreptățita mânie a unui bărbier 245

IV – Copilul se miră de bătrân 247
V – Unchiaşul 248
VI – Recruți..250

CARTEA A DOUĂSPREZECEA..252
I – Istoria corintului de la întemeierea lui 252
II – Veselie premergătoare 257
III – Se lasă noaptea asupra lui Grantaire......................................265
IV – Încercare de a aduce mângâiere văduvei Hucheloup 269
V – Pregătirile...272
VI – În aşteptare 274
VII – Omul recrutat în strada Billettes..277
VIII – Câteva semne de întrebare cu privire la numitul Le Cabuc, care poate că nu se numea aşa 280

CARTEA A TREISPREZECEA 285
I – Din strada Plumet până în cartierul Saint-Denis..................285
II – Parisul noaptea, văzut din zbor...287
III – Pe marginea prăpastiei..289

CARTEA A PAISPREZECEA 296
I – Drapelul: Primul Act..296
II – Drapelul: Actul doi 298
III – Gavroche ar fi făcut mai bine să primească carabina lui Enjolras 301
IV – Butoiul cu pulbere..302
V – Sfârşitul versurilor lui Jean Prouvaire....................................304
VI – Agonia morții după agonia vieții..305
VII – Gavroche priceput calculator al distanțelor.......................309

CARTEA A CINSPREZECEA...313
I – Sugativa trădătoare 313
II – Ştrengarul, duşman al luminilor 320
III – În vreme ce Cosette şi Toussaint dorm 323
IV – Excesele de zel ale lui Gavroche...325

Victor Hugo
1802 – 1885

